

433

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

м. Харків, вул. Артема, 29.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА.

Проф. Булаховський А. А.

НАУКА ПРО МОВУ

1957

1-ша ЛЕКЦІЯ.

Вивчання мови в двох значіннях — як *лівої* психофізичної діяльності взагалі та як сукупності звукових знаків, що характеризують певну людську групу, — присвячено низку наукових дисциплін, досить віддалених одна від одної так завданнями, як і методами.

Завдання переважно **практичного** характеру стоять перед **філологами**, вченими, що для них вивчення мови є лише засіб зрозуміти продукти людського слога. Це вони працюють над описовими граматиками літературних мов, над різними типами чужомовних словників, пояснювальними словниками мови рідної, коментарями до творів перестарілих письменників то-що. **Теоретичні** інтереси викликали до життя дисципліни **лінгвістичні**. Рання доба мовознавства характеризується інтересом насамперед до **психічної** сторони мови. Допитливість таких-от вчених початку ХІХ століття, як Ф. Шлегель, В. Гумбольдт, скеровано на питання про походження мови, про типи мов і зв'язані з ними одмінності в психіці їхніх носіїв, про психологічні тенденції, характеристичні для різних епох мовного життя, то-що. Піднесення цих і близьких до них питань характеризує початок **психології мови**.

Оці та інші вчені, зацікавившись спорідненістю давньо-індійської мови з грецькою, латинською та іншими й тими історичними перспективами, що відкривалися в зв'язку з цією тезою, поклали основу **порівняльному мовознавству** або, вірніш, **порівняльній граматиці індо-європейських мов**. За носіїв наукового духу мовознавства, намагання стати

вище над просте констатування безпосередньо даних фактів мови, відшукувати загальні закони та причини, стають саме ці дисципліни Перш, психологія мови, розвивається в тісному зв'язку з психологією взагалі, друга, порівняльна граматики, йде своїм шляхом, вироблює свої власні методи і що раз більше відходить від питань мовної психології до своїх окремих завдань, що їх розв'язуючи відкриває цілком нові точки прикладання, аніж це мислилося за її зародження За дійсного батька порівняльної граматики, що переважно приваблювала до себе працівників протягом XIX ого сторіччя й потім, вважають Франца Бюпа. Його робота „Ueber das Konjugationssystem der Sanscritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, persischen und germanischen Sprache“ („Про систему дієслівної відміни санскритської мови в порівнянні з грецькою, перською і германською“) 1816 р. уперше кладе підмурок науки, що її накреслили Джонс і Шлегель. На великому фактичному матеріалі цієї книги з'ясовується теза, що ряд мов Європи та Азії виявляють цілком подібності що-до свого словника (лексики) та форм, подібності, що аж ніяк не може правити за випадкову.

Це загально визване тепер положення можна довести так-от: Порівнюючи мови санскритську ¹⁾, грецьку, латинську, слов'янські, германські, балтицькі (литовську, латиську) та інші, ми знаходимо в них чимало подібних слів, напр.: Скр. *mata*, род. відм. *mataras*, гр. *meter*, лат. *mater*, нім. *Mutter*, лит. *motė*, укр. *мати* означають або означали „мати“ (лит. слово має близьке значіння — „хазяйка“)

Скр. *bhrata*, род. відм. *bhrataras*, гр. *frator*, лат. *frater*, нім. *Bruder*, лит. *brolis*, чеське *bratr* означають „брат“ (гр. — власне „член братства“).

Скр. *kravis* „сирове м'ясо“, гр. *kreas*, *kreas* „м'ясо“, лат. *crur* „кров“, лит. *kraujas* „кров“, укр. *кров*.

Скр. *panca* ²⁾, гр. *penete*, лат. *quinque*, нім., *fünf*, лит. *penki*, пол. *pieć* (= п'ять) — „п'ять“.

Скр. *dvau*, гр. *duo* (= дво), лат. *duo*, нім. *zwei*, лит. *du*, укр. *два*.

Гр. *lechos* „ліжка“, лат. *lec-tus*, нім. *legen* „класти“, укр. *лежу, ліг*.

Скр. *cent-stha*, гр. *ste*, лат. *sta*, нім. *ste*, лит. *sto* —, укр. *ста-ти* ³⁾.

Ця подібність, як бачимо з прикладів, не обмежується такими словами, що визначають культурні предмети, які

¹⁾ Один з найдавніших діалектів індійської мови, літературно оброблений вже за кілька століть до нашої ери. *Samskritam* власне значить „досконала“ (мова)

²⁾ Скр. *С* читається як укр. *Ч*

³⁾ Довготу складів через друкарські умови не зазначено.

легко запозичаються разом із їхніми назвами, але стосується до чималої кількості найпоширеніших понять. Отже таку подібність не можна пояснювати запозиченням слів одним народом від одного.

Споконвічний зв'язок цих мов виявляється також подібністю форм відміни та низкою інших особливостей їхньої будови; порівн. приміром, закінчення в відміні дієслів теперішнього часу:

Старо - болг.	Старо - інд.	Латин.	Старо - горн - нім.
беро ¹⁾	bharami	fero	biru
береші	bharasi	fers	biris
береть ²⁾	bharati	fert	birit
беремь	bharamas	ferimus	berames
берете	bharatha	fertis	beret
беро ^н гь	bharanti	ferunt	berant

Форми словозміни один народ від одного (коли справа не стосується мов близько споріднених) майже ніколи не запозичає, отже й подібність що-до них треба вважати за наслідок споконвічної спорідненості, одності походження.

Коло мов, що становлять індо-європейську сім'ю, охоплює кілька мов індо-іранської (арійської) групи (санскрит; живі мови Індії — бенгалі, синдгі, педжабі то-що; перську, осетинську та ін.), вірменську, грецьку, албанську, латинську з її потомками: французькою, італійською, єспанською та ін., кельтські (ірландську, шотландську та ін.), мови германські (датську, шведську, норвезьку, німецьку, англійську, голандську та ін.), балтицькі (литовську, латиську), слов'янські (болгарську, сербську, чеську, польську, руську, білоруську, українську та ін.).

Міркуваннями, подібними до щойно поданих, встановлюються поряд із індо-європейською мовні родини: турецько-татарська (мови: турецька, різні татарські, сартська, кіргізька, якутська та ін.), угро-фінська (мови фінів, угорців, вотяків, зирян, черемисів та ін.), семітська (давньо-асирійська, арамейська, арабська, давньо-єврейська то-що) та чимало інших.

Теза про спорідненість індо-європейських мов веде за собою низку питань, як-от: 1) Чи спроможна наука встановити склад звуків, форм то-що мови-предка? 2) Чого можна дізнатися про наріч, що йому належала ця мова? 3) Як відбувався розпад цієї прамови?

За основні джерела до збудування порівняльно-історичної граматики правлять факти живих мов та пам'ятників, що відбивають колишній їхній стан.

¹⁾ О^н означає носове О.

²⁾ з — окремий дуже короткий звук.

Вивчення індо-європейських мов призвело до спостереження, що зміни в звуковій стороні мови відбуваються за певними законами, а саме: в певному мовному середовищі за певної доби звуки проти попередньої заступаються так, що в тих самих умовах той самий звук має однакового нащадка по всіх словах даної мови; порівн., прим., українське заступлення старого звука **ъ**: давні **сѣно, лѣто, лѣсъ** змінилися пізніш на **сіно, літо, ліс**, і тому, коли ми з пам'ятників знаємо, що раніш були **тѣло, дѣло** то-що, на підставі зазначеної тези ждемо й дійсно маємо не **тело, дело**, або щось інше, а саме **тіло, діло** то-що. Інший приклад: давні звуки **о** та **е** позмінювалися в українській мові на **і** в закритих складах, коли після приголосного звука, що закриває тепер склад, у давній мові стояв глухий голосний звук **ъ** або **ь**, або після складу з **о** чи **е** стояло **й**: **стіа, тітка, кінъ, осінъ, твій, у вашій** (хаті); в старій мові було **стоаь, конь, осень**¹⁾, **твоѣ, вашѣ**; отже, коли пам'ятники свідчать нам за старі **оаь, воаь, пѣчь**, ми маємо повну рацію сподіватися на **він, віл, піч**, як їхні законні рефлекси.

Поняття звукового (фонетичного) закону стало правити за керівний принцип порівняльної граматики й відкрило можливість реконструювати **прамови** (мови-предки) окремих язиків та язикових груп. Порівнюючи народні говірки гвісі самої мови, прим., української, близько споріднені з нею мови руську, болгарську, сербську, чеську, польську, індоєвропейські мови одну з одною, ми одержуємо можливість із великою вірогідністю відрізнити старе від нового. Напр., у певних випадках **о** та **е** в закритому складі мимо нашого сподівання не змінюються в українській мові на **і**; нашу увагу в межах українського матеріалу звертає на себе той факт, що такі **о** та **е** випадають у формах, споріднених із тими, де ми таке **о** або **е** подибуємо: **сон — сна, день — дня, хлопѣць - хлопця**; звертаючись, напр., до сербської мови, бачимо, що, мимо того, що в ній **о** та **е** заховуються (**конь**²⁾, **твоѣ**²⁾, **јесен**²⁾, **мед**) у цих випадках відповідно до наших **о, е** стоїть **а**: **сан, дан** то-що й так само, як ув українській, в інших відмінках це **а** випадає.

Пам'ятники давньо-болгарської мови допомагають нам з'ясувати справу до кінця: там, де ми тепер маємо такі **о** та **е**, що в закритому складі не переходять в **і** та в інших формах можуть випадати, раніш були звуки не **о** та **е**, а **ъ** та **ь**: **сѣнъ, дѣнь**; на кінці слова вони за певної доби почали зникати, і в наслідок такого їхнього відпадиння

1) **ъ, ь** вимовлялися за старих часів як дуже короткі глухі звуки.

2) Сербі пишуть власне не **нь**, а одну літеру, що об'єднує обидва ці знаки; **j = ѣ**.

попередні *з* або *ь* почали подовжуватися й перейшли в українській мові в *о* або *е*, в сербській — в *а*; а там, де за середовими *з*, *ь* не було таких самих звуків, *з* та *ь* пізніш зникали без заміни: *съна* перейшло в *сна*, *дъно-дне*, відкіля походить і наше *дня*. Коли б до нас не дійшли пам'ятники давньо-болгарської мови, ми, виходячи з самого поняття фонетичного закону, повинні були б зробити все ж таки той висновок, що *о* в *сон* і *е* в *день* походять з якогось звука, одмінного проти звичайних *о* та *е*, і для його визначення мали б право вигадати якийсь умовний знак.

Інший приклад: всі руські говірки свідчать про відсутність у них сполучень *кы*, *гы*, *жы*; їм відомі лише подібні — *ки*, *ги*, *жи*. Польська мова має відповідно *кі*, *гі* (*кі*, *гі*), але *chy* (*хи*). Де новотвір, у руській чи в польській? — Зіставляючи руські та польські слова із звуком *ы* (укр. *и*) зі свідченнями інших індо-європейських мов, бачимо, що цьому звукові за правилом відповідає у них довге *и* (= *y*): порівн. санскритське *sūnuṣ*, литов. *sūnus* — рус. *сын*, пол. *syn* (= син); санскр. *dhūmas*, лит. *dūmai* — рус. *дым*, пол. *dym* (= дим). Там, де ми маємо руські *ки*, *ги*, *хи* (-*кі*, *гі*, *хі*), польські *кі*, *гі*, *chy* (*кі*, *гі*, *хи*), ми подибуємо в інших індо-європейських мовах *kū*, *gū* то-що, тоб-то той самий звук, що після інших голосних відбивається в руській та польській як *ы*, *y* (= укр. *и*), напр. рус. *кипеть*, пол. *kipieć* (= кіпець) — латиське *kūpet*, рус. *сгибать*, пол. *gibki* (= гібки, відкіля „гіпки“) „гинкий“ — латис. *gūbaties* „згинатись“. Коли ж інші індо-європейські мови мають *кі*, *гі*, з довгими *і*, то руська мова відповідно свідчить за *чи*, *жи*, (-укр. *чі*, *жи*), польська за *czy*, *z'y*, (= укр. *чи*, *жи*): пор. литов. *gyvas*¹⁾: рус. *жив*, пол. *z'uwu* (= живи), лит. *skystas*¹⁾: русс. *чист*, пол. *czysty* (= чисти).

Тим що і в інших слов'янських мовах індо-європейським *кі*, *гі* відповідають звукові групи, тотожні або подібні до руських і польських рефлексів, ми робимо такий висновок: вже в праслов'янській (у мові — предкові української, руської, болгарської, польської то-що) *кі*, *гі* змінилися на *чі*, *жі*; отже, коли руська має тепер *ки*, *ги*, *хи* (-*кі*, *гі*, *хі*), то їх треба визнаати за секундарні, тоб-то вони виникли з іншого звука (не з довгого *і*). Порівняння, переведене вище, говорить за первісні групи із звуком-рус. *ы*. Отже, руська та польська мова своїми *кі*, *гі* відбивають новий стан, при *chy* (-*хи*) польська мова зберегла старовину, а руська *хи* (-*хі*) виявляє новий факт. Звертаючися до пам'яток руської мови, знаходимо підтвердження зробленому висновкові: там маємо *кыслый*, *гынуть*, *хытрый*.

¹⁾ Лит. у читається як довге *і*.

Здобувши в понятті фонетичного закону надійний засіб орієнтуватися в строкатій масі фактів індо-європейських мов що-до відрізнення фактів давніших від пізніших, споконвічних — від занесених, сучасна наука не переоцінює адобутих наслідків: ту мову, що була праматір'ю язиків індо-європейської сім'ї, можна встановити лише в загальних та приблизних рисах, скільки справа йде про її звуковий бік та загальну структуру; менш точна її реконструкція що-до форм відміни, які легко підлягають впливові змістових асоціацій, і ще менш у царині словника та синтакси. Справа в тім, що фонетичний закон визнається за цілком послідовний лише що-до звукових змін, які відбуваються мимо асоціацій змістових. Проте, останні відіграють велику роль, порушуючи фонетичну правильність. Вище наведено фонетичний закон що-до української зміни *o* в *i*. Він діяв, як зазначено, у закритих складах; а тимчасом ми маємо таку-ж зміну й в відкритих: **кінець, лікоть, зіронька**. Відступлення пояснюється **змістовими впливами** (різні їхні типи часто-густо звуть загальноаналогією): — через асоціацію з **кін-ця, лік-тя, зір-ка** то-що *i* заступає *o* і в формах **конець, локоть, зоронька**. Або другий приклад: ненаголошене *o* в південно-руському наріччі вимовляється як *a* в таких, напр., випадках як **ношу — нашу, вожу — важу**, але під наголосом зберігається як *o*: **носишь, водишь**; через закріплення в свідомості мовлян стосунку „ненаголошене *a* в першій особі однини: наголошене *a* в інших формах“ у дієсловах такого типу виникають поряд із **плачу — плотишь, дарю — дормишь**, хоч в останніх формах *a* споконвічне.

Вплив змістових асоціацій надто сильно виявляється в формах відміни, отже в морфології (науці про форми) реконструкція є далеко трудніша, ніж у фонетиці (єсть у цій царині ще специфічні труднощі, що за них тепер не згадуємо).

Що-до реконструкції **словникового** матеріалу, то тут одне з головних утруднень — заходження до кожної мови чужих слів, що зовнішньо можуть иноді нагадувати свійські: так, приміром, ми знаємо напевно, що слово **койка** „ліжка“ в руській мові запозичено з голандської за часів Петра Першого, але, коли б ми цього не знали, ми легко могли б зіставити його із споконвічним **по-кой** „спокій“, спорідненим із **по-чи-ть**; коли б нам не було відомо, що серб. **бура** „північний вітер“ запозичено за історичних часів із італ. **borga**, ми визнавали б його за найближчого родича нашого слова **буря**, то-що.

Що-правда, з успіхами порівняльного мовознавства збільшується кількість точно встановлених відповідностей і разом із тим звужується обсяг випадкових збігів і зростають

засоби відрізнати елементи запозичені від первісних¹⁾; але гадати, приміром, про те, щоб, як це робив напівжартуючи-напівповажно Шляйхер, написати байку про індо-європейською мовою, тепер, мабуть, не зважиться ніхто. Так само за обмежені доводиться визнати засоби науки що-до опізнання споконвічності чи запозичення синтаксичних особливостей. Останні дуже легко запозичає один нарід у одного, й вони не залишають майже ніяких прослідків того ґрунту, що з нього їх пересаджено.

Що-до народу-носія індоєвропейської прамови наука обмежується лише дуже скромними та обережними твердженнями. Зазначені перешкоди що-до реконструювання індоєвропейського словника не дозволяють схарактеризувати в повній мірі побут цього народу. Над чималою частиною побутових слів висить підозріння, що вони могли бути запозичені від не-індоєвропейських народів і передаватися далі через культурне єднання²⁾. Багато важить також змінність значіння слів та нерідке явище їхнього вмрання.

Коли О. Шрадер у своїх „Індоєвропейцях“ (рус. переклад Ф. Павлова 1913 р.) змальовує досить повну картину життя пранароду, то він робить це ціною зниження суворости методу, переходячи з царини доведеного та вірогідного до царини можливого і — головне — більш конкретних ціх бере з життя відсталих народів, що вживають індоєвропейських мов, підсилюючи факт їхнього існування в минулому рисами реконструйованої праіндоєвропейської мови, ніж навпаки — від встановленої індоєвропейської мови робить висновки про побут. Проте, з великою імовірністю можна гадати на підставі встановлених слів прамови, що приміром, перед своїм поділом індоєвропейці знали з свійських тварин коня, корову, вівцю та інші четверногі, відомі тепер у Європі, крім осла, мула та кішки, і, мабуть, худоба, як гадає Шрадер, була фактично грішми індоєвропейської світової сім'ї (пор. гоцьке *skatts* „поклад“, рус. *скот*, лат. *pecunia* „гроші“, *pecus* „худоба“). Праіндоєвропейці знали вживання худоби для їзди в запрягу, що видно з паралельности назов возу та його частин по всіх індоєвропейських мовах. За доби розпаду індоєвропейці не були нарід лише скотарський, принаймні, всі європейські мови цієї родини виявляють досить роввинену загальну

1) Цинний є погляд, який закріпився останніми часами, що слова, запозичені за тієї самої доби з тієї самої мови, відбивають її звука однаковими рефlekсами.

2) Можна визнати тепер за доведене, що назви кількох металів, дуже поширені серед індоєвропейських мов (срібла, міді то-що), та таких рослин, як гороху, рози, індо-європейці запозичили з вимерлих мов Малої Азії.

хліборобську термінологію, і в ній є чимало подібних назов культурних рослин. Відоме було індо-європейцям і плавання на кораблі (човні): порівн. паралелі що-до назов корабля та весла. Ступінь розвитку економічних стосунків визначається лічбою принаймні до сотень (загальної назви для тисячі нема, але її могли заступити інші, запозичені за пізніших часів: порівн. болг. *хляда* „тисяча“, запозичене з грецької, що заступило стару, праслов'янську назву¹⁾).

На питання про місце проживання цього пранароду важко відповісти щось цілком певне. Проте, ясно, що визнавати Азію за прабатьківщину переважно проти Європи, як це робилося раніш, нема жодних поважних підстав. Історичні свідчення примушують нас відкинути як можливі прабатьківщини Індію, Іран, Малу Азію, Балканський, Апенінський та Піренейський півострови, всю західну Європу з Англією та Ірландією, а також північні країни Росії на захід та на схід від Уралу, що їх індо-європейці зайняли, як напевно відомо, за пізніх часів. Отже, як крайні пункти осілости пранароду доводиться брати на увагу лише середню Європу й західній Туркестан, із чим цілком збігаються дані реконструйованого праіндоєвропейського словника.

Тим що начиння індоєвропейців вироблювалися переважно з каменя, за що гадають на підставі подібности їхніх назов із словами, які визначають „камінь“ (давньо-півн.-герм. і д.-гор.-герм. *zahs* - „ніж, короткий меч“, лат. *saxum* - „камінь, скеля“; у д.-півн.-германській слово, що відповідає німецькому *Hammer* „молот“, визначає „скеля“ й є споріднене з укр. *камінь*, гр. *акмон* „ковало“), то добу спільного життя індо-європейців за даними археології треба відносити до часу, не пізнішого за дві тисячі років перед нашою ерою.

До якої раси належав пранарід? Всі припущення говорять за те, що носій мови-предка належав до народів кавказької раси, але разом із тим безперечно, що народи, які говорять тепер індо-європейськими мовами, не геть всі споріднені один із одним що-до крові: потомки народу—носія індо-європейської прамови упідлегли собі та асимілювали чимало народів фізично їм чужих (американські негри, напр., що розмовляють англійською мовою й лише нею, через те саме мовою є індоєвропейці) й треба гадати, що така асиміляція відбувалася вже за дуже віддалених

¹⁾ Докладніше про ці й низку інших цих індоєвропейського побуту див. у Шрадера; пор. також А. Мейє „Вступ до порівняльної граматики індоєвропейських мов“ (рус. переклад проф. Д. Кудрявського, 2-е вид. 1914 р., розділ VIII).

часів, а мабуть, вже за доби перед остаточним розділом індо-європейців.

Розпад цього індоєвропейського пранароду потяг за собою розпад його мови. Шляйхер в оголошеному листі до Ерн. Геккеля „Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft“ („Дарвінова теорія й мовознавство“) уявляє собі це розпадиння в формі родовидного дерева — розгалуження деревинного стовбура. Цю схему можна пристосувати до ряду випадків, коли мовні одмінності між окремими групами індоєвропейської сім'ї досить виразні й охоплюють низку явищ, що їхні історичні причини досить різкі: виселення, розрив політичної спільності то-що; але всю сукупність фактів поширення мови пояснити такою теорією не можна: треба взяти на увагу, що розпадиння мови з котрихось причин може бути неповне, напр., між двома сусідніми селами, тому що вони не становлять чогось суцільного, можуть виникати одмінності мовні, але ми не можемо з цього впевнено робити той висновок, що нові мовні ціхи, що виникнуть ув котрійсь трошки пізніш, не поширяться на обидві; отже розпадиння може виявитися в одній рисі й не виявитися в іншій, а між тим теорія родовидного дерева примушує уявляти кожне розпадиння як остаточне; можливі дальші збіги між окремими галузями вона не бере до уваги, тоді як вони досить часте явище мовного життя.

Отже доконче потрібний додаток до Шляйхерової теорії є Шмідтова „теорія хвиль“, яка підкреслює роль інтеграційних факторів (чинників об'єднальних) у житті говірок і примушує зважати не лише на розподіл діалектів, але й на окремі риси мовні, що їхнє поширення може мати різний обсяг.

Не маючи змоги докладно з'ясувати процес розпадиння індоєвропейських мов, можна, проте, з серйозними підставами казати, що, напр., групи індійська та іранська відокремилися одна від одної далеко пізніш, ніж інші; ясне споконвічне сусідство романських мов (давньо-латинської та споріднених із нею говірок Італії) із групою кельтською (мови ірландська, бретонська та інші); виразне довге співжиття слов'янських мов із балтицькими за часів, коли інші проти них становили вже поглядно замкнені групи. Беручи на увагу дані географічні, історичні то-що, подібні висновки з лінгвістичного матеріалу збільшуються що-до числа та сили.

Відкриття послідовності фонетичних змін поставило на твердий ґрунт порівняльну граматику, що сприйняла її як факт, причини якого перебувають поза межами її безпосередніх інтересів. Проте, важливість факту примушувала з часу на час робити спроби пояснити його. У цих спробах можна відрізнити два моменти: 1) шукання відповіді

на питання про причини звукозмін і 2) спроби з'ясувати, чому ці зміни послідовні.

Ось найважливіші з причин фонетичних змін, що їх зазначалося в науковій літературі:

В окремих випадках зміни ці, мабуть, залежать від впливів на мовні органи довколишньої природи.

Г. Майер та Коллітц висловлювали цю думку, вказуючи на приклад зміни пранімецьких приголосних (в пранімецькій мові з прайндоевропейських дзвінків — *b, d* виходили глухі — *p, t*; з прайндоеврейських глухих — придихальні звуки¹⁾), і пояснювали її переселенням німецьких племен в гірські країни, яке спричинилося до зміцнення діяльності легенів, міцнішого видихання, то - що.

До певних змін веде постійне намагання полегшити роботу мовних органів.

До зміни звуків веде також зміна темпу (швидкості) мови народу, що обумовлюється змінами, які відбуваються в його психіці під впливом різних історичних чинників.

Найбільше важить взаємний вплив груп населення з різними мовами або говірками тої самої мови, коли ці групи змішуються.

Різні рухи мовних органів можуть давати однакові або майже однакові на слух звуки. Коли діти вчатьсь мови, вони засвоюють мовні звуки дорослих, контролюючи правильність своєї вимови чуттєвими вражіннями, але при цьому вони не завжди зберігають характеристичну для старших поставу мовних органів і не завжди помічають неповну тотожність промовлених звуків із тими, які вони наслідують. Нова постава органів, здійснена в одному випадку, вже до певної міри наперед визначає можливі зміни і в другому, — наші бо артикуляційні рухи (рухи мовного апарату) між собою тісно зв'язані. Отже, це стає за причину поступової зміни всієї звукової системи.²⁾

Жодне з цих пояснень не може претендувати на виключне застосування: ми спостерігаємо, напр., випадки,

¹⁾ Окремих умов не згадуємо

²⁾ Свідомі зміни ми бачимо в випадках, коли з більшою або меншою силою діє тенденція замінити те, до чого звикли, на те, що подобається, на нове. Найвиразніший буває момент свідомості під час переходу до нового тоді, коли наслідовані звуки подобаються через те, що характеризують якість оточення, що культурою або соціально імпує. Дуже яскравий приклад подібного явища є поширення гаркавого *r* (*r*) в Німеччині. Як заповідає Еліза Рихтер, „Як ми говоримо“ (рус. переклад 1912 р. стор. 83), мода на гаркаве *r* з'явилася після війни з Францією 1870 року. „Спочатку це *r* було в мові лейтенантів, але після перемоги, коли військові посіли досить велику роль в суспільстві, їхні манери та жести стали наслідувати широкі суспільні кола і швидко поширили їх“.

коли звуки, що походять із старих, бувають своєю фізіологічною природою складніші, вимагають більшої витрати енергії то-що, — але це не виключає можливості застосувати ці пояснення в певних випадках. Проте, треба зазначити, що до великої частини спостережених у мові змін жодне з наведених пояснень не можна застосувати цілком впевнено: причини часто-густо бувають складніші й тонкіші, ніж це приступне нашому спостереженню та доводам.

З наведених пояснень причин фонетичних змін загальний та одноманітний їхній характер впливає власне з того, що зв'язує їх із фактами природнього оточення, суттю одноманітними для усієї маси, що говорить даним діалектом. Інші пояснення в великій мірі залишають питання, що нас цікавить, відкритим.

Ще питання, яке близько в'яжеться із зачепленим: чи треба гадати, що послідовність змін у суспільстві мовлян має своє коріння в індивідуумі (або в обмеженій групі), що його (їх) вимова переймається іншими, чи залежить від тенденцій, які охоплюють одночасно певне суспільство? Що-до цього питання, можна визнати за цілком доведене, що поширення котроїсь фонетичної тенденції, яка виявилася кінець-кінцем у формі фонетичного закону, може мати початок у поглядно невеликій групі осіб: так прим., робітники із села, вирушаючи на заробітки до міста, приносять потім додому нову, „міську“ вимову, яка потім стає в селі загальною. Що постійніші прибувають подібні впливи, то таке витискання старої вимови новою, яка йде від обмеженого кола, відбувається успішніше. Вундт вважав, що такий доплив є конечний — без нього індивідуальне гине неслідно. Чи так є в дійсності, або таке індивідуальне, що оцінюється як вище якісно, що імпонує решті мовлян, й без такої підтримки асимілює, упіддеглює собі масу, — ще є питання.

Навряд чи основний постулат Вундта, що „звичайно загальні наслідки вимагають припустити й загальні причини“, розв'язує справу остаточно: чи можна, прим., одноманітність своєрідного одягу певних місцевостей звести до загальних причин?

Рівнобіжно з фонетикою йшло історичне й порівняне вивчення морфології.

Серед інших її досягнень варто зазначити переконання в рухомості форм, їхній мінливості не лише що-до зовнішніх ознак, але й що-до складу.

Звичні нам у рідній мові форми відмінків, родів, часів то-що, як установлено, ні в якому разі не є обов'язкові засоби виявлення людської думки, й різноманітні вони не лише по окремих мовних родинах, але навіть у межах тієї самої сім'ї, напр., індо-європейської. Так, прим., англійська мова зберегла з відмінків, визначуваних закінченнями

у невеличких залишках один родовий, французька — має відмінки, що відрізняються лише за допомогою прийменників. Замість трьох граматичних родів української мови французька має два, а англійська, за винятком займенників, їх не відрізняє зовсім. Тепер руська мова має два числа, а раніш, як ще й досі діалектично є в українській, а до деякої міри і в літературній, мала — три. Дієйменника нема в болгарській і новій грецькій. Замість українських двох часів минулого та давноминулого, сербська, напр., мова має чотири різні форми минулого.

Формальна структура мов, прим., індо-європейських, не відбиває чіткого плану: та сама зовнішня прикмета може мати разом кілька значінь, напр. *у* в „несу“ визначає першу особу, однину, теперішній час, дійсний спосіб; *у* в „сестру“ визначає знахідний відмінок, однину, жіночий рід; те ж саме значіння або їхня сукупність може бути визначене різними прикметами, напр. значіння називного відмінку множини чоловічого роду подають у руськ. „соседи“ *и*, у „братья“ — *я*, у „орлы“ *ы*, у „города“ — *а* то - що; одне значіння або звичайну сукупність значінь иноді пізнаємо через кілька прикмет: знах. відмінок однини *воду* проти наз. відмінка *вода* характеризується не тільки одмінністю закінчення, але й наголосом. Нарешті, ту саму прикмету може вживатися при значіннях не співвідносних, як — от сестру й несу. Послідовніша система, напр., тюркських мов, що в них принципово кожна прикмета має окреме значіння: *er* — людина, *er-ler* — люди, *er-in* — людини, *er-ler-in* — людей, *er-de* — в людині, *er-ler-de* — в людях, але певні порушення є й у ній.

Ці факти призвели до переконання, що мову не можна розглядати як вияв лише логічних категорій, принципово однакових у всіх людей, — в далеко більшій мірі в ній відбиваються різні психологічні можливості. Останні не можна визначити наперед; отже й вивчення їх провадиться тепер протилежно тому, як це робилося за попереднього періоду мовознавства: ми йдемо в першу чергу від зовнішніх прикмет до змісту, що вони визначають, й лише встановивши певні граматичні категорії, належні котрійсь мові, точніш вивчаємо їхню природу.

Чи можна в зміні морфологічних ознак одних одними, стежачи за історією наших мов і порівнюючи їх із встановленою науковим шляхом прамовою, вбачати якесь удосконалення, прогрес, або перед нами відбувається лише втомне заступання одних можливостей іншими? Однакової відповіді на це питання представники науки не дають; воно й досі становить наукову контрверзу (суперечку), але більшість схиляється після цінних досліджень Потебні, Шерцля, Бреаля, Беперсена, Мейє та инш. до думки, яку б

можна було в грубих рисах сформулювати так - от : не можна не визнати впливів суб'єктивного характеру різних у різних націй, соціальних груп, епох, — від них походить значна частин змін, мутацій. Але добором контролюються так чи йнакше ці зміни, так що обирається кінець - кінцем те, що об'єктивно є доцільніше й зручніше¹⁾, — бо об'єктивні чинники завжди сильніші від суб'єктивних, і на їхньому боці майже усюди буває перемога. Тому, не вважаючи на деякі відхилення, загальне вражіння від розвитку мови — це вражіння прогресу.

І порівняльна грамати́ка в узькому значінні слова й питання соціального життя мови, з яких ми вище зачепили лише один, настирливо вимагають розвитку окремої дисципліни — діалектології, вивчення живих говірок. Філологічний напрямок початку ХІХ століття, як і попередні часи, цікавилися мало не виключно літературними мовами, мовами, що їх вивчення звязане з пізнанням продуктів художнього слова. Для порівняльної граматики, що намагалася у кінцевому висліді до пізнання законів слова взагалі, великого інтересу набували всі говірки; так само, як натураліст не може обмежитися на найвищих організмах, лінгвіст не може виключити з поля своїх спостережень мову неписьменного народу. Отже перед мовознавцями стояло й стоїть завдання як найбільшого збирання матеріалу з різноманітних мов та їхніх говірок, незалежно від будь-якого звязку з художньою продукцією цих етнічних та соціальних груп. Часто-густо матеріал із найвідсторонніших говірок, із найбільш віддалених до літератури мов, напр., литовської, давав найцінніші вказівки на минулі епохи життя індо-європейських мов і допомагав пізнавати істотні риси їхньої первісної побудови, поглиблюючи цим наші етимологічні реконструкції (встановлення первісної форми та значіння слів). Велике значіння діалектології викликало напружену роботу в цій галузі, й наука має тепер у своєму розпорядженні великі збірки діалектологічного матеріалу із багатьох індо-європейських і почасти не-індо-європейських мов. Збирання цього матеріалу, досить просте на перший погляд, звязане, проте, з великими труднощами, що роблять його за предмет дійсної вченої роботи. Звук та літера не йдуть рівнобіжно один з одним. Наша мова й наше письмо досить різко відрізняються в низці випадків. Мовознавцеві конче потрібно точно знати, як говорить дана етнічна або соціальна група. Висновок про фонетичний закон цілком стосується мови, а не письма, яке підлягав чималій кількості випадковостей

¹⁾ Пор. В. Вундт, *Völkerpsychologie, Die Sprache* (Народня психологія Мова 3-є вид.) II, 280: „Мотиви асоціативні . . . , скоро лише почали відчуватися, неодмінно сполучаються з мотивами логічними“.

і більш залежить від волі людини. Отже кожний, хто закріплює мовні факти, повинен точно передавати тільки те, що **говориться**, повинен зуміти звільнитися від будь-яких упереджених думок про говірку, що коло неї він заходиться, не змішувати звук та літеру, виразно відрізнати один звук від одного, яка б не була їхня одмінність, мусить уміти описати артикуляції (мовні рухи) кожного окремого звука, що його визначає одмінним умовним знаком, то-що. Не згадуємо вже за чимало інших труднощів при збиранні діалектичного матеріалу (пор. „Мысли о собирании диалектического материала“ проф. А. И. Беляча, Извест. Отдел русск. яз. и слов. Акад. Наук, 1913, XVIII т., кн. 1-а) Тільки належним способом записаний матеріал може забезпечити мовознавця, що з нього користується, від серйозних сумнівів та помилок. Його точність становить його головну перевагу над матеріалом письмових пам'яток, до якого треба ставитися дуже обережно, в ньому бо часто умовності письма криють від нас справжні особливості мовні. Підготовка мовознавця - діалектолога, як зрозуміло з попереднього, включає обов'язково знайомство з окремою науковою дисципліною — **фізіологією мови**, тоб-то з тими особливостями устрою та рухів мовних органів, що від них залежить характер звуків, які вивчаються. Своїми методами ця дисципліна цілком збігається з так званими природничими науками, й проробляють її однаково представники природничих і гуманітарних катедр. В ній застосовується, як і в низці інших природничих наук, **спостереження й експеримент**. У деяких випадках остання наукова дисципліна допомагає зрозуміти історично засвідчені звукові зміни, а також сприяє точності фонетичних конструкцій.

Переважно службові завдання що - до порівняльної граматики спрямовували тих, хто вивчав діалекти, у бік простого закріплення мовних фактів. За останній час що раз більші права на увагу науки заявляє **соціальна сторона**, найтісніше зв'язана з суттю мовних явищ. Від того, хто описує говірку, вимагають тепер точно схарактеризувати спостереженнях ним представників народньої мови: стать, вік, освітній ступінь, соціальне становище, походження, ступінь еднання з носіями інших говірок, надто говірок культурних центрів, саме положення місцевості серед інших, її етнічний склад, її історія — все це треба взяти на увагу, щоб її мова могла подати надійний матеріал для висновків. За останній час паралельно до даних мови вивчають матеріал етнографічний (одяг, начиння, риси побуту, вірування), і така порівняльна метода обіцяє поглиблення питань даного порядку й більшу твердість історично-культурних висновків. Те ж таки треба сказати й про „географію слів“, яка, зважаючи на чималу умовність

поняття діалекту (див. вище про теорію хвиль), вивчає територіяльне поширення кожної окремої ціхи, фонетичної, морфологічної то-що, поширеність окремих слів, одмін значів то-що. Що-до цього найбільше зробили для своєї мови французи, які мають чудовий атлас — Едмона і Жильєрона „Atlas linguistique de la France“, де кожному слову, словосполученню, граматичній формі, зворотові присвячено окрему мапу. Дослідження географії слів дозволили встановити деякі принципи, що з них згадаємо як найважливіший. принцип „географічної конфігурації“ Жильєрона: поширення того самого слова в кількох відокремлених один від одного участках треба здебільшого розглядати як свідчення, що це слово раніш займало суцільну площу, яка охоплювала також просторонь, де його тепер нема.

Говорячи за вивчення говірок, зазначимо, що дуже важно, вивчаючи дрібні мовні одиниці, йти ще далі — так от корисні, напр., спостереження мовних особливостей окремих сімей (вивчення мови окремої людини підрозумлюється саме собою).

Наведемо кілька прикладів проблем і висновків, що стосуються соціально-культурного життя мов:

Говірки, впливаючи одна на одну, з'являються в двох типах говірок — змішаних та переходових. У перших вплив іншого наріччя виявляється лише в запозиченні окремих слів і форм без зміни звукового укладу. Під цим поглядом кожна говірка до певної міри буває змішана. У других цей вплив призводить до послідовного перебудування звукової системи, при чому лише зрідка ціхи нової звукової системи збігаються з тою, що під її впливом вони виробились: звичайно переходова говірка становить новий, третій тип діалекту проти тих двох, що з них вона утворилася. Переходовими стають лише такі, що явно культурно поступаються перед тими, мовному впливові яких вони підлягли (пор. „Труды Москов. Дialeкт. Комиссии“, Русский Филолог. Вестн. 1915, № 4, стор. 215-216). Отже, вивчаючи переходові говірки, ми одержуємо разом із тим об'єктивні вказівки що-до міри культурної сили сусідніх груп населення.

Запозичення слів — ознака сфери культурних взаємовідносин. Заходження слів може бути обопільне, але в різних рисах воно завжди проходить лініями культурної переваги або своєрідности побуту мовлян. Співжиття слов'ян та балтів (литовців, латишів) тривало тисячоліття, литовська мова рясніє дуже давніми запозиченнями зі слов'янських мов, тоді як таких же давніх слов'янських запозичень із балтицьких мов (за винятком небагатьох суперечних слів), як доводить порівняльна граматика, нема. Отже, перед нами виразне свідчення повної культурної переваги в минулому слов'ян над балтами.

Румунська мова переповнена запозиченнями з мов слов'янських; але в одна побутова сфера, де румунський вплив відбивається в усіх сусідніх мовах,— це вузька царина скотарства та понятя, із ним тісно звязаних. Ясно, що саме в цій галузі життя виявлялася якась перевага румун.

Історичні й порівняльні фонетика та морфологія, описування говірок, фізіологія мови з експериментальною фонетикою досі найбільш притягали до себе увагу мовознавців. Менше пророблювано питання синтакси, науки про ознаки звязків між словами, та семасіології або семантики, науки про значіння слів.

Семасіологія до недавнього часу мала більш-менш випадковий характер. Тепер, коли серйозно ставиться етимологізування (з'ясування найстаровинніших фонетичних та змістових елементів слова), обов'язково вимагається, щоб гіпотетичні переходи значінь були підтримані добре перевіреними аналогіями того, що спостерігається за історичних часів мовного життя. Так, прим., коли раз ми виводимо із кореня, до якого висходить і **різ-ати**, то своє обгрунтування ця етимологія прибирає від порівняння із польськ. **raz** (=раз) із значіннями „раз“ та „вдар“, давньо-болг. **кратъ** „раз“, пол. **dwa - kroć** (=два кроць) „двічі“, литов. **kartas** „раз“ та **Kertu** „рублю, сильно б'ю“, франц. **couper** (=купе) „різати“—**coup** (=ку) „раз“. Зіставлення **близь-кий** із латинським **fligo** „б'ю“, латис. **blaizit** (=блайзит) „бити, давити“ підтримують грец. **agchi** (=анхі) „близько“ і **agcho** (=анхо) „давлю“, італ. **presso** „біля“ та латин. **pressus** „здавлений“, то-що.

Загальні схеми, за якими корисно вивчати семасіологічні явища, серед інших накреслили Павль, Вундт, чимало цінного практично внесли Бреаль, Розвадовський, Меє, Жильєрон та інші.

Вивчення семасіологічної сторони слова в її стосунку до зовнішньої, звукової звільнило науку, прим., від помилкового погляду, серед нефахівців досить поширеного й тепер, ніби бажання відрізнити певний відтінок значіння слова впливає на зміну його звуків: що-до якості звука досі ще не знайдено жодних надійних випадків, де б таке явище розгалуження значіння не залежало від зовсім інших причин (запозичення, наявності через впливи аналогії двох паралельних слів, що з ними починають звязуватися окремі значіння, які первісно могли належати одному слову; порівн., напр., рус. народне **небо** в значіннях „небо“ та „піднебіння“; в літературній мові **небо** має перше значіння, **небо**—друге (перше книжне запозичення з церковно-слов'янської, що дуже поширилося і в народній мові).

Для вивчення синтакси правильний шлях розчистили поперше ті вчені (Штайнталь, Потєбня), які виразно відмежували її ділянку від суміжних із нею наук логіки та

психології. Синтакса це лінгвістична дисципліна, яка вивчає мовні прикмети зв'язку між словами. Вивчення змін цих прикмет у мовах (флексії, порядку слів, павз, інтонацій— рухів тону, то - що) протягом їхньої історії становить основну задачу історичної синтакси. На жаль, збирання синтаксичного матеріалу, надто історичного, індоевропейських мов досі помітно відстає проти того, що зроблено що-до фонетики та морфології, і чимало ділянок ще ждуть своїх робітників. Зазначено, як виразну ціху вивчення синтакси за останній час, велику увагу до інтонаційної сторони мови— до тих саме властивостей мовних, які дуже мало відбиваються в нашому письмі. Синтакса, як і фонетика, що вже давно опанувала матеріал переважно з живого слова, переходить від вивчення поглядно мало різноманітних схем мови письмовної до живої мови, далеко багатішої на звукові варіації.

Поза колом питань, прямо або посередньо зв'язаних із порівняльною граматикою, стоять такі як - от питання дитячої мови, походження мови, примітивних її форм то - що. Розроблення питань такого роду править у воднаковій мірі за предмет уваги як мовознавців, як і психологів, почасти й соціологів.

Із здобутків у галузі дослідження **дитячої мови** можна, напр., зазначити спростування старої думки, ніби дитина утворює власні слова для називання предметів: спостереження найповажніших дослідників збігаються в тому, що за доби, коли формується мова дитини, поки дитина цілком не опанувала мову дорослих, усе коло слів, що вона вживає для називання предметів, так або інакше запозичається з мови дорослих. Чи так само стоїть справа й що-до звуконаслідувань, це й досі править за предмет суперечок.

Сучасне становище питання про походження мови й її первісні форми характеризується перш за все відмовленям від надій знайти де - небудь на землі цілком первісні мовні типи або дістати уявлення про них засобами порівняльної граматики. Прамови окремих мовних груп, що їх встановлює порівняльне мовознавство, не є ні в якому разі мови первісні: коли б ми мали були лише язика французький, італійський, еспанський, португальський та румунський, то прмова, яку б ми могли встановити лінгвістичними методами, відповідала б народній латинській, тоб - то поглядно досить пізній стадії мовного розвитку; порівняльна граматики, захоплюючи ширше коло мов, встановлює мову далеко більшої давности, більшої на кілька тисячоліть, але не далі. Ми маємо, що правда, дані для здогадок про ранішу структуру індоевропейської мови, але й тут ми маємо справу з давниною, поглядно невеликою проти давности існування людства. Те саме треба сказати про теоретично можливі,

хоч і дуже сумнівні суттю, спроби довести спорідненість мов, напр., індоєвропейських і семітських (Деліч, Меллер, Педерсен) і в такий спосіб одержати добу, значно ранішу за індоєвропейську.

Що-до надій вивчити первісні типи мов, вдаючися до язиків найвідсталіших дикунів, побут яких виявляє дивні риси первісності, доводиться констатувати (пор. Вундт, *Elemente der Völkerpsychologie*, Основи народньої психології, стор. 54 й наст.), що таких мов не знайдено: племена, які стоять найнижче що-до культурності та розумового розвитку, як-от семанги і сеної на Малакці, ведди на Цейлоні, негритоси на Філіпінах, як виявилось, розмовляють цілком розвиненими мовами: ведди — мовою сингалезців та тамілів, семанги, сеної й негритоси Філіпін — мовою сусідніх малайців.

Колись у китайській мові, що вживає лише однокладових слів і не має морфології в нашому розумінні, вбачали залишок сивої давнини. Виходячи з теоретичних міркувань, датський вчений Бєперсен доводив, що це не так і що сучасний стан китайської мови є власне продукт довгого розвитку, який призвів до занепаду старої морфологічної системи; нещодавно вченому Карлґренові пощастило довести принципову правильність Бєперсенового погляду, він бо відкрив у старій китайській мові розрізнення називного та знахідного відмінків у деяких займенниках; одночасно з ним це констатував й китайський професор Ху Ши-джи¹⁾.

Із спроб наблизитися до розв'язання проблеми походження мови відзначимо як найповажнішу — теорію Вундта. Він називає її еволюційною. „Як продукт розвитку — каже він (*Völkerpsychologie, Die Sprache*, „Народня психологія, Мова“, II, 3-6 вид., 650) — мова так само, як і відповідні їй форми мислення, повинна обумовлюватися попередніми стадіями, вона не може виникнути відразу й без підготовлення. Тому межа між мовою та станом, коли мови не було, ні в якому разі не абсолютна. Той дослідник, що мав-би можливість простежити розвиток мови, крок за кроком, ніколи не мав би нагоди сказати: тут, в цей момент, починається мова, а раніш, тоб-то в попередній, її ще не було“.

Мовний звук лише один із видів **виразних рухів** взагалі, що обов'язково виникають відповідно до зростання свідомости. Простіші форми виразних рухів, як-от жести, виразно ще виявляють зв'язок із тими уявленнями, що вони визначають. Отже, мабуть, первісно такий зв'язок виявляв і звук, але, всупереч поширеній теорії звуконаслідування,

¹⁾ Докладніш проф. В. Пашков, Основные этапы в развитии китайского языка, Труды Госуд. Дальневост. Инст. Серия VI, 1, 1926.

такий зв'язок не був безпосередній: як реакція на вражіння від предмету то-що, виступає власне рух мовних органів, звуковий жест, і звук, що виникає як його наслідок, своїм слуховим ефектом може мало нагадувати явище, що його викликало. Відсутність безпосереднього зв'язку звука та явища, що його викликало, примушувала того, хто користувався звуком, мало не завжди доповнювати його іншими виразними рухами — обличчя, рук. Отже, треба гадати, що звукова мова розвивалася первісно разом із мовою жестів і при її допомозі (пор. ролі жестів у дикунів та дітей) та особливого, самостійного значіння набула лише в наслідок довгої еволюції. Коли через якийсь нове вражіння виникав новий звуковий жест, його, як і інші жести, сам мовлянин й ті, що були біля нього, сприймали в межах оточення за виявлення певних груп уявлень і почувань. Набувши змісту в ситуації, значіння звука могло заховуватись далі вже без супровідного жесту. Типовими рисами початкової мови були, мабуть, ті, що належать мові жестів: повна невизначеність граматичних категорій (знак ходіння, напр., може визначати „ходить“, „ходіння“, „дорога“ то-що) і сувора визначеність синтакси: кожний окремих знак уявлення мусить бути зрозумілий або сам собою або через попереднє (знаки прикметникових значень повинні, напр., стояти за речівниками то-що): порівн. загальну формулу мови жестів: „предмет, що діє,—його визначення — об'єкт—дія“. Імовірно, що одмінності тону відігравали в первісній мові людини більшу змістову ролі, ніж тепер, коли вони, взагалі кажучи, обмежуються емоційною стороною мови. Вундт вбачає таку рису первісності в мові лева (в Судані) в прикладах на зразок: „там далеко“ — низький тон, „там у середньому віддаленні“ — середній, „тут“ — найвищий; „солодкий“ — високий тон, „гіркий“ — низький, то-що.

Не можемо, закінчуючи свій дуже побіжний та неповний огляд питань, що над ними працює наука про мову, не згадати ще про багату на матеріал та проблеми ділянку вивчення художнього стилю продуктів слова. Зусилля вчених, що працюють у ній, скеровано на розв'язання таких задач, як - от встановлення типових цих словесних способів письменника, літературного напрямку то-що (вигострюванню метод сприяють задачі, автентичний чи ні певний твір, хто автор суперечного твору то-що), класифікація цих способів, облік їхнього впливу (історія словесного смаку) і т. д.

Мовознавство розвивалось й може, як і всяка наука, розвиватися, прагнучи насамперед до пізнання явищ. Практичне застосування здобутих наслідків править за друге його завдання. Що-до цього застосування треба згадати, напр., що успіхи мовознавства відбилися на методах

вивчення мов: порівняльна граматика допомагає з більшою легкістю, ніж раніш, засвоїти якусь споріднену мову (переважно, коли справа йде про такі-от стосунки, як українська — польська, італійська — еспанська); дані фізіології мови — цінна підмога, коли засвоєється чужа вимова; навчаючи рідної мови, правильні уявлення викладачів щодо відповідних явищ надають викладанню життєвості та полегшують охоплення матеріалу. Як наука, суміжна з історією, соціологією та психологією, мовознавство має серйозне значіння для них: для розв'язування таких питань, як-от історія колонізацій, культурних впливів народів і соціальних груп то-що, лінгвістика дає чимало об'єктивних і тому надто цінних даних; її значіння для психології та споріднених дисциплін визначається самою природою мови, як психофізичного акту, що діє в соціальному середовищі.

Приступний і разом із тим серйозний виклад головних питань мовознавства можна знайти у книгах:

В. Богородицький. Лекції по общему языковедению, Казань 1915.

П. Бузук. Основные вопросы языкознания (2 вид.) М. 1924.

Асноуныя пытаньні мовазнаўства. Менск, 1926.

Д. Кудрявский. Введение в языковедение, Юр'ев, 1913

С. Кульбакин, Н. Дурново, Н. Соколов, М. Фасмер — VII том Народн..

Энциклоп. Хар. Общ. Грамотн.

В. Поржезінський. Введение в языковедение, Москва, 1916.

Э. Рихтер. Как мы говорим, П. 1913.

К. Сандфельд-Енсен. Языковедение, Кам. на Поділля, 1920.

А. Томсон. Общее языковедение, Одес., 1910.

Д. Ушаков. Краткое введение в науку о языке, М. 1925.

Література до окремих питань буде подаватися при наступних лекціях, присвячених поглибленій аналізі матеріалу, зачепленого лише побіжно у вступній лекції.

Завдання

1. Складіть список нових для Вас наукових термінів і з'ясуйте їхній зміст.

2. Уважно перегляньте в атласі етнографічну мапу Європи та Азії, виділивши індоєвропейські народи.

3. Зіставляючи мови українську й руську, спробуйте сформулювати якісь фонетичні закони.

4. Наведіть приклади граматичної аналогії, що порушує український закон переходу *o* в *i* в закритому складі.

5. Коли Ви спостерігали, наведіть приклади, як та за яких умов поширюється в говірці будь-яка мовна риса.

6. Коли що-до зазначених у цій лекції мовних питань у Вас є свої думки та факти, спробуйте їх викласти.

На правах рукопису. Перевидання
й продаж заборонено.

Видання „Заочного педагогічного вуза“.

Укрголовіт 1013-к. Зам. № 4563, т. 15.000.

Держдрукарня „Харків-Друк“. Пушкінська вул., № 31.

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

Харків, вул. Артема, 29.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА.

Проф. Булаховський Л. А.

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА МОВИ.

2 - а ЛЕКЦІЯ.

Вступні уваги

Люди не говорять однаково. В словах „українська мова“, „північно-українське наріччя“, „черкаська говірка“ тощо ми зливаємо в однім розумінні багато таких мовних особливостей, які, коли б ми захотіли зважити на індивідуальне, стали б дробитися для нас на одиниці, що з них навіть мова окремої людини стала б не на останньому місці: адже кожен з нас може говорити різно, і залежно від того, з ким і за яких обставин говорить, здійснює ті або інші властиві його свідомості можливості. Мова — то засіб, що за його допомогою людина дає знати про те, що вона думає, чого хоче, що почуває, і коли мова не завжди є знаряддя досить тонке для того, щоб точно передавати наші душевні рухи, то в усякім разі вона завжди намагається бути за нього. А це робить з мови, оскільки людську психіку визначає соціальне оточення, ті різноманітні умови, що в них людину ставить її стать, її професія і под., досить виразний відбиток психічних реакцій індивідуальної свідомості на впливи різних ґрунтових свідомостей.

Ми не можемо уявити собі людської групи абсолютно однотипової: всяка громада людей є з того або іншого боку диференційована і, другою стороною підходячи до справи, не можна уявити собі людину, що її свідомість не підлягала б з того або іншого боку соціальним групам, до яких вона входить або з якими стикається.

Тенденція до диференціації

Ці дві тенденції: до диференціації (розподілу) і протилежна їй—до інтеграції (групування)—виразно дають знати за себе в фактах мовних. От кілька прикладів першої:

На Полтавщині, села Шишаки, Перевіз та інш., в минувшині кріпацькі, і досі таять свою класову ворожість до слобожан, колишніх козаків з Устивиць. Вони добре помітили ознаку мовну, що відрізняє їх од устивчан (вони вимовляють од, устивчани—від): „О, цей від Устивиць“—іронічно підкреслюють вони, помітивши в приїжджім якусь ознаку звичайної ворожості.

В багатьох північно-російських говірках виразно одмінна мова чоловіків од мови жінок. За чоловіків, прим., одного з сел Тесовської волости Новгородської губернії кажуть, що вони дуже соромляться вимовляти і на місці старого *ѣ* (сіть зам. сѣть, ліс зам. лѣс і под.), тим часом як жінки завжди вимовляють літо, сіно тощо. Причина цієї одмінності в праця, різна для жінок і чоловіків, та сполучене з нею так само одмінне еднання. Чоловіки більш-менш часто бувають у місті в господарських або торговельних справах, і дехто з них проходять по містах військову службу, інші працюють там певний час, і місто впливає на мову їхню, що наближається після цього, в межах, де надто помітно відступлення їхньої говірки від міської, до цієї останньої¹⁾.

З повним правом, керуючися цими приступними нам аналогіями, ми повинні шукати подібних причин диференціації мови чоловіків та жінок у напівдиких народів, як-от—бурятів, якутів, юкагірів, що про неї згадують етнологи.

Характеристична давно помічена диференція мови покоління: старі люди, що входили в минулому в інші кола

¹⁾ Як характеристичний факт уникання певних особливостей, що здаються „нижчими“, чимало дослідників зазначають перенесення чужих звуків і в положення, де їх за правилом не повинно бути; порівн. наприклад із матеріалу „Трудов Москов. Дialect. Комис.“ II, 123: „Наконец, как курьез, сообщил мне тот же учитель, что те из местных крестьян, которые побывали в Питере, стараются произносить е не только на месте старого *ѣ*, которое в местном говоре всюду является в виде и, но и на месте старого и, напр. книга, книжечка“ (Н. Н. Соколов), або, як зазначає Нітш, *Mowa ludu polskiego*, 1911, стор. 43, у деяких польських говірках, напр, на Палуках, де замість літературного носового е вимовляється а з носовим приголосним, унікаючи цієї властивості під впливом культурніших говірок, стали вживати е перед носовими приголосними і там, де літературна мова має а: *sieno* (= сено), *koleno* (= колено), *tem*, *zema* замість літературних *siano* (= сяно), *kolano* (= коляно), *tam*, *zama*. Принципово той самий психологічний процес ми маємо в дитячій мові, коли дитина, засвоївши р, вживає його часто-густо замість л: рамати, пориця тощо.

єднання, ніж молодь, мають у своїй мові багато такого чого не має молодь.

Мова купця, що в недавній минувшині жив у місті, виразно відрізнялася від мови теж міського робітника, хоч і той і другий, часто траплялося, виходили з одних країв. Робота, професія визначає коло розумінь, отже словник одного переповняли слова й звороти, типові для тієї торговельної галузи, де він працював; другий, залежно від характеру своєї роботи, вживав слів, що переважно визначали речі й чинності, обихідні у його роботі чи сполучені з його побутом та суспільною боротьбою. Диференціація часто й глибше йшла, ніж розходження в лексичнім складі кожної з цих груп. Робітник, стаючи міським житцем, мав мову свого заводу — міську мову грамотної, але не зайшлої за межі елементарної виучки людини. Базарний торговець, що постійно мав живі звязки з селом, яке постачало йому крам, менш культурний — культура для нього не багато важила — говорив ламаною мовою міською з домішкою мови коломіських сіл; багатіючи і рівняючися на інтелігенцію, він намагався міняти свою мову на „панську“ і говорив тією кумедною словесною мішаниною, що завжди давала добрий матеріал Винниченковим оповіданням, Тобілевичезим комедіям тощо.

Не треба бути мовознавцем, щоб навіть за дрібними мовними рисами помітити глибоку соціальну диференціацію, затерту або затирану довгими роками навчання, просочуванням до „общества“ тощо. Хіба не пізнаєте ви в російській бабусі, що питає вас, „какое варенье вы уважаете?“, чи радять „пользительное средство от кашля“, міщанки з своєрідною ввічливістю міщанства, або в тім росіянині, що вимовляє „кафédра“, „педа́гог“, людини, яка вийшла з духівництва або пройшла духовну школу?

Соціальні групи, що прагнуть як-найбільше відокремитися, виробляють поступовно спеціально відмінні мови; такі мови злодійські, пристосовані до певних тісних кіл, яким не бажано, щоб їх розуміли ті, з ким вони ворогують; такі школярські жаргони, що користування з них, головне в минулому, характеризувало тісно об'єднані, особливо в пансіонах, дитячі й юнацькі громади; такі у великій мірі лексикони мислівські, спортсменські тощо. Особлива емоційність, що характеризує діяльність певних груп, потребу як найбільшої мовної виразності, часто-густо становить надавичайно сприятливі умови для подібної ясної групової диференціації.

Цікаві з цього боку постійні тенденції запанілих груп підкреслити своє переважне становище особливістю мовною — часом за допомогою чужих мов (у Росії, приміром, спочатку французькою, згодом — англійською; на Україні —

руською, польською), частіше — однією зовнішньою одмінною рідною. Цей своєрідний „аристократизм“ помічаємо, хоч дивно це, і тепер. І багато з того, що безхитро товмачать, як ознаки більшої „краси“ літературної мови проти говірок, часом цілком на диво тим, хто за це говорить, треба визнати за тенденцію відтінити свою перевагу. Приклади такого „аристократизму“ ми маємо в нас на Україні. Слова руського й неруського населення про „грубість“ української мови — прямий наслідок того, що за літературну мову проти „мужичої“ української віками визнавали руську, і це створило своєрідну естетичну „надбудову“ в переконанні тих, хто звик до таких поглядів.

Як цікаве порівняння можна навести те, що відомий німецький антрополог та етнолог Фел. Лушан пише про турецьку мову ¹⁾: „Самі турки називають себе „османлі“; „турками“ звуть у повсякденній мові лише неосвічених, недотепних та немоторних людей; зокрема, у городян це слово визначає людину, що розмовляє „мужицькою“ мовою, де зовсім нема арабських та перських, часто-густо дійсно чарівних, витончених висловів. Цими висловами звичайна мова городян, а також манера письмовного викладу в розпорядженнях, часописах, у написах на громадських будинках, колодязях тощо рясніє ще далеко більш, ніж, напр., німецька мова часів Фридриха Великого — французькими запозиченнями... „Gül dalya bülbül konmuş“ (на трояндовий куц сів соловей), каже ввічливий турок своєму сусіді за столом, коли у того в бороді застряне хлібна крихітка, або „ilk bahar güllü gibi“ (як троянда весною) — каже він про кохану дівчину. В обох фразах ледве тільки останнє слово турецьке, решта — перські та арабські“.

Ми знаємо, до якого обурення в малокультурній Сербії свого часу спричинилася реформа геніяльного самоука Вукі Караджича, що замість старослов'янської мови, мішаної а сербською, якою говорили невеликі кола інтелігенції, висунув, як літературну мову, звичайну мову народню. „Мову баби Сміляни“ дуже довго ненавидили надуті своїм словесним „аристократизмом“ вихованці убогої школи.

Петровська епоха з своєрідною її одвертістю в „Юности честном зерцале“ пояснює кончу потребу для дворян відрізнятись мовою саме тим, щоб їх „можна (було) від інших, тих, що не знають, йолопів відрізнити“.

Що далі в старовину, в століття, коли диференціація суспільства була гостріша й визнавалася за щось конечне, то виразніші приклади її свідомого відбивання в мові. Наприклад, Патанджалі, автор санскритської граматичної праці

¹⁾ „Народы, расы и языки“, рус перекл. з нім. 1925 р., стор. 118-119.

„Магабгашьям“ (друге століття до нашого літощоту), з'ясовуючи значіння граматики, пише: „Коли неуки, відповідаючи на привіт, не вміють подовжувати останнього складу імени, то з ними поводяться без церемонії, все одно як із жінками, коли повертаються додому зі словами: „Ось я“; отже, щоб з нами не поводитися, як із жінками, треба нам вчитися граматики“. Суть справи нам з'ясовують закони Ману¹⁾: вітання чоловіків найвищих каст повинно відбуватися санскритською мовою в такий спосіб: перший говорить: „Я ось хто, добродію!“; другий відповідає: „Будь довголітній, такий - от“, надзвичайно продовжуючи при цьому останній склад; коли ж звертаються до чоловіків найнижчих каст або жінок, кажуть просто: „Ось я“²⁾).

Японська мова, мова народу, що й досі зберігає чимало пережитків старого феодального побуту із знаменним для останнього міцними соціальними переділками, надзвичайно чітко відбиває стару тенденцію до диференціації, наприклад, в особових займенниках.

Особових займенників (походженням переважно речівників) вживається в японській мові силенна сила, і вибір їхньої залежить від того ступеня пошани, ввічливості, симпатії або зневаги, призирення, погорди, що бажає виявити той, хто говорить. Багато їх гине залежно від успіхів боротьби за знищення суспільних перегородок, однак й досі залишається їх так багато, що засвоєння цього розділу японської граматики становить великі труднощі. Про себе, дуже ввічливо говорячи, треба сказати, наприклад, ватакусі-домо або темае; але темае і темае-домо взагалі не вживається в найвищій суспільстві; у середніх верствах у службовців, купців, надто - у робітників - їх переважно вживає перед гостями хазаяка, рідше - хазаяін. Між знайомими в колі студентів, солдатів тощо вживається васі, боку, між близькими - оре, ватасі (так каже пан своєму служникові, батько — своїм дітям, старший брат - молодшому); звертаючися до людей, що стоять нижче, можна казати про себе варе, до людей нижчих клас - ватасі. Жінки між собою першу особу визначають займенником варава. Прості люди вживають ойра, вацкі та інших; тільки імператор має право вживати займенника цін³⁾.

¹⁾ Збірка давньо - індійських законодавчих пам'ятників.

²⁾ Пор. П. Риттер. *Что такое санскрит?* Зап. Харьк. Унив. за 1900 р. стор. 6.

³⁾ Л. Ден. *Краткий самоучитель японского разговорного языка*, под редакцией Иосибуми Куроно, 1911, стор. 28 - 30.

Тенденція до інтеграції

Тенденція до соціального розпаду стикається з протилежною їй — об'єднуватися: окремі одиниці входять в єднання одна з одною; те, що за певного історичного моменту прагнуло відокремитися, вливається в групи, що прагнуть чимраз ширше охопити всіх. Там, де умови господарського побуту дозволяють обмеженій соціальній групі, приміром, родові, племені тощо, як це ми бачимо на багатьох дикунських племенах, жити відокремлено, бачачи в інших людських громадах майже самих ворогів, мови знаменні надзвичайною роздрібленістю й великою відмінністю: вже й на невеликій території можна спостерігати „самостійні“ мовні групи, що їхню спорідненість з іншими з великими труднощами знаходить порівняльне мовознавство. За найближчий приклад правлять нам з цього боку мови кавказькі. Економічні зв'язки, що за ними йде ціла низка зв'язків культурних у вузькій розумінні, створюючи нові угруповання людських інтересів, направляють ці людські громади формувати найкорисніші мовні засоби єднання. В процесі вироблення цих засобів можливе велике число різних форм інтеграції залежно від найрізноманітніших умов соціального об'єднання. Тут важливо було встановити, хто саме входить до нового суспільного об'єднання — чи окрема людина, покидаючи одне соціальне оточення й переходячи до другого, чи відбувається зближення клас окремого народу, чи єднаються народності різних мовних семей або споріднених груп; слід мати на увазі зріст інтенсивності єднання, характер заінтересованості, відносну культурну могутність груп, що зближаються, тощо. На мову, залежно від тих або інших з цих умов інтеграції, може вплинути, з запозичення окремого слова почавши, щоб визначити певне запозичене поняття, і кінчаючи цілковитим загубленням своєї мови та переходом до чужої.

Серед інтеграційних явищ видатна роль належить утворенню та закріпленню літературної мови. Конечна передумова останньої є письмо. Літературна мова, хоч нею користуються в житті так само, як і всякими „народними“ мовами, „говірками“, відрізняється від них більшою одноманітністю звуків, форм та словника, одноманітністю в тім значінні, що кожний, хто нею говорить, має менше права ухилитися від зразкової, закріпленої на письмі мови, ніж це ми бачимо у говірок. Кожний, хто досягає певного рівня письменності, а з нею й культурного розвитку, тим самим повинен упідлеглити свою мову нормі, правилам літературного язика: він повинен, прим., казати „носить“, а не „несе“, „братові“, а не „брату“ тощо. Історія утворення літературних мов вчить, що звичайно вони виникають на

основі наріччя якогось із дуже впливових культурно та політично центрів. Коли з'являється література, таким наріччям писана, після певної доби боротьби з іншими наріччями, менше виявленими літературною продукцією, наріччя, що перемагає, починають визнавати за зразкове; школа назчає саме його і з бігом часу стає все вибагливішою, змагаючися з особливостями, чужими усталеній мові.

Так, за основу літературної української мови правлять говірки Полтавщини та Київщини, за основу італійської — тосканське наріччя, німецької — середові діалекти горньої німецької мови (*mittelhochdeutsch*), що їх вживалося 15 століття в письмовій мові канцелярії саксонського курфюрета й що на них переклав Лютер Біблію; в старій Греції атицький діалект, як основа літератури Атен, прибравши окремі риси інших наріч, набув значіння загальногрецької мови, тощо.

Своєрідніша за інші в історії руської літературної мови. На руській ґрунті не було звичайного утворення своєї літературної мови з особливостей одного або кількох впливових діалектів: за літературну мову коло кінця X століття вітразу запозичено споріднену, та все-ж-таки чужу болгарську, що мала вже деяку літературу, перенешувану й до східних слов'ян.

Руському народові в дальшій його історії треба було власне не виробити літературну мову, а пристосувати до живої народньої вже одержану. Прибування протягом століть суто руських елементів, що з них найвпливовіші були московські, чимало змінило у складі слів, форм і звуків давньо-русської книжної мови, та не викоренило чужоземної стихії до кінця: мова сучасних руських письменників має в собі значно менше давньо-болгарських елементів, ніж, скажім, мова початку XIX століття, особливо поезії: у наших сучасників ми не подибуємо вже таких слів, як **злато, драгой, ношь**, або форм на зразок „при свете **полныя луны**“, „из **земныя неволи**“; без указівок мовознавства освічений росіянин вже не відчуває як чужі слова **нужда, срам, сладкий, храбрый, время** або як неруські форми **идуций, просящий** — так укоренилися вони в літературній мові, а через неї пройшли частково й до говірок.

Більша непорушність літературної мови, особливо що-до форм, її консерватизм супроти говірок часто здаються серед інших явищ суспільної свідомости такими незвичайними, що мимоволі виникає питання, чи не додержуємося ми, культурні люди взагалі, та школа зокрема, обстоюючи так ретельно за непохитністю літературної норми, простісінько давнього та не перевіреного передсуду. Проте, що наше намагання охороняти одність літературної мови має за себе поважні підстави, ледве чи можна сумніватися. Ось ці підстави:

Мова говірки належить поглядно невеликій⁷ соціальній групі, що перебуває в більш-менш подібних побутових умовах. Коло її ідей поглядно обмежене й не вимагає для свого виявлення будь-яких складних словесних способів.

Мова здійснюється усно, й обопільному розумінню, крім слів, допомагають міміка, жести, а часто-густо й близькість предметів, що про них точиться розмова. У письмовій мові всіх цих умов, що сприяють легкості розуміння, нема: літературний твір, особливо друкований, чи це газета, чи брошура, чи об'ява тощо, розраховано на широке коло читачів, що володіють даною мовою; отже, той хто пише, звичайно не може бути певен, що його читач належить до тієї самої країни, де зріс і навчився говорити він сам; літературна мова повинна обслуговувати усе багатство думок, що його опановує людство по різних ділянках культури, а це призводить до зросту числа слів і часто-густо до складності зворотів; письмова мова мусить зважати тільки на те, що можна подати на папері, — жодних додатків, як-от вказівний жест або міміка, нема в її розпорядженні. Ось чому, щоб бути ясною й як найлегшою, такою, щоб сприйматися без утруднення, вона з доконечної потреби повинна бути строго умовна, урегульована.

Суворість норми мусить зростати відповідно до числа людей, що входять у культурні стосунки, бо, що більше стає число людей із різних місцевостей, які входять між собою в контакт, то більша виникає небезпека, що вони погано розумітимуть один одного. Опанувавши форми, слова, звороти, звичайні в письмовій мові, людина звичайно вживає їх і в розмові поточній. Ця мова культурних людей, належачи соціальній групі, що імponує своєю культурною перевагою, з бігом часу починає здаватися гарною і, навпаки, відхильна від неї мова говірок, „народня“ — негарною, „немилозвучною“ тощо.

Трапляється думка, ніби утворення великих мовних груп можливе тільки тоді, коли нарід має мову літературну, поширювану школою. „Тільки цивілізація, — писав Е. Ренан¹⁾, — має силу поширювати мови на великі суспільства. Сучасні громади мають силу давати цілій країні одну мову без усяких діалектів... Ця єдність далека від того, щоб правити за основу речей, є поступовий і пізній наслідок найвищої цивілізації“. В цих словах, що мають у собі велику долю правди, є й перебільшення: 1) мов без усяких діалектів немає до цього часу навіть у найкультурніших країнах, де є цілком сформована літературна мова та впливова школа (прим., за свідченням Мейє, француз із Franche-Comté не розуміє

¹⁾ „Происхождение языка“ („Историческое статьи“, рус. перекл., 1902, 61 - 62).

пікардійця, як пікардієць не розуміє берришонця, тощо); 2) не тільки в сучасних громадах, а й, наскільки ми можемо заглибитися до далекої минувшини, і в давніх мають місце процеси, що спричиняли широку інтеграцію; аналогії поширення таких мов, що не мали справжнього письменства, як банту, поширених майже на всю південну Африку, або берберські, що поширилися на всю північну Африку, з цього боку дуже показові; 3) в поняття цивілізації неможна мовчки включати неодмінно й письменство. Інтеграційна роль письмової мови величезна, та письмова мова є витвір соціальних сил, що ведуть до інтеграції, і найперше тих, що їх визначає усвідомлена або невиразно відчувана ідея корисного єднання.

Ціла низка словникових запозичень, як наочно показало порівняльне мовознавство, проходить в маси з уст в уста та відбиває ознаки культурних впливів, часто специфічних, вузьких, часом непомітних для дослідника, що розуміє впливи тільки як потоки речей та ідей. Таким шляхом (усно) входила, приміром, в українську мову через польське посередництво німецька термінологія ремеснича та технічна: шруба (нім. Schraube), цегельня (нім. Ziegel — цегла), гамулець — гнуздечка, гамувати — втихомирювати (нім. hemmen задержувати, перешкоджати), варстат (нім. Werkstatt — майстерня), штаба (нім. Stab — прут), клямра (нім. Klammer) тощо; звуковий бік цих запозичень не становить сумніву, що їх засвоювано не безпосередньо, а через польське посередництво; пор. пол. szruba, cegielnia, hamulec, hamować, warsztat, sztaba, klamra.

До руської мови запозичень цих увійшло теж чимало, часом поминаючи польське посередництво. Так, ми маємо в руській мові ремесничу термінологію: стамезка — „Stemmeisen“ (stemmen — довбати, Eisen — залізо), шуруп — видозміна „Schraube“ — гвинт, верстак — видозміна Werkstatt, слесарь — Schlösser, планка — Planke, фуга, впродовжнє місце, де складено дві дошки до купи — Fuge (порівн. і фуганок — гембель на довгій колодці), поліровать — polieren, тощо; так само усним шляхом проходили до руської мови з польської терміни й поняття, що стосуються до запряжної їзди: бричка, дышло, збруя, (сбруя), козлы, коляска, постромки, орчик, люшня; звідти ж узято в минувшині терміни з організації управління: местечко, аренда, опека, метрика, цех, ратуша, урядник тощо. Багато з цих слів самі в тих мовах, звідки їх запозичено, не є первісні, а опинилися в них за віддаленішої доби разом з так само запозиченими поняттями. Цікаво, приміром, що kolaska до польської попало з італійської: calesso, calesse, а італійці запозичили це слово від чехів — koleša. Слово бричка поляки запозичили з німецької: Barut-

sche, Birrutsche, а німці запозичили це слово з італійської мови: baroccio, biroccio, кінець-кінцем висхідних до латинського слова bigota „двухколка“.

Історія запозичених слів — взагалі історія культурних зв'язків і поширення речей та понять тими, часто покрученими, шляхами, що ними йде людське єднання. Важче буває пізнати запозичення в межах діалектів однієї мови, але, що воно постійно відбувається, в цьому немає ніяких підстав сумніватися. Тісніший контакт, коли на багато з культурного боку переважає певна народність, племінна група, носії діалекту тощо, може переповнити мову групи, що підлягає їх впливові, запозиченнями так, що за цією останньою залишається фактично тільки її звукові властивості, морфологія та почасти синтаксис, а мало не вся лексика (словник), крім щоденного вжитку понять, буває запозичена. Як приклад такого великого упідлеглення сусіднім впливам, можна навести, приміром албанську мову, що має дуже багато загальних балканізмів, заховуючи індивідуальну граматику. Дуже рідкий випадок протилежного характеру, напр., мова вірменських циган, з вірменського фонетикою та граматику, але з цілком чужою лексикою, пояснюється специфічними причинами: цигани фактично перейшли до чужої (вірменської) мови й тому володіють вірменською системою, а лексику одмінну заховували та виробляли, щоб їх не розуміло оточення¹⁾.

За виразну ілюстрацію різноманітних типів інтеграції правлять факти поширення руської мови в дореволюційні часи, що їх відзначив Мейє²⁾: всі фіно-угорські мови, що були на російській території (зірянська, мордовська, черемська та інші.)³⁾ що раз більше зжужувалися в своїх межах, на очах історії, і групи населення, що вживали їх, або зоставалися одномовні, але ізольовані і відірвані від впливів цивілізації, або ставали двомовні, рідну мову маючи в своїм побутовім житті, а руською користуючися для зв'язків торговельних, адміністративних тощо, чи нарешті виявляли ознаки швидкого відмовлення від рідної, цілковитого переходу до руської. На Кавказі руська мова править, так би сказати, за міжнародню для представників різних національностей. Найбільше поширена вона в Сибіру і великі успіхи має в Середній Азії. На витисненні фіноугорських мов позначилася велика культурна могутність руського населення, що з мовного боку є в далеко вигідніших умовах широкого єднання супроти інших народів. Це саме треба

1) Мейє, *Linguistique* — 95 стор.

2) Фінська (суомі) у Фінляндії з політичних, економічних та культурних причин мала іншу історію.

3) *Linguistique historique et linguistique générale*, Мовознавство історичне та загальне, 1921, 119-120.

сказати про успіхи руської мови в Сибіру, де переваги її вилливу, крім того, піддержував постійний приток колоністів.

На Кавказі поширенню руської мови сприяла її адміністративна роля. Крізь російську школу проходила інтелігенція кавказьких національностей; залізничі перевозили на Кавказ багато людей, що говорили мовою російською, цєю мовою йшла торгівля, тощо. Переймання мови багато де в чому пройшло лінією соціальних розшаровань в межах одної народности: так, за свідченням Мейє, вірменська буржуазія говорить майже самою руською мовою (він мав на увазі передвоєнний стан), тим часом як селянство розмовляє самою вірменською мовою; в Тифлісі робітники і дрібні крамари говорять вірменською мовою, а заможні кола часто її зовсім не розуміють. Доводиться з приводу всієї сукупности подібних фактів інтеграції визнати правдивість висновку Мейє (стор. 120): „Всі вони мають спільну ознаку: могутність політичної організації і значіння певної культури може стати за найближчі причини подібних явищ; та глибока причина, на яку вони сходять, — особлива корисність тієї мови, що нею говорять на великій території. Що більша ця територія, що важливіші звязки між людьми на цій території, то сильніше чувається потреба на спільну мову і легше та швидше можливе поширення мови найсильнішої політичної організації або культури“.

Суспільні чинники удосконалення мови

Корисність, більш-менш усвідомлена та часто і скрита від спостерігачів, іншим помітнішим фактором — наслідкуванням, поширює мови на великі громади людей. Вона ж править за керівну основу вдосконалення мови, добору там, де для цього є сприятливі соціальні умови, форм та зворотів, як найлегше та найодноманітніше утворених і, що важливіше, найлегше перейманих.

Дуже великий ступінь граматичної правильности дозволяє зацікарювати особливий характер життя народу, що говорить такою мовою: мова народу кочового й завойовника, народу, що виявляє велику рухомість своїх частин, швидко втрачає свої форми, що ухиляються від нормального типу; єднання в бойових та колонізаційних громадах різних діалектичних груп стирає особливості говірок і виробляє нормальний тип мови. Така, наприклад, мова готська, що є, за виразом Мейє¹⁾, схематична германська мова. Воєнні часи

¹⁾ Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков, рус. перекл., вид. 1914 р., стор. 385-386.

й переселення великих груп людности з місця на місце, зустріч у полках людей, що говорять цілком або до певної міри різно, є, таким способом, доби, сприятливі для інтеграції мови та її удосконалення.

Звідси легко зробити висновок, що темп розвитку мови є соціально обумовлений.

У консерватизмі певної мови можна вбачати свідчення за повільний темп історичного життя народу, що нею говорить. Сандфельд-Енсен цю тезу ілюструє („Язикознавство“, 120), вказуючи на шведську мову в Фінляндії, архаїчнішу від мови в Швеції, що своєю чергою поступається своїм розвитком перед своєю родичкою—мовою данською. Друга, і дуже влучна ілюстрація—більша вірність старовині людности островів Ісландії, Готланда і Сардинії, ніж її суходолових родичів. Проте, правильність висновків що до цього вимагає обліку низки додаткових умов: так, наприклад, протиставлення великих змін в індо-європейських мовах консерватизмові тюркських не можна, проти Сандфельд-Енсена, з'ясовувати лише історичною рухливістю індо-європейців: система тюркських мов є послідовніша за систему індо-європейську (порівн. лекц. I-у, стор 12), і тому вона мусила менш підлягати впливам аналогії. Дивний на перший погляд факт, що мова колоністів, найзаповзятливішої частини народу, буває вноді консервативніша за мову метрополії (порівн., напр., французьку мову в Канаді, близьку до мови французів 18 століття, або архаїчну мову новгородських колонізаторів руської півночі), з'ясовується тим, що за великим історичним рухом може наставати доба довгого спокою, поглядно більшого, ніж у метрополії з її численнішим населенням і де тому більші є можливості різних взаємних впливів.

Треба взяти також до уваги, що сприятливі зрестові умови дуже різноманітні та мінливі залежно від того, про який бік її ми власне говоримо.

Поширення літературної мови, закріпленої в своїх формах, припадає звичайно на доби мирного господарчого поступу народнього; зріст грамотности, таким способом, становить чинник, що задержує вільний розвиток морфології; та цей же зріст править за могутній фактор об'єднання народу, приєднання його до культурних цінностей, що були в руках розумово сильніших суспільних груп. Зріст лексики залежить від притоку й уживання нових предметів та ідей, і темп збагачення народу на слова, взагалі кажучи, тим швидший, що діяльніші стають маси, що більше нових форм єднання утворює історичне життя в його певні моменти. За ілюстрацію до останнього твердження можемо мати мови революційного періоду в Росії та на Україні; їхнє збагачення переважно на слова, сполучені

з новими економічними та соціальними відносинами, впадає у вічі особливо в групах населення, що стояли осторонь від книги та газети.

Для української мови робота обліку впливів війни та революції на мову тільки починається. Відзначу статтю Володомира Білого — „Міські слова на селі“ („Життя й революція“ — 1926 р., № 1), де зібрано цікавий, але, здається, не завжди суто-народний матеріал так званої народньої етимології: тарахтор з трактор, собітяжник із саботажник і т. д.

Далеко більш зроблено для руської: цікаві підсумки дав недавня робота проф. Селіщева „Язык революционной эпохи“.

Висловлювано думку, що політичні зміни впливають і на мінливість темпу народньої мови, особливо коли вони визначаються підвищенням культурної самодіяльності в різних її формах. Вундт, підтримуючи цю думку, *Völkerpsychologie, Die Sprache I*, 497, вірно обстоював, що „звичайно, з цього не виходить, ніби впливи подібних змін однаково відбувалися у всіх народів або були одноманітні“. В епохи, коли людям треба поспішати, щоб багато робити, в тій або іншій мірі прискорюється й темп мови. Тенденція зберігати силу, щоб погратити її як-найдоцільніше, стає життєвою засадою; їй підлягає й мова.

За одну з характеристичних форм збереження мовної енергії править „телеграфна мова“. Її елементи в досить великій мірі поширено за часів європейської війни, та справжнього права громадянства вони набули, утворюючи почасти нові принципи словотворення, лише за часів революції. Скорочено назви установ, посад тощо, і ці скорочення що далі, то більше поширюються: порівняй „дензнаки“ (рус.), „колумова“ тощо.

Соціальна обумовленість стиля

Соціальна обумовленість мови, крім тих фактів, що ми їх загально називаємо говірками, діалектами, мовами, виявляється і в тому, що ми могли б назвати стилем окремої людини.

За німецьким вченим Бюлером¹⁾ можна відрізнити три основні функції людського мовного акта: 1) виявлення, 2) спонукання, 3) повідомлення.

Перша функція (інакше її можна було б назвати експресивною) охоплює сферу почувань (емоцій), настроїв; друга (імпресивна) стосується до бажань, наказів, до всього, що

¹⁾ *Indogerm. Jahrbuch VI*, 16 і далі. Н. Junker, *Die indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft* (Індогерманське і загальне мовознавство), „Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft“ (Стан і завдання мовознавства), 1924, стор. 6 і далі.

в'яжуться з моментами намагання; третя (фактична, демонстративна) складається з передачі уявлень, понять, мислення. Різні ці сфери, звичайно, не відокремлені, і мало не кожний наш мовний акт об'єднує до певної міри всі три. Що - до того, якій особі відповідає кожна з цих функцій, треба сказати, що перша—функція виявлення, емоційна,—майже цілком відповідає „я“; дві інші—спонукання (утилітарна функція) та повідомлення (раціонально-інтелектуальна) завжди припускають „ти, ви“; при тім спонукання за об'єкт має, як правило, особу того, до кого звертаються (спонукання третьої особи майже завжди умовне: звертаються власне до другої, вимагаючи, щоб вона вплинула на третю), повідомлення—якесь об'єктивне „він, вона, воно“.

З трьох цих функцій найвиразніші соціальні друга та третя, особливо друга, що більш-менш постійно супроводить останню. Функцію спонукання (імпресивну) треба уявляти як первіснішу, і суттю вірно Д. Дьюї в своїй „Психології й педагогіці мислення“ (рус. перекл. 1922 р., вид. 2, стор. 156) каже, що „первісний мотив для мови—вплинути (через виявлення бажань почувань, думок) на діяльність інших, друге вживання мови—увійти з людьми в ближчі суспільні взаємини; її роля свідомої провідниці думки та знання—третя й найпізніша функція“.

Той, хто говорить, всупереч звичайному уявленню, не є носій завжди тих самих мовних особливостей. Психіка окремої людини, як згадано, відбиває в собі впливи різних суспільних груп, залежно від тих чи інших форм єднання людини з цими групами, і залежно від соціальних умов здійснення цього єднання за допомогою слова, залежно від цілей, що їх людина цілком або невиразно усвідомлює, коли вона говорить, вона бере з словесних засобів саме відповідні даним умовам і даному завданню. Звичайну розмову ми точимо в одних виразах, з одними синтаксичними способами, інтонаціями і темпом, в інших—ми оповідаємо, що бачили, в інших знову—говоримо, щоб когось переконати, ще в інших—щоб закликати когось до чогось, підбадьорити і т. д. і т. д.; але, говорячи, ми свідомо чи напівсвідомо зражаємо здебільшого на утилітарну функцію, на функцію спонукання, більш-менш пристосовуючи до неї лад своєї мови.

Коли ми вибираємо ту або іншу форму, в нас завжди виразно або напіввиразно діють звязки з нашими розмовниками або нашою аудиторією, від яких ми сподіваємося певної реакції залежно від уживаних нами слів, зворотів тощо. Якщо лектор короткозорий і майже не бачить виразу обличчя своїх слухачів, він все ж таки не може викладати їм своїх думок, одвернувшись від них. Характер слів відповіді не може спадатися з словами викладу. Мова писана,

з якою звертаються до читача, має багато ознак, що відрізняють її від усної, з якою звертаються до слухача, і т. д.

Коли в основі стилю є умови звертання і він становить індивідуальну реакцію на впливи того або іншого оточення, то природний висновок, що монологічна форма мови є тільки штучний препарат деяких форм мови діалогічної і вона виникла майже виключно за допомогою письма.

Цікаво відзначити ті штампові сліди діалогу, що відклалися в формах нашої мови, яка здається нам монологічною: „ну, що ти будеш робити?“ кажемо ми собі самим, опинившись в тяжкій становищі. „Подумаєш про це (= подумаю), і якось повеселішає на душі“.

Талановиті поети часом надзвичайно тонко вміють утворити особливу інтимність настрою, подавши в тексті віршамонолога, може навіть „величного й холодного“, ледве помітний момент звертання до уявленого розмовника. Порівн. у Тютчева після відомого опису грезі:

Ты скажешь: ветреная Геба,
Кормя Зевесова орла,
Громокипящий кубок с неба
Смеясь на землю пролила.

Цим прийомом володів, мабуть, ще автор „Слова о полку Ігоревім“, що, змальовуючи рух воївполовецьких уночі, свої порівняння вкладав в уста уявленого слухача: „рнци лебеді роспужені (скажи — ти сказав би — „сполохнути лебеді“).

Від такого способу думки походять теперішні значіння таких зворотів, як новогрецьке les „можна було б подумати“, що первісно визначало тільки „ти говориш — ти б сказав“.

Взаємини творчости індивідуальної й колективної

Обдумуючи те, про що ми пишемо, підшуковуючи відповідну форму, щоб передати нашу думку, ми почуваємо себе часто творцями мови, почуваємо, що утворюємо нові словесні комбінації, нові влучні слова, повні сили в момент, коли вони народжуються в нашій свідомості, ми відчуваємо їх як нові, нам належні. При всьому цьому ми виразно розуміємо, що мова не була б можлива без чинности автоматичних елементів душевної пасивности. Сфера свідомого вибору з пропонованого в колективній мові обмежена — радикальній творчості природні межі ставить мовна система, куди кожен з нас повинен обов'язково ввійти. Її не вибирають, вона дається, і вступом до неї наперед визначаються шляхи думання та їхня психологічна обслонка.

Суперечності постійної індивідуальної творчости в мові, виявлення цілей і смаку окремого творця та упідлеглення будові колективної мови, як неодмінної умови язикової,

вирішалося не раз. Тут перш за все доводиться разом з Sechehaye¹ відрізяти творчість найрадикальнішу — утворення індивідуальної мови: яке-небудь слово несподівано вихопилося з вуст хлопця, й він називає явище або річ сполученням звуків, що спали йому на думку (бурсацьке „пфимфа“ у Помяловського тощо). В цім випадку той, хто говорить, підлягає інстинктивному імпульсові — це природня мова емоцій; їхніх елементів йому не доводиться шукати зовні себе. „Хоч це звучить парадоксально, можна сказати, що, творячи, той, хто говорить, інтелектуально пасивний. За семасіологічним значінням його мова має думку, та за всіма іншими своїми ознаками вона є життєвий продукт афектів“. Така мовна творчість природою своєю позаграматична, інакше кажучи, вона стоїть за межами досягнень творчості колективної, основна умова якої — готовність підлягати тому, що прийняла маса. Все, що є в мові тільки виразний рух, — психологічно індивідуалістичне, тоб-то має значіння саме для індивідуума, хоча б відповідно природі виразних рухів і характеризувалося деякою загальною зрозумілістю.

Другий випадок — творчість при вживанні відтворюваного знака. „Визнання або припущення, що певний жест, певний звук, вже спостережений і на інших або просто вже звичайний для того, хто говорить, має за собою змістовне значіння, припускає акт розсудку, діяльний момент з боку того, хто подібним способом орудує своєю мовою. Той, хто говорить, до своєї висловлюваної думки приєднує сторонню думку про вживаний знак, йому поглядно ясна ідея предмету його думки, а поряд з нею й ідея певного знака. Він встановлює й закріплює зв'язок між ними; тому знак набуває змісту, а зміст висловлюється знаком. В цьому акті розсудку знак об'єктивується. Він мислиться, як щось самостійне, як природа, що є по-за суб'єктом. Він уже більше не тимчасове явище, не випадкова ознака потреби особи на вираз: від цього моменту він існує самостійно, став об'єктом думки. Він змінив свою природу, став замість знака символом“. Закріплена умовність знака є цінність і зберігається, як певне досягнення. Я хочу, щоб мене зрозуміли — це моє завдання, що незмінно, хоч і мовчазно, передбачається за всякого нормального мовного акта, і творчість моя повинна здійснюватися, зберігаючи вже досягнене з цього боку, як відповідне цьому завданню.

К. Фослер² зазначає, що „недостатність мовної талановитості, межа духовної індивідуальності . . . є якраз

¹ Programme et méthodes de la linguistique théorique, 1908 (Програма та методи теоретичного мовознавства), стор. 79 і далі.

² K. Vossler, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, 1904 (Позитивізм і ідеалізм у мовознавстві), стор. 88 і далі.

дійсна причина утворення мовних умовностей, мовних груп і мовного правила. Це не мінус, не від'ємна сила, відсутність сили — ніщо". „І з нічого, — запитує він, — ми повинні вивести національні єдинства?" А з другого боку — „досвід учить нас, що чим талановитіший і цивілізованіший наріз, тим досконаліша його мова, тим ясніша і виразніша його граматики, тим гостріші й тонші нюанси в його словнику", тоб-то ми не бачимо, щоб зріст культурної активності індивідуумів руйнував мову народнього колективу, як такого, а, навпаки, досягнення індивідуальні і колективні є одне з одним у певнім зв'язку.

Оці фіктивні суперечності Фослер відкидає міркуванням: „Мовний вираз виникає наслідком індивідуальної діяльності, та закріплюється тільки тоді, коли він подобається іншим, коли вони його приймають, повторюють — не вдумуючися, тоб-то пасивно, або теж творчо — змінюючи формально, виправляючи, послабляючи або закріплюючи, працюючи колективно-чинно". Оскільки ми відчуваємо себе належними до одної мовної цілоти, ми користуємося з однієї мови і „прагнемо говорити нею так виразно, так правильно, так загальнозрозуміло й легко, як тільки ми можемо; та через те, що одночасно ми відчуваємо себе як індивідуальність, ми прагнемо говорити своєю власною мовою, своїм власним стилем, і що міцніше це наше почуття, то смілиший, своєрідніший, новіший і тяжчий наш спосіб виразу". Протиставляючи останнє твердження з Фослеровою тезою про відповідність росту індивідуальної творчості загальній словесній культурі народу, ми повинні закріпити той висновок, що лінгвістично-індивідуальне в культурнім мовнім середовищі не викриває тенденції вийти з обмеження колективним: смак колективу, ясність і легкість розуміння повинні завжди зберігатися, як неодмінні регулятори індивідуальної продукції, і анархічно-індивідуальне¹⁾ тим самим відкидається за межі культурної мовної творчості.

Соціальна природа двомовності

Одна з найцікавіших проблем соціології мови — соціальна природа двомовності. З наукових спроб з'ясувати її найцінніша належить О. Потебні („Язык и народность", у „Вестнику Европы", вересень 1895 р.)²⁾. Загальним міркуванням на користь думки, ніби одноманітність людскости зростає (зріст єднання, наслідування), а інтеграція

¹⁾ „Заумные языки".

²⁾ Передруковано в збірнику статей О. Потебні „Из записок по теории словесности" 1905 та при виданнях (починаючи з третього, 1912 р.) „Мысли и языка".

є кінцевої висновок цієї одноманітності, він протиставляє низку своїх уваг. Наслідування є в його розумінні явище творче: „взаємний вплив народів є... лише взаємне збудження“, тоб-то наслідуючи кожний не тільки переймає, а й обов'язково поряд із цим перейманням щось вносить, бо реагує на нові враження, виявляє якісь ціли індивідуального ставлення. Людина, що говорить двома мовами, разом з тим змінює характер і напрямок своєї думки: вживання котроїсь із належних їй мов характеризує певне коло її уявлень, почувань та бажань; так, напр., славнозвісний руський поет Тютчев, як свідчить його біограф І. Аксаков, свої листи та статті писав виключно французькою мовою, а вірші міг складати лише руською; І. Тургенев, що чудово володів французькою мовою, свої художні задуми міг передавати тільки руською мовою: „Я нікогда — писав він — ни одной строки в жизни не напечатал не на русском языке; в противном случае я был бы не художник, а просто дрянь“. Знання двох мов у раннім віці, як свідчать ці та інші численні приклади, не є, як доводить Потебня, посідання двох систем змалювання та передачі того самого кола думок, „а раздвоює це коло та наперед утрудняє досягнення суцільності світогляду, перешкоджає науковій абстракції“. Обдаровані люди, як відомо, володіють з дитинства часто-густо кількома мовами і разом із тим вражають своєю високою розумовою творчістю. Проте, на думку Потебні, „ї у них діяльність думки чужою мовою, безперечно, відбувалася на шкоду не тільки думці мовою рідною, а й загальній продуктивності... Він (Тютчев) зробив би більше, як би, маючи такий самий талант і так само працюючи, володів би лише однією мовою, а інші знав, вивчивши їх лише стільки, скільки треба для збудження думки, що йде шляхами рідної мови“. Виходячи з цих міркувань, Потебня обстоює культурну цінність окремих людських мов й підкреслює, що „люди, за правилом, добровільно не одмовляються від рідної мови, між іншим, через несвідоме побоювання спустошити свою думку“. Там, де діє зневолена денационалізація (або, вірніш, делінгвізація — позбавлення рідної мови) „національність, що її збирає інша, вносить в цю останню елементи розпаду, що, звичайно, призведуть до помітних наслідків тим скоріш, чим численніша й морально сильніша та своєрідніша вибрана народність, і навпаки“. Визнаючи, що „осібність, своєрідність народів існують не наперекір їхньому взаємному впливові“, Потебня твердить, що „збудження зовні менше, ніж одержане з середини, править за одну з головних умов, які сприяють розвитку народу“.

Дуже цікавий прогноз Потебні, що його підтверджує сучасний стан Європи: „Гадаючи, що в майбутності змішування племен на тій самій території збільшиться, треба

взяти на увагу, що на той самий час збільшаться й перешкоди до утворення змішаних язиків, які полягатимуть, крім згаданого збільшення в кожному народі звички до своєї мови, ще й у полегшенні способів підтримувати зв'язок між віддаленими кінцями тієї самої народності“.

Проблеми, що їх підніс із надзвичайною талановитістю Потебня, неможна ще визнати за розв'язані в науці остаточно. Вияви двомовності лише нещодавно почато вивчати з належною серйозністю, й Люксембурзький вчений з'їзд на початку квітня 1928 року повинен був підбити перші підсумки науковим розвідкам останнього часу. Одначе й тепер вже можна впевнено гадати, що до питання про впливи двомовності або ще більш багатомовності на психіку індивідумів та народів не можна ставитися так байдуже, як людство ставилося віками: так, досліди швайцарського вченого Епштайна¹⁾—а до його висновків принципово схиляється й відомий мовознавець-психолог Ван-Гіннекен,—вчать, що найкорисніший для розвитку думки стан, коли читати на багатьох мовах, а розмовляти лише одною. Англієць Smith і Saer, (*British Journal of Psychology* 13 і 14, 1923 р., Брит. психол. часопис) вивчали переважно дітей—представників кельтської вельської (кімрської) мови, що засвоювали разом і англійську, й вони констатують, що звичайне велике зростання словника між 8-9 роками у двомовних дітей настає двома роками пізніш, та й тоді не досягає рівня одномовних. Поряд із цим спостерігається у двомовних гірше володіння правою рукою (Saer). Одномовні діти 8-11 років переважають двомовних вибором слів, здатністю вислову, дбайливістю мислення тощо.

Мовна естетика

На особливу увагу заслуговує соціальна природа багатьох явищ мовної естетики. „Подобається“ і „не подобається“ в мові, як почасти ясно з сказаного про мовний „аристократизм“, це часто-густо значить—імponує або не імponує оточення, що йому властивий даний факт. „Гарні“ і „негарні“ імена ми ставимо майже в безпосередню відповідність з культурним (естетичним) впливом народів, що від них вони йдуть; от через що „гарні“—Річард, П'єр, Людвіг, і не подобаються (негарні)—Самуїл, Ісаак, Ахмет, Абдул і под. імена Одарка, Параска, Лікера належать до „негарних“, і ними інтелігенція не називає своїх дітей. Стали вони такі негарні через те, що найчастіше траплялися серед селянства. Цікаво: для Буало, що з надзвичайною шанобою ставився до Греції та Риму, імена їхніх героїв—витвір музикальності і, навпаки, „O le plaisant projet d'un

¹⁾ La pensée et la polyglossie, 1915 „Думка та багатомовність“.

поëте ignorant, Qui de tant de héros va choisir Childebrand"— тільки варвар (німець), на його думку, міг вибрати це ім'я— Гільдербранд, що саме по собі здатне зробити з поеми витвір грубости¹⁾.

Простежте, як одно село сміється з мови другого, і здебільшого вам неважко буде викрити свідомість соціальної переваги тих, кому чужий діалект здається смішний.

„А заворотень-полеха!— завопил вдруг Обалдуї п, подійдя к мужику с дырой в плече, уставил на него пальцем, запрыгал и залился дребезжащим хохотом. — „Полеха, полеха! Га, баде, паняй, заворотень!“ Примітка Тургенєва („Певцы“): Полехи прибавляют почти к каждому слову восклицания „га“ и „баде“. — „Паняй“ вместо „погоняй“. Або, як передає Ф. І. Покровський — О народных говорах северо-западной части Костромской губернии, Живая Старина VII, вип. 3-4, стор. 446, — мешканці лівого берега Тутки глузують з „цокання“ (вимови ц замість ч) та шепелявості своїх правобережних сусід, остання бо вимова трапляється лише на правім березі, а вимову лівого підтримують впливи літературної.

Цікаво, що коли соціально-впливова група передає подібно старому „платью с барского плеча“ свої колишні, що відмежовували її від іншого світу, „гарні“ слова й повяття, вони, ставши добром міщанства, несуть з собою специфічні почуття банальності і негарного: порівняй в мові російських міщан салоп (в минулому аристократична одежа), для близи ру (французьке plaisir), кураж (франц. courage — хоробрість), а в а н т а ж и н ы й (франц. avantage — користь), ф о р с (франц. force — сила), о б о ж е (любий, франц. objet — об'єкт, предмет; в розумінні „обожать“) і т. под.

¹⁾ Вся умовність цієї естетики особливо владає в очі, коли перед нами імена культури, нам зовсім чужої; порівн. Тагорові зауваження до „Meghaduta“ Калідаси (Pracín Sahitya, рукоп. перекл. проф. Ріттера): „Всі ці розкидані в старій Індії ріки, гори, міста — їхні назви такі чудові: Уджаїні, Аванті і Відіша, Ветраваті й Рева. Шіпра! В цих іменах сама краса, очарування, розкіш“!

З літератури :

Соціяльну природу мови розглядається в працях :

Р. Шор, Язык и общество, Изд. 2-ое, М. 1926 (див. реценз. „Шлях Освіти 1926, № 11).

М. Петерсон, Язык, как социальное явление, „Ученые записки“ Инстит. языка и литер., Т. I (Лингвист. Секция), М. 1927 г.

— В останній статті подано спис літератури руської, німецької, французької та англійської.

Окремим питанням присвячено роботи :

Г. Винокур, Культура языка, М. 1925 (Див. рец. „Шлях Освіти“ 1925, № 11.).

К. Державин, Борьба классов и партий в языке Великой Французской Революции, „Язык и литература“ (Научно-исследов. Инст. сравнительн. изучения литератур и языков Запада и Востока при Ленинградск. Госуд. Универс.), Т. II, вып. 1., Л. 1927.

Д. Зеленин, Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением заднеязычных согласных, в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации, П. 1913. (Див. рец. **А. Шахматова**, Извест. Отдел. русск. яз. и словесн. Акад. Наук, т. XX (1916), кн. 3).

Д. Зеленин, К вопросу об изучении социальной стороны жизни языка, Изв. Отд. русск. яз. и слов. Ак. Н., т. XX (1916), кн. 3.

С. Никифоров, О некоторых языковых проблемах в свете современности, Зап. Ком. Univ. им. Свердлова, II, 1924.

А. Пешковский, Объективная и нормативная точка зрения на язык, Сборник статей, Ленингр. 1925.

А. Селищев, Язык революционной эпохи, М. 1928.

— У книзі Селище вало подано бібліографію присвячених цій темі книжок і статей, що вийшли раніш.

М. Сергиевский, Проблема социальной диалектологии в истории французского языка XVI—XVII в.в., „Учен. Записки“ Инст. яз. и лит. I, М. 1927.

Л. Якубинский, О диалогической речи, „Русская речь“ I, П. 1923.

Завдання

1. Складіть спис нових для Вас термінів і коротенько зазначте їхній зміст.
 2. Наведіть приклади тенденції до диференціації з Ваших власних спостережень.
 3. Наведіть такі ж приклади інтеграційної тенденції.
 4. Спробуйте з'ясувати, як вплинули війна та революція на мову Вашого оточення.
 5. Схарактеризуйте, до якої сфери понять стосується у знайомій вам двомовної людини котрась із вживаних нею мов. — Особливо цінні спостереження над самим собою.
 6. Наведіть твори, де б авторові індивідуалістичні тенденції відбивалися в його мовнім стилі.
 7. Подайте кілька ілюстрацій до умовного характеру гарного й негарного в мові.
-

НОТАТКИ

НОТАТКИ

*На правах рукопису. Перевидання
й продаж заборонено.*

Видання „ЗАОЧНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗА“

Укрголовліт № 1062 - к. Друкарня „Харків - Друк“, т. 15.000. Зам. 4843.

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

Харків, вул. Лібкнехта, 5.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА.

Проф. Булаховський А. А.

ПОХОДЖЕННЯ МОВИ.

3-я ЛЕКЦІЯ.

Вступні зауваження

Питання про походження мови має в науці свою досить довгу історію¹⁾. Наслідки, які давало розроблення цього питання, іноді цінувалися скептично, і Вітней, наприклад, в своїх *Oriental and linguistic studies* (Орієнталістичні та лінгвістичні студії), казав про взагалі негарну славу, що її має це питання в очах тверезих учених, які ставляться негативно до безлічи висновків, що відбивають в собі ніщо майже інше, як суб'єктивні точки зору.

На позиції, до Вітнея близькій, стоїть і О. Єсперсен, що збудував одну з найцікавіших теорій походження мови. Довга низка спроб що-до розв'язання цього питання нагадує йому відому байку про лисицю, що не хотіла йти у печеру до лева, бо туди натоптано багато слідів, а звідтіль ні одного не видно. Такий скептицизм має деякі правдиві підстави, тому що проблема ця характером своїм не припускає цілком виразного й безсумнівного вирішення. Разом із тим треба цей скептицизм визнати й за дуже перебільшений, скільки нині далеко витонченіші ставлять це питання, а відповіді, що їх зібрано, задовольняють більш, ніж це було раніш, бо вони ґрунтуються на силі приступних нам аналогій до того, що ми спостерігаємо в природі.

¹⁾ Історію цього питання знайдемо в руській літературі в досліді А. Л. Полюдіна, „Язык, как творчество (Психологические и социальные основы речи). Происхождение языка“. Х. 1913 г. „Вопросы теории и психологии творчества“. Сб. под ред. В. А. Лезина, том IV.

Коли ставимо питання про походження мови, то доводиться, насамперед, подбати про більш-менш докладну аналізу самого поняття „мова“, що припускає чимало різних розумінь. Як що ми вживаємо слова „мова“ не метафорично, то ми повинні зрозуміти її, як звукову мову людини, маючи при цьому на увазі певну психо-фізичну діяльність, суть і природу якої досліджує наука мовознавства, й виходячи з загальної передумови, що психічна й фізична природа людськості є в основі своїй одноманітна й підлягає однаковим законам.

Окремі мови, проте, мають свої індивідуальні характерні риси, а кожна з мов — свою власну проблему, куди складнішу, ніж питання про походження мови, як окремої психофізичної діяльності, характерної для всієї людськості. Ця окрема для кожної мови проблема — з'ясувати, які причини обумовили особливості структури кожної з відомих нам мов. Що індивідуальніший факт, то більше труднощів з'ясувати його з самих початків, а тому не доводиться дивуватися, коли наука, що дає досить правдоподібні відповіді на питання, які стосуються до загального, задовольняється здебільшого простим лише описом явищ, що характеризують індивідуальне.

Відмінності між мовою людини й мовами тварин

Питання про походження звукової мови людини цілком виразно повстає перед нами на тлі та поруч рівнобіжного питання: Які риси відрізняють звукову мову людини від того, що ми більш або менш підставно можемо назвати звуковою мовою у тварин?

Що-до суто-звукового боку, цеб-то до системи звуків, що їх можуть утворювати мовні органи відповідних тварин, то тут не помічається досить виразної межі між людиною й твариною. Згадаймо хоча б за паугу, шпака, ворону, сороку¹⁾, що можуть передавати мову людини, — і тоді ми не матимемо підстав відводити якесь окреме місце для людини. До наших часів майже не було досить виразного окреслення того, в чому дійсно полягає суть артикульованої, або членоподільної мови людини, яка

¹⁾ Зі свавців наукова література наводить приклади собаки й кішки, що в деяких випадках набували хисту вимовляти ті чи інші слова людської мови (V. d. Gabelentz, Die Sprachwissenschaft² 304). Відомий винахідник телефону Г. Белль навчив таку вимовляти англійське речення „How are you grandpapa?“ Інші приклади, а також критичні uwagi див. у Д. Романеса, „Духовная эволюция человека“, 182 стор. і В. М. Бехтерева, „О зоорефлексологии, как научной дисциплине, и о разговоре полуцапа с точки зрения объективного исследования“ („Вопросы изучения и воспитания личности“ № 4-5, 1922 г., стр. 779).

саме мова й відрізняє, мовляв, людину від тварини, якш беремо на увагу фізичний бік мови. Та це легко з'ясується: ця віра у фізичну членоподільність, як окрема властивість людської мови, була лише дуже поширеним поглядом, що його важко обґрунтувати досить точно з погляду об'єктивно-наукового. К. Фослер каже, наприклад, так: „Хай подадуть мені акустичний або фізіологічний критерій, що ним плескіт водограю відрізняється від щибету дівчини, скрип возу — від промови професора, що застудився, або звук волторни — від співів співця, коротше кажучи, — нечленоподільний звук від членоподільного!“¹⁾

Д. Н. Кудрявський в своїй критиці поняття членоподільності, що його подає Буслаєв в „Исторической грамматике русского языка“²⁾ ладен майже виванати за членоподільність переважну кількість та різноманітність звуків („немає сумніву, що звуки, які витворюють інші тварини, ніколи не досягають такої міри членоподільності: в жодній тварини, крім людини, не помітимо ми такої великої кількості й такої різноманітності звуків“), хоч тут-же додає: „але не можна також напевно сказати, що звуки, які утворюють інші тварини, є нечленоподільні“ і наводить приклади, як можна розкласти „вислови“ тварин на окремі звуки, що більш або менш наближаються до наших. Що можна розкласти звуки, про це з наукового погляду суперечок не може бути, бо тут не можна вбачати навіть якої-будь межі, що відокремлювала-б звукові хвилі, які утворюють живі організми, від хвиль, що йдуть від чого-будь неживого. Коли-ж ми розумітимемо членоподільність звуків, як їхню різноманітність, то в такому разі ця різниця кількості не стоїть суті справи, і тому краще було-б, уникаючи непорозумінь, вживати вислову „звукова різноманітність“.

Найдокладніше з фізіологічного боку окреслення артикулованого (членоподільного) звуку подав Зіверс: „Це такі звуки, що для утворення їх треба, щоб повітряний струмінь, що йде через мовні органи, був скерований в певнім напрямку, навмисно обранім, і щоб на шляху цього струменя була протиставлена перепона, утворена борлаком або наставною руркою“, цеб-то порожниною роту³⁾. Це окреслення майже й сліду не залишає в собі від прямого розуміння „членоподільності“, а проте воно дає точний фізіологічний ґрунт для характеристики мови людини, замість непевного ґрунту акустичного. Разом з цим, однак, легко

¹⁾ Sprache als Schöpfung und Entwicklung, Мова, як творчість та розвиток, 1905, стор. 43.

²⁾ Введение в языкознание, 1912, 15 стор.

³⁾ E. Sievers, Grundzüge der Phonetik⁵, 1901 § 58. Порівн. також W. Wundt, Völkerpsychologie⁴, Die Sprache I, стор. 258.

можна переконатися, що навіть з окресленням, що його Зіверс дає, ми можемо сказати напевно, що людина в справі здібності утворювати звуки не перебуває в якомусь винятковому, окремому становищі¹⁾.

Далеко виразніші відмінності в унутрішній, змістовій стороні мови. Але й тут треба облишити один дуже звичайний і помилковий погляд. Так, іноді доводиться чути, що мова людини наче-б то відрізняється характером на-вми сності і в витвір волі людини, коли-ж „мова“ тварин складається з вигуків, а вони є виявлення емоцій, почувань. Між тим кожний, хто має справу з хатніми тваринами, може довести помилковість цього погляду фактами щоденного досвіду. Собака, що скребется в двері, разом і гавкає, бо хоче звернути на себе увагу; кішка нявчить і таким чином „просить“, щоб її нагодували. „Мова“ їх в цих випадках нагадує не ті вигуки, що майже мимо-хить (рефлексивно) вириваються у нас під час великого болю або надмірної радості, а наближається до вигуківих звукосполук, що додаються для закликів — „ей!“, „гей!“ і т. і. Вигук попередження у ватажка стада не завжди є вигук від ляку перед ворогом, що наближається, хоч, правда, деякі види сигналів могли виникати з вигуків ляку, коли цей вигук автоматично перетворився на сигнал до тікання й т. д. В окликові попередження маємо виразні риси вольового акту, і ми можемо стверджувати це, оскільки схожість нашої психічної організації з тваринами припускає вживати аналогій з нашими психічними процесами. Ватаг стада, що подав сигнала, здебільшого не спішить тікати, а переборює свій власний страх неясним почуттям обов'язку ватажка. Відомий дослідник мови мавп, американець Гарнер, що протягом довгого часу робив спостереження над мавпами, вживаючи фонографу з записами їхньої „мови“, свідчить, в своїй праці „The speech of monkeys, Мова мавп (1892 г.), що звуки, які вимовляють мавпи, залежать від їх волі, обмірковані й скеровані до якого-будь іншого індивіда з свідомою метою, щоб їх зрозуміли. „Своїми вчинками й засобами передачі звуків мавпа виявляє, що вона свідома того змісту, який хоче вкласти в поняття, втілене в звуковій формі... Вона здебільша дивиться на того, до кого заєртається, і не вимовляє цих звуків на самоті, хоч, здавалося-б, їми вона могла розважити себе“²⁾.

¹⁾ Порівняйте, що каже Р. Л. Гарнер про мову мавп: „Мовними органами мавпи вимовляють звуки, підміняючи їх за допомогою зубів, язика та губів, так само керуючи своїми звуковими засобами, як людина. Основні звуки мавп є чисті голосні, але в багатьох словах є й приголосні, хоч і не досить виразні, що вимовляються здебільш в низьких тонах“. „Язык обезьян“, руськ. переклад, 1899, стор. 66.

²⁾ Руськ. переклад, 1899, стор. 66.

Мавпя часто вимовляють, в певних умовах, звуки пощепки, а це свідчить про те, що вони є свідомі того, які є наслідки від такого вживання мови¹⁾.

З другого боку, розроблене В. Вундтом („Völkerpsychologie“, I, Die Sprache) окреслення мови людини, як системи своєрідних виразних рухів (Ausdrucksbewegungen) в його загостреній формі наблизило мову людини ще більш до мови тварини, і то не на користь правдивого розрізнення фактів²⁾.

Вундт розуміє виразні рухи, як „психо-фізичні виявлення життя“, зрозумілі своєю психологічною природою індивідам тієї самої організації. Вони є ознаки почувань та афектів³⁾ і, відповідно до свого психічного змісту, поділяються на 3 групи: 1) виявлення інтенсивності афектів (і почувань), 2) виявлення їх якості (напр., відтінок приємного та неприємного) і 3) ті, що є наслідком стосунку афектів до об'єктивного змісту нашого безпосереднього досвіду — вислови уявлень. Виявлення інтенсивності в їх найширшій формі, тоб-то якомога ізольовано від двох інших груп, спостерігаються при дуже сильних афектах. Найхарактерніша риса їх є та, що вони з'являються між протилежностями симптомів роздратовання (Erregung), і пригніченості (Hemmung), при чому останні зовсім не є просте зменшення (Abnahme) або зникнення (Aufhebung) роздратовання, але, як і попередні, — є дійсний процес інервації, що впливає на м'язи з протилежним наслідком“. Під час афектів середньої сили вони виявляються в сильних рухах; під час міцних афектів — місце сильного роздратовання заступає майже раптова затримка, що часто й густо охоплює велику кількість м'язів.

Виявлення якості афектів (втіхи й прикрости, напруження й попуску) обмежуються, головним чином, м'язами обличчя — мімікою: порівняйте своєрідну міміку солодкого й гіркого, чванливості й збентеження і т. і. Група останніх почувань (напруження й попуску) відзначається здебільшого рухами м'язів щок, які керують рухами роту.

Нарешті вияви уявлень афектів відзначаються у першу чергу рухами рук, і в меншій мірі — рухами голови, тулубу

¹⁾ Ibid., стор. 77.

²⁾ Див. Д. Н. Кудрявський, *Психологія и языкознание*, 1905, ст. 22 і далі.

³⁾ З огляду на те, що поміж почуваннями (Gefühle) і афектами з одного боку, і афектами й вольовими актами — з другого боку, немає цілком виразної психологічної межі, то з метою їх відрізнення варт узяти на увагу їхні фізичні кореляти. Їх і означає Вундт (op. cit., стор. 66): для почувань — відміни в стані інервації серця, судин і дихання; у афектів до цього додаються відміни загальних моторних нервів; і нарешті, для вольових актів, що закінчуються зовнішньою дією, характерна ознака та, що відповідна інервація м'язів викликає свідомі рухи, які або безпосередньо дають вихід (Lösung) афектові, або прямують до цього.

й т. д. Серед цих рухів помічаються дві групи: рухи вказівні, скеровані на який-небудь предмет, що викликав афект, і рухи відтворення (пантомімічні), що передають зміст одержаного вражіння.

Звуки мови, що їх вимовляють, належать, на погляд Вундта, до групи мимічних, з тим податком, що в них беруть участь унутрішні рухи м'язів пащі, пельки і, зокрема, язика. (Стор. 258).

Що звукова мова людини має в собі елементи, які належать до групи явищ, Вундтом окреслених, як виразні рухи, то це не викликає суперечок. Це саме й є тональний бік нашої мови. Але він, проте, не є якась характерна риса людини: усі хребтові тварини мають здатність розуміти тон мови людини, як, напр., погрозу, вислів радості, вагання й т. і. ¹⁾; з свого боку й ми розуміємо в „мові“ тварин саме тон, і це наше розуміння дуже обмаль підлягає удосконаленню: взагалі воно залишається майже на стадії перших безпосередніх вражінь, що їм цілком відповідають вражіння від жестів або інших виразних рухів у тварин, споріднених з нами своєю організацією. Миміку, жест і тон ми розуміємо, взагалі кажучи, одразу: виразні рухи, це, так-би мовити, загально-людська мова, якої майже зовсім не треба вчитися, щоби ввійти в зносини з найрізноманітнішими галузями рода людського ²⁾. Але ця-ж мова, як свідчить повсякденний досвід, виводить нас також і далеко по-за життя людини.

Своєрідний характер мови людини починається там, де буває край безпосередньому розумінню. Суть мови людини або мов в тім полягає, що вона взагалі або вони зокрема є мови символів, цеб-то є система умовних знаків, володіння якими є характерна риса певних лише соціальних груп. Цю систему знаків треба засвоїти, її треба вивчитися від тих, хто вже нею володіє. Тому, незалежно від раси, до якої належить новонароджений, він, завдяки навчанню й переймаючи мову оточення, починає володіти тією мовою, носії якої оточують його. Ці останні можуть бути геть різні що-до крові, у них можуть бути значні фізичні відмінності—суть справи від цього дуже мало відміниться: північно-американський негр, що народився в Нью-Йорку, володітиме такою самою системою англійської мови й такими самими особливостями вимови, як і природжений тубілець-англієць цього міста, і лише деякі, поглядно незначні риси в відмінах звуків у негра залежа-

¹⁾ Див. Д. Романес, „Духовная эволюция человека“. Пер. Е. И. Бошняк, 1905, 178 стор.

²⁾ Умовні жести утворюються вже під впливом звукової мови. Див. Д. Кудрявский, *Психология и языкознание*, стор. 30.

тимуть від особливої структури його губів, язика та інших фізичних прикмет.

Кажучи про те, що справжня природа людської мови починається лише там, де ми маємо справу з символами, ми не можемо, проте, стверджувати, що й тут грань між людиною й твариною є абсолютна: ця властивість тільки звужує коло істот, які наближаються до людини, не виділяючи останню цілковито. По-перше, ми знаємо, що чимало тваринних порідів можна приєднати до звукової символіки людини, що муштрування дозволяє, маючи справу з тваринами, користуватися умовними знаками-сигналами. До цієї групи умовних знаків належать, по суті, й слова людської мови. Про те, що тварини можуть розуміти, крім тону, звукову мову людини, маємо приклади, що їх подають нам поважні дослідувачі, та може й декому з нас доводилося на власному досвіді переконуватися в тім, що такі випадки дійсно бувають. Мій знайомий П., знавець і любитель собак, вимовляв у моїй присутності в різні часи, в різних тонах, не виключаючи й дуже байдужого: „А собака водила гуляти?“ (я просив його робити спробу й без запитальної інтонації), і обидва його собаки кожного разу виявляли своє зворушення, хвилювались, як і завжди перед прогулянкою, що на неї чекали після цих слів. Цікавий матеріал до цього питання зібрано в гарній книзі Д. Романеса „Духовная еволюция человека“ (розділ VII). З неї беру одну спробу, що оповідає Романес і яку він сам робив¹). „Мій приятель Джерард Иео мав таксу й навчив її тримати на носі шматок їжи доти, доки не дадуть їй знак, кажучи *raid for*“²), при чому інтонація не відіграла ніякої ролі, бо навіть коли ці слова вимовлялись у зв'язку з іншими й в звичайному для розмови тоні, то собака їх відрізняла й одразу ковтала їжу. Спостерігаючи все це, я прийшов до думки, що було б цікаво дослідити, чи відрізнятиме собака слова „*raid for*“ від інших, до них подібних звуком. І ось, коли вона чекала на сигнал, я вимовив „*rainfore*“³). Собака здригнула й майже скинула шматок з морди, але одразу-ж схаменулась, мов помітивши помилку. Спроба з цими, подібними звуками, словами повторювалася декілька разів, і завжди був той-же самий наслідок. Очевидно, що собака відрізняла слова“.

Отже, по суті, здібність розуміти символіку звуків не є виключний привілей людини, хоч, правда, в протилежність тонові, ця символіка, як свідчать перевірені дані, зрозуміла здебільша для найрозвиненіших ссавців (слонів, собак, мавп).

¹) Руськ. переклад, 1905 р. 177 стор.

²) *Raidfor* — заплачено.

³) *Rinefor* — хвартушина.

Про те, як розуміють звукову мову птиці, серед низки прикладів, маємо часто цитований в науковій літературі приклад з „Походження людини“ Чарльза Дарвіна: „Адмірал сер Сюзіван, якого я знаю за доброго спостерігача, запевняє, що одна африканська папуга довго перебувала в будинку його батька і називала на ймення усіх хазяїв, а також і гостей. Перед сніданком вона казала „доброго ранку“, увечері — „доброї ночі“, ніколи не плутаючи цих висловів. Здоровкаючись з батьком Сюзівана, папуга ще додавала коротеньке речення, якого потім, як батько вмер, вже не чули від неї. Одного разу папуга дуже вилаяла чужого собаку, що стрібнув у кімнату через вікно, вилаяла вона також і другу папугу, кажучи — „ах ти паскудна папуго!“, бо та вилетіла з клітки й почала дзьобати яблука на столі в кухні. Доктор Мошкау каже мені, що він знав шпака, який без найменшої помилки вітав словами „доброго ранку“ тих, хто приходив до хати, і казав — „до побачення, друже“ тим, хто виходив. Таквх прикладів я можу навести багато“¹⁾.

Див. також спостереження д-ра Самуеля Вількса, що їх наводить Романес (op. cit, ст. 187—189): „Другого разу птиця (папуга) вимовляла окреме слово або вислів тільки тоді, коли хто-небудь або що-небудь давало для цього нагоду. Так, напр., добрих знайомих, що часто зверталися до неї з яким-будь особливим словом, або висвистуючи який-небудь той самий мотив, вона потім зустрічала тим самим словом або мотивом; а коли я повертався додому, то птиця, пізнаючи мене по ході, вітала мене, кажучи яке-небудь мов прислів'я. Коли служниця виходила до кімнати, папуга зараз же повторювала який-небудь її вислів, додержуючись інтонації голосу людини, що від неї це чула. . . Я так часто казав мому візникові, коли той запитував мене, коли будемо їхати „О пів на третій“, що ледве той виходив до кімнати, як папуга вже кричала „О пів на третій“. Далі одного разу, пізно вночі я побачив, що папуга не спить, я сказав їй — „час спати“. І відтоді, кожного разу, коли я підходив до її клітки у ночі, птиця повторювала ці слова. Коли мова мовилась про що-небудь, що стосувалось певного предмету, папуга завжди сполучала ці слова з даним предметом. Так, напр., під час обіду птиця звикла, що їй давали що-небудь смачненьке і я навчав її при цьому казати: „дайте смачненького“. Нині птиця завжди повторює цей вислов, але тільки під час обіду. . . Далі, птиця дуже любить сир, засвоїла легко його назву і тепер завжди прохає сир, тільки наприкінці обіду. Не скажу, чи розуміє вона, що вимовляє назву предмету, але прохає

¹⁾ „Происхождение человека“, рус. перекл., 1896, II, 58.

сиру завжди в відповідний час... Декотрі звуки папуга відтворює теж звуками, що утворює самий предмет. Бачачи напр. пляшку вина, робить звук, який буває, коли коркотягом витягнуть корку, а бачачи карафку з водою, відтворює звук від булькотіння води. Коли почує, що служниця йде відчинити двері, птиця робить звук, що відтворює рип дверей, а потім голосно свистить, відтворюючи свист, яким кличуть візника“.

Низку подібних досить численних свідчень поглядно нещодавно зібрано в статті акад. Бехтерєва „О зоорефлексологии, как научной дисциплине, и о разговоре попугаев с точки зрения объективного исследования“, Вопросы изучения и воспитания личности, № 4 - 5, 1922, причому в останній ми подибуємо навіть згадку, що папуга може опанувати форми людської мови¹⁾.

З того матеріялу, що дійшов до мене особисто, згадаю про цікаву стару папугу, що жила в Бердянському у інжен. Антоненка (відомості про неї з других рук ласкаво передав мені проф. К. Платонов). За певної частини дня вона казала: „Попочка есть хочет“ і повторювала з сумною інтонацією: „Попочка есть хочет“. Розмочуючи сухарі, примовляла „вкусно, вкусно“. Гойдаючися на релях, співала, додержуючись мотиву: „Тихо и плавно качаясь“. Коли трапилося, що біля дому розірвався набій, вона раптом, як підкошена, упала, потім піднесла голову й вимовила: „Испугалась“. (На початку революції в сусідню кімнату одного разу влетів набій, що потім розірвався). Бачачи, як хто-небудь йшов із постільними принадлежностями, кричала: „Спать идешь? Доброй ночи!“ Кішку звала: „Вась, Вась!“, „Мяу“.

Що - друге, спостереження авторитетних натуралістів, як - от Маршалля²⁾, переконують нас, принаймні що-до

¹⁾ „Прежде всего, — пише Ніппа, особистий знайомий акад. Бехтерєва. — я должен заметить, что слова употреблялись им (південно-американською папугою з поріддя ара) не как простое звукоподражание, а произносились со смыслом, и как это на странно, с полным (sic!) знанием грамматических форм, так что на вопрос, хочешь-ли того-то, — он никогда не отвечал „хочешь“ или „не хочешь“, а „хочу“ или „не хочу“ (інередка обивався в ударенні и произносил „хóчу“ вместо „хочу“), Op. cit. 782 стор. Це цікаве свідчення стоїть, скільки знаю, цілком відокремлено в науковій літературі. Що папуга має „повнезнання“ граматичних форм, про яке кажуть цитовані рядки, є, звичайно, дуже велике перебільшення, але навіть і один наведений випадок („хочу“) був би надзвичайно важливий, коли б можна було встановити оточення, за якого папуга вивчилася саме форми першої особи, до того ж асоційованої, як показує одмінний наголос („хóчу“), з рештою форм (хóчешь, хóчет і т. д.). — Зазначу, що загальний характер передачі Ніппи примушує мене, одмінно від акад. Бехтерєва, який ставить її до неї з повним довір'ям (стор. 803), зайняти скептичну позицію. — Не воюди й інший матеріял, що з нього користується Бехтерєв, досить надійний.

²⁾ C. und W. Stern, Die Kindersprache, 1907, стор. 270 - 271.

певних поріддів птахів, що інстинкт відтворення (поглядно-випадкового) відіграє велику роль й в утворенні відокремлених мовних груп у окремих поріддів. Бо, напр., молодше покоління, принаймні в співочих птахів, дійсно, навчається від старшого: співочі птахи співають однаково лише на поглядно невеликих учасках і мають свої „говірки“, „так само, як і люди“. Молоді пташенята, позбавлені товариства подібних собі, не співають, а лише пищать; птахи-пересмішники, що мають природній хист відтворення, мають в певних місцевостях певний запас випадково засвоєного матеріалу¹⁾.

І все-ж таки, не може бути сумніву, що наше розуміння мови й те, яке ми можемо визнавати у тварин, зовсім не покривають одне одного. Що-до папуги, яка не тільки розуміє, але й „розмовляє“, вживає висловів „до речі“, то тут ми маємо таке вражіння, наче-б то її „мова“ надзвичайно близька до мови людської. Тут і виникає для нас та небезпека, що ми можемо забути про виразну що-до мови грань, що все-таки існує між папугою та людиною. „Мова людини“ як окреслює її ф.-д.-Габеленц²⁾, „є членоподільний (на частки розкладений) вислів думки за допомогою звуків“. Інакше кажучи, ті звукові символи, що їх вживає людина, обертаються на те, щоб визначити окремі елементи думки, поставлені в певні взаємини один з одним. Напр., речення „Я часто зустрічаю цього старика біля нашого будинку“ має в собі вісім звукових груп, що їх ми зємо словами, і ці групи можна досить легко переміщувати навзаєм і утворювати різні сполучення з іншими групами. Людина має більш або менш виразні знаки, що відбивають той процес часткового поділу, що відбувається в її свідомості, поділу того цілого, що неясно спочатку в цій-же свідомості постає. Окремі звуки наведеного речення або їхні групи є

¹⁾ Сюди можна було-б віднести факти що-до мав'ячої мови, які йдуть від Гарнера, коли б ми вже мали були їхню перевірку від якихось поважних та критичних спостерігачів. Із других рук суть пізніші здобуті Гарнером висновків мені відома лише з книги „Н. Арямова. Общие основы рефлексологии“, 1925, стор. 193: „Так, напр., — передає він за часписом „Естествознание и география“, 1906 р., № 1, — известный своими работами по исследованию языка обезьян американский естествоиспытатель Гарнер, после наблюдений, произведенных им непосредственно в джунглях, считает, что обезьяны объясняются между собой при помощи слов, а не знаков. Он записал почти 200 слов. Так, напр., „ахру“ — значит солнце, огонь, тепло и т. п.; „кукха“, — вода, дождь, холод; „гош-ку“ — пища, еда и т. п. При этом общего языка, по мнению Гарнера, не существует для всех обезьян, и язык обезьян, как и язык человека, имеет много разветвлений“. Залишаючи ці факти цілком на відповідальності Гарнера, завважу, що слова мав'ячої мови, що ми їх тут подібимо, мають виразно виявлений склад приголосних, тоді як у першій відомій праці Гарнера (див. вище), існування їхнє характеризувалося звагалі як досить проблематичне.

²⁾ Die Sprachwissenschaft², 1901, 3 стор.

символи окремих корінних і афіксальних (формальних) значінь: вони зазначають, що справа йде про ту-ж саму особу, що мовить, про чинність цієї особи, про час цієї чинності, про знаходження в простороні, про поле об'єкта, про поле того, хто вимовляє речення, і т. д. Окремі звукові одиниці, що мають певне значіння, можна вільно переміщати в інші ряди, як того побажає людина, що вимовляє речення, можна з них утворювати й нові сполучення. Не так стоїть справа в тварин: вони не виходять по-за межі безпосередніх асоціацій засвоєних звукових рядів з чинностями, з предметами, іноді — це зрідка — з якостями. Коли мову людини, за влучним висловом Романеса, можна порівняти „з рухомим літерним запасом, що його легко розміщувати залежно від змісту, який диктує розум“, то відтворення мови в тварин є не що інше, як стереотип¹⁾.

Те явище, що тварина розуміє звукову мову людини в межах деяких асоціацій, наближає психіку тварин до однієї з початкових стадій мовного розвитку дитини. В віці до одного року дитина може схопити в звукових рядах, що їх чує, здебільшого, настрої, або може сполучити з ними певну чинність, що буває, напр., при таких звичайних вправах, як „Покажи ручку“ і т. д. Цю стадію розуміння мови можна окреслити, як суто-афективну, або механічно-асоціативну. Але далі дитина неодмінно переходить до вищих форм — до власного комбінування символів, що вона зрозуміла й відтворила; а тварина, як вчать дані нашого досвіду, коли і здатна іноді своїми вчинками виявити, що розуміє окремі частини звукового ряду, тоб-то, що в її свідомості відбувається подібний до людського процес, проте, своєю неадаптивністю вийти за межі стереотипу показує, що відповідна аналіза відбувається в неї незрівняно менш чітко, ніж у людини, та вільний синтез звукових груп, як символів, в взагалі чужий їй природі.

Причому справа, звичайно, не тільки в тім, як можна було б гадати, що птиці, напр., важко засвоїти людські звукові символи, — що-до цього папуга — наслідувач далеко кращий, ніж півторарічна дитина, — а саме в відсутності в психофізіології тварин потрібних потягів.

Психіка людини, навіть сліпо-глухо-німої, як свідчать спостереження, має ще одну важливу рису, в тісному зв'язку з характером іменно людської мови, — рису, якої немає у тварин, — потребу давати назви. Хоча з теоретичного

¹⁾ Op. cit. стор. 190 — 191; див. також *H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1909, стор. 188. — Вміння папуги розбивати словесний ряд агадує лише Ніппа (див. зазначену статтю Бехтерева). Інші, надійні дослідники цього не спостерігали.

боку потребу давати назви в сліпо-глухо-німих, як переклад вражіннь на яку-небудь систему знаків, можна сполучити з знаками доторковими, все-ж вона є здебільша спадково одержаною рисою психіки, утвореною в попередніх поколіннях, що вживали звукової мови. Відомий дослідник психіки дитинства К. Бюлер наводить яко приклад для з'ясування цієї особливості психіки людини, оповідання місс Сьюліван, учительки відомої Олени Келлер ¹⁾. Початкове навчання Олени складалося з того, що вражіння від тих чи інших предметів, які клали їй в одну руку, передавалося в виді доторкового символу в другій руці. Часто повторюючи ці спроби, щастило утворити постійну асоціацію між предметом, напр., яйцем, і тим знаком, що викликав доторкове вражіння в другій руці, коли предмет клалося в першу. Коли предмет, напр., яйце, клався в руку, то друга рука після частих вправ набирала форму, що відповідала знакові його, а не якогось іншого знаку, що вживався для означення тарілки і т. д. Утворювати такі асоціації можна в кожній тварини, що піддається муштрі. Але вже через декілька тижнів виявилася риса суто-людська: „Пішли ми — пише місс Сьюліван — до водотягу. Олена тримала, за мою вказівкою, шклянку під краном, а я почала помпувати. Коли побігла холодна вода і наповнила шклянку, тоді в вільній руці Олени я склала літери W-a-t-e-r (вода). Це слово, що так безпосередньо виникло за вражінням від холодної води, що ляглася їй на руку, очевидно здивувало її. Вона випустила з рук шклянку й стояла, як скам'яніла. Немов промінь якийсь осяяв її обличчя. Декілька разів написала вона слово W-a-t-e-r. Потім, сівши на почіпки, обмацала землю й запитала, як зветься вона; так само вона обмацювала водотяг і ґрату. Потім вона раптом повернулася до мене й запитала про моє ім'я. А йдучи зі мною назад, вона весь час була дуже зворушена й запитувала про назви предметів, що до їх доторкалася. Отже, протягом декількох годин вона засвоїла тридцять нових слів“ ²⁾. Бюлер, порівнюючи свої власні спостереження над сліпо-глухо-німими, ладен припустити, що в цьому оповіданні є дещо від драматизації. Взагалі кажучи, таке точне датування того, як виникла потреба давати назви в наведеному випадку, Бюлерові не давалось; але суть справи, існування саме такої потреби, не викликає сумнівів ³⁾.

¹⁾ Див. Stern, Die Kindersprache, 177 і далі.

²⁾ Оповідання про це словами самої Олени Келлер див. у Бехтєрєва. Общие основы рефлексологии человека², 1923, стор. 316—317.

³⁾ Karl Bühler, Kritische Musterung der neuern Theorien des Satzes — Indogermanisches Jahrbuch, VI Jahrgang, 1918—1920, стор. 4—7.

Проблема походження звукової мови людини, коли ми зважимо одмінності між мовою тварини і людини, повинна зійти на з'ясування того, як виникли ті властивості, що ними відрізняється мова людини від мови тварин.

Фізичні особливості людини, що сприяли виникненню мови

Чи можна встановити ті фізичні особливості структури та існування людини, що утворили засоби виникнення мови? По суті це питання належить до порівняльної анатомії та фізіології, так що нам залишається, головним чином, користуватися з даних цих двох наук.

Найновіші теорії походження людини дають нам такі основні висновки. (Беру найголовніший матеріал з книги проф. Д. Н. Анучина „Происхождение человека“; М. 1922).

Еволюція людини починається з найстаріших форм, що жили на початку третичної ери, раніш до з'явлення антропоморфних приматів, до яких між теперішніх тварин — людина наближається найбільш. Ці чоловікоподібні примати, в своїй структурі, в своєму зародковому, а потім і черевному розвитку виявляють виразні риси, що відрізняють їх від людини, а через це й не можна виводити характерні риси людині з рис приматів. Обидві ці форми відокремилися з ще старіших форм, що їм Кляч дає назву „приматоїдів“ і які, очевидно, були прабатьками також „попередників мавпо-людини“ (пробітекантропів). Доводиться визнати існування цих останніх, хоч воно й не стверджується досі копальними останками; бо, тільки припускаючи існування цих форм, можна з'ясувати, як відбулось розходження еволюції антропоморфних приматів та людини. Людина зберегла в своїй структурі деякі дуже старі ознаки, що їх втрачили інші тварини: кисть руки з п'ятьма пальцями й з поглядно довгим великим пальцем, а також старовинні особливості в структурі зубів та інше. „Безпосереднім попередникам людини пощастило відхилитися від еволюції в напрямку до мавпи і здобути собі ті нові ознаки, що сприяли розвитку головного мозку й переходу на пряме стояння та пряме ходіння. Якісь щасливі обставини допомогли прародичам людини відстояти свої особливості й розвиватися в бік олюднення, при чому їх ноги втратили здібність схоплювати й перетворилися в органи, придатні, головним чином, на те, щоб підтримувати тіло в стоячому стані, а також переміщувати його“¹⁾.

З найстаровинніших властивостей, що їх зберегла людина, найпридатнішими були для вироблення звукового боку мови, насамперед, особливості розміщення

¹⁾ Див. стор. 107—110.

а у бі в. Людина зберегла широку зубну дугу, звичайну у старовинних хребтових, коли-ж в інших ссавців, не виключаючи й мавп, зубна дуга повужчала, так що бокові ряди стали майже рівнобіжні, а це перешкоджало вільному рухові язика й не сприяло утворенню складніших звуків, головним чином, шелестових, що виходять до складу людської мови¹⁾).

Порівнюючи щелепи людини до щелепів антропоморфних мавп і так званої гейдельберзької людини, що згідно з науковими даними існувала принаймні за сто тисяч років до нас, бачимо, що в людини розвилися деякі особливості, а саме: на внутрішньому боці підборіддя, на так званій унутрішній підборіддьовій кості, маленькі окістки, що до них прикріплюється ті м'язи, які керують рухами язика, а тому й відіграють роль в утворенні звуків²⁾).

Певна фізіологічна передумова розвитку мови, як не раз зазначалось, очевидно була в випрямленні тіла людини, а це випрямлення ми визнаємо — і не безпідставно — за мавполюдиною (*pithecanthropus erectus*).

Як доводив нещодавно на III Всерос. Зоологічному З'їзді акад. Сушкін, є поважні підстави вважати за праатьківщину людини гірську частину півдня Азії. У людей проти антропоморфних мавп нема приладдів, щоб лазити на дерева. У них дуже розвинено внутрішній бік ноги, надто стопи. Це вказує, що людина має інший проти мавп спосіб лазити. Лазячи, людина охоплює предмет внутрішніми боками голінки й спирається внутрішнім боком стопи. Такий спосіб більш відповідає лазінню по скелях, аніж по деревах. Спочатку, мабуть, пращур людини виробив звичку спиратися передніми кінцівками на високий предмет, стоячи на задніх ногах і витягаючись, щоб легше було оглядатись і бачити небезпеку. Сторчова хода людини сприяла спеціальному розвитку головного мозку та розумових здібностей³⁾. Варт уваги, що сторчова постава тіла наближає людину також і до птаства, яке з-поміж інших форм тваринного світу має переважну здібність вживати різноманітні звуки.

Не мале значіння мало те, що людина вживала для руху долішніх кінчин, що їхня форма у людини знову-таки вказує на їхню пристосованість до лазіння по скелях. Від цього залежало те, що груди були вільні, як у співочих птахів, і рух кінчин не заважав своїм ритмом, як то буває у тварин, що бігають або літають. Горішні кінчини, що тепер вже не брали участі в ходінні, перетво-

¹⁾ Ibid, стор. 101—102.

²⁾ Ibid стор. 86—87.—Інші гіпотези див. у книзі *Б. Жукова, Происхождение человека*, 1923.

³⁾ „Вісник Природознавства“, 1928, № 2, реферат І. К. Т., стор. 117—118.

рившись на руки, взяли на себе більшу частину тієї роботи, що до того виконувалося ротом, — хапання, боротьбу. Перше знаряддя — ломака або камінь, що їх вживають і мавпи, зробило людині ще те полегшення, що тепер вже не треба було захищатись зубами¹⁾.

Розвиток рук має своїм наслідком і те, що тварина почала готувати собі їжу (роздрібнення її і т. д.), а через це відмінилась і вся ротова порожнина, як що до кісток та зубів, так і до м'яких частин, а особливо що до структури язика. Однак, коли В. Бехтерев²⁾, констатуючи цей зв'язок, заводить до способів готування їжі, що відбивались на розвитку мови, також і вживання вогню, то він припускає дуже сумнівну передумову, бо мова з'явилась, очевидно, раніш, ніж людина зазнайомилася з вогнем і навчилася добувати й вживати його, — тому що для цього останнього конечні дуже розвинені зв'язки й зносини між індивідами.

Сприяли також розвиткові мовної здібності людини й умови харчування. Їй не треба було годуватись, споживаючи поглядно велику кількість трави та листя, при чому майже вся енергія витрачається на зривання та перетравлювання такої їжі. Людина починає годуватися хлібом (зерновими рослинами, злаками) та овочами, а разом і в значній мірі теплокровними тваринами та рибами. Поглядно швидко людина насичалась і швидко перетравлювала їжу, а тому вільний запас енергії могла перевертати на якусь іншу діяльність, а саме — мовну³⁾.

Але найголовніша причина з'явлення мови — це структура мозку людини. В. Бельше гадає, що вже в такого родича людини, як оранг-утанг, „мозок є остільки витончений і високорозвинений орган, що небезпідставно можна було-б припустити, що мова у нього виходить в межі свідомої психічної діяльності“⁴⁾. Але удосконаленість мозку оранг-утанга ніщо проти мозку людини. Досить порівняти розміри: у людини мозок більший, і до неї що до цього наближається *pithecanthropus*. Вмістимість черепа людини, навіть коли візьмемо дуже мало розвинені раси пігмеїв — веда на Цейлоні і яка в центральній Африці, куди перевищує навіть найрозвиненішого з антропоморфних — гібона (*hylobates*), в якого відносний розмір мозку (відношенням до розміру тіла) вдвоє більший, ніж у інших антропідів. Вмістимість черепа найбільших з сучасних антропідів рідко коли досягає 500-650 куб. сантиметрів, коли-ж вмістимість черепа пересічної дорослої людини — 1400 куб. сант⁵⁾.

1) Gabelentz, ст. р. 305.

2) В. М. Бехтерев, *Общие основы рефлексологии человека*² 1923 стр. 113

3) V. d. Gabelentz, *op. cit.* стор. 305—306.

4) В. Бельше, *Язык обезьян*, стор. 71.

5) Порівн. і Б. С. Жуков, *Происхождение человека*, М. П. 1923.

ст. 4—6. Ф. Лутан, *Народы, расы и языки*, 1925, стор. 11 і наст.

Коли з'явилися психічні особливості, що ми їх визнаємо за характерні для мови людини, то з'явлення їх, як і з'явлення особливостей фізичних, не можна уявляти собі, як щось одразу подароване людині від природи. Еволюційний принцип, що панує усюди на світі, примушує нас визнати, що ці особливості розвилися з попередніх станів, які, принципово, подібні до тих, що їх спостерігаємо у інших тварин. Розв'язати по суті питання, як виникли ці особливості, це значить з'ясувати умови, які сприяли розвиткові цих особливостей, що пішов так далеко, що у декого виникала велика спокуса — казати про безодню, яка відділяє що-до цього людину від тварин. Бажаючи визначити ці умови, ми повинні за вихідний пункт покласти принципи, які нещодавно сформулював з великою довідністю В. Вундт.

1. „Де існує хоч який-будь зв'язок між психічними процесами, тоб-то, іншими словами, — свідомість, там завжди бувають і рухи, які виявляють ці процеси“¹⁾.

2. „Конечна передумова розвитку свідомості у людини — розвиток виразних рухів — жестів, мови, і на кожному з цих ступенів здібність уявляти, почувати й мислити виявляється в відповідній (адекватній) формі; це виявлення саме належить до психологічної функції, видимим (wahrnehmbar) знаком якої воно є: виявлення не є щось, що її попереджає або йде по-за нею“²⁾.

3. Коли звукова мова людини є одна ланка в цілому ланцюгу розвитку висловної здібності, то межа поміж мовою (в вузькому розумінні) і відсутністю мови, очевидно, не є щось абсолютне. „Той дослідник, що мав-би можливість простежити розвиток мови крок за кроком, ніколи не мав-би нагоди сказати: тут, в цей момент, починається мова, раніш, цеб і то в попередній момент, — мови не було“³⁾.

Найстаровинніші, а разом і найбільш розповсюджені теорії, що об'єднані в так звану групу „гав-гав“, надавали особливе значіння в утворенні мови людини звуковідтворенням. Основа цих теорій була та, що первісна людина, відтворюючи звуки, що почувала, помалу засвоювала їх, як назви предметів та чинностей, з якими ці звуки сполучались: „гав-гав“ або щось подібне, за цією теорією, є перші назви собаки та гавкання. Серед прихильників цієї теорії ми маємо Дарвіна, Романеса та інших, і взагалі в широких колах вона ще й досі популярна.

¹⁾ W. Wundt, *Völkerpsychologie, Die Sprache* II, 653.

²⁾ *Ibid.*, 652.

³⁾ *Ibid.*, 650.

Але, хоч в цій теорії є своя частина правдоподібности, всеж-ж вона не з'ясовує всіх фактів, що треба, бо велика сила речей, що мають значіння в житті людини, не має ніякого безпосереднього звязку із звуками.

Завважу між іншим, що теорію, „гав-гав“ не можна й упрощувати до тієї форми, в якій вона зазнала гострої критики від Ренана та Бєлєрсена¹⁾. Не можна тільки відтворенням обмежувати й з'ясовувати те, що людина так збагатила себе звуками; не можна недобачати, що у людини були ще інші засоби, що залежали від інших причин, і в першу чергу від сфери емоцій. Інакше довелось-б припустити, що нижчі тварини розвили здібність висловлювати свої емоції звуками раніш, ніж людина²⁾.

Тому теорію звуковідтворення звичайно доповнюють теорією вигукового походження багатьох словесних знаків. Типовий зразок такого погляду маємо у В. Бєхтерева: „Ми можемо цілком виразно простежити, як з окремих суге-рефлекторних і відтворних звуків поволі розвивалася початкова мова в формі вигуків і простих пнів, що означали той чи інший предмет, і як потім з цих вигуків і пнів за допомогою приростків, подвоєнь, складання, флексій та інш. поволі утворювалася дійсна мова³⁾“.

Відміна вигукової теорії, а разом її придатне доповнення, є так звана теорія „Ю-гі-гу!“, найяскравіш розвинена Л. Нуаре⁴⁾. Нуаре ґрунтується, насамперед, на соціальній природі мови. Мовний звук, на його думку, утворюється, як вислів почуття спільности, який прилучається до спільної роботи⁵⁾; по-друге, ґрунтується він на значінні трудових процесів під час важкої роботи: сильні та послідовні товчки дихання, даючи полегшення цій роботі, викликають те, що голосники тримтять дуже різноманітно. З пливом часу характерні звукові витвори, що прилучались до трудових процесів, перетворилися в свідомість соціальної істоти, що їх виконувала й одержувала від них ті чи інші вражіння, в знаки відповідної

1) O. Jespersen, Progress in language, Мовний поступ, § 359.

2) До речі, невдало обрано саму назву теорії „гав-гав“. Бо собака розвив здібність гавкати вже після того, як людина приручила його; так само він втрачає цю здібність в дикому стані.

3) В. М. Бєхтерев, *Общие основы рефлексологии человека*, 1923, стр. 252. Звичайно, з лінгвістичного погляду пояснення Бєхтерева що-до формальних елементів прийняти не можна: їхня історія перебуває в межах наукових спостережень, і треба впевнено сказати, що вона далеко складніша, ніж він її собі уявляє.

4) Ludwig Noiré, *Der Ursprung der Sprache*, 1877. Початки цієї теорії маємо вже у Гербарта (Див. Jespersen, Op. cit., 330—331).

5) Цю вказівку на соціальний характер мови цікаво поставити в звязок з тим, як навчають паугу вимовляти слова: найкращий успіх буває, коли паугу навчають, вимовляючи слова перед дзеркалом, де вона бачить „другу“ паугу.

роботи. Коли з приводу цієї теорії висловлюють думки, то здебільш визнають, що почасти вона правдива, бо роль соціального чинника є безсумнівна; а проте ця теорія не охоплює усіх фактів, навіть більшості їх. Романес, наприклад, зазначає, що були інші чинники звуковідтворення, які залишили виразні сліди в усіх живих мовах (і додамо, ще й нині збагачують лексикон), коли-ж в останніх ми не маємо нічого подібного до утворень, завважених Нуаре. Однак він не був послідовний у своїй критиці, коли закінчив свої критичні уваги такими словами: „З огляду на все це я роблю той висновок, що принцип уо — he — ho відігравав лише дуже незначну роль в початковій генезі мови“¹⁾. Коли-б справді не було жодного сліду коренів такого походження в творчості сучасної мови і в її історії, то теорію Нуаре в цій частині довелось-б зовсім відкинути. Однак деякі витвори, напр., рус. „ухать“, сербське „хажкати“ полювати (з початкового значіння — кричати „хаж“), можливо, німецьке haken рубати, дійсно в мову ввійшли, а тому ми й повинні в низці вигуків первісної мови визнати суто-трудові. Варто зазначити, що деякі слова сучасних мов, як німецьке haueп, тільки з плином часу, в наслідок фонетичних змін, набули собі зовнішню форму, що нагадує вигук: німецьке h, як доводить порівняльна граматика, походить з первісного k: порівн. укр. кув — ати, литовське káu — ju „бью, кую“, латинське cu — do „бью“, in — sus „ковадло“, ірландське cu — ad „бити, боротися“.

Ця теорія має вже ту перевагу перед іншими вигуківними теоріями, що вона звертає в першу чергу увагу на моменти спокійнішого характеру й припускає сильнішу домішку елементів уявлення в тих початкових чинниках, що нею визнаються, але вона не може претендувати на виключне пристосування через наведені мотиви по-перше, і по-друге, аналогія тваринних „мов“ мало говорить за неї²⁾.

Зазначали — і до цього треба поставитись з великою увагою — що висновки з дослідів К. Бюхера „Робота й ритм“ дають змогу, зважаючи на ритмовий момент у мові, доповнити теорію Нуаре в тому розумінні, що напруження під час ритмової роботи викликало ритмову нязку вигуків, які асоціювалися з почуттями, що ця робота викликала,

¹⁾ Д. Романес, *Духовная эволюция человека*, стр. 538. Порівн. його цитату з Сейса (Sauses): „Не легка річ сказати, скільки пнів утворилось, таким чином, але якщо нині ми не маємо слів, що утворювалися-б від звуків, що їх вигукують матроси, тягнучи ливну, або конюхичастячи конів, то правдивіш зробити висновок, що таких пнів взагалі, було небагато“.

²⁾ Найбільш скептично до теорії Нуаре ставиться Вундт, що його критика я тут не торкаюсь. Див. *Völkerpsychologie, Die Sprache* 4 II, 644 — 646. Пор. і Н. Презент, *Происхождение речи и мышления*, 1928, 39 — 41.

і з уявленнями її, так що кінець-кінцем усі образи, зв'язані з роботою, сполучалися в індивідуальній свідомості з певними звуковими (слуховими та моторними) образами¹⁾. В деяких відмінах вигової теорії замість трудових процесів та впливу їх на психіку первісної людини ми маємо полові вахи і сполучені з ними емоційні зворушення. „В справі полового добору — каже Дарвін — ми бачимо, що первісна людина або який далекий предок її вживали, можливо, голосових засобів для передачі музичного ритму, ц. т. для співу, як це роблять і нині декотрі види гібонів. На підставі аналогії з багатьма іншими тваринами ми можемо зробити той висновок, що ця здібність найбільш могла розвиватись в період полового залицяння, коли в співі тварина виявляла різні свої емоції — любов, ревності, перемогу і задьорливо викликала суперників. Можливо також, що з членоподільного відтворення цих ритмічних звуків виникли потім слова, що передавали різні складні психічні стани“²⁾.

Таку-ж думку, хоч з домішкою романтичності, висловлює О. Єсперсен: „Зародження мови треба шукати не в межах життя щоденного, прозаїчного, але в межах життя поетичного. Джерело мови — не сувора серйозність, а весела гра та радість здорової істоти: в первісній мові я чую бадьорі крики радості, коли юнак та дівчина хотіли один перед одним звернути на себе увагу протилежного полу, коли кожний співав найвеселіший свій спів, витанцьовував найжвавіший танок, щоб привабити до себе пару оченят, що обдарували б його поглядом захоплення.“

Мова людини народилась під час залицяння. Перші виявлення мови, на думку мою, є щось середнє між любовними виспівами kota на даху і мелодійними піснями закоханого солов'я“³⁾.

Посутні відміни в теорії походження мови внесли погляди Вундта⁴⁾. Відомо, що звуковідтворення, про які ми можемо сказати напевно — бо спостерігаємо їх нині навч — що в них є свідомо доцільна діяльність, не завжди дають однакові акустичні наслідки. Коли старовинний індус іменував півня *kurkutas*, а китаець зве кішку *mau*⁵⁾, німець зозулю — *Kuckuck*, росіянин птицю *botaurus naevius* — к в а к а, або іншу — *ardea nautica* — к в а к в а, жабу — к в а к у ш а, українець горобця — ж е в ж и к, то в цих фактах ми маємо об'єктивне звуковідтворення. Але нас трохи здивує литовське *g e g u z' e* —

1) K. Bücher, Arbeit und Rhythmus³ 1902.

2) „Происхождение человека.“ Цитую за Романесом, Op. cit. 524 — 525.

3) O. Jespersen, Progress in language, § 279.

4) Wundt, Völkerpsychologie, Die Sprache⁴ II 651 і далі.

5) У — не утворює складу, нескладове.

зозуля, бо воно відтворює досить „недосконало“ той виразний, здавалось-би, вигук, що робить зозуля. (Цікаво, що на тому-ж литовському ґрунті ми маємо й досконаліше — kukuojā — „кукує“). Більш суб'єктивного мають в собі турецьке *bül-bül* (бюль-бюль) — соловей, латинське *bubo* — сич, сова, німецьке *Donner* — грім. І, нарешті, цілком суб'єктивний характер мають, напр., передача кахкання качки: укр. *каx-каx*, франц. *сап-сап*, *соп-соп*, румунське *мас-мас*, данське *гаb-гаb* або крику півня: англ. *took-took-tkoo* (тук-тук-тку), кит. *kiao-kiao*, манджур. *dchor-dchor*.

Звичайно, що суб'єктивність збільшується, коли ми хочемо передати звуком вражіння, напр., діяльності, що акустично ніяк не виявляється. Вундт робить спробу з'ясувати ці факти на підставі таких-от положень.

Вважаючи, що безпосередня мова жестів є найпервісніша, він робить той висновок, що спочатку і звук мав подібний-же зв'язок зі своїм значінням. Однак цей зв'язок не був таким безпосереднім, яким він здається нам в теорії звуковідтворення. Не був безпосереднім, по-перше й найголовніш, тому, що не звук є найближчий вислов психічного процесу, а рух артикуляційний (рух мовних органів); отже, звук має зв'язок з психічним процесом лише посередній, як наслідок близькості артикуляції та звуку; по-друге, тому, що звуковий рух може найти собі таку міцну підтримку в рівнобіжних рухах пантомімічних і мімічних, що спочатку в багатьох випадках він набуває собі значіння тільки за допомогою рівнобіжних жестів.

Отже, в початковому мовному вислові головне є не звук, а звуковий жест, рух мовних органів, який може бути, як інші також жести, і вказівним, і відтворним, і ввіходить у суцільний вислов почувань та уявлень, прилучаючись до жестів рук та рухів тіла лише як окремий вид мімічних рухів. Тільки тоді в наслідку звукового жесту повстає мовний звук, який потім, через взаємини між артикуляційним рухом та звуковідтворенням, може зберігати в собі певну спорідненість з тим, що він висловлює¹⁾.

Теорія відтворення за допомогою звукового жеста, що покладає в підвалини первісної мовної діяльності лише моторні акти, а не звукові витвори, поскільки вона претендує на цілковите й ґрунтовне з'ясування первісного мовного запасу, ввіходить у суперечки зі спостереженнями над мовою дитини. Штерни, напр., констатують в цій останній значний елемент безпосереднього відтворення звуків, що чуваються навколо. Дуже велику вартість мають їх уваги з приводу цього факту: „При цьому нема й сліду чого-будь

¹⁾ Wundt, Op. cit. II, 654 — 655.

намірового. Навіть доводиться визнавати цю здібність відтворення за природжену, що не потребує собі ніякого досвіду, ніяких вправ (про це свідчить те, що діти добре відтворюють звуки, які чують уперше) і відбувається інстинктивно, так що дитина не має навіть і думки, що потрібні ті чи інші рухи для відтворення звуків і їх відчужування¹⁾.

Найбільш надаються для з'ясування за теорією Вундта назви власних органів мови, дихання і т. д., в яких (назвах) моторний елемент був для свідомості людини первісним почуванням. Такі, напр., укр. х у х, сербське х а к — дихання, укр. х а к а т и, х е к а т и, вологодське х а л к а т ь — їсти з захватом, чеське *chlemtati* — пити з захватом.

Наведені вище теорії, маючи в собі частину істини в тім чи іншій розмірі, зазначають джерела свідомого звуковідтворення. Первісна людина, виконуючи звукові процеси так, як визначають їх теорії, наближалася багатьма особливостями своїй психології до психіки, що її ми спостерігаємо в окремих видів тварин.

Беручи на увагу ролю відтворення в первісній мові, ми повинні для цього періоду людськості визнати дуже розвинений інстинкт відтворення звуків, на зразок того, що мають птиці-пересмішники, інстинкт, невідомий в цій формі ні одному з ссавців. Можливо, як гадають Штерни²⁾, що з такого, найменш офарбленого афектом матеріялу, здобутого цим інстинктом відтворення, виробились перші знаки предметних уявлень, тим часом як звукові рухи інших видів придалися до вислову афектів і бажань. Габеленцові здається³⁾, що цей інстинкт є лише частинне виявлення другого інстинкту, загальнішого, що його має так людина, як і тварина, — інстинкту гри, тоб-то вживання дозвілля для корисної справи своїх сил. Ця думка стверджується аналогією з співами і дитячою мовою періоду белькотання.

Навіть для найранішої стадії мови людини ми маємо підстави визнавати не тільки відтворення несвідоме, на зразок ідіотичної ехолалії, цеб-то безглузде повторення вислову, — стадія, яку проходить й дитина, — але й те відтворення, що його маємо, напр., у згаданих вище палуг, тоб-то вживання того, що вони чули, як знака, що має асоціаційний зв'язок у першу чергу з бажанням, тривогою і т. д., у другу — з предметом або з явищем, що утворює звук. Звук, що вимовляється, на цій стадії не тільки може бути вражінням від безпосередньо даного, але й уявленням, що зберігається в пам'яті. І не можна не погодитись з тим, що на практиці такі затримані пам'яттю

¹⁾ K. u. W. Stern, Op. cit, стр. 273.

²⁾ Op. cit. Ibid.

³⁾ G. v. d. Gabelentz, Die Sprachwissenschaft², стр. 308.

групи „звуковий вислів — предмет, що його викликає“ переводяться до символів, скоро лише виявляється, що, вимовляючи їх, можна викликати певну реакцію — чинність у інших споріднених індивідів. Зазначені умови (заховання в пам'яті, тоб-то розрив безпосереднього зв'язку з враженням, реакція спорідненої істоти) доконечні для утворення символу, а тому їй доводиться визнати, що асоціативно — механічні знаки дійсно могли перетворитися на символи в тому розмірі, в якому ми маємо їх у людини, тому що вона істота виразно-соціального характеру. Тільки оточення подібних істот, що реагують так чи інакше на звукові вислови та повторюють їх, за певняє того, хто вимовляє, що ці вислови мають зміст, мають своє розуміння, обов'язкове для всіх. Виразні рухи, що є продукт афекту, викликають — це їхня характерна риса — більш-менш подібний психічний стан в індивіді спорідненої організації, навіть незалежно або майже незалежно від його життєвого досвіду. Інша річ — вживання відтвореного знака. Бо коли визнається, що котрийсь жест, звук, раніш спостережений у інших, має свій певний, раніш невідомий зміст, то для цього потрібна розумова діяльність, активна психічна чинність з боку того, хто вживає цього знака. До змісту, що знак має, прилучається ще й думка про вживання знака, і більш чи менш виразно цей знак починає розглядатися як щось самостійне, як символ ¹⁾.

Немає сумніву, що фізичні умови існування людини зробили з неї дуже рано істоту соціальну з такими особливостями психіки, що уможливлювали перехід від афективних виразних рухів до таких, в яких визнавалась їхня загальна обов'язковість. Велику роль відіграло тут те, що протяг дитинства — дуже великий, і таким чином подружжя, або принаймні мати, примушені були довгий час перебувати в товаристві з дитиною. Аналогія з отарним життям антропоїдів каже, що можна припустити ще й більше, а саме — дуже великий часовий протяг спільно-родового й племінного життя — а це й є умова для утворення соціальної психіки.

Що тісніший внутрішній зв'язок у громаді, то менше точности вимагається від знаку, що відтворюється. Відтворний жест, що мовить про предмет, знайомий тому, з ким розмовляють, легко засвоюється в тім розумінні, якого вимагає саме життєве оточення, навіть тоді, коли він відтворює й не зовсім виразно, коли він не має деяких подробиць. Тому жести відтворення, з звуковими включно, є принципово найпридатніший матеріал для того, щоб, перейшовши

¹⁾ Див. Ch. Ch Sechehaye, Programmes et méthodes de la linguistique théorique. 1908, стор. 80.

через стадію скорочення до одної або небагатьох типових ознак (порівн. жест здійснення шапки у німих, як знак „чоловік“), перетворюватися в символи в точному розумінні слова, ц. т. в суто-умовні знаки, що їхню таємницю знає лише невелике коло.

Чи інстинкт відтворення мав силу у всіх і для всього? Слід припустити, що окремий індивід, отарний (а саме так ми повинні уявляти собі його), дуже легко підлягав навіянню, і тому легко виконувався вплив ватажка. Навіть нині ще можна спостерігати, що в мові, цьому виразному засобі об'єднання громади, велику роль відіграє авторитет. Нормування мови, що відбувається й нині, переводиться таким чином, що ті, хто визнає авторитет, приносять у жертву цьому авторитетові те, що для них є звичайне, щоденне. У відмінах форм мовного навіяння можна помітити архаїчні риси первісної стадності, з її психологією та ролю в боротьбі за існування. І можливо, що від впливу ватажків первісної людської групи залежав добір звуків та значінь, добір, що відбувався звичайно напівсвідомо, але виходив до вжитку в громаді, яка почувала свою залежність від ватажка ¹⁾.

Але не тільки звуки з зовнішнього оточення утворювали основний матеріал для майбутньої мови, — і найрізноманітніші емоції виявлялись в криках болю, примусу, диких вигуках радості, вигуках розлютованості і т. д. Боротьба, трудові процеси, полове життя, — все це викликало різні звукові виявлення у істоти, що її мовний апарат був пристосованіший до цього, ніж у інших ссавців. Звукові вистори такого типу були, очевидно, раніші, ніж звуковідтворення, коли керуватися аналогією з мовою дитини. В цій мові стадія первинних рефлекторних вигуків, потім стадія белькотання попереджують ту стадію, коли виявляється інстинкт відтворення. Роль цього підготовчого періоду — надбати звукові скарби, що потім, і значно пізніш, підуть на утворення справжньої мови.

У багатьох тварин голосові рефлекси найчастіш виникають лише як частина загального движного зворушення й супроводяться іншими виразними рухами тіла. Нема підстав заперечувати, що такі самі ціхи характеризували психічні рухи первісної людини, й більш того, всі аналогії розвитку дитини підтверджують лише поступовне зосередження виявів зворушення в самому мовному апараті. Мова дикунських народів ще й нині виразно виявляє на собі те психічне оточення, що в ньому зростала звукова мова. Жестикуляція, як засіб дійти до порозуміння, в багатьох мовах є майже доконечне доповнення. Навіть, як каже Леві - Брюль,

¹⁾ Див. А. Л. Шюппин. *Язык, как творчество*, стор. 534, 550 — 551.

„в більшості дикунських громад існує дві мови; одна усна, друга мова жестів“¹⁾. І не може бути сумніву, що мови ці впливають одна на одну. В досліді Ф. Г. Кешінга (F. H. Cushing, Manual Concepts, „American Anthropologist“ V), що його цитувє Леві-Брюль, наводяться численні приклади такого взаємного впливу. І автор цілком має рацію, кажучи, що для того, щоб зробити реконструкцію способу мислення дикої людини, треба уявляти собі рух її рук. Той дикун, що не розмовляє інакше, ... як за допомогою рук, не може також і мислити без їхньої допомоги.

Визнаючи, що звукова мова розвивалася в оточенні і при допомозі жестикуляції, ми повинні припустити, що існував довгий період, коли змістова роля звуку була до певної міри на позадньому плані. Можливо, що часто й протягом довгого часу звукові сполучення вибукового характеру були лише засобом звернути увагу на те чи інше явище або предмет і тільки після частого повторення в тих же самих умовах закріплювалися в пам'яті, яко знаки відповідних уявлень.

Характеристична риса людської мови, як ми бачили вище, є рухомість певних елементів, що сполучаються один з одним, тоб-то — зовнішнє, звукове виявлення процесу оужження, встановлення певного звязку однієї ознаки з іншою, їй приписаною.

Розклад уявлень в окремих звукових символах конче стояв у звязку з загальним розвитком здібности диференціювати. Численний матеріал звуковий, що його збиралося з плином часу в пам'яті, спочатку придавався переважно для передачі емоційних станів — почувань і бажань. Запас цей завдяки розвиткові пам'яті зберігався в свідомості і, поволи переходячи до стадії меншої психічної рухливості, почав виходити в асоціативний звязок з окремими уявленнями. Порівнюючи різні звукові групи, що зберігались в пам'яті, з групами уявлень, що стояли з ними в звязку, людина помалу ставала на шлях розкладу суцільних уявлень на окремі елементи, при чому закріплювався звязок між останніми й тими звуковими варіаціями, що вже були в запасі. А рішучий крок до справжньої мови людина зробила тоді, коли вперше порівняла звуковий символ з другим, теж звуковим символом. Багатші виразні рухи — міміка, жестикуляція, виразний нахил до жестів відтворення, що передавали нарис предмету і чинності його, відіграли дуже велику ролю, уможливлючи розклад цілого вражіння. Поміж жестів особливо звертає на себе увагу такий виключно людський жест, що лише

¹⁾ L. Lévy — Bruhl, Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. Розумові функції в нижчих суспільствах, 1910, ст. 175 і далі.

в початковій формі помічається в інших тварин, як жест указовий, що розвинувся з попередньої стадії затриманого хапання. Своєю природою жест цей безумовно підготовлює відокремлення в свідомості предмету, тоб-то той важливий крок до вироблення мовного мислення, до якого лише здала наближаються тварини.

Переваги звукової мови.

Звукова мова відокремилася з оточення міміки та жестів і лише поволі здобула над ними перевагу. Коли це так, то виникає цілком природньо питання, які переваги були у звукової мови, що дали їй, як мові звукових символів, перемогу над можливими символами зоровими. Насамперед тут треба зазначити одну перевагу людського слуху проти зору — і це не раз підкреслювалось — а саме те, що людина відрізняє послідовні слухові вражіння з перервою між ними в 0,16 секунди, тим часом для зорових вражінь потрібна перерва в 0,47 сек., цеб-то втричі більша¹⁾.

Далі, звукова мова мала ту перевагу проти жестикуляції, що використовувався в звуковій мові апарат, мало придатний для якої-будь іншої роботи. Руки набули собі окрему трудову функцію, так що вживати їх, як засіб зносин під час роботи, було дуже незручно. Між тим рот був зайнятий лише під час їжі, а на неї людина витрачає поглядно невелику кількість часу. До того-ж рот позбувся й функцій захисту й боротьби, що перейшли головним чином до рук. Звукові зносини можливі й по-ночі, можливі й через фізичні перепони, що для ока непереможні. Мова звуків має ту особливість, що вона більше звертає на себе увагу, ніж зорові вражіння від жестикуляції.

Порівн. ще й завваження Бехтерева, *Общие основы рефлексологии человека*, 2 вид. 1923 р., стор. 344: „Уже сравнение воздеийствий звуковых и световых показывает, что первые, вообще говоря, как правило, скорее вызывают сочетательный двигательный рефлекс, нежели вторые, причем и самый рефлекс в первом случае оказывается более прочным, нежели во втором“.

Нарешті, як чудесно зазначає Д. Дьюн, *Психология й педагогіка мислення*, рус. пер., вид. 2, 1922, стор. 151, „Довільні знаки мови придатні й зручні в поводженні. Вони стислі, рухомі й тонкі. Поки ми живемо, ми дихаємо, та зміни, — за допомогою м'язів рота та горла, — обсягу та якості повітря прості, легкі та підлягають необмеженому контролю. Постави тіла та рухів рук також уживається, як знаків, але вони грубі, й ними супроти змін дихання в процесі мови важко керувати“.

¹⁾ Gabelentz, *Op. cit.* 312 — 313. Романес, *Op. cit.* 210 і далі.

3 літератури.

А. Иванов-Смоленский, Биогенез речевых рефлексов и основные принципы методики их исследования, „Психиатрия, неврология и экспериментальная психология“, Вып. 2-ой П. 1922.

А. Погодин, Язык, как творчество. (Психологические и социальные основы творчества речи). Происхождение языка, „Вопросы теории и психологии творчества“, том IV. 1913.

А. Потебня, Мысль и язык. Изд. 5, 1926.

И. Президент, Происхождение речи и мышления, М. 1928.

Д. Романес, Духовная эволюция человека, М. 1905.

Завдання.

1. Складіть список нових для Вас наукових термінів.
2. Сформулюйте стисло основні відзнаки людської мови від „мов“ тваринних.
3. Яким шляхом можна, на Вашу думку, поглибити з'ясування проблеми мовного походження?
4. Що саме з наведених аналогій тваринного світу вимагає дальшої перевірки?
5. Опишіть роль жестикуляції, як доповнення мовного акту, в окремих груп мовлян, що Ви їх спостерігали.
6. Складіть спис звуковідтворних (звуконаслідувальних) слів, вживаних у Вашому оточенні.

Для дальшої поглибленої роботи над збиранням матеріялу, придатного до з'ясування проблеми походження мови, слід використати „Програми для збирання етнографічних матеріялів“ Олени Курило, Київ, 1923 р.

С П И С О К

обов'язкової підручної літератури.

Для студентів ЗПВ

(1-й рік навчання).

Д и с ц и п л и н и	Л і т е р а т у р а
1. Економгеографія	Лекції ЗПВ.
2. Математика	Лекції ЗПВ. Киселев — Геометрія. (Українською мовою друкується). Віляїв — Курс вищої математики. (Для 3-ої гр.). [1 Вид. ДВУ. Друкується.
3. Мовознавство	Лекції ЗПВ.
4. Фізика	Лекції ЗПВ. Цінгер — Курс фізики. Вид. 1927 р., переклад Вишн- ваного та Карпенка (для повторного курсу), ц. 1 карб. 40 к.
5. Історія класової боротьби та історія партії	Лекції ЗПВ. Попов — Історія ВКП. Вид. „Пролетарій“ 1928 р.; ц. 2 карб. Попов — Історія КП(б)У. Вид. „Пролетарій“ 1928 р.; ц. 1 карб. 80 к.
6. Історія педагогіки	Лекції ЗПВ.
7. Анатомія та фізіологія людини	Лекції ЗПВ. Лысенков — Краткое руководство по анатомии человека. Вид. 1925 р.; ц. 1 карб. 5 ко.
8. Література	Лекції ЗПВ. Коряк — Історія української літе- ратури. Вид. ДВУ, 1927 р.; ц. 1 карб. 10 к.
9. Геологія	Лекції ЗПВ.
10. Хемія	Лекції ЗПВ.

До відому студентів і передплатників ЗПВ.

До 1-го червня 1928 р. вийшли з друку такі видання Заочного Педагогічного Вузу при НКО.

- I-й вип. 1. Інформаційно-методичний лист № 1.
2. 1-а лекція з математики — проф. Михаловського.
- II-й „ 1. 1-а лекція з економгеографії — Анисимова і Слуцкіна.
2. 1-а лекція з основ мовознавства — проф. Булаховського.
- III-й „ 1. 1-а лекція з алгебри — проф. Михаловського.
2. 2-а лекція з геометрії — Дармостука й Соловйова.
- IV-й „ 1. 2-а лекція з економгеографії — Анисимова і Слуцкіна.
2. 2-а лекція з алгебри — проф. Михаловського
3. 2-а лекція з основ мовознавства — проф. Булаховського.

*На правах рукопису. Перевидання
й продаж заборонено.*

Видання „ЗАОЧНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗУ“

Укрголовлит № 1179-к. 1-а Друкарня „Комуніст“. Зам. 5148, т. 15.000.

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 5.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА.

(За редакцією проф. Булаховського, Л. А.)

АНАЛІЗА МОВНИХ ЗВУКІВ І ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ

Завадовський, І. І.

проф. Дніпропетровського І. Н. О.

ЛЕКЦІЯ ІV

Звуки людської мови

Аналіза звуків і звукосполучень людської мови є предмет того відділу мовознавства, що зветься *фонетикою*. Умови утворювання звуків залежать від роботи мовних органів, тому й дослідження мовних звуків з цього боку належить до науки про органи людського тіла (анатомії) та про їх функції (фізіології). А що за основу класифікації мовних звуків беремо артикуляцію, то й найбільшу увагу доведеться звернути на фізіологію звуків. Окрім анатомо-фізіологічної аналізи, можлива ще тут аналіза фізично-акустична, бо акустика (як відділ фізики), вивчає загальні властивості звуків, як фізичних явищ взагалі, а тому й мовних звуків. Нарешті, звуки людської мови можна розглядати, як складові елементи мовної реакції (вищої нервової діяльності людини). Від неї залежить робота мовних органів при говоренні та розрізнювання акустичної якості звуків при слуханні мови.

Мовні звуки, як фізичні явища

Фізична природа звуків для мовознавства не має самостійного значіння, бо власне фізіологія звуків дає міцніший ґрунт для їх характеристики й класифікації. Та - все таки, щоб зрозуміти, чому різні артикуляції (рухи мовних органів) дають різні відповідні слухові подразнення (різні звуки в якісному відношенні), треба ознайомитися, хоч у загальних рисах, з фізичною природою звуків.

Кожен звук, як фізичне явище, є результат дрижання пружного тіла, що викликає в середовищі (здебільшого

повітрянім) відповідний рух у формі маятникових або синусоїдальних хвиль згущення та розрідження. Пружним тілом може бути також і повітря у відкритій посудині, пущене в рух через вдунання. Хвилі, поширюючись у повітряному середовищі, можуть діяти, як специфічний подразник, на слуховий орган (один із рецепторів нервової системи) та викликати слухові реакції. У поточній мові „звук“ (а також „звук людської мови“) вживають не в фізичному розумінні, як назву подразника слухового органу, а як назву самої слухової реакції. Якість мовних звуків це те, чим одна слухова реакція різниться від іншої. А що різниця в якості слухових реакцій залежить від різниці у фізичній природі звуків, а також через те, що якість звуків можна визначити об'єктивно лише через визначення фізичної природи звуків, то терміну „акустична якість мовних звуків“ вживаємо також у значінні фізичної природи звуків. Аналіза фізичної природи, як уже сказано, не може дати підстави для класифікації мовних звуків, тому класифікуємо їх за роботою мовних органів (артикуляцією). Пам'ятати треба, що поняття фізіологічна природа звуків не є цілком співвідносне з акустичною природою, бо звуки, різні з фізіологічного боку, можуть бути однакові або близькі акустично, а близькі фізіологічно — далекі з акустичного боку.

Зауваження. Рецептором звукових подразнень є вухо з його *Кортісовим органом*, що дає змогу фізично розрізняти звуки. На лівій півкулі великого мозку відкрито *центр слухання мови* (ц. *Wernicke*). Це є ділянка мозкової кори, частина загальної слухової ділянки у третьому скроневому закруті мозку. Крім цього, існує теж на лівій півкулі (ділянка мозкової кори в задній частині третього лобового закруту) *центр говорення* (ц. *Broca*), що керує роботою мовних органів при говоренні. У цю тиличний ділянці встановлено ще *центр Дежеріна* (Дежеріна) — центр читання, або зорової мови. Він є частина загального зорового центру. Припускають, хоч це експериментально не встановлено, що існує ще четвертий мовний центр — графічний, що керує рухами при писанні. Останні два центри існують лише в письменних людей, а перші два в людей, що вміють говорити. Мовні центри встановлено спостереженням над мозком померлих людей, в яких за життя випала та чи інша функція (що були хворі на афазію, тоб-то словесну глухоту або німоту). Звичайно, наявність мовних центрів нам ще перебігу й суті мовних реакцій не пояснює: вони дуже складні та мало ще досліджені, як і вища нервова діяльність людини взагалі.

Визначивши природу звуків взагалі, звернемося знову до мовних звуків. Мовний звук утворюється так: повітряний струмінь при видиханні з легенів¹⁾ проходить через віддихове горло в гортань, а звідси в порожнини ротову

¹⁾ Цей струмінь зветься також *експіраторний* (видиховий), але звуки можуть утворюватися також за допомогою *інспіраторного* струменя. Напр., собака гавкає, вдихаючи повітря. В людських мовах утворення звуків при вдиханні трапляється дуже рідко.

й носову; при проходженні він зустрічає перепони з боку мовних органів та перемагає їх, викликаючи тим самим дрижання мовних органів, що в формі хвиль повітряного середовища доходить до нашого вуха. Фізика знає дві категорії звуків — музикальні тони й шуми. *Музикальні тони* це хвилі, викликані періодичним дрижанням тіл (під періодичністю розуміємо, звичайно, однакову кількість дрижань на секунду). *Шуми* є звуки, викликані аперіодичним (неправильним) дрижанням. У природі простих музикальних тонів нема, за винятком приблизно простого тону камертона, що полягає у простих маятникових дрижаннях тіла й таких самих простих повітряних хвилях. У природі всі звуки (а також і мовні) є складні. Вони складаються звичайно з більшої кількості тонів. Найсильніший і zarazом найнижчий тон зветься *основний тон*. Його джерелом є дрижання (вібрація) всього тіла. Всі інші — це побічні тони, а що вони вищі від основного, то й зветься *обертони*. Напр., струна музичного інструменту, пущена в рух, дрижить уся та рівночасно дрижить і її половина, третина, чверть і т. д., при чім число дрижань зростає в оберненій пропорції. У музикальному звуці кількість дрижань кожного обертона мусить бути гармонійна, цеб-то подана в цілих числах (коли кількість дрижань основного тона n , то обертони матимуть $2n$, $3n$, $4n$... дрижань). Од відносної сили обертонів та побічних тонів взагалі залежить *тембр* (забарвлення) звуків. Зложення ж повітряних хвиль з негармонійним співвідношенням зветься шумом.

Мовні звуки складаються з музикального звуку (голосу — створеного дрижанням голосників) з шумами або з самого майже тільки шуму. Проте в мовознавстві всі вони зветься однаково звуками. При зложенні голосу з шумом у звуках людської мови перший може мати перевагу над другим або навпаки. Звуки, утворювані з перевагою голосу над шумом, зветься *сонорні*, з перевагою шуму над голосом або майже без голосу, *шумні*.

Тембр музикального звуку залежить від форми, величини та пружності резонатора. Тембр звуків людського голосу також залежить від форми, величини й пружності тих мовних органів, що правлять за резонатори, але про них скажемо пізніше, розглядаючи функції мовних органів.

Окрім тембру, звуки відрізняються з акустичного боку ще силою, висотою та часокількістю.

Сила звуків залежить від амплітуди, тоб-то від довжини розмаху тіла, що дрижить, або, що те і саме, довжини повітряної хвилі. У мові сила звуків залежить від розмаху дрижання голосників, а цей розмах знову від сили експірації (повітряного струменя при видиханні).

Височина звуків залежить від кількості дрижань в одиницю часу, звичайно в секунду. Що більше дрижань, то

звук вищий. Фізіологічно ж височина мовних звуків залежить від довжини та ступеня напруженості голосників.

Часокількість це, як сама назва вказує, кількість часу звучання, а в мовних звуках — це відносна супроти інших звуків кількість часу, потрібного для артикуляції даного звука.

Функції мовних органів

Мовний апарат людини, що дає їй змогу говорити, дуже складний. До мовних органів взагалі належить передусім *віддиховий апарат*, що складається з діафрагми, грудної клітки, легенів і віддихового горла. Головна функція цього апарату при говоренні є утворювати експіраторний (видиховий) струмінь. Запас потрібного повітря входить у легені при вдиханні та витрачається під час говорення поволі й економно, поповнюючись коротким і швидким вдиханням під час павз, що існують у мові при переході від одної думки до іншої. Але при довгих фразах павзи можуть виникати з фізіологічних причин — через відсутність повітря.

Зрештою роля експіраторного струменя, а в зв'язку з цим і органів, що його утворюють, на якісну різницю звуків впливу немає, лише на силу артикуляції. З експіраторним струменем зв'язані, як далі побачимо, явища наголосу.

Друга група мовних органів — це властиві мовні органи, бо в них відбувається та робота, що зветься артикуляцією, тоб-то творення мовних звуків. До них належать гортань, зів, порожнина носова й ротова, в останній же передусім язик, потім піднебіння, зуби й губи. Придивімось по черзі до функцій кожного з перелічених органів.

1. *Гортань* (лат. *larynx*) становить горішню частину віддихового горла. Вона складається з трьох симетричних, вкритих м'язами хрящів, обручкового, щитового й надгортанника (останній задуляє отвір гортани при ковтанні). Обручковий хрящ має форму обручки (перстня) з обідком, спереду вузьким, а позаду широким. Спереду на ньому є щитовий хрящ, що складається з двох платівок, сполучених у чоловіків під кутом 90° (т. з. борлак або Адамово яблуко), а в жінок 120° . На задній ширшій частині обручкового хряща є праворуч і ліворуч по одному пірамідальному (черпакуватому) хрящикові. Ці два хрящики за допомогою окремих м'язів можуть сходитися або розходитися, ба навіть обертатися. До кожного черпакуватого хрящика одним кінцем прикріплений *голосник*, пружний м'яз, другим кінцем прикріплений до внутрішньої стінки щитового хряща. Між обома голосниками є отвір — *голосова щілина*. Через цей отвір проходить експіраторний струмінь. Положення й напруження голосників, а також форма голосової щілини

залежить від положення й рухів черпакуватих хрящиків та щитового хряща.

Головна функція голосників при говоренні є *утворювання голосу* або *фонація*, а крім цього, як побачимо нижче, *утворювання гортанних звуків*. Щоб з'ясувати роль голосників, треба розглянути основні положення голосової щілини:

а) Голосники дуже наближені (майже притулені, але не щільно) один до одного. Щілина дуже вузька. Експіраторний струмінь у зв'язку з напруженістю голосників мусить своєю силою розтуляти їх декілька разів підряд, тому що після кожного прориву вони знову замикаються. Це послідовне розтуляння й замикання викликає ритмічне дрижання голосників (вібрацію), що є джерелом музикального звуку. Цей звук зветься голосовий тін або просто *голос*. Участь голосу при артикуляції мовних звуків зветься *сонорність*. З участю голосу артикулюємо голосні звуки, сорорні приголосні (*р, л, м, н*) і приголосні шумні дзвінки (*б, в, д, ж, з, г, г*). Затуливши вуха при артикуляції окремих звуків, сразу помітимо різницю між звуками, вимовленими з участю голосу та без його участі. Те саме можна помітити, поклавши пальці на борлак.

б) Друге положення голосової щілини матимемо тоді, коли вона відімкнена на всю свою довжину (сильніше звичайно, як при голосі), але звужена до того, що експіраторний струмінь при проходженні через щілину викликає помітне для вуха тертя (шум), або сполучене з дрижанням голосників (голосом), або без цього дрижання. Це є окремий гортанний звук, бо його артикуляція відбулася в гортані. Він зветься щілинний або фрикативний (від. лат. *fricare* — терти), бо він утворився через тертя експіраторного струменя при проходженні через голосову щілину. Такий *гортанний приголосний* може бути або дзвінкий, як, напр., укр. *г* у словах: *нога, голова*, або, коли струмінь занадто слабкий, щоб викликати дрижання голосин, тоді він є глухий. Глухий гортанний зветься звичайно *придых*, при чім сила шуму при його артикуляції може бути різна, залежно від кількості видихуваного повітря та від ступеня звуження щілини. Тому кажемо про міцний і слабкий видих.

в) Щілина може бути цілком замкнена так щільно, що повітряний струмінь затримується. Силою струменя це замкнення проривається, але лише на один момент, при чім виникає проривний гортанний звук, або скоріш не мовний звук, а *міцний приступ*, бо він у звукових системах індоевроп. мов невідомий, як мовний звук. У рос. мові, напр., міцний приступ може бути іноді при енергійному вигукові: *'эх!* Зате, напр., у звуковій системі арабської мови проривний гортанний існує, як мовний звук („Іамза“).

г) Щілина широко відімкнена. Повітряний струмінь проходить через щілину вільно, без перешкод, не викликаючи

помітного для вуха тертя ані дрижання голосників, подібно як при спокійному видиханні. Голосники зовсім не напружені. Таке положення голосової щілини буває при артикуляції *глухих або безголосих приголосних (п, т, ф, ш, с, к, х)*. Звук виникає тут уже не в гортані, а в порожнині ротовій.

Частина голосової щілини між голосниками зветься *голосова щілина* у вужчому цього слова значінні, а її продовження між черпакуватими хрящами — *хрящова щілина*. При *шепоті* відімкнена лише хрящова щілина, а голосова замкнена або частково замкнена. Можуть бути різні ступені шепоту (напівголосне говорення, шепотіння, дуже тихе шепотіння), — від шепоту, де сонорності лише трохи менше, як при голосному говоренні, аж до повного шепоту, де її зовсім нема. Шепіт є своєрідний шум, але такий, що його треба відрізнати від шуму при артикуляції *глухих приголосних*. Напр., вимовляючи пошепки слово „часто“, ставимо лише при звуках *и, о* голосову щілину в положення шепоту, при звуках же *ч, с, т* вона є в такому положенні, як при звуках голосної мови,

Зауваження. Треба додати, що голос буває, залежно від статі (чоловік — жінка), віку (дорослий — дитина) або й індивідуальності, в різних регістрах (бас, баритон, тенор, альт, дискант). Він може бути ще грудний або фальцет (фістула); останній тоді, коли дрижання голосників відбувається не всією масою, а лише частиною маси голосників.

2. *Зів і носова порожнина.* Над гортанню є простір, що зветься зівом. Зів сполучений з порожниною ротовою і трохи вище з носовою. Дрижний рух повітря, викликаний дрижанням голосників, передається нижче — в грудну клітку та вище — в зів та порожнини ротову й носову. Всі ці порожнини правлять за резонатори, але для якості мовних звуків найважливіші носовий і ротовий резонатор. Ці дві порожнини відділені одна від одної твердим і м'яким піднебінням. Носова порожнина поділена вертикальною перегородкою на дві половини. Зовнішній вхід — ніздрі, внутрішній — хоани. Носова порожнина відіграє ролю резонатора при невеликій кількості мовних звуків: носові (назальні) приголосні *н, м* та деякі назалізовані голосні, напр., *о, е*, (франц. *fin, bon*, читай *фе^н, бо^н*, польські: *dań, ęka*, чит. *до^н, ре^{ка}*). Носова порожнина є резонатор сталій, що не змінює своєї форми й величини. Вона надає експіраторному струменеві особливий комплекс власних тонів. Участь носа при артикуляції зветься *назалізацією*. Вона буває, коли експіраторний струмінь виходить рівночасно і носом, і ротом (носові голосні). Звуки *н, м* є носові, бо вони виникають при проходженні повітряного струменя носом при замкненій порожнині ротовій. При артикуляції всіх інших звуків хоани замикаються т. з. *піднебінним язиком*, що не впускає повітряного струменя.

3. *Ротова порожнина*. Це є місце утворювання шумів або шелестів, що в мовних звуках то приєднуються до голосу, то при його відсутності утворюють мовні звуки. Ці шуми можуть бути дуже різноманітні, бо порожнина ротова не є резонатор сталий. Може змінюватися форма й величина ротової порожнини (точніше вільної її просторони) залежно від рухів і положення мовних органів, що в ній містяться, а також залежно від рухів доліщнього щелепу. Змінюється також пружність стінок цього резонатора. Від усіх цих змін залежить якісна різниця між окремими звуками (те, що один звук буде *a*, другий *e* тощо), бо ротова порожнина, як резонатор, може надавати звукам найрізноманітніші відтінки.

Для характеристики й класифікації мовних звуків дуже важливо встановити три основні ступені звуження ротової порожнини, залежні від рухів доліщнього щелепу:

а) *Слабе звуження*. Кажемо, що ротова порожнина відчинена. Експіраторний струмінь проходить без перешкоди. За такого ступеню звуження порожнина ротова модифікує (видозмінює) звуки, але їх не творить, як за інших ступенів. Напр., *голосні (a, e, o, i, y і т. і.)* вимовляємо за слабого звуження, так само, як і вище розглянені *гортанні приголосні*.

б) *Сильне звуження*. При проходженні експіраторного струменя чути тертя різного роду. Таким чином виникають т. з. *фрикативні*, або щілинні звуки (їх зовуть також спірантами), напр., *x, ф, ш, ж, с, в, з і т. і.*

в) *Замкнення*. Коли рівночасно з замкненням ротової порожнини замкнена також порожнина носова, то експіраторний струмінь затримується на мить, а потім прориває з силою замкнення ротової порожнини. Це є той характеристичний вибух, що за його допомогою утворюються *приголосні проривні* (або експлозивні, тоб-то вибухові), напр., *к, г, т, д, б, п*. При артикуляції (утворюванні також при замкненні ротової порожнини) носових *н, м* вибуху нема, бо експіраторний струмінь вільно виходить носом. При *р* маємо таке саме замкнення, як при *д*, але не один вибух, а цілу низку послідовних вибухів.

Точної межі поміж окремими ступенями звуження не може бути; навпаки, можливий навіть поступовий перехід від слабого до сильного звуження. Звужуючи що-раз більше порожнину рота при артикуляції голосного *i* (але не зменшуючи сили експіраторного струменя), почуємо, що при проходженні струменя між спинкою язика та твердим піднебінням виникатиме чим-раз сильніший шум (тертя). Голосний звук *i* через примішування шуму стає напівголосним (нескладовим *i*) та при ще сильнішому звуженні середне-піднебінним фрикативним приголосним *j*. Такого самого результату досягаємо, не змінюючи ступеня зву-

ження, зміцнюючи лише поступово силу експіраторного струменя.

Пілком аналогічний перехід може бути від голосної у через проміжне напівголосне у (нескладове) до приголосного в.

4. *Язик*. Серед мовних органів у ротовій порожнині найважливіший, бо найактивніший, орган — язикове тіло. Не випадкова річ, що в багатьох мовах назва цього органу служить також за назву й для мовної реакції, бо без язика людина стає німою.

Це є орган дуже багатий на м'язи. Одним із таких м'язів він прикріплений до долішнього щелепу, так що корінь язика (його задній кінець) може порушати надгортанника. Спускаючи долішній щелеп, рівночасно спускаємо і язик, тому ніколи не бачимо його так, як він лежить у роті. Язик є м'ясистий товстий конус, що в спокійному стані (коли рот замкнений) наповняє майже всю порожнину ротову. Через велику кількість м'язів він дуже рухливий, особливо його кінець.

Переважаю більшість звуків артикулюємо при безпосередній участі язика. Є чотири форми артикуляції язика:

а) Коли звуження або замкнення ротової порожнини утворюється спинкою язика (*dorsum*), тоді артикуляція зветься *дорсальною*. (Дорсально артикулюємо всі голосні, також деякі приголосні, напр., *к, х*). Різновид дорсальної артикуляції є артикуляція *радикальна*, коли артикулює задня частина (*radix*, корінь) спинки язика.

б) Коли звуження або замкнення утворює кінець язика (*согona*), при чім поверхня його вигнута, тоді маємо *корональну* артикуляцію (напр. *т, с, ш*). Різновид корональної артикуляції є артикуляція *апикальна*, коли артикулює не передній край язика (*согona*), а самий його кінчик (*арех*).

в) Ще може бути *латеральна* (бокова, лат. *latus* — бік) артикуляція, коли язик артикулює боковими лезами або обома (симетрично), або одним лише (асиметрично). Латерально артикулюємо *л*.

г) Нарешті, в деяких мовах, напр., англійській та новогрецькій, буває ще четверта форма артикуляції язика, т. з. „*блед*“ (від англ. *blade* — листок), коли язик, неначе листок, лежить у роті. Цю артикуляцію можна вважати за проміжну між дорсальною й корональною. Приклади: англ. *mother* — мати (чит. приблизно: мов'р) або відоме прізвище *Smith* (чит. Сміфс).

Взагалі можна сказати, що участю язика утворюється переважна більшість мовних звуків.

5. *Губи*. До активних органів належать і ще губи. Це є єдиний із мовних органів, що його роботу безпосередньо бачимо. При артикуляції вони або розтягаються (пор. *а—і*), але така їх роль скоріш пасивна, або витягуються вперед

(у), або закругляються (о). Через витягання вперед або закруглення губ модифікується артикуляція голосних, і тоді такі голосні звано *лабіалізовані* (о, у), а ускладнення основної артикуляції участю губ — *лабіалізацією*¹). Губи можуть утворювати окрему категорію звуків — губних приголосних (п, б, в, ф, м). Артикуляція приголосних губних буває:

а) *Губно-зубна* (лабідентальна), коли долішня губа наближається або притуляється до горішніх зубів, утворюючи щілину або замкнення;

б) *Губно-губна* (лабіо-лабіальна), коли обидві губи наближаються або притуляються одна до одної.

в. *Пасивні органи ротової порожнини*. Це є зуби, горішні ясна, а властиво т. з. *альвеоли* (дучки, де сидять зуби) та *піднебіння*. Роля зубів і альвеолів є цілком пасивна. Коли говоримо про горішньо-зубну, долішньо-зубну, міжзубну та альвеолярну артикуляцію, то розуміємо тут активну роботу кінчика язика або його переднього краю, що до цих органів наближається або притуляється (напр., т, д, с, з, і т. д.).

Роля піднебіння теж пасивна. Воно ділиться на тверде (palatum), в якому розрізняємо переднє й середнє, та м'яке (velum), що закінчується піднебінним язичком (uvula). Роля цього язичка активна: він при артикуляції носових звуків замикає хоани, як згадано вище, або його дрижанням утворюється т. з. увулярне (гаркаве) р (напр., у франц. мові). Звуки, утворені через наближення або притулення спинки язика до середнього твердого піднебіння, звуться палатальні (звичайно кажуть: м'які), а до м'якого — веларні. Тут знову, як ми мали різницю між носовими й назалізованими, губними й лабіалізованими, так само треба виявити різницю між палатальними (е, і, j) та палаталізованими („пом'якшеними“, наприклад, ть, нь),² бо палаталізацією зветься ускладнення основної артикуляції якого-небудь звука рівночасним наближенням або притуленням спинки язика до середнього твердого піднебіння.

До функцій мовного апарату належить ще і регулювання напруженості мовних органів, напр., язика, бо деякі звукові відтінки залежать від ступеня напруженості язика (тембр мовних звуків залежить також від пружності резонатора).

Робота мовних органів є головна основа для класифікації й характеристики мовних звуків. Однак, роботи мовних органів при утворенні звуків безпосередньо спостерігати не можна об'єктивно, а суб'єктивні спостереження наукової вартості не мають. Звичайно, до виникнення наукової фонетики, визначали природу звука (його якість) на підставі

¹) Можуть бути й лабіалізовані приголосні, але про них пізніше.

²) А також між веларними й веларізованими.

слухової реакції, тому що ця реакція залежить від фізичної природи звуку, а остання від фізіологічної. Але наш слуховий апарат сприймає відмінності між окремими звуками тільки до певного степеня, при чім можливі ще тут також індивідуальні різниці, іноді навіть досить значні. Тому характеристика й класифікація звуків на підставі суб'єктивних слухових даних не могла бути точна. Міцніший ґрунт для цього дають дані *експериментальної фонетики*, що досліджує природу мовних звуків за допомогою об'єктивних спостережень над роботою мовних органів при артикуляції, іноді за допомогою окремих досить складних приладдів. Безпосередньо спостерігати можна лише губи та, при відкритих губах, передню частину порожнини ротової. Приладдів для об'єктивних дослідів чимало, напр., пневмограф, що записує видихання в формі кривої; положення голосників та форму голосової щілини встановлюють за допомогою ларингоскопа і т.д. Роботу язика визначають забарвленням штучного піднебіння. Багато дуже важливих деталей з'ясовано експериментальною фонетикою також для встановлення акустичної природи звуків. Для визначення основного тону й обертонів уживають камертонів та окремих металевих резонаторів, для визначення й графічного запису звукових хвиль вживають кімографу.

Поділ звуків на категорії залежить від найістотніших різниць у їхньому утворенні. Такою найістотнішою різницею є передусім сонорність (участь голосу, зв'язана з дрижанням голосин). Тому звуки ділимо на сонорні, утворювані з повною або значною перевагою голосу над шумом (напр., *a, o, i, p, n*), та шумні, звуки, утворювані з перевагою шуму над голосом або майже з повною відсутністю голосу.

Замість цього поділу вживають загально з суто практичних мотивів старого традиційного поділу на голосні та приголосні, хоч він науково не цілком виправданий і не точний. Цей поділ та терміни (голосний, — *vocalis*, звук що звучить самостійно, *sonorans* — співзвук, звук, звучить лише при голосному) належать іще грецьким граматакам III ст. до християнської ери (з олександрійської доби).

Визначення голосних, що їх подибуємо в практичних і шкільних граматаках, як звуків, що можуть мати наголос, або звуків, що утворюють склад, також не правдиве й не точне. В мовознавстві вживаємо цих термінів лише як умовної назви певних категорій звуків, не дбаючи, як це взагалі в науковій термінології буває, про їх первісне значіння. Категорій голосних і приголосних навіть не можливо визначити точно. Коли для характеристики голосних сказати, що вони утворюються при слабім ступені звуження ротової порожнини (при відімкненому роті), то так само утворюються й гортанні приголосні. Сказати, що в них голос має перевагу над шумом та що через це вони

можуть бути за головні складотворчі елементи, не можна ось чому: по-перше, є ще т. з. сонорні приголосні, напр., *p, л, м, н*, де є також перевага голосу над шумом, через що вони в деяких мовах можуть бути за складові (напр., чеськ. *prst*, серб. Србія); по-друге існують т. з. голосні нескладові *i, y* (*ай*, нім. *auch*), що складу не утворюють. Не всі голосні мають однаковий ступінь сонорности. Найбільше має *a*, менше *e, o*, ще менше *i, y*. Останні можуть навіть, як відомо, при зменшенні сонорности переходити в категорію нескладових голосних *i, y*, а потім і приголосних *j, v* (з перевагою шуму над голосом).

Наслідком цього мусимо ставитися до фізіологічних і акустичних властивостей голосних звуків не так, як до чогось абсолютно відсутнього у приголосних, а навпаки, як до властивостей, що допускають низку поступових переходів.

Класифікація й характеристика голосних.

Голосні звуки це звуки, утворювані при слабому звуженні ротової порожнини, нормально з повною перевагою голосу.

При артикуляції голосних голос утворюється в гортані. Експіраторний струмінь на своєму шляху ніде не зустрічає повної або часткової перешкоди (щільни або замкнення) у формі щільно притулених або лише сильно наближених частин ротової порожнини. Отже, функція рота (а також носа, коли він відімкнений) обмежується майже цілком функцією резонатора, що сам звуку не творить, надаючи лише йому забарвлення. Величина цього резонатора, його форма, а разом із цим якість голосною змінюється залежно від різниці у взаємному положенні язика, піднебіння, почасти також і губ.

Голосовий тон, що становить акустичну основу голосного, зветься *основним тоном* голосного, але він іще не становить того, що надає голосному його якість (напр., *a, e, i*), бо можемо вимовляти різні голосні з тим самим основним тоном та той самий голосний з різними основними тонами. Важливими є *побічні тони*, утворювані в ротовій порожнині. Від них залежить якість звука, тоб - то те, чим, напр., *a* різниться від *i*. Головний із цих тонів зветься *характерним тоном*, або *формантом* голосного, а інші (вищі) побічні тони — *обертонами*. Отже, забарвлення голосного (а звідси і його якість) утворюється сукупністю основ ного тону з його обертонами. Що більший резонатор, то нижчий буде характеристичний тон голосного. Найвищий характерний тон має *i*, нижчий *e*, ще вижчий *o*, найнижчий *y*. Така *характеристика* голосних зветься *акустична*.

У сучасній науці загально прийнята фізіологічна характеристика й класифікація голосних англійських фонетиків

Bell'a й Sweet'a (Світа), що характеризує голосні, описуючи для кожного з них форму резонатора (ротової порожнини), зокрема взаємне положення язика й піднебіння, губ та піднебінного язичка. Передусім зазначити треба, що артикуляція язика при голосних завжди дорсальна (спинкою). Всі різноманітні положення язика при артикуляції голосних звуків можна звести до дев'яти положень, взявши до уваги три його рухи в горизонтальному й три у вертикальному напрямі.

З огляду на Положення язика в горизонтальному напрямі голосні бувають *переднього, середнього або заднього рядів*, залежно від того, чи спинка язика йде горизонтально в напрямі до переднього, середнього або заднього піднебіння.

У вертикальному напрямі язик при артикуляції голосних може мати три основних положення: високе, середнє й низьке. Залежно від високого, середнього або низького підняття спинки язика до піднебіння розрізняємо голосні *високого, середнього й низького положення*. Характеризуючи голосні, треба завжди визначити ряд і положення кожного з них. З підняттям язика піднімається також і долішній шелеп. Тому ці три положення визначаються також ступенем відімкнення рота.

Крім цього, артикуляція деяких голосних ускладнюється ще участю губ (лабіялізація), при чім губи або витягаються вперед (у, й¹), або закругляються (о, ю²). Тому голосні бувають лабіялізовані й нелабіялізовані. Буває також ускладнення артикуляції голосних участю носової порожнини. Маємо голосні *чисті* та в деяких мовах *назалізовані* (напр. о, е, о^н, е^н). Нарешті, якісна різниця між голосними може залежати ще від ступеня напруженості язика при артикуляції (*голосні напружені й ненапружені*).

Прягуваючи тепер до розгляду окремих категорій голосних, треба підкреслити один дуже важливий момент, а саме, що поділ голосних за системою Bell'a й Sweet'a на різні класи є дуже умовний, як кожна схема, бо між сусідніми категоріями можуть бути й перехідні звуки. Напр., наше и (укр. літер. мови) не може бути характеризоване, як звук середнього ряду високого підняття, бо дійсно це є перехідний звук від середнього до переднього ряду й від середнього до високого підняття (можна б сказати: середньо-переднього ряду середньо-високого підняття). Або німецьке й французьке о в словах: нім. Kohl—капуста, Not—потреба, читай ко^уль, но^ут; франц. mot—слово, eau—вода, чит. мо^у, о^у—вимовляється не так, як наше о (напр., у слові сон), а з наближенням до у, тоб-то з більш витягненими вперед

¹) і — з участю губ.

²) ю — з участю губ.

губами. Такого звука в українській мові нема, тому згадані слова часто вимовляємо не цілком правильно. Німецьке й французьке *o* у згаданих словах є звук лабіялізований заднього ряду, але не середнього підняття, як наше *o*, а середньо-високого підняття.

Крім цього, є ще другий момент, що має значіння для правильного розуміння таблиці Bell'a Sweet'a, а саме: навіть коли не брати до уваги нескінченної кількості перехідних голосних, що можливі чи-то в індивідуальній артикуляції, чи-то в різних мовах, то й за самою схемою мусимо прийняти аж 36 головних типів голосних звуків (по три в кожному з трьох рядів нелабіялізованих голосних, значить—9, та по три в кожному з трьох рядів лабіялізованих, значить знову—9, разом 18; а що кожен із цих 18 звуків теоретично може бути напружений або ненапружений, то всіх типів може бути 36). До того ще бувають назалізовані різновиди голосних (носові голосні), (теоретично: кожному чистому голосному може відповідати носовий). Нарешті, можуть існувати ще голосні глухі (тут неначе суперечність у визначенні, подібно, як „суха вода“—але пам'ятати треба, що назва „голосний“ є лише термін з номінативною, тоб-то називною функцією значіння, термін, що вживається лише в силу традиції). Взагалі кількість голосних дуже велика. Але, як навіть кожен знає з власного досвіду, в окремих мовах кількість голосних обмежена, бо кожна мова має свою власну систему голосних (як і звуків взагалі). Напр., середнього *и* нема в французькій мові, переднього *ö* (німецького) нема в нашій мові і т. д. У наступній характеристиці дамо загальний опис утворювання типів голосних за схемою Bell'a Sweet'a, звертаючи деяку увагу на голосні української мови.

Що до фізіологічної характеристики голосних української мови, то найповніше вона розроблена в книжці Олафа Брока (Очерк физиологии славянской речи, Энциклопедия славянской филологии, вып. 2, СПб, 1910). Але, як правильно зазначив Смаль-Стоцький (Grammatik, Wien, 1913), аналіза Брока не досить добре зхарактеризувала нам „загальноукраїнську“ (літературну) артикуляцію. Річ у тім, що Брок робив свої спостереження над індивідуальною мовою д-ра Зілинського (відомого укр. діалектолога), що родом з західньої частини східньої Галичини, а між вимовою галицькою й наддніпрянською є досить значна різниця.

Також праця Смаля-Стоцького дає досить бліду й що до голосних не зовсім точну характеристику, бо він їх класифікує не за загально-прийнятою системою Bell'a, а за т. з. трикутником голосних. Тому точний опис та фізіологічна характеристика звуків української мови ще жде на свого дослідника, хоч останніми часами, особливо в галузі діалектології, багато зроблено цінних спостережень над артику-

ляцією звуків в окремих українських говірках. В курсі історії української мови проф. Е. Тимченка (Київ, 1927) є опис артикуляції переважно Київсько-Полтавської Наддніпрянщини з принагідним оглядом артикуляції північного діалекту й західних говірок (галицько-волинсько-подільських). Але цей огляд, уміщений у стислому підручнику, на наукову повноту не претендує.

Цими характеристиками звуків української мови користуватимемось при загальній описі голосних (і звуків взагалі), бо навіть у загальному мовознавстві од відомого конкретного матеріалу виходити треба. Приступимо тепер до огляду окремих категорій голосних.

Зауваження. Щоб віддати на письмі найдрібніші звукові відтінки, прийнято в лінгвістиці вживати т. з. *науково-фонетичного письма*, або *фонетичної транскрипції*. Беруть літери звичайної латинської абетки, додають ще деякі літери з інших абеток, ставлять над літерами або біля них діакритичні значки (для розрізнення відтінків) і т. д. Таке письмо практичного значіння не має, лише наукове. Тим-що транскрипція є річ умовна, то вживають також, щоб віддати звукові відтінки нашої мови, літер нашої абетки.

Голосні переднього ряду

Коли передня частина спинки язика, виконуючи горизонтальний рух, іде до переднього піднебіння (умовно кажуть про *місце утворення*) та рівночасно язикове тіло підіймається у вертикальному напрямі, то при проходженні експіраторного струменя та участі голосу (дрожання голосників) вивикають *голосні переднього ряду*. Їх звуть інакше *палатальні* або *передньо-піднебінні*.

Залежно від участі губ голосні переднього ряду (як і голосні взагалі) можуть бути лабіялізовані або нелабіялізовані. Лабіялізація може полягати або в закругленні губ, або у висуненні їх уперед. Bell назвав лабіялізовані голосні *round* („круглі“) супроти нелабіялізованих *unround*, тому що в англійській мові головну роль відіграє закруглення. Однак, така назва не підходить для голосних лабіялізованих української мови, бо в нас лабіялізоване *о* вимовляється з закругленням губ, у з висуненням їх уперед. Розгляньмо спершу нелабіялізовані; а потім лабіялізовані голосні переднього ряду.

1. *Високого підняття нелаб.* і, напр., *ліс, він, рос, тихо, миля*; франц. *fini*; нім. *Fisch* і т. д.

2. *Середнього підняття нелаб.* е. Прикладів: укр. *е* в наголошених складах; *села*, (але *си*ло*), *небо*; рос. *ведь, ведать, это, эти*; нім. *See, helfen*; франц. *été* і т. д. Сюди належить нім. *Männer, Ähre*. (Літера *ä* німецького правопису вимовляється звичайно як наше *е* (венапружене) середнього підняття. Цієї літери німецької абетки не треба плутати

з умовним позначенням фонетичного письма для переднього голосного низького підняття).

3. *Низького підняття нелаб. ä* (можна б також сказати *a^o*, тоб-то *a* з нахилом до *e*). Англ. *map* (читай маⁿ чоловік) франц. *vin* (читай вⁿ вино); рос. *вялый, пять, спрячусь* (читай спр^äчус¹). В українській мові цей голосний можливий лише діалектично або індивідуально.

У поліських, а також галицьких говірках *a* після палаталізованих приголосних вимовляється, як *e*, навіть як *i* (Тимченко, ор. сіт., 120), напр., *jejce, jetrovka, пшенице*. Цей перехід міг статися лише через посередній ступінь *ä*, що часто чується у згаданих говірках, як різновид: *n'ät-niç'ä*.

4. *Лабіялізоване високого підняття у*. Для пояснення артикуляції цього звуку можна сказати, що він вимовляється так само, як *i*, але зі звуженими та випнутими вперед губами. Так треба вимовляти німецьке *Tür* (двері), *über* (над), хоч у нас часто можна почути дуже неприємне для вуха: *тюр, юбер*. Так само вимовляємо французьке *ü*, напр., *lune* (читай lün місяць), *sur* (читай sür, а не сюр, над), *surprise* (читай sürpris, а не сюрпріз, як говорять „на французско-нижегородском наречии“), несподіванка. В рос. мові цей звук у словах *надеюсь* (чит. над^eйіс), *оканчиваются* і т. д. Укр. лише діалектично: *принюс* (читай прин^йс), як кажуть на Поліссі замість літературного *приніс*.

5. *Лабіялізоване середнього підняття ө*. Для пояснення артикуляції цього звуку знов можна сказати, що він вимовляється, як *e*, але з участю губ (закругленням). Так вимовляються німецьке *Öl* (олія) *lösen* (розв'язати) і т. д., франц. *eu: peur* (читай пör) — страх, *peu* (трохи), *veuf* (вдовець). В українській мові (за Брокком) вимовляємо подібно: *йойчати* (чит. їдчати).

6. Дуже рідкий звук, принаймні у відомих і більш досліджених мовах, є *переднє низького підняття лабіялізоване ä^o*. Це є лабіялізоване *ä*. Приклад: франц. *un* (один, читай ä^on). У цьому слові франц. мови голосний не чистий, а носовий.

Голосні середнього ряду.

При вимовлюванні цих голосних артикуляція язика полягає в горизонтальному рухові до середнього піднебіння. Залежно від рівночасного вертикального руху язика, голосні середнього ряду можуть бути низького, середнього й високого підняття, а залежно від участі губ, лабіялізо-

¹) Протяжною біля приголосного позначатимемо у фонетичному письмі палаталізацію (пом'якшення) приголосного, напр., *коня* напишемо фонетично: *кон'а*.

вані та нелабіялізовані. Отже, теоретично припустити можна 6 типів голосних середнього ряду, хоч на практиці не всі типи можуть бути встановлені.

Розгляньмо окремі типи цих голосних:

1. *Нелабіялізований високого підняття и* (у транскрипції у). Українське *и*, як сказано вище, є звук перехідний середньо-переднього ряду й високо-середнього підняття: *син, риба, ходити*. Ненаголошене правописне *е* (*великий, перед ним*) дуже близьке до цього звуку, хоч воно є голосний скоріш середнього, ніж високого підняття (вимовляємо приблизно так: *ви-лікий. пи-ри-д нім*). У західних і північних говірках правописне *и* навіть ненаголошене дуже близьке акустично до *е*. Це явище дуже характеристичне для вимови галицької інтелігенції.

Російське *ы* в *сын, рыба, дым* є теж звук перехідний середньо-заднього ряду. Рос. правописне *и* після шиплячих (*жить, шить, чистый*) вимовляється, як звук середньо-переднього ряду (*жыть, шыть, чистый*). Західно-європейські мови також усі слов'янські, окрім східних, польської та лужицької, цього звуку не мають. В англ. мові він рідкий, напр., *pretty* (читай приті, гарний).

2. *Нелабіаліз. середнього підняття и* (умовний знак *ə*). Німецьке: *Gabe* (чит. габи), англ. *idea* (чит. айдіа).

3. *Нелабіаліз. низьке а*. Звук рідкий. Трапляється в англ. мові, що взагалі має дуже багатий і різноманітний вокалізм: *bird* (б'ард), пташка.

Що-до лабіялізованих голосних середнього ряду, то вони трапляються дуже рідко, напр., у шведських словах *hus, nu*, де *u* вимовляється, як щось посереднє між нашим *и* та *у*. Так само у франц. *homme* (людина).

Голосні заднього ряду.

Різницю в горизонтальному положенні язика між голосними різних рядів кожен може легко помітити, вимовляючи послідовно *i—a*. При *a* артикулює задня частина спинки язика в напрямі до м'якого піднебіння. Голосні такого типу звуться *голосні заднього ряду* (також велярні, або заднепіднебінні). Що-до нелабіялізованих голосних заднього ряду, то це *три типи звука а* (високого, середнього й низького підняття). Акустична якість цих звуків дуже мало змінюється, залежно від підняття язика. Тим-то й з'ясовується, що дехто з російських учених називав російське *a* звуком середнього, а дехто низького підняття. В укр. мові, за Броком, *a* голосний середнього підняття. У твердих складах воно має нахил до низького положення. У м'яких складах характерний тон його трохи підвищується, чим з'ясовується діалектичний перехід після пом'якшених приголосних і після *j* до переднього ряду (*п'ять — п'єть*).

Умовно позначаємо в фонетичній транскрипції голосний високого підняття *A*, середнього *a*, низького *v*.

З лабіялізованих голосних заднього ряду розглянемо передусім *високе у*. Треба зазначити, що між окремими мовами можуть бути різниці що-до ступеня й форми лабіялізації цього звука, навіть коли підняття язика однакове. Напр., до особливостей звукової системи англійської мови належить те, що лабіялізовані голосні (*o*, *u*) вимовляються без помітного висування губ уперед. Замість цього при артикуляції *у* язик відтягується більш назад, через що більшає обсяг резонатора та знижується характерний тон голосного.

У нас різниця між *o* та *u* полягає не лише в ступені підняття язика, але й у більшому висуненні губ уперед при *у* супроти *o*.

Приклади: укр: *дуб, вухо, рубати*; англ. *good* (чит. гуд, добре), *rule* (читай рул', правило), *lose* (читай л'уз, втратити); франц. *son* (читай су, монета); нім. *du, Mutter*. Українське правописне *o* при певних фонетичних умовах може наближатися до *у*: *голубка, моуї, коужух*.

Лабіял. голосний середнього підняття o. Укр. *робити, сон, вогонь*; нім. *so, voll*; франц. *rose* (читай роз), *côté* (чит. котé, бік).

Нарешті, ще можливий голосний лабіялізований заднього ряду низького підняття *a°* (низьке *a* з нахилом до *o*). Приклади лише з англ. мови: *all* (чит. а'л', все), *not* (чит. на'т, не).

Напружені й ненапружені голосні

Якісний характер голосних може залежати ще від ступеня пружності мовних органів, особливо язика. Під більшою пружністю язика розуміємо сильніше скорочення його м'язів. Через це боки язика стягуються, а спинка стає більш опуклою, ніж у ненапруженому стані. Наслідком цього язикове тіло твердішає. При сильнішому напруженні язика голосні звуки мають ясніший, неначе металевий тембр (забарвлення). У розгляненій системі Bell'a й Sweet'a кожен тип голосного може бути напружений і ненапружений, через що кількість голосних системи подвоюється.

В українській мові поділ голосних на напружені й ненапружені не має особливого значіння. Можна сказати, що українська мова (як і взагалі слов'янські) має нахил до більш ненапруженої артикуляції голосних, ніж, напр., мови германські та романські. Завжди бував напружене *и*. Про інші голосні можна сказати, що вони мають теж напружені різновиди, та при яких саме фонетичних умовах ці різновиди з'являються, досі не встановлено. В російській мові ця різниця досить ясна у звуках *e, i*. Перед пом'якшеними

приголосними та перед *й* (і нескладове) ці голосні бувають напружені (*ети, тень, деревья, міля, Мітя*), перед твердими приголосними й у кінці слова ненапружені (*эта, лёвий, милá, тихий*).

У науковому письмі голосні напружені позначаються так: e_1, i_1, o_1, a_1 і т. д., ненапружені: e_2, i_2, o_2, a_2 і т. д. Тому рос. *ети* фонетично напишемо: $e_1t'i$, *эта* напишемо: e_2ta .

Для французької мови якісна різниця між напруженим *е* (*e fermé* — замкнене *е*) та ненапруженим (*e ouvert*, читай „увёр“, відкрите) дуже важлива. Слово *prés* (pre_1) з напруженим e_1 означає моріжок, *près* (pre_2) з ненапруженим e_2 — біля.

Зауваження. Раніш у науці був прийнятий інший спосіб класифікації голосних, а саме за ступенем звуження порожнини рота. Звідси терміни „широкий“ — „вузький“; „відкритий“ — „замкнений“. Цих термінів часто вживають у значінні напружений — ненапружений, через що часом постає велика плутанина. В багатьох мовах, наур., у французькій дійсно ступінь підняття язика (звуження ротової порожнини) майже співвідносний зі ступенем напруженості язика. Проте взагалі ступеня підняття язика та його напруженості плутати не слід тим паче, що головна причина якісної різниці є не в ступені звуження.

Голосні носові

Коли при артикуляції голосних відмикається ще замкнена звичайно піднебінним язичком носова порожнина, то експіраторний струмінь виходить не тільки ротом, а й носом. Тоді артикуляція голосного ускладнюється участю носа, як резонатора, через що до характерного тону голосного приєднуються ще побічні носові тони (носовий резонанс) та змінюється акустична якість голосного. Фізіологічно цей процес залежить від роботи піднебінного язичка. Тому люди, що говорять у ніс (явище індивідуальне), мають усі голосні носові. Термін „носові голосні“ є властиво неточний, бо такі голосні не артикулюються виключно носом, а, як усі інші голосні, язиком. Участь носа (назалізація) є тільки ускладнення артикуляції чистого голосного. Тому точніше було б казати — назалізовані голосні.

У мовознавстві носові голосні позначають умовно відповідною літерою — знаком чистого голосного з маленьким гачком унизу, напр., a, \check{a}, i, o, i і т. д., тоб-то назалізовані a, \check{a}, e, i, o і т. д. В укр., рос. та взагалі більшості сучасних європейських мов носових голосних нема. Вони існували в праслов'янській мові. З сучасних слов'янських мов існують вони тільки в польській. Особливо поширені носові голосні в мові французькій. Але французьке письмо окремих літер для носових голосних не має, тому носові голосні позначаються неточно двома літерами, а саме літера-знак чистого голосного + літера-знак носового n або m ,

тоб - то un, in, im, am, en, em і т. д. Напр., франц. enfin (нарешті, читай аfа), bon (читай бф — добре), vin (чит. vа, вино) і т. д.

Голосні неповного утворення

У багатьох мовах існували й існують голосні, позбавлені в більшій або меншій мірі того, що є найхарактеристичніше для кожного голосного — голосу. За однієї артикуляції в порожнині рота може бути різна форма голосової шілини. При нормальних, або повноголосих голосних проходження експіраторного струменя викликає дрижання голосників (голос). Але коли голосники є в такому положенні, як при напівшепоті чи й шепоті, тоді голос або бере меншу участь в утворенні голосних, або голосу зовсім немає. Тому говоримо про *напівшепитні*, або *напівглухі* та про *шепитні*, або *глухі* голосні. Артикуляція язика є менш енергійна, ніж при нормальних голосних, тому вживають також назви *голосні неповного утворення*. Нарешті, з погляду на часо-кількість (кількість часу, потрібного для артикуляції цих голосних) зовуть їх також *голосні іраціональні*, тому що для їх артикуляції витрачається менше часу, ніж потрібно для артикуляції нормальних коротких голосних.

Через слабу силу таких звуків якісні різниці між ними менше помітні, через що при передаванні глухих голосних із покоління в покоління ці звуки легко змінюються або навіть цілком зникають.

Зі звуків такого типу треба згадати передусім відомі з історії слов'янських мов „глухі“ голосні, відомі нам з пам'ятників нашого стародавнього письменства, до їм відповідали літери *ѣ* і *ь*, напр., у словах *сѣнь*, *тѣльть*, *дѣнь*, *шѣвьць*. Цих літер-знаків для глухих голосних не треба плутати з м'яким знаком (*ь*) сучасного нашого й російського правопису, де ця літера не є знак певного звуку, а позначає тільки палаталізацію попереднього приголосного: *сьомий день* читай *с'омий ден'*, або з твердим знаком *ѣ*, вживаним колись традиційно в старих українських (т. з. етимологічних) правописах, також і в старому російському правописі при кінці слова, та скасуванням через свою непотрібність. Для позначення літер *ѣ* і *ь* існували навіть окремі назви: *ѣ* — ер (рос. ер), *ь* — ір (ерь). Що-до якісного характеру цих звуків, то вони в праукраїнській мові мали відтінок, близький до *о*, *е* (*ѣ^о*, *ь^е*), через що вони могли перетворитися в голосні повного утворення (*сон*, *шець*). Цей процес зветься вокалізацією глухих. Їй підлягали глухі сильні (глухі перед складом з глухим слабим та під наголосом). Глухі слабкі підлягали редукції та кінець-кінцем зникали: *дѣня*, *шѣвьцьмь* — *дня*, *шецем*.

Визначення фізіологічної й акустичної природи стародавніх глухих звуків не може претендувати на точність, бо вони відомі нам лише з пам'яток, а не з живої мови.

Але й факти сучасних мов стверджують можливість існування голосних неповного утворення. Передусім російська мова, де існує закон редукції ненаголошених голосних, що полягає у зменшенні сонорності (участі голосу) та взагалі у зменшенні роботи мовних органів при артикуляції ненаголошених голосних. Через зменшення сонорності ці звуки в певних положеннях можуть стати напівглухі, ба навіть глухі. При швидкім темпі говорення вони можуть зовсім зникнути. Зі зменшенням артикуляційної енергії зменшується також часокількість голосних — вони з нормальних у російській мові коротких можуть стати напівкороткі, ба навіть іраціональні. Передусім редукції підлягли найбільше ненаголошені *o, e, a, i*. Коли вимовляємо: *вода (вада), тебе (ті'бя, навіть ті'бя)*, то й тут бачимо редукцію, бо *a* потребує менше артикуляційної енергії, ніж *o* (губи не беруть участі), так само *i* має менше сонорності, ніж *e*. Але найбільше зредуковані голосні *e* в першому складі після наголосу та в другому складі перед наголосом. У цих складах з'являються голосні неповного утворення (залежно від темпу напівглухі або глухі). У фонетичному письмі позначаємо їх умовно літерами *ъ, ь¹⁾*.

Приклади для *ъ* (напівглухого або глухого середнього ряду середнього підняття): *стър'іку* (старику), *г'лава* (голова), *б'рана* (барана), *плак'ать* (плакати), *р'адъм* (рядом), *п'ат'ька* (патока), *г'рац'каја* (городская).

В кінцевих відкритих складах голосні не стають напівглухими: *лапа, вол'а* (воля), *тіха* (тихо), *пол'ї* (поле).

Приклади для *ь* (напівглухого або глухого передне-середнього ряду, середнього підняття): *п'ятач'ок*, *б'гуна* (бегуна), *с'є'ят* (сеєт), *пол'єм* (полем), *від'ъл* (видел).

Російський правопис, навіть і новий, зовсім не відбиває цих звукових явищ, тому розходження між російською живою мовою й правописом дуже велике.

У німецькій мові ненаголошене *e* замінюється голосним неповного утворення (фонетичний знак *ə*), напр., *ich hatte* (читай гаґе, я мав), *Gabe* (подарунок, читай Габе), *guten Tag* (читай ґутн тах, добрий день). Цей напівглухий звук часто редукується й стає глухим: *ich hab' (габ)*, *geben* (читай гебн, давати) і т. інш. Такий пропуск часто буває і в графіці: „*s war, unsre, ich wär'*“, особливо в поезії. Цей голосний німецької мови зветься також індиферентним. Він подібний до російського *ъ*, але не тотожний з цим російським голосним неповного утворення.

¹⁾ Щоб уникнути непорозумінь, треба пам'ятати, що ці умовні знаки не „твердий“ і „мякий“ знаки старого правопису. Не тотожні ці звуки сучасної російської мови і з давніми слов'янськими глухими.

Французька мова знає також подібні явища. Там на письмі існує т. з. „німе е“ (e muet). У складах після наголосу його зовсім не вимовляють та пишуть лише за традицією (напр., lune, France, читай л'ун, фра^с). Поруч з цим існує ще перед наголосом „глухе е“ (e sourd) за певних фонетичних умов. Воно, особливо залежно від темпу говорення, також зникає, наприклад, changement (зміна, читай: шанжма^н), gouvernement (уряд, читай: гувернма^н). Голосні неповного утворення не чужі також англійській мові, де вони теж дуже легко зникають: наприклад, father (батько, читай фав^р), seven (сім, чит. севн).

Часокількість голосних

Під терміном „часокількість“ або просто „кількість“ голосного розуміємо кількість часу його артикуляції й звучання. Кількість може бути абсолютна або відносна. За відносною кількістю розрізняємо голосні довгі й короткі. Українська мова кількісної різниці між голосними не знає. Всі вони короткі. Російська мова у зв'язку з редукцією ненаголошених голосних, окрім нормальних напівдовгих голосних у наголошених складах, має ще голосні й іраціональні в ненаголошених складах. Значну роль відіграє часокількість голосних у мовах французькій, англійській, німецькій, чеській, сербській та багатьох інших.

Таблиця голосних

Ряди Під- няття	Передній		Середній		Задній	
	Нелабіа- лізовані	Лабіа- лізовані	Нелабіа- лізовані	Лабіа- лізовані	Нелабіа- лізовані	Лабіа- лізовані
Високе	i	ü	y	(ü)	А	u
Середнє	e	ö	ө	(ö)	а	о
Низьке	ä	(ä ^o)	ä	(ä ^o)	ч	а ^o

Це є загально прийнята в сучасній лінгвістиці фізіологічна таблиця голосних, складена Bell'ом Sweet'ом. Не треба забувати, що ця таблиця є дуже схематична, бо, по-перше, в ній не можна помістити перехідних звуків, по-друге,

нема в ній голосних неповного утворення й назалізованих голосних. Крім того, вона зовсім не бере до уваги ступенів звуження ротової порожнини при поступовому переході від голосних до приголосних (i—j—j; и—ц—w). Проте вона дає досить точне уявлення про роботу мовних органів.

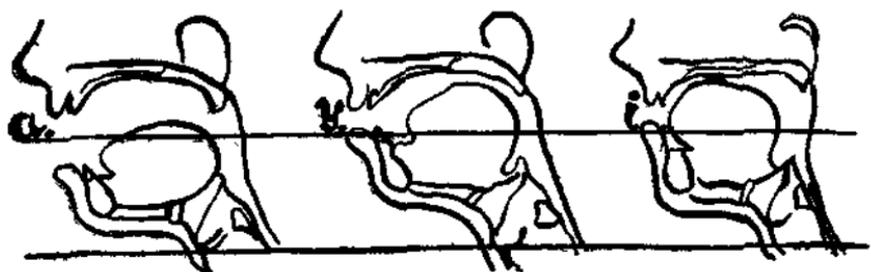
Примітка. Кожний з авторів курсу заховує право вживати звичайних для нього висловів, законних у літературній мові; погоджено в курсі лише наукову термінологію. Виняток становить назва мови — „руська“ в лекціях Булаховського, „російська“ — в Завадовського.

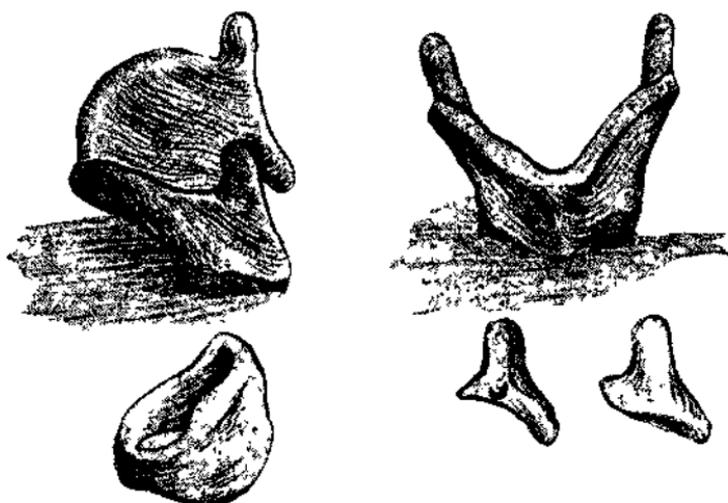
Мал. 1. Мовний апарат у сагітальному розрізі.

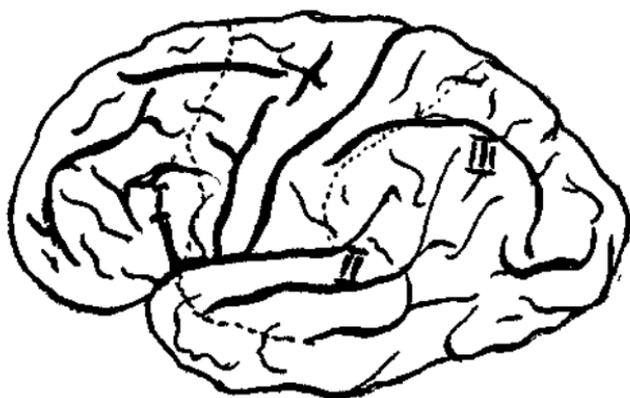
Мал. 2. Голосова щільна: а — при голосі, б — при віддиханні й при глухих звуках, с — при шепоті

Мал. 3. Схема положення язика й губ при артикуляції голосних: а, у, і

Мал. 4 а, б — щитовий хрящ, с — обручовий хрящ, д — пірамідальні хрящики

Мал. 5. Ліва півкуля великого мозку: I — центр Брока (говорення), II — центр Wernicke (слухання), III — центр Déjerine'а (чигання)

Від навчальної частини ЗПВ

З 25-го липня розсилатиметься рецензії на контрольні запитання з геометрії (до завдань I—IV), тому студенти, доставши цю об'яву й не надіславши в тижневий строк відповіді на вказану контр. роботу, позбавляться права одержати рецензію.

*На правах рукопису. Перевидання
й продаж заборонено.*

Видання „ЗАОЧНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗУ“

Харк. Окрліт № 523 - к. 1-а друкарня „Комуніст“. Зам. 5908, т. 15.000.

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 5

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

(за редакцією проф. Булаховського Л. А.)

АНАЛІЗА МОВНИХ ЗВУКІВ І СПОЛУЧЕНЬ

Завадовський І. І.

проф. Дніпропетровського І. Н. О.

ЛЕКЦІЯ V.

Класифікація й характеристика приголосних

Традиційний поділ звуків людської мови на голосні й приголосні лише почасти виправдується фізіологічними й акустичними умовами їхнього утворювання.

При артикуляції голосних найважливіше те, що експіраторний струмінь ніде не зустрічає при своєму проходженні перепони у формі щілини або замкнення. При артикуляції приголосних така перепона існує. Здебільшого вона утворюється мовними органами в порожнині рота (сильний ступінь звуження, замкнення). При артикуляції приголосних гортанних щілина або замкнення буває в гортані. При проходженні експіраторного струменя виникає через тертя або вибух характерний для приголосного шум, що або приєднується до голосу, або сам майже без участі голосу утворює приголосний. Отже участь голосу це є перша підстава для поділу приголосних на різні категорії.

Передусім бувають *приголосні сонорні*, коли голос має перевагу над шумом, і *приголосні шумні*, коли шум має перевагу над голосом.

Шумні приголосні

При акустичному аналізі ми бачили, що кожний приголосний шумний характеризується повною перевагою шуму над голосом (*шумні дзвінки*, напр., *г, з, ж, з, д, б, в*) або майже повною відсутністю голосу (*шумні глухі* *х, к, ш, с, т, н, ф*). Фізіологічна ж різниця між дзвінками й глухими полягає в різних положеннях голосників; положення ці викликають дрижання голосників при артикуляції перших; при артикуляції других цього дрижання не буває. Напр., коли вимовляємо *з*, то голосова щілина звужується для звучання. Експіраторний струмінь викликає при проходженні через

звужену голосову щілину ритмічне дрижання голосників Далі звук змінюється з шумом, що утворюється тертям при проходженні струменя через щілину в порожнині рота. При з цю щілину утворює наближення передньої частини спинки язика до ясен і горішніх зубів. При артикуляції *с* у гортані не виникає ніякого звуку, бо експірація проходить через відкриту голосову щілину. Характеристичний шум утворюється так само, як при *з*, але не змішуючись з голосом. Тому звук *с* зветься *відповідним* звукові *з*. Вони утворюють пару звуків, близько споріднену акустично. Більшість шумних *е* паристі (за винятком *ж*), бо кожному майже дзвінку відповідна споріднений глухий, напр., *к-г, т-д, п-б, ф-в, с-з, ш-ж* і т. д.

При дальшій класифікації шумних беремо за основу т. з. *спосіб утворення*, тоб-то те, чи характеристичний для приголосного шум виникає при проходженні експірації через щілину при сильному наближенні органів артикуляції одного до другого, чи при прориві замкнення, коли відповідні мовні органи міцно притулені один до одного. При проходженні експірації через щілину характеристичний шум викликається тертям повітря між наближеними мовними органами. Приголосні, артикульовані таким чином, зуться *фрикативн.* (від лат. слова *fricare*—терти). Це є уживаніша назва і часто їх зуть також *спірантами* (від лат. *spirare*—, дихати). Кажуть також щілинні приголосні. Друга категорія шумних приголосних це *проривні* (інакше експлозивні, або вибухові). При артикуляції цих звуків експірації стоїть на перешкоді замкнення. А що при цьому носова порожнина також замкнена, то повітря, не маючи виходу, стискається й напірає на місце замкнення, прориваючи його з шумом, що нагадує собою вибух. Артикуляція проривних складається з трьох моментів: замикання (імплюзія), далі інтервал між замиканням і відмиканням (замкнення) та, нарешті, вибух (експлозія). При подовженні цього інтервалу виникають т. з. довгі вибухові, напр., *віддав* (читай *відав*), *життя* (читай: *жит'а*), звичайно в графіці відомі під назвою подвоєних приголосних.

Візьмім *х*. Це буде звук фрикативний, утворений наближенням задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння. Звук *к* утворюється так само, та не через наближення, а притулення спинки язика. Це звук проривний, акустично дуже близький до фрикативного *х*. Отже, подібно до того, як існують пари звуків шумних дзвінких і глухих, так само існують пари фрикативних і вибухових, напр., *к—х, п—ф, б—в*.

Окрім шумних фрикативних і проривних, ще можуть бути шумні стягнені, як результат сполучення в один звук шумного проривного з фрикативним, напр., *ч, ц, дж, дз*.

Якісна різниця між шумними залежить не так від сонорності й способу утворення, як від *місця утворення*. Під місцем утворення приголосного шумного розуміємо місце утворення перепони для вільного проходження експірації, де один із активних органів (губи, язик, голосники) виконує головну роботу для даного приголосного, напр., при *б* головну роботу виконують губи, при *т* язик, при *г* голосники. З огляду на місце утворення маємо такі групи приголосних: 1. гортанні (ларингальні — від *larynx*, гортань), 2. задньо-піднебінні (велярні — від *velum*, м'яке піднебіння), 3. середньо-піднебінні (палатальні — від *palatum*, тверде піднебіння), 4. зубні (дентальні — від *dens*, зуб), 5. губні (лабіальні — від *labia*, губи).

Розгляньмо тепер кожну групу зокрема.

1. *Гортанні* (ларингальні). Місце утворення характеристичного для цих звуків шуму є гортань. Там через звуження або замкнення голосової щілини виникають фрикативні або проривні різновиди цих звуків. У ротовій порожнині експірація не затримується. Залежно від участі голосу гортанні можуть бути дзвінкі або глухі. Фрикативні гортанні звуться також придиховими. Дзвінкий різновид відомий нам з укр. мови: *нога, голова*. Він існує в багатьох слов'янських мовах, напр., білоруській, чеській, польській, але чужий, напр., російській мові. Глухий різновид існує, напр., в німецькій і англійській мові, в українській мові він можливий скоріш індивідуально. При дзвінкому гортанному тертя відбувається в задній частині голосової щілини, а в передній виникає голос неповного утворення. Проривний варіант відомий під назвою „міцний приступ“. З нього в російській мові починаються іноді слова, що мають першим голосний, напр., ‘*эх!*’ У семітських і кавказьких мовах гортанний вибух може бути окремим звуком у звуковій системі цих мов.

У фонетичному письмі (транскрипції) позначаємо звичайно дзвінкий фрикативний *h*, глухий ‘, приступ ‘.

2. *Задньо-піднебінні* (велярні). Щілина або замкнення утворюється наближенням або притуленням задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння. Може бути чотири пари відповідних велярних звуків:

глухі

	{	<table border="1" style="border-collapse: collapse; margin: auto;"> <tr> <td style="padding: 5px; text-align: center;">к</td> <td style="padding: 5px; text-align: center;">х</td> </tr> <tr> <td style="padding: 5px; text-align: center;">г</td> <td style="padding: 5px; text-align: center;">γ</td> </tr> </table>	к	х	г	γ	}	
к	х							
г	γ							
проривні				фрикативні				

дзвінкі

Звуки *к, г, х* нам добре відомі з української мови. Звук *γ* (дзвінкий фрикативний) відомий південно-великоруським

говіркам (замість рос. літературного г). У російській літературній мові він є в деяких словах, напр., *когда, коготь, ноготь*, але окремої літери для цього звуку російській правопис не має. Тому в фонетичному письмі вживаємо для цього звуку грецької літери γ (гамма). Інші задньо-піднебінні позначаємо латинськими літерами: k, g, ch.

Зауваження. В практичних граматиках подибуємо часто для цих звуків традиційну назву „гортанні“, але ця назва не правдива, бо характеристичний для них шум не виникає в гортані, та ще й незручна, бо існує окрема категорія гортанних шумних.

3. *Середньо-піднебінні* (палатальні). Щілина або замкнення утворені підняттям або притуленням середньої частини спинки язика до середнього піднебіння, при чім ця робота є основна для артикуляції даних приголосних. Дуже поширене у багатьох мовах є j (йот), напр., німецьке ja, jeper (так. той), франц. yeux (чит. jö, очі). У нас і в російській мові j дуже трудно відрізнити від нескладового i, бо воно вимовляється з досить широкою щілиною й тому слабим шумом.

Йот називають іноді передньо-піднебінним, бо його артикуляція сильно висунена вперед, тоб-то спинка язика наближається до переднього піднебіння.

До властивих середньо-піднебінних належать дуже близькі акустично до велярних k, g, ch, γ. Окремих літер для цих звуків ніде в абетках нема, тому в транскрипції вони позначаються літерами для відповідних задньо-піднебінних з діакритичними знаками (маленькою дужкою вгорі). Проривні k̂, ĝ, неначе щось середнє між k і ть, г і дь. Фрикативні cĥ, γ̂ подібні до ch, γ та передньо-піднебінного j cĥ без участі голосу). Приклади з рос. мови: *руке, ноге, мухе, когти* (чит. *руке, ноге, мухе, ко̂тї*). Німецька мова знає два різновиди k, g, ch — велярний і палатальний (Kind, geben, ich — Katze, gabe, ach). Особливі труднощі робить нам при засвоєнні німецької мови розрізнення велярного ch (ach) від палатального (ich), бо останнє наближається до глухого переднє-піднебінного j. В українській мові задньо-піднебінні дуже незначно змінюють місце свої артикуляції перед голосними переднього ряду в напрямі до середнього піднебіння (*кілька, гіпс, тихі*), так що виділяти їх в окрему групу в українській мові нема ніякої потреби.

4. *Зубні* (дентальні). Ця назва не цілком точна, бо до зубних у ширшому цього слова значінні належать усі приголосні, утворювані через наближення або притулення кінця язика до: а) переднього піднебіння, б) альвеолів (лучок, де сидять передні горішні зуби) або до горішніх передніх зубів, в) одночасно до горішніх і долішніх перед-

ніх зубів (міжзубна артикуляція). Тому зубні в ширшому розумінні звуться також *піднебінно-зубні*. Вони бувають: 1) *передньо-піднебінні*, 2) *властиві зубні*, 3) *міжзубні*. Властиві зубні бувають або *альвеолярні*, або *зазубні*. Коли взяти ще до уваги, що язик може артикулювати не лише кінчиком, але також передньою частиною спинки, то звідси ясно, що кількість різновидів може бути досить велика, хоч багато з них дуже близькі акустично.

Зубні проривні це є різні види звуків *m* (глухого) й *d* (дзвінкого). У різних мовах їх артикулюють різно, проте великої акустичної різниці між цими звуками нема. Наше *m*, *d* є властиве зубне (зазубне), утворене притуленням кінчика язика до горішніх передніх зубів. Подібно також у французькій і німецькій мові. Але в англійській мові нормальне *m*, *d* артикулюють інакше: кінець язика притулений і піднятий до альвеолів, тому ці звуки в англійській мові не зазубні, як у нас, а альвеолярні; їх звуть також *какумінальні* (від лат. *casumen* — верх).

Від проривних дуже сильно відрізняються акустично фрикативні *s* (глухе), *z* (дзвінке). Вони можуть бути передньо-піднебінними або властиво зубними. Але всі різновиди цих звуків мають спільне одно, а саме характерну властивість свого шуму — „свист“, через що вони відомі під назвою *свистячих*. У нас, напр., артикуляція цих звуків відбувається так: щілина утворюється передньою частиною спинки язика проти ясен і горішніх зубів; кінець язика притиснений до долішніх зубів, а передня частина спинки язика має форму жолобка. Повітря вузьким струмком іде вздовж жолоба й виходить, розбиваючись об долішні передні зуби.

Так само багаті на різновиди, хоч знову таки з невеликою якісною різницею, є зубні фрикативні *ш*, *ж* (глухе й дзвінке). Вони також можуть бути або передньо-піднебінні, або властиві зубні. Характеристична властивість цих звуків є „шипіння“, через що вони й звуться *шиплячі*. При утворенні шиплячих у нашій мові передня частина спинки язика піднімається до горішніх ясен. Язик відступає так далеко, що між ним і зубами повстає вільний простір — порожнина, що має завдання бути спеціальним резонатором при артикуляції шиплячих. Повітря виходить дугуватою щільною та падає широким струмком на кінці долішніх зубів, де, розбиваючись з силою, примушує шипіти повітря в резонаторі.

До зубних належать ще особливі приголосні англійської і новогрецької мови — глухе *θ* і дзвінке *δ*. Для умовного позначення цих приголосних вживаємо в транскрипції літери грецької абетки *θ* (тета), *δ* (дельта), бо в мові сучасних греків ці літери так вимовляються. Артикуляція звичайно міжзубна. Язик у положенні „блед“ (листочком) трошки

висовується між зубами, через що повітряний струмок виходить широко, розкидано. Звуки ці фрикативні. Приклади з новогрецької: δώδεκα (dōdeka, дванадцять), θέλω (thelō хочу); з англійської: дзвінке: brother (брат), that (цей); глухе: thank (подяка), month (місяць).

Зауваження Дати вказівку, як ці звуки треба вимовляти, досить трудно. Приблизно вимовляємо month — ма'нф, thank — ф'енк, that — в'ет, brother — бров'р, але без участі губ. Поклавши язика листочком між зубами, треба намагатися вимовити с або з.

5. Губні (лабіяльні). До губних шумних належать такі приголосні:

Отже чотири пари відповідних звуків.

Фізіологічна різниця між ними може ще полягати в тім, що роллю активного органа відіграє або долішня губа, утворюючи щілину з горішніми зубами, або обидві губи. Прикладом для першої губно-зубної (лабіо-дентальної) артикуляції може бути наше *в, ф*¹⁾. Для губно-губної (білабіальної) артикуляції наше *п, б*. Звук *в* взагалі буває або губно-зубний (знак — *v*), або губно-губний (*w*). Останнє існує і в українській мові, але його досить трудно відрізнити від нескладового *у* (знак *u*), що від приголосного *w* відрізняється лише артикуляцією язика (як при голосному складовому *у*), напр., *кров, встав* (*krōw, wstaw* — *кроу, ұстау*).

Сонорні приголосні

Сонорними звуками в ширшому значінні звемо всі голосні та деякі приголосні, тоб-то всі звуки, де голос (сонорність) має повну або велику перевагу над шумом. При артикуляції голосних голос має повну перевагу над шумом. Сонорні приголосні різняться від шумних великою перевагою голосу над шумом. Одначе, як голосні, так і сонорні приголосні за певних умов бувають позбавлені голосу. Так можна вимовляти глухе *р* (без участі голосу)

¹⁾ Останній звук в українській мові чужий. Зустрічається лише в запозичених недавно чужомовних неукраїнізованих словах (фірма, Франція, але квасоля, Пилип, Векла, Хведір, арифметика, Хома). Чужий він був раніш у всіх слов'янських мовах.

при кінці слова після глухого приголосного, напр., *центр, театр*, отже, як бачимо, в укр. мові лише в запозичених словах, при чім, особливо в народній мові, є тенденція уникати глухого *p* через вставку *e*: *міністер, алябастер, тیاتер, центер*. В рос. мові глухе *p* поширеніше: *пестр, Пётр* і т. д. Глухе *л* теж можливе в російській мові, напр., *Симферополь* (чит. С'имф'ероп'ль), *цикл, м'стл* (род. множ.). Те ж саме і в франц. мові може бути глухе *l* за певних фонетичних умов, напр., *reuple* (читай р'єрл, нарид), *сусле* (чит. sikl). Так само можуть існувати й глухі *m, n*. Напр., порівняймо слова *дам, соціалізм, драхм* (род. множ.). Повну сонорність має *m* у першому слові, меншу у другому, сонорність майже зникає у третьому слові.

З голосними сонорні приголосні мають те спільне, що вони можуть бути складотворчими елементами (умовне позначення для складових сонорних *r, l, m, n*). Історично-порівняльне мовознавство виявило, що сонорні складові існували у праіндоевропейській мові. Сонорні *r, l* з сучасних слов'янських існують, напр., у чеській і сербській мові. Візьмім от хоч би чеські *vlk* (вовк), *plnū* (повний), *srp* (серп), *vrch* (верх); сербське: Србија (*p* в наголошеному складі). Складові сонорні бувають і в сучасній російській мові (у зв'язку з редукцією ненаголошених голосних), напр., *Івановна* (чит. І-ва-н-на), *в самом деле* (читай фса-м-д'ел'е), *в театрах* (чит. ф'ти-á-трх).

За місцем утворення можна сонорні поділити на ті самі групи, що й шумні. Але звичайно ділимо їх на дві групи: *носові* й *плавні*. Носові сонорні характеризуються участю носової порожнини, де вони дістають своє забарвлення.

Термін „плавні“ (liquidae) є традиційний, створений ще грецькими граматиками олександрійської доби. Цей термін нам нічого не каже про фізіологічну природу звуків, тим більше, що вона в різних мовах буває різна.

Сонорні плавні

У нашій мові (і взагалі у слов'янських) *p* утворюється так: кінчик язика притуляється, але не щільно, до альвеолів або до горішніх ясен над горішніми передніми зубами, а експірація прориває це не дуже міцне замкнення, та не одним вибухом, а цілою низкою послідовних вибухів. Через це кінчик язика дрижить подібно до язичка музикальної труби. Взагалі положення язика подібне, як при *d*, тільки що середня й задня частина спинки язика розширяється й притуляється щільно до бокових зубів, щоб мати нерухому опору та щоб кінчик язика став тонший і

еластичніший. Таке *p* зветься *розкотистим*, особливо при енергійній артикуляції. В інших мовах його артикуляція не така енергійна, напр., у німецькій мові. В англійській мові (південно-англ.) його вимовляють зовсім без дрижання язика.

При артикуляції *p* язик може мати всі ті самі положення, що й при артикуляції піднебінно-зубних взагалі. Однак ці різновиди акустично досить близькі. Значніша різниця буває при т. з. *увулярному*, або *гаркавому* *p*, особливо поширеному у французькій мові. Таке *p* утворюється через дрижання піднебінного язичка (*uvula*).

Звук, наблизений якісно до *p*, може бути утворений вібрацією губ, напр., оклик „тпру“, щоб спинити коні. Губне *p* не можна вважати за мовний звук.

У чеській мові маємо ще *шипляче p* (ř), напр., řeka. Тут через дуже високе підняття кінчика язика до розкотистого *p* приміщується шипіння.

Для плавного *л* характерна латеральна (бокова) артикуляція язика. Замкнення утворюється, як і при зубних, кінчиком язика, але експірація його не прориває, бо вона має вільний вихід двома каналами з двох боків язика¹⁾. При проходженні експірації через ці канали виникає характерний для плавного *л* шум. Нормальне *л* (умовний знак *l*) українській і російській мові невідоме (його звать також „європейським“). При його артикуляції спинка язика ніяких рухів не виконує, напр., німецьке *Lampe*, франц. *lune*. У мовах східньо-слов'янських і польській *л* вимовляється з ускладненням артикуляції: коли задня частина язика піднімається до м'якого піднебіння, тоді воно зветься *веляризованим* (*лб*), а коли передня частина спинки язика піднімається до переднього піднебіння, то воно зветься *палаталізованим* (*люблю*). В укр. мові веляризація слабша, ніж у рос. мові, тому наше *л* діалектично може наближатися до нормального *л*. Умовний знак для веляризованого *l* для палаталізованого *l'*.

Сонорні носові

При артикуляції носових замкнення буває в ротовій порожнині, але експірація його не прориває, бо вона вільно виходить носовою порожниною. Коли після *м* та *н* є голосний (*мати, наш*), то відмикаємо замкнення, але без особливої енергії. Наше *н* утворюємо з такою самою артикуляцією язика, як зубні *т, д*. В інших мовах можливі ще задньо-піднебінні й середньо-піднебінні *н* тощо. Задньо-піднебінні

¹⁾ Коли повітря виходить одним каналом з одного боку, то таке *л* зветься асиметричне.

маємо, напр., у нім. мові. Умовний знак η . Напр., *lange* (*lanʒe*), *denken* (*deŋkn*). Воно є також в англ. мові: *finger* (*fiŋʒeʳ*). Середньо-піднебінне (*ŋ*) є у франц. мові, напр. *agneau* (чит. аґн^о, яґня); воно трохи подібне до нашого палаталізованого *нь* (*нь'*), та лише акустично.

Палаталізація

Звук *й* ми назвали палатальним (передньо-піднебінним), бо при його артикуляції передня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння (*palatum*), подібно як при артикуляції голосного *і*. Ця робота є для утворення даного звуку головна. Та ж сама робота, не будучи головною, може ускладняти артикуляцію інших звуків. Це й зветься *палаталізація*. Під цим терміном розуміємо, отже, ускладнення артикуляції приголосного рівночасним підняттям спинки язика до твердого піднебіння, через що змінюється акустична природа приголосного, а саме підвищується власний його тон.

Зауваження. Популярніша назва „пом'якшення“. Однак, цей термін нам нічого не каже про фізіологічну природу звуків, тільки про акустичну. Під м'якістю звуку розуміємо те, що власний тон звука є вищий супроти тону відповідного твердого.

Не всі звуки можуть бути палаталізовані. Передусім треба пам'ятати, що *ніколи* не можуть бути палаталізовані голосні. Часто кажуть неправильно на *я* „м'яке а“, хоч ця літера позначає два звуки *ја*. Далі, не можуть бути палаталізовані палатальні приголосні, напр., *й*, бо вони палатальні. Також гортанні й задньо-піднебінні *ніколи* не палаталізуються. Всі інші приголосні можуть бути палаталізовані, але не в усіх мовах. Палаталізація дуже характеристична для слов'янських мов, однак, і в кожній слов'янській мові зокрема не всі приголосні бувають палаталізовані однаково, тоб-то можливі різні ступені палаталізації. Акустичний характер палаталізованих звуків, їх вищий власний тон залежить від вкорочення резонатора. Що коротший резонатор, то вищий власний тон, то сильніший ступінь палаталізації.

Навіть між українською та російською мовою різниця тут дуже серйозна. Передусім губні в російській мові можуть бути палаталізовані: *пять*, *бью*, *вязать*, *мягкий*; українська мова губних не палаталізує: *п'ять*, *б'ю*, *в'язати*, *м'який*¹⁾. Що найбільше губні в укр. мові бувають напівпалаталізовані: *мій*, *блгий*, *свято* (*s'v'ato*). Шиплячі

¹⁾ В укр. правописі апостроф біля приголосного позначає його непалаталізованість (твердість). У науковому письмі апостроф позначає палаталізацію. Українське *п'ять* напишемо фонетично *pjať*, російське *пять*—*p'at*.

приголосні *ш, ж* нормально і в українській, і в російській мові непалаталізовані: *ріж, жаба, шапка, береш — режь, жаба, шапка, берешь*. Знак пом'якшення після шиплячих *ш, ж* у російській мові пишуть традиційно, та вимовляють ці звуки завжди без палаталізації. Шиплячі *ш, ж* в російській та українській мові можуть бути палаталізовані лише діалектично, а в літературних мовах при подовженні. Звуки *т, д* палаталізуються сильніше в російській мові, свистові *с, з* сильніше в українській. Порівняй: *сіно, зять, дід, тіло — сено, зять, дед, тело*.

Інші ускладнення артикуляції приголосних

Можливі ще деякі інші ускладнення артикуляції приголосних, а саме веляризація (ускладнення артикуляції підняттям задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння), лабіялізація (ускладнення артикуляції участю губ) та лабіовеляризація (рівночасно те й друге). Акустично веляризація означає зниження власного звука приголосного. Лабіялізація нам уже відома, як ускладнення артикуляції голосних, але вона може ускладняти також артикуляцію й приголосних. Перехід *л — в* в українській мові (*жолтий — жовтий*) мав своїм проміжним ступенем лабіялізоване *л*. Лабіовеляризовані звуки дуже поширені в сучасній давській мові, а також і російській.

Подовжені приголосні

Вимовляючи окремо який-небудь звук, помічаємо, що мовні органи з індиферентного (байдужого) положення переходять у положення, потрібне для артикуляції даного звука, далі на протязі певного часу залишаються в положенні, відповідним артикуляції даного звука а потім після виконання роботи відступають знову до індиферентного положення. Тому в артикуляції кожного звука розрізняємо три моменти: *екскурсію, середню* (головну) *частину й рекурсію*. При артикуляції двох однакових приголосних мовні органи, вийшовши на роботу (екскурсія), потрібну для вимовлення першого приголосного, не повертаються знову в індиферентне положення, але залишаються в положенні, потрібному для артикуляції другого приголосного. Тому фізіологічно два таких звуки об'єднуються в один *подовжений приголосний*. У словах: *віддав, сонний, волосся, нічю* і т. д. маємо з фізіологічного погляду такі довгі приголосні. Напр., у слові *волосся* (волос'я) маємо довге палаталізоване *с'*. При подовженні навіть шиплячі можуть бути палаталізовані в українській мові (*збіжжя, розкішню, нічню*), а також, як далі побачимо, і в російській, хоч шиплячі прості в обох цих мовах ніколи не бувають палаталізовані. Довгими можуть

бути не лише фрикативні (та взагалі протяжні), але й проривні). Спосіб подовження перших не потребує пояснення, бо вони протяжні, та при проривних (моментових) властиво подовження не може бути. Акустична ілюзія подовження створюється енергійнішою артикуляцією. Напр., у словах *віддав, життя* відбувається артикуляція довгих *т, д* таким чином, що в першій частині є лише імплюзія (стиснення повітря, але більше, ніж при артикуляції простих приголосних). Акустично їй відповідає павза. У другій частині відбувається вибух, одначе, з більшою силою, ніж при звичайних *д, т*. Через це звук сильнішає й робить акустичну ілюзію довгости.

В укр. правописі довгі приголосні пишемо подвоєними літерами простих приголосних. Звідси назва „подвоєння приголосних“, що має рацію лише у графіці, з фізіологічного ж погляду можна казати тільки про подовження.

Український правопис для подовжених приголосних уживає здебільшого, за відсутністю спеціальних графічних знаків, а також для зручнішого поділу на склади, подвоєння літер: *віддав, Туреччина, сонний, галуззя, життя, зілля*. Але неприпустимо з погляду ортоєпії (правильного говорення) вимовляти: від-діл (фонетично: від'іл) з двома звуками *д*, при чім перший непалаталізований, як це дехто підо впливом графіки робить. У словах: *смієшся* (с'мієс'а), *робиться* (робиц'а), на *річці* (ріц'і) теж маємо подовжені приголосні.

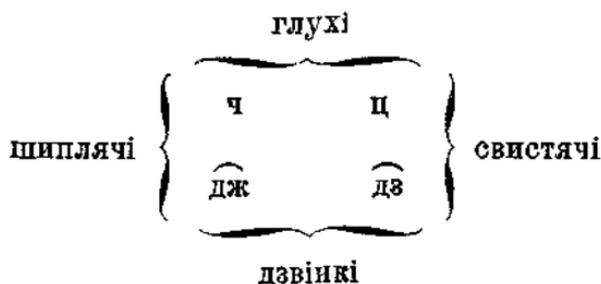
Російський правопис уживає для довгих приголосних або двох однакових літер (*сонний, масса, група*), або двох різних літер (*отдать, отделить*, чит. одаг', од'іліт'). Особливу увагу треба звернути на дуже різноманітний правопис довгих шиплячих у російській мові. Довге непалаталізоване *ж* є у словах: *сжать* (жаг'), *безжизненный*; палаталізоване *ж'*: *дождя* (дож'а), *уезжать жуужжат*; непалаталізоване *ш*: *бесшумный* (бішумний); палаталізоване *ш'*: *щука, счастье*¹⁾.

Стягнені приголосні

Шумні приголосні утворюються звичайно або при замкненні, або при сильному звуженні, тому вони бувають або проривні, або фрикативні. Можливий ще інший тип утворення приголосних, що є наслідком сполучення цих двох артикуляцій. Такі звуки звуться стягнені, бо їх розглядають часто, як наслідок сполучення двох звуків — проривного з фрикативним в один звук. Вони бувають двох типів.

¹⁾ Палаталізовані відтінки характеристичні для московської вимови.

1. *Аффрикати*. Це є стягнені в один звук сполучення проривного з фрикативним, однакових що до місця утворення й удасти голосу (сонорности), тоб-то сполучення зубного з зубним, губного з губним — дзвінкого з дзвінким, глухого з глухим. В укр. мові є такі аффрикати:

Звук *ч* є результат стягнення в один звук вибухового зубного глухого *t* + фрикат. зубн. глух. *ш* (*ніч, часто, чорний*). В укр. мові *ч* завжди непалаталізоване, за винятком довгого палаталіз. *ч: ніччю, межиріччя* (діалектично й довгі шиплячі в укр. мові не палаталізуються). В рос. мові *ч* завжди палаталізоване: *ночь, часто, чуть* (ноч', ч'асто, ч'ут'), принаймні в літературній мові.

Відповідний йому дзвінкий *дж* (сполучення *д + ж* в один звук) в укр. мові: *ходжу, джерело*. В рос. мові він з'являється лише як різновид *ч* перед дзвінкими приголосними, напр., *дочь больна* (читай додж'больна, але *дочь придет*. Цей звук є ще в мові сербській (*otadžbina*), італійській (*Giovanni, giugno*), англійській (*Jack London*) та інших.

Зі свистових аффрикат поширеніший звук *ц*. Його можна розглядати, як сполучення *t + c*. В укр. мові він переважно палаталізований: *цяцька, сміється*, хоч може бути й непалаталізований, напр., *яйце*. У рос. мові він завжди непалаталізований: *цепь, двадцать, смеется*.

Відповідна дзвінка свистова аффриката *дз*. Цей звук, як і взагалі свистові аффрикати, дуже характерний для білоруської й польської мови (білор. *ходзице, дзеци*, польськ. *chodzicie, dziesci*). В укр. мові він є також, хоч і поглядно рідко: *дзвін, гедзь*.

У рос. мові *дз* не має самостійного значіння, з'являючись лише, як заступник *ц* перед дзвінкими приголосними: *отец болен* (ат'едз ббл'ьн), але: *отец пришел*.

Можлива ще губна аффриката *pf*. Із сучасних мов знає її німецька: *Pferd, pfeifen*. Крім цього, теоретично можливі також інші аффрикати (напр., *kx* і т. д.).

У лат. транскрипції аффрикати передаємо літерами: *c, ç, dz, ġ, pf*. Позначення аффрикат двома літерами не точно, бо

дві літери вкупі позначають один неподільний звук. Тому у фонет. письмі ставимо над двома літерами обов'язково дужку,

2. Другий тип стягнених приголосних є т. з. *аспірати*, тоб-то сполучення проривного приголосного з дзвінким або глухим придихом (фрикативним гортаним приголосним). У фонет. транскрипції пишемо їх: kh, gh, th, dh, ph, bh. З сучасних мов їх знає німецька, де з аспірацією (придихом) вимовляються приголосні перед наголошеним голосним, напр., Топ (чит. Thop). Ї вони і в грузинській мові та інш.

Аналіза звукосполучень

Досі ми розглядали окремі звуки людської мови. Фонетична аналіза ускладнюється ще й тим, що окремі звуки існують тільки в звукосполученнях — комплексах звуків. звідки їх можна абстрагувати. Напр., коли кажемо „листя“, то це є комплекс звуків, де вони без павзи йдуть один за одним. Звук, вимовлений окремо, має повну екскурсію й повну рекурсію, у звукосполученнях звуки змінюють свою екскурсію, залежно від рекурсії попереднього, та рекурсію, залежно від екскурсії наступного звука. У звукосполученнях рухи, спільні сусіднім звукам, по змозі виконуються один раз.

Підо впливом цього принципу змінюється характер артикуляції деяких звуків. Проривні приголосні у сполученнях *пм, бм, дн, пн, кн* та інш. мають підо впливом наступних *м, н* вибух не в ротовій порожнині, а в горлянці, через що й звуться *фавкальні* вибухові. Подібне явище буває при *латеральних* приголосних, напр., *т* у сполученні *тл* має боковий вибух, як перехід до латеральної артикуляції сонорного плавного *л*.

Крім цього, через взаємний вплив екскурсії і рекурсії сусідніх звуків між ними виникає ціла низка перехідних звуків (по-англ. *glides* — чит. г'ляйде, слизькі). Коли вимовляємо окремо *а, л*, то акустичний результат буде інший, ніж при вимовленні комплексу *ал*, бо в комплексі між цими двома звуками будуть перехідні звуки.

З фонетичного боку мовною одиницею є т. з. *звуковий ряд*, тоб-то звуковий комплекс між двома павзами, що складається з безперервних рухів мовних органів та відповідних слухових реакцій. З фонетичного боку кожен такий ряд розпадається через властивості нашого мовного й слухового апарату на ритмічно-мелодичні одиниці — *мовні такти*. Між окремими тактами павз нема. Вони нагадують ритмічне розчленування музикальної мелодії на такти. Такі такти легко виділити у віршованій мові, але й незвязана мова також не позбавлена ритміки. В межах кожного такту відокремлюються при говоренні *склади*. Їх тому можна та-

кож вважати за фонетичну одиниці. Звуки ж у мові не відокремлюються самі; їх можна абстрагувати зі звукосполучень через те, що той самий звук повторюється в комбінаціях з іншими звуками.

Початок і кінець мовного такту не повинен припадати з кінець слова:

Вже сднеч / ко нїжче / і вечір / вже блїжче

Не рблять / потдмле / ні руки.

Осередком кожного такту є наголошений склад (у мовах з кількісною різницею між складами основою розподілу на такти є чергування складів довгих і коротких).

З фонетичного погляду мова на речення й слова не ділиться, бо звуковий ряд не повинен бути реченням, а мовний такт словом. Мовні такти можуть об'єднувати декілька слів або частин слова та розривати слова. Речення й слова відокремлюються лише при семантично-морфологічній аналізі, тоб-то аналізі значіння й формальної структури. Що поділ звукових рядів на слова можливий лише при семантичній аналізі, видно особливо з того, що коли почуємо чужою незрозумілою мовою сказаний звуковий ряд, то його на окремі слова ніяк не поділимо, бо лише розуміння значіння дає підставу для такого поділу.

Візьмім, наприклад, такий німецький звуковий ряд, записаний фонетично: *wosintige-fängen*? На окремі слова він ділиться так: *Wo sind die Gefangenen?* (Де полонені?) Без знання німецької мови цього звукового ряду на слова не поділимо.

Можливою двозначністю при поділі на окремі слова пояснюються т. з. каламбури (гра слів), дуже поширені, напр., у французькій мові. Відомі й популярні російські каламбури: „Когда часовой бывает незабудкой“ („не за будкой“) „Водку пил“ („вот купил“). У реченнях „Люди не знали, що салдат не живий, а намальований“. „Побачили, що він неживий“, фонетичної підстави для поділу „неживий“ на два слова нема, лише семантична. Взагалі лише при труднощах поділу на слова можемо пересвідчитися, що слово не є фонетична одиниця. Проте наївній мовній свідомості, підтриманій ще графічними уявленнями¹⁾, слово здається фонетичною одиницею.

Зауваження. Хоч слово і не є фонет. одиницею, проте деякі фонетичні риси воно має: воно передусім має або може мати наголос, далі початок звукового ряду завжди збігається з початком, кінець з кінцем слова, нарешті, воно є неподільне. Звукові явища початку й кінця слова бувають інші, ніж звукові явища середини слова. Це все дає певну фонетичну підтримку для семантичної аналізи, але ще не дозволяє вважати слово за фонетичну одиницю.

¹⁾ Сучасне наше письмо ділить мову на слова. У старовинних рукописних пам'ятках такого поділу не було.

У межах мовних тактів відокремлюються природно склади. У практичних і науково-популярних граматиках визначення складів здебільшого таке: „один голосний звук з належним до нього приголосним (або кількома), що вимовляється одним витиском повітря“ (Шалія і Горецький, Укр. мова, стор. 28). Таке визначення нам природи складу не з'ясовує, бо воно не точне. Те, що звичайно число складів звязують з числом голосних, має деяку підставу. Дійсно голосний супроти приголосного має щось таке, що його робить складовим елементом, а саме сонорність (розуміючи під цим звучність). Усі звуки мають різні ступені сонорності: найбільше голосні *a, o, e*, менше *i, y* (через що вони й можуть бути нескладовими); з приголосних найбільше сонорні *p, l* (через що вони бувають складовими). Далі дзвінки приголосні звучніші, ніж відповідні глухі; останні менш звучні головню тому, що вони майже цілком позбавлені найсильнішого що-до акустичних наслідків засобу з усіх засобів мовного апарату — голосового тону. З голосних шумних менше сонорності мають вибухові. Межі глухими шумними *ϕ* звучніше від *n, m* від *s, k* від *x*. Межі глухими дзвінками *v* звучніше від *b, z* від *δ, x* від *γ*. Тому й не диво, що в звукосполученнях *тст, пст* складотворчий елемент *с*.

Коли й силкуватимемось вимовляти одним витиском повітря „*ата*“, „*ама*“, то проте ці комплекси будуть двоскладові. Слово „*шерсть*“ буде односкладове, але слово „*центр*“, якщо тільки *p* вимовимо сонорно, буде двоскладове слово. (Звичайно, „*центр*“ вимовляємо односкладово, але з глухим *p*). У кожному складі один звук виділяється найбільшою повнозвучністю (складовий звук) супроти інших (нескладових). Найчастіше таким складовим звуком буває голосний, та не завжди, бо голосні *i, y* можуть бути нескладовими (напр., *ац, ай*), а з іншого боку й приголосні можуть бути складовими. Про складові *m, n, r, l* ми вже згадували (стор. 103). В рос. мові наслідком редуції ненаголошених голосних, навіть шумні бувають складовими: кошчка (кошечка), на рельсах (на рельсах). Для того, щоб звук був складовим, важлива не абсолютна його сонорність, а відносна тільки (супроти попередніх і наступних звуків). За визначенням англійського фонетика Ллоуда, основним чинником складотворення є т. з. *Хвиля сонорності*, тоб-то відтінок мовного такту зі збільшенням звучності між двома менш звучними моментами. Осередок складу є момент звучніший, ніж моменти попередній і наступний.

Виявити такий осередок складу (складотворчий звук, інакше *сонант*) легко. Зате дуже важко буває іноді відзна-

чити його межу двох складів. Така межа є завжди мінімум сонорности.

Для української і російської мови важливе питання про розподіл подовжених приголосних між двома складами. Хоч такий приголосний фізіологічно є один звук, він ділиться між двома складами: від'-д'іл, пи-тан'-н'а, від'-дав; рос. сон-ний, дож'-ж'а, нім *bit-ten*. (Тому термін „подвоєна приголосна“ має ще певну підставу акустичну).

У підручниках трапляється здебільшого визначення складу, як комплексу звуків, вимовленого одним натиском видихуваного повітря. Сила експіраторного струменя теж відіграє деяку роль при складотворенні, хоч за головний чинник складотворення її вважати не можна. Звичайно вона буває рівнобіжна повнзвучності, та це не обов'язково му-сить бути. Коли хвиля сонорности росте і спалає рівно-біжно з силою експірації, тоді такий склад зветься експі-раторним. Коли цієї умови нема, тоді склад зветься аку-стичним. Більшість складів у слов. мовах експіраторні, чим і з'ясовується згадане вгорі практичне визначення.

У нормальних складах складові звуки розподілені так, що чим ближче до складового звука (в укр. мові до скла-дової голосної), то сонорніший звук. Однак, розклад цих звуків праворуч і ліворуч від складового не завжди буває нормальний, напр.: укр. *центр, те-|апр, мі-|ністр, ба-|гатств,* *сві-|доцтва, вста-|ти, встро-|мити, страж-|дати, Ржи-|щів,* рос. *ртуть, смотр, мысль, рубль, жизнь, страсть, ка-|честв.* Щоб досягти нормалізації та уникнути утворення побічних складів, звуки, що могли б стати осередками нових скла-дів, втрачають, мабуть, через ослаблення експіраторного ви-тиску, значну частину своєї сонорности (напр., у слові *центр* маємо *р* глухе).

Вимогами складотворення й нормалізації складів по-яснюються т. з. „правила милозвучности“ укр. мови — чер-гування *і, у — й, в* (*був-|у-|хати; бу-|ла в-|хати; він-|і-|вона,* *во-|най-|він*).

Поділ звуків у такті на склади й визначення межі скла-дів у різних мовах різне.

ДИФТОНГИ

Дифтонгами (двозвуками) зветься сполучення в одному складі голосного складового з нескладовим голосним *і, *у*. Тому говоримо про *і-дифтонги* й *у-дифтонги*. Вони бувають *спадні* (спадає сонорність), коли перший елемент є скла-довий, а другий нескладовий, і *висхідні*, коли складовий елемент є на другому місці. Спадні дифтонги дуже поши-рені в німецькій мові (*auch, heute, Mai, dein*); рос мова знає лише спадні й висхідні *і-дифтонги* (*мой, дай, платье*), але часто трудно буває відрізнити висхідні дифтонги (спо-

лучення з і) від сполучень з j, бо ці звуки дуже близькі. Те ж саме і в укр. мові: *грай, бий, рій*, де маємо спадні і-дифтонги, та *мию, надія*, де можуть бути також сполучення з j. Укр. мова знає й спадні у-дифтонги *дав, (кров, репти)*; вони особливо характерні для білоруської мови (воук, двяржауны).

Діалектично в укр. мові відомі т. з. поліські дифтонги (*куонь, діед*), але це не є правдиві дифтонги, а сполучення в один звук двох рівновартісних елементів.

Часокількість (довгість) складів

Кількість часу, потрібного для артикуляції звуків, що становлять склад, зветься кількістю складу. Під кількістю складу розуміємо не абсолютну, а відносну кількість, бо вона змінюється залежно від темпу говорення (як у музиці: *allegro, lento* і т. д.). Різниця між складами що-до кількості зветься *квантитативна* (кількісна). Склади можуть бути *довгі* або *короткі*. Укр. мова кількісних різниць межі складами не має — всі склади короткі (наголошені трохи довші). Але чимало сучасних мов має також кількісні різниці між складами, напр., чеська, сербська, німецька (*Beet, грядка — Bett, ліжка*) і багато інших.

Наголос і інтонація

Подібно до кількості дуже важливий ритмічно-мелодичний елемент мови є наголос і інтонація. Може бути наголос складу, слова й речення. Під терміном „наголос“ звичайно розуміємо наголос слова. Він полягає у виділенні одного з складів слова через зміцнення експірації (*експіраторний* наголос, напр., в укр. мові) або підвищення голосового тону (*музикальний наголос*). Наголос слова дає нам змогу виділяти у звукових рядах окремі слова, бо слово має або може мати тільки один наголос (напр., в укр. мові, або принаймні один головний: в німецькій мові у зложених словах є два наголоси: у першій частині — головний, у другій — другорядний (*Bléistift, aufstéhen*). Отже наголос є головний засіб виділювання та об'єднування звукових комплексів в одиниці, що мають певне значіння, — слова. Сучасні мови мають переважно експіраторний наголос; музикальний наголос був у стародавніх мовах, а в сучасних європейських мовах він трапляється рідко та має мішаний музикально-експіраторний характер (напр., у сербо-хорватській та литовській мові).

Що до місця (складу) у слові може бути три типи наголосу: вільний, зв'язаний і сталий. *Вільний* наголос може бути на якому завгодно складі слова, напр., у схід-

ньослов. мовах, болгарській, литовській і інш. Зв'язаний наголос, напр., у старогрецькій мові, де він міг бути лише на трьох останніх складах, у латинській на періодостанньому, коли він довгий, і на третьому, коли предостанній був короткий. Нарешті, *сталий* наголос, прикріплений до певного складу, напр., завжди на останньому складі у французькій мові, на предостанньому в польській мові; на першому— в чеській і мадярській мові. Більшість слів німецької мови має наголос сталий на першому складі (*arbeiten, Mönate*), окрім т. з. похідних слів (*Gespräch, beobachten*) і чужомовних (*marschiéren*).

Можуть бути в мові ненаголошені слова — *енклітики*, що приєднуються до попереднього слова (напр., *дай же мені*, рос. *читал ли ты? на поле*), або *проклітики*, що приєднуються до наступного слова (напр., *прийменники*).

У межах кожного складу теж можуть бути різниці в силі експірації або високості музич. тону (*наголос складу*, частіше кажуть інтонація складу). Інтонація складу може бути висхідна або спадна, напр., у сербському слові *врана* (приблизно вимовляється *враана — ворона*) маємо висхідну, а у слові *вран* (*враан — ворон*) спадну інтонацію.

Подібно як наголос слова є головним засобом об'єднання звукових комплексів у слова, то *наголос речення* через виділення одного слова сильнішою експірацією або підвищенням музикального тону, має об'єднувати комплекс слів в одне ціле — речення. Сполучення речень (період) може мати також свій наголос, тоб-то градації між реченнями що до сили експірації і високості тону.

Артикуляційна база

З величезної кількості звуків, що людина може утворювати своїм мовним апаратом, кожна мова використовує досить небагато звуків, тісно зв'язаних в одну систему — звуковий інвентар даної мови за даної доби, що не повторюється в інших мовах та за інших діб існування даної мови. В мові бушменів і готентотів навіть ляскання язиком править за мовний звук, семітські мови мають т. з. емпатичні звуки, утворювані інспірацією (вдиханням). З іншого боку, напр., мова гуронів (тубільців Півн. Америки) не має губних звуків, фінським і монгольським мовам чуже *ф*, нема *р* у китайській мові та в мовах тубільців Бразилії, французька мова не знає *ц* і т. д., і т. д. Навіть між звуковим інвентарем досить наближених мов, як, напр., російська та українська, є дуже значна різниця, при чім іноді різниця дуже тонка, напр., між укр. *и* та рос. *ы*. Фонетичне роз-

ходження не обмежується лише окремими звуками, але воно є і в звукосполученнях та мелодично-ритмічній структурі. Отже й фонетичний бік мови є один із чинників різноманітності людських мов.

Усі ці явища з'ясовуються тим, що кожна мова має свою власну *артикуляційну базу*. Під цим терміном часто розуміють звичне положення мовних органів у спокійному стані (при мовчанні), бо не лише при говоренні, але й у спокійному стані байдуже (індиферентне) положення у членів різних мовних колективів є різне. Такого пояснення ще мало, щоб зрозуміти, чому існує фонетична різниця між мовами. Артикуляційні рухи є мускульно-рухові реакції, виконувані одночасно цілою низкою органів, що належать до мовного апарату. Склад і порядок цих звичок набуває людина на протязі свого життя. Між рухами мовних органів при говоренні встановлюються функціональні зв'язки, тоб-то ці рухи мусять бути *координовані*. Навіть вимовлення одного звука, напр. б, є дуже складною руховою реакцією, бо в ній бере координовану участь багато різних органів. Щоб досягти даного ефекту й викликати відповідну слухову реакцію, треба передусім за допомогою мускулів живота, грудної клітки й діафрагми створити потрібний експіраторний струмінь. Потім при артикуляції звуку б ще беруть активну участь м'язи гортани для напруження голошників, піднебінний язичок для замкнення порожнини носа й губи. Коли додати, що ця складна робота виконується за дуже малий час та без особливих зусиль, то звідси ясно, що наш мовний апарат працює дуже вправно, та що функції мовних органів мусять бути добре координовані.

Наслідком встановлення координації в роботі мовних органів при артикуляції звуків є мовні звички й нахили, що творять як раз поняття артикуляційної бази. А що ці звички набуває людина на протязі свого життя, то можуть бути навіть індивідуальні різниці; одначе, вони між членами одного мовного колективу дуже незначні, бо кожна людина розвиває в себе мовні звички у процесі суспільного життя. Тому говоримо про артикуляційну базу української, російської, німецької, англійської і т. д. мови, розуміючи під цим терміном певні типи користування мовними органами при говоренні, а також типи їхньої координації. Артикуляційна база створюється в людині ще за дитинства, тим-то й з'ясовуються труднощі при засвоєнні чужої мови; особливо дорослому засвоїти бездоганно чужу вимову дуже трудно. В нас, напр., на Україні, вимовляють по-російському т'єб'я, галава́ (з гортанним г), галов (не ґаловф), часто (з твердим ч), рос. ы вимовляють, як українське и і т. д. Людина, говорячи чужою мовою, намагається завжди повторювати старі звичні рухи при відтворюванні нових незвичних рухів чужої мови. В німецькій мові нема пала-

талізації приголосних, тому німцям дуже трудно навчитися правильно вимовляти слов'янські палаталізовані приголосні; ми, напр., по-вімецькому вимовляємо неправильно „нормальне“ *l*, як палаталізоване (німці сміються над нашою вимовою, кажуть, що ми горимо: *Ljampre*).

Для наукової фонетики питання про артикуляційну базу дуже важливе, бо наука не може обмежитися констатуванням відповідно схожих звуків у різних мовах; вона мусить намагатися висвітлити й пояснити навіть дуже тонкі різниці між ними, встановивши для кожної мови її артикуляційну базу. Досліджуючи різні звукові системи, що є наслідком різних артикуляційних баз, приймають дослідники за основу звичайно рідну мову, а потім з'ясовують, які зміни в укладах мовного апарату потрібні при переході до інших мов.

Звукові типи (фонем)

Звуки людської мови зі значінням безпосередньо не зв'язані, але як складові частини семантичних (зв'язаних зі значінням) одиниць — окремих слів, вони не можуть бути позбавлені семантичної ролі, тоб-то ролі творити значіння. Напр., коли скажемо „*тихо*“ і „*лихо*“ або „*ріка*“ й „*рука*“, то різниця між значіннями цих слів залежить від звукового складу. Отже, різниця фонетична *т—л*, *і—у* може диференціювати значіння слів. Але чи сказати *си* лб_з и**, чи *село 'з е*, *мої* чи *мої і*, *ніччу* чи *ніччу*, *ходили* з веляризованим *л* чи з слабовеляризованим або навіть нормальним, то кожен, хто знає українську мову, ці слова зрозуміє. Така звукова різниця значіння слова не диференціює. Вона для нас неважлива. В сучасній лінгвістиці прийнято об'єднувати в певні групи такі звукові різновиди, що в даній мові (мовному колективі) можуть бути знаками значіння і диференціювати значіння. Ці групи звуться *звуковими типами*, або *фонемами* ¹⁾. Напр., якби за допомогою експериментальної фонетики визначити артикуляцію „*а*“ у слові „*нам*“ у цілої низки людей, що говорять однією мовою, то можна сказати, що скільки людей, стільки буде різних артикуляцій. Звуки, висловлені різним способом, будуть тільки відтінки фонем *а*; ми може й не звернемо уваги на те, що кожен вимовив по своєму.

Лише фонем, а не звуки, мають у мові семантичну роль. Звуки належать мовній діяльності (говоренню) окремої людини, при чім ця мовна діяльність є набутою в процесі соціального життя функцією колективу, а не інстинктивною

¹⁾ В сучасній лінгвістиці іноді розрізняють назви *фонетика* — наука про звуки індивідуальної мови та *фонологія* — наука про звукові типи (фонем) в мові колективу.

реакцією організму окремої людини. Звукові типи мають існування в мові, як традиційній функції колективу.

Отже, фонема є елементи соціальної мови супроти індивідуальних звуків у говоренні. З цього визначення випливає дуже важливий факт, а саме, що в різних мовах семантична важливість різниць між двома звуками, тоб-то здатність звуків диференціювати значіння, може бути не однакою. Напр., між рос. словами „лес“ і „лез“ різниця тільки графічна, а вимовляємо їх однаково (лес). У цих словах нема різниці в артикуляції свистового приголосного, що в укр. мові диференціює значіння слів „ліс“ і „ліз“.

У рос. слові *топот* другий голосний при старанній і повільній артикуляції буде а (*топат*), при недбайливій

і швидкій буде голосний неповного утворення (*топът*). Для рос. мови різниця між палаталізованими й непалаталізованими губними важлива (*мать*—*мять*), для укр. мови не важлива, бо палаталізований губний не може змінювати значіння слова в укр. мові. Але, напр., *р* палаталізоване й непалаталізоване є різні фонemi і в рос., і в укр. мові (*рад*—*ряд*); з другого боку, ані в білоруській мові, ані в польській нема палаталізованого *р*. Відомі мови, напр., вірменська, де розкотисте й нерозкотисте *р* є різні фонemi.

Ще один цікавий приклад. Франц. мова розрізняє дві фонemi: відкрите *e* (*e ouvert*), напр., *daïs* (чит. *de₂*—естрада) і замкнене *e* (*e fermé*), напр., *dé* (чит. *de₁*—наперсток); *grès* (моріжок, читай *gré₁*) і *grés* (біля, *gré₂*). В укр. мові є також обидва ці звуки, але вони (за Броком) некатегоризовані, тоб-то вони є *факультативні* (можливі, але необов'язкові) відтінки однієї фонemi, що можуть бути або не бути. В рос. мові є також обидва різновиди *e*, як відтінки однієї фонemi *e*, але вони вже категоризовані, бо з'являються за певних фонетичних умов, а саме перед палаталізованими приголосними напружене *e*, перед непалаталізованими ненапружене: *эти*, *день*—*это*, *левый*. Такі відтінки звуться *комбінаторними*.

Поява відтінків за певних фонетичних умов (комбінаторних) або під впливом зміни артикуляційної бази (факультативних) це і є звукові процеси, що призводять до зміни звукового інвентаря кожної живої мови.

Контрольна робота з основ мовознавства

Тема I. Коротко сформулюйте основні питання, що над ним працює мовознавство:

- Розділ а) — в галузі порівняльного мовознавства;
„ б) — в галузі питань описового характеру;
„ в) — в ділянках, що стикаються з психологією.

Тема II. В чім виявляються риси соціальної природи мови?

- Розділ а) Які є характеристичні що-до цього явища інтеграції?
„ б) Які є характеристичні що-до цього явища диференціації?
„ в) Як відбивається соціальний елемент у мовній естетиці.

Тема III. Аналогії, придатні, щоб розв'язувати проблему походження мови.

- Розділ а) Суть проблеми.
„ б) Теорія Вундта.
„ в) Перелік основних моментів, що на них треба зважати.

Зауваження: 1. Цю контрольну роботу подайте на окремому аркуші звичайного формату, обов'язково на цілому аркуші, не перегортаючи його на четвертушки.

2. Залиште праворуч „поля“ в 5 см. ширки.

3. Ліворуч зверху ставте свій шифр, а під ним прізвище.

4. Подаючи відповідь, пишть спочатку заголовки тем (I, II чи III), а перед самою відповіддю підзаголовки розділу теми (а, б чи в).

5. Подавайте відповіді за тим порядком, що за ним вам подано теми (I, II, III) та розділи тем (а, б, в).
 6. Пишіть чітко та ясно чорними чорнилами.
 7. Висловлюйтеся стисло. Відповіді на всі теми треба вмістити на одному аркуші написавши їх не дрібно.
 8. Копію контр. роботи залиште у себе до одержання рецензії.
 9. Строк виконання—1 тиждень з того дня, як ви одержите це завдання (але не пізніше 15-20 серпня ц. р.).
-

Поправки

до перших 3-х лекцій з „Основ мовознавства“.

Лекція I.			Надруковано:	Треба:
Стор.	3, рядок 10,	згори	беро...	берон
"	" " 26,	"	датську...	данську
"	13, " 13,	"	одни...	одно
Лекція II.				
стор.	22, рядок 20,	згори	господарських	господарчих
"	24, " 8	знизу	кончу	конечну
"	26, " 6	згори	господарського	господарчого
"	27, " 10	"	горньої	горішньої
"	37, " 4	"	єдинства	єдності
"	38, " 22	"	роздвоєв	роздвоєв
Лекція III.				
стор.	45, рядок 22,	знизу	ніщо	не щось
"	11, " 12,	"	орієнталістичні	орієнталістичні
"	48, " 8,	"	їми	ними
"	51, " 9,	згори	порідів	поріддів
"	" " 27,	"	їео	їео
"	58, " 19,	знизу	кінцівками	кінчянами
"	59, " 1,	"	лутан	Лушан
"	62, " 18,	"	виключне	виключне
"	" " 6,	"	конів	коні
"	69, " 10,	"	Дьюн	Дьюі

*На правах рукопису. Перевидання
й продаж заборонено*

Видання ЗАОЧНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗУ

Укроголовліт 527/к. Зам. № 5909, т. 15.000

Перша друкарня „Комуніст“, Пушкінська вул., № 31

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 5.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

Проф. Булаховський Л. А.

ЛЕКЦІЯ VI

РИТМО-МЕЛОДИКА

Сила звука

Наголос іноді допомагає відрізнити значіння слів або форм, які б інакше правили за омоніми: **за́мок і замо́к, від-різа́ти і відрі́зати, о́зера і озéра**¹⁾, отже розрізнення голосних що-до **сили** має семантичну, тоб-то тямову роль у мовах з рухомим наголосом лише частково.

У мовах із постійним місцем наголосу підсилення певного складу великою мірою править за засіб відрізнявати в звуковому ряді окремі слова. Порівн., наприкл., польську

фразу: *smútnawybiegadziewica* (= смúтнавибе́гadzewiца). Наголос у польській мові на передостанньому складі слова. Тому наголоси на *u, e, i* (*u, e, i*) підказують, що перше слово закінчується наступним складом, тоб-то *na*, друге — *ga* і третє — *ca* (*smútna wybiega dziewica*).

Розбивання фрази на **словесні такти**, тоб-то групи, що утворюються, коли склади, вимовлювані слабш, прилягають до сильніших, має лише поглядне семантичне значіння: словесні такти часто збігаються з граматичними членуваннями (словосполученнями), але нерідко також і різняться із ними. Візьмімо, напр., фразу: *I грав же він гарно!* Розбива-

¹⁾ Підсилення другорядного наголосу довгого слова коштом головного править за ознаку певної афективності, підкреслювання; пор:

об'єктивно це так, але суб'єктивно...

ючи її на такти, матимемо: *і́рвіжєвін—і́рно*,— членовання, семантично обґрунтоване. Так само матимемо: *чолові́к—у си́ній сорочці́—підві́в і́слово*. Але з другого боку: *І́ ще очі не бачили́* на такти розбивається так: *І́ще—очінебачили́* або *І́ще—бачи́не—бачили́*, тоб-то досить нерівнобіжні з граматичним розподілом частин фрази. Особливо характеристична така нерівнобіжність для віршованої мови.

Виразна є семантична роля наголосів, як допоміжного засобу розбивати фразу на одиниці, що в істотньому збігаються з реченнями¹⁾. В кожній фразі, за правилом, є стільки міцних наголосів, скільки є речень. Коли ж окремі речення розриваються іншими, в них вставленими, перед останніми виникає ще додатковий наголос. Порівн.: 1) *Диву́юсь я, і́ серце́ млі́є, мов засоромилось воно* (Глібов). А як сказала вона, що терпі́ти треба, то й не вдержався... (Грінч.) 2) *То вагався хоч трóхи Петро, а тепе́р, як стала Горпина вмовля́ти, зно́ву піднялась у його́ на людей злість* (Грінч) — 3 речення — 4 міцні наголоси (один з них додатковий). — *Скоро думки його́ проясні́лися, він з новим захо́пленням, що ніколи не покидало його́ в робо́ті, брався за свої́ перепинені́ тво́ри*. — 3 речення — 4 міцних наголоси.

Розподіл підсилених наголосів, що їх звать логічними, бо вони мають тенденцію виділяти те слово, яке править за предикат²⁾, — у низці випадків залежить від зовнішніх моментів. У граматичному словосполученні (інакше званому граматичною парою), напр., українська мова чітко прямує до того, щоб передавати наголос другому членові³⁾, хоч фраза іноді могла б набути поглибленого товмачення, коли б наголос поставити на першому члені. *Гість кивну́в головою́*. Хоча „головою“ грає суттю в цьому реченні другорядну ролю (порівн. можливу фразу „гість кивну́в“), на ній, як на другому члені граматичної пари, лежить найбільша сила голосу.

1) Про „другорядні відокремлені члени“ — див. нижче.

2) Ту частину думки, яка сприймається, як щось нове, — те, що стверджується про іншу частину, ніби вже раніш відому.

3) Тоб - то: *побачити́ прия́теля, довга́ розмо́ва, йти́ лі́сом, назвати́*

якусь рі́ч, вітер з травами́ гово́рить. Тенденція ця слабеє, напр., коли перший член ускладняється запереченням: *не побачити́ прия́теля, не да́в гроше́й* (можливе й *не дав гроше́й*), або коли другий член займенник: *ба́чу його́, хоті́в цього́* тощо.

Ай найкраще подивись на його тоді, як вітер ударить по йому своїм могутнім сизим крилом (Грінч.). Товмачне читання було б із наголосом на „вітер“, механічніше з наголосом на „ударить“, наймеханічніше — й разом із тим найзвичайніше — наголошуючи „крилом“ (граматична пара — „ударить крилом“¹⁾).

Але логічний наголос стоїть на психологічно - належному місці, коли порядок (лад) слів, що відхиляється від звичайного, тим самим підкреслює наголошеність слова: *З чужого воза хоч серед калюжі вставай*. Граматичне словосполучення „вставай серед калюжі“ прибрало іншого порядку слів, і тому наголос не падає на кінцеве „вставай“. *Ой,*

Саньку! залоскочуть тебе русалки (звичайний порядок — „русалки залоскочуть“).

Здавалося б, що місця логічних наголосів (тоб - то збільшення сили голосу на котромусь слові або, вірніш, на наголошеному складі котрогось слова) тою мірою, якою вони залежать від суто - логічних мотивів, по всіх мовах мали б бути приблизно однакові. Проте, що тут нема повного збігу, легко переконатися, помітивши хоч би, що логічний наголос на *не* проходить в українську й руську мову лише під впливом іншомовного населення: *Я не казав вам цього*, тощо; нормальний логічний наголос має стояти на „казав“.

Зрозуміло також, що фонетичний характер логічного наголосу міняється по мовах залежно від того, знає мова чи ні одмінності що - до часокількості, як саме виявлено в ній тональність тощо.

Цілком виразне у фразі намагання виділяти з інших речень одно з переважним силовим наголосом; проте, це буває фактично можливе лише тоді, коли окремі частини фрази не такі довгі, щоб не примушувати того, хто говорить або читає, „ламати“ фразу, втрачаючи при цьому засоби для передавання відносної сили частин. У фразі, напр.: „*Два речення, з'єднані без сполучника, при дуже довгій павзі та такій висхідній інтонації, що буває перед тим, як ми скажемо щось несподіване, надзвичайне чи невідоме досі, відокремлюються ризиками*“, читаючи її в голос, важко додержати одного головного наголосу.

Скільки ступенів силового наголосу треба та можна відрізнити, — це питання й досі суперечне. В практиці звичайно

¹⁾ Головний спосіб розсудково встановлювати місце логічного наголосу це — підставлення протилежних понять, так званих контрагермінів. *В залі було цим разом вилково дуже мало людей*. Цим або іншим? Дуже мало чи дуже багато? — Докладніш див. Всеволодский - Гернгросс, Теоря русской речевой интонации, стор. 82 і далі.

відрізняють три ступені: **сильно наголошені** склади, **середньо наголошені** та **ненаголошені**. Вундт з деякими застереженнями взагалі обстоює за законом триступневого розрізювання, як загального факту нашої психіки¹⁾; але й він припускає, що виправляючись можна вийти за ці межі, хоч це й потребує в кожному окремому випадку певного напруження. Отже принципово не можна визнати за неймовірне розрізювання 5-ох ступенів наголосу (Бен) бо навіть 6-ох, що його подибуємо, напр., у Зарана. Інші, навіть і визнаючи їхню кількість за більшу від трьох (прим. Зіверс, Grundzüge der Phonetik²⁾, Основи фонетики, § 641), задовольняються трьома для цілей практичних.

Тональність

Тональна сторона мови охоплює інтонацію (рух тону) складів та всіх можливих семантичних членовань (слів, речень тощо). В низці мов, як-от китайській, латиській, сербській, рух тону, звичайно в сполученні з певними особливостями силового наголосу, править за засіб характеризувати зміст слова, так само як у нас звукові одмінності якісні (а, о, у тощо). Порівн. в китайській: *та* (ма) залежно від характеру тону може визначати 1) мати, стара жінка, 2) коноплі, 3) коняка, 4) ляяти, або в сербській *храбар*, із спадною інтонацією першого *а* „жених“, із висхідною „хоробрий“, тощо. Далі, різним підвищенням та зниженням тону належить поважна синтаксична роль. В межах окремого речення характер тональності, переважно складу, що має на собі логічний наголос, підкреслює загальну природу цілої думки, висловленої в реченні. Порівн. хоча б речення „Ви вже заспокоїлись“ в тоні спокійного констатування, — в тоні запитання, — в тоні обурення²⁾. Найвиразніші риси мелодії виявляють тенденцію відбиватися на *о*, як на голоснім того склад, що на ній лежить логічний наголос, але при запитанні часто за виразного носія мелодії править саме склад, наступний за найсильніше наголошеним. *Ти вже бачив його?* *и* в „бачив“ лежить вище за *а*.

Дехто гадає, ніби склад, підкреслений силою голосу, разом із тим завжди тонально вищий за інші. Проте, це не так. У фразах висловлювальних склад із логічним наголосом утворює як раз вихідний пункт спадання тону. Це надто виразно в короткій фразі: *Мій любий умер*, *Вашу працю захінчено*, тощо. Отже має рацію, але, як побачимо нижче,

¹⁾ Völkerpsychologie, Die Sprache, II⁴, 401 і далі.

²⁾ Докладний опис рухів тону при різних почуваннях дав. В. Всеволодський-Гернгросс, Теория русской речевой интонации, 1922, стор. 46 і далі.

тільки до деякої міри, Д. Ревуцький, Живе Слово 1920, стор. 49, говорячи, що „між підвищенням тону й логічним наголосом нема нічого спільного“. Вірніша формула В. Всеволодського-Гернгросса, Теория речевой интонации, стор. 81, що в істотньому повторює Зіверса¹⁾. Він твердить, що логічний наголос характеризують: 1) підсилення тону та 2) мелодійний акцент, який залежно від характеру вимови тексту може рухатися в обидві сторони — вгору та вниз.²⁾

Характеристична інтонація, що супроводить перелічування. Ї ми подибуємо, напр., в реченнях з однотиповими членами, поширеними або непоширеними. О. Пешковський в „Школьной и научной грамматике“ (1922) характеризував фігуру перелічування, як таку, що в ній „перечисляемые элементы (все равно, отдельные члены предложений, или целые предложения, или сочетания их) произносятся **однотонно**, т. е. ударяемые слоги тех слов, которые в каждой из перечисляемых групп несут на себе логическое ударение, нота в ноту совпадают друг с другом („В лесу ночной порой и дикий зверь, и лютой человек, и леший бродит“). Проте, таке визначення невірне: як справедливо зазначив Л. Сабанєв, Музыка речи, стор. 122, **одноманітна** („стоячая“) послідовність подибується лише при „байдужому“ перелічуванні. Для суті фігури перелічування характеристична є — **однотиповість інтонаційних сполучень**, які повторюються, але оці сполучення не зостаються на тій самій височині тону, тоб-

то ми маємо стосунки:

або тощо³⁾.

Частіш за інші вживається типу повторень з **підвищенням** наступних членів; але, наприкл., меланхолійний настрій супроводить переважно спадання тону: *Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого, забутого, загубленого раю* (Васильченко)⁴⁾.

Для **сполучення речень** (незалежно від того, котре з них головне, а котре додаткове; а також при сполученні рівнорядних речень, але без інтонації перелічування) характери-

¹⁾ Спеціальні завваження що-до німецької мови подає Blümel, Einführung in die Syntax, Вступ до синтакси, 1914, § 797.

²⁾ Grundzüge der Phonetik, 1901, § 659 i 658.

³⁾ Зміна височини надто виразна в довгій фразі; пор.: *З-під мертвого покривала вийшла красуня ніч — лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями* (Васильченко), або при повторенні того самого слова: *Паде зів'яле листячко, Паде, паде, паде...* (Лепкий); або ж при запитанні: *Ой, що там в полі, що за гук — татари, турки, гуни?* (Тячина)

⁴⁾ Про інші умови спадання див. Всеволодский-Гернгросс, op. cit. стор. 80.

стична в зміна тональності: найчастіш тон в напрямку до межі речення зростає і потім спадає в наступному; далеко рідше спостерігаємо в першому реченні зворотнє становище:

1) Коли вони наблизилися, все втихло. Бодай ра^к так світ бачив, як він гроші віддасть. Дивиться лисицею, а думає вовком. 2) Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси (Хвил.). Візьми назад слова ті необачні, бо гірш тобі на тому світі буде, а ніж на сьому. (Леся Укр.).

Спадання тону означає психологічно заспокоєння або передчуття закінчення й звязаного з ним заспокоєння; навпаки, зростання тону символізує певне зворушення, очікування чогось, що буде далі.¹⁾ Отже зрозуміло, що переважно в напрямку до межі речення, за яким йде інше, ми вживаємо висхідного тону і зворотній стан психологічно можливий лише тоді, коли той, хто говорить, фактично закінчує висловлювати якусь думку, а іншу сполучає з нею як щось більш-менш самостійне. Характеристичні риси тональності надто виразно виступають перед нами, коли мовлянин міняє свій намір протягом промови. Мабуть усім проводилося спостерігати, яке смішне вражіння справляє промовець, що побудував фразу тонально так, ніби він наведе далі речення причинове, пояснювальне тощо, але раптом зупиняється, ніби йому й треба було закінчити на цьому самому місці.

Говорячи за зростання або спадання тону, не слід забувати, що ці терміни визначають лише загальний напрямок інтонаційного руху: точний опис вимагає обліку інтервалів усіх складів та в межах кожного з них, — завдання дуже нелегкого, надто коли справа йде про фразу з багатьма реченнями різних типів.

Навряд чи потребує пояснень те, що загальний характер нашого розуміння тонів та вживання котрихось із них залежить саме від взаємовідносин уживаних тонів, а не від їхньої абсолютної височини: дітя, напр., та жінки, звичайно через властивості свого мовного апарату, мають тональність вищу над чоловічу; сильні або радісні зворушення ми пізнаємо за відхиленнями від типової для даної людини

¹⁾ Пор. Всеволодский-Гернгросс, Теория интонации, 41 стор. — Це твердження важко погодити з фактами німецької мови, що про них згадує Зівєре (прим., Rhythmisch-melodische Studien, Ритмо-мелодійні студії, 1912, стор. 63): німецька мова має дві протилежні мелодійні системи (північну й південну), в яких, переходячи від одної до одної, доводиться підвищення тону зняти на зняження, і навпаки (пор. і Влюмель, Einführung in die Syntax, Вступ до синтакси, 1914, § 814). Зазначені факти загадкові й потребують дальшого обслідування.

тональності в бік тональності вищої й, навпаки, загальне зниження типового для людини тону свідчить нам про сумний або врочистий настрій мовлянина.

Часокількість

Часокількість, або протяжність звуків, складів та тактів є одна з важливих особливостей мовних. Абсолютна (не відносна) протяжність звуків залежить від темпу мови, ступеня її швидкості: коли темп прискорюється, протяжність звуків меншає; коли темп повільнішає, зростає протяжність звуків.

У низці мов відмінності довготи та короткості звуків (особливо — голосних) так само здатні визначити відмінності значіння слова, як у нас якісні звукові зміни. Напр., в англійській мові *set* - сет має значіння „ставити“, а *sete* - сеет означає „насіпати“, *lid*-лід „покришка“, *lead*-лід „керувати“, *rick*-рік — „стіг“, але *reek*-рік — „пара“ (рус. „пар“); або в сербській — *пут* „тіло“, *пут* (з довгим у) — „путь“, *пуст* — „повість“, *пуст* із довгим у — „пустий, залишений“, *читати*-читати — „читати“, *читати* з першим и довгим — „шанувати“, тощо.

В інших мовах — якісні відмінності звуків не грають семантичної (тямової) ролі; вони є секундарні, залежні від наголошеності або ненаголошеності складу, від місця ненаголошеного складу тощо. Напр., у руській літературній мові протяжність голосних у слові *выплакала* - приблизно 2:1:1:1 (московська вимова) або $1\frac{1}{2}:1:1:1$ (ленінградська), *поняла* - приблизно 1:2:3 (московська вимова) або $1:1:1\frac{1}{2}$ (ленінградська).

В афективній мові, звичайно, відношення інші.

Заслугує на увагу зазначений Трубецьким¹⁾ факт, що нема мов із музикальним (тонічним) наголосом²⁾, які б не мали разом із тим часокількісних відмінностей голосних, так само, як нема мов із вільною часокількістю (незалежною від наголосу) та вільним експіраторним (силовим, видиховим) наголосом.

Зіверс, аналізуючи поняття довготи та короткості звука (*Grundzüge der Phonetik*, § 694), вносить цінне пояснення, що, власне кажучи, ці поняття треба розуміти так: звук, що в даному слові даної мови може бути протяжений, або, навпаки, протяжений бути не може: *hatte* „мав“, *Kamm* „гребінь“, *Ross* „кінь“ не можуть мати в німецькій мові довгих *a* та *o*, але *Vater* „батько“, *kam* „пришов“ *Rose* „роза“ не тільки мають наголошений голосний, що звичайно вимовляється довше, як у першій групі, але цей

¹⁾ *Zeitschrift für slavische Philologie*, Часопис слов'янської філології, I, 1924, стор. 303 - 304.

²⁾ Власне, таким, що може відрізнити значіння.

голосний можна протягувати довільно довго. Принципово це стосується й до довготи та короткоти цілого складу.

В практиці різноманітні типи відношень довготи та короткоти обмежуються на тім, що відрізняють **короткість**, **півдовготу**, **довготу** та **наддовготу**, а ще частіше — тільки **короткість** та **довготу**.

Часокількісні зміни звичайно залежать від силового (експіраторного) наголосу: за правилом у мові, де відмінності часокількісні не грають семантичної ролі, сильніш наголошені склади бувають разом із тим і довшими і, навпаки, послаблена наголошеність веде за собою прискорену вимову. Це однаково треба сказати про індивідуальне говорення й про особливості деяких окремих мов: коли в мові, напр., руській, виразніша проти української наголошеність, то поряд із нею йде й більша протяженість наголошених звуків; проти українського наголос польській слабший, і так само слабша протяженість наголошеного складу. До речі, слід зазначити, що більша протяженість наголошених складів часто-густо призводить до послаблення (редукції) ненаголошених: пор. характеристичне для московської вимови виразне скорочення ненаголошених складів: *гльва́* (голова), *по́казать* (показати), *ре́дкьвъ* (редкого), тощо.

Дуже впливовий є що-до часокількості складу той факт, що мовні такти, незалежно від того, скільки в них є слів та яка їхня довжина, виявляють тенденцію вимовлятися в тій самій фразі з приблизно однаковою довгістю. Отже склад, що входить у довгий такт, тоб-то такий, що в нім складів багато, натурально вимовляється коротше за склад у такті короткому, з небагатьма складами. *Довгими руками - вітами* | *силкується він* | *удержатись* | *за дерева - товариші* (Грін.) Пор. часокількість складів у тактах, як-що випустили слова „вітами“ або „товариші“.

Отже протяженість тактів залежить, з одного боку, від згаданого принципу, що його можна б назвати **ритмічним**, з другого, — від потреби вкласти в такт якийсь зміст. Коливання між обома чинниками розв'язується різно: що більш мовлянини зосереджує свою увагу на **логічному** розчленуванні фразного змісту, то менш впливає на нього ритмічний момент, та навпаки. Тому ритмічний фактор переважає, напр., у байдужій розмові або в мові жагучій, що її не стримує або мало стримує розсудок¹⁾.

Певну перевагу ритмічному принципові часто-густо надається свідомо, виходячи з художньо-естетичних засад; це ми маємо найбільшою мірою у віршах або в так званій „співучій“ (рус. „напевной“) прозі. Із цим нахилом їхнім до повної або приблизної рівності тактів іде побіч пристрасть

¹⁾ Пор. Sievers, Op. cit. § 720.

до фігур повторіння, що дають, як згадано, подібний то-
нальний рисунок. Порівн. у П. Мирного: *Доводилося вам*
їздити | пізньої весни чи раннього літа | по Україні? ¹⁾ ||
Міряли ви | її безмірні шляхи | зелених та рівних степів, ||
де ніщо не забороняє | вашим очам | виміряти їх | і вздовж, |
і вишир, | і впоперек; || де самі тільки високі могили | нага-
дують вам | про давнє життя людське; || де синє небо, |
побратавшись з веселою землею, | розгортає над нею | своє
блакитне, | безмірно високе, | безоднє, | глибоке шатро; || де
тоне ваш погляд | у безкрайньому просторі? ²⁾

Зіставляючи властивості часокількості в мовах нашого
типу та таких, де змінам довготи та короткості належить
тямова роля, можна помітити, що для передачі афектів
(зворушень) та емоцій (почувань), що відхиляються від
типової „середньої“ лівії розмовного процесу, і ті і ті ви-
користовують часокількісні зміни по-різному. Ми, напр.,
у різних психологічних станах дуже часто подовжуємо
наголошений склад: порівн. „А, ось як!“ або „І він це міг
сказати!?“ тощо. Чехи, що в їхній мові зміни довготи та
короткості можуть змінити самий зміст слова, користуються
з цього засобу або в певних тільки умовах, або заміняють
його іншими: довгий голосний подовжують до наддовготи
(зам. bájesný ³⁾) вимовляють báájesný), подовжують приго-
лосний, що йде перед голосним початкового складу (jjiste
зам. jiste), або приголосний між голосним першого складу
й другого (mill-lá замість milá), припускають подовження
короткості, але лише в кінцевому, звичайно відкритому
складі слова, тощо ⁴⁾.

Павзи

Живий потік людської мови дрібниться на частини
зупинками більшої або меншої діявості. Синтаксичне зна-
чіння має тут перш за все тенденція робити павзи на межі
речень: пор. *Дівчата не слухали татової бесіди | , бо таке*
було що - днини й що - години | , і вони привикли (Стефанік).
З плачем ждемо тій години | , коли спадуть кайдани з нас
(Л. Укр.).— Про такти згадувалося вище.

Ще виразніші павзи на межах синтаксичних об'єднань,
що виявляють закінчено розгорнену думку: *Літсуд з пов-*
ною драматизацією цілком наближається своїм змістом до
звичайного суду | . Для запровадження такого суду оби-
рається голову й членів суду, прокурора й оборонця, свідків

¹⁾ Витримана павза подовжує останній такт.

²⁾ Текст треба читати голосно, „віддаючись“ ритмові.

³⁾ У чехів á, у означають а довге, у (= і) довге, тощо.

⁴⁾ Див. О. Брок, *Очерк физиологии славянской речи*, 1910, § 220,
Р. Якобсон, *О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с рус-*
ским, 1923, стор. 39-40.

і, головне, підсудного | . Процес літсуду нагадує громадську судову справу | .

Павзами супроводяться однотипові члени фрази: *Річка синіє | , зідхає | , сміється (Рильськ.) . Поклав граблі коло себе | , сів потім на межу | , закурив люльку, та й гадка гадку пошибала (Стеф.) .*

Виразні павзи так званих **другорядних відокремлених членів**, частин фрази, які що-до логічних наголосів та тону уподібнюються цілим реченням: *Інший знов лежав на лаві | , простягнувшись на цілу свою довжину, | і глядів поглядом | , повним невиразних мрій (Кобил.) .* „Простягнувшись на цілу свою довжину“ та „повним невиразних мрій“— відокремлені члени, тому що, не буди реченнями, прибрали типові риси їхньої ритмо-мелодики (виразний, півнівий силовий наголос та виразний-таки звязаний із ним рух тону й відокремлення зупинками). Пор. ще: *Маруся | , вийшовши з кімнати | , засоромилась (Квітка - Основ.) .* Відокремлюється „вийшовши з кімнати“.

Павзами визначається випуск якоїсь частини фрази, захованої в думці мовлянина: *В сонце цілять стріл и - трави, сонце | — в трави й буйний ґрунт (Чумак) . (В думці „цілитель“)*.

Павза йде перед переліком частин цілого:

Всього надивився | — і щастя, і горя (Глібів) . На божому світі дізнався він всього | — і слави, і ласки, і кривди Іюди (Гліб.) .

Павза вказує, що слова, які стоять поряд або близько одне до одного, формально одне з одним не звязані й грамати́чно тяжать до інших. Пор.:

Я почув її в шумах - передзвонах старого бору | в той таємничий час... (Васильч.) : „в той час“ тяжить до „почув“ . Або рус.: *Ты восприять пошли к ложу печальному лучшего ангела | душу прекрасную (Лермонт.) : „душу прекрасную“ звязане з „восприять“, а не з „ангела“; отже після останнього слова потрібна виразна зупинка.*

Одна з павз, що виділяють вставні слова, іноді буває необов'язкова:

Вони, наприклад, цього не знали. Фактично вимовляється: Вони наприклад | цього не знали.

В підкреслено чіткому (ненатуральному) читанні можливо відокремлювати павзою кожний повнозначний член.

Деякі павзи викликаються мотивами фізіологічного порядку й можуть порушувати синтаксичні звязки. Такі, наприкл., є павзи при розламуванні поширеного речення, коли обтяжені звязаними з ними словами частини підметова та присудкова відділяються одна від одної: *Розроблення*

науки в її різних галузях | переводиться по всій території України в науково-дослідчих катедрах та інститутах. Поважно попіднімали свої однокі плечі | колодязні ключі (Панів). Так само відділяється сфера слова, яке керує, від сфери залежного: Руки обережно тримали і притискали до грудей | коробку з старим іржавим залізом (Коцюб.). І ратом розірвав юнак | свій одяг повстанський (Хвил.).

Що-до **длავости** павз, то, як відомо, вона буває різна. З таких, що відділяють одне слово від одного, можна відрізнити принаймні три ступені **длавости**. Але точних вимірів ми ще не маємо, й тому таке розрізнення має лише вузько-практичний характер. Німецький вчений Блюмель (Einführung in die Syntax, Вступ до синтакси, 1914, § 764-787) відрізняє чуттям, напр., шість ступенів длавости павз у німецькій мові, і нема принципових підстав не признавати йому в цім рацію.

Примітка. Термінові ритм надається дуже різноманітний зміст. Вживаємо його тут за Зіверсом, Rhythm.-melod. Studien, 41, в значінні чергування що-до сили та часокількості. Мелодія визначає лише тональні зміни.

Ритмо-мелодика й розділові знаки

Наш правопис недосконало передає якісну сторону мови; ще недосконаліші звичайні засоби передачі на письмі сторони ритмо-мелодійної — наші розділові знаки (пунктуація). Вони дуже неповно й не завжди послідовно відбивають різноманітні факти мовної ритмо-мелодики. Нам, напр., частенько доводиться тим самим розділовим знаком означувати неоднакові моменти. Кому, напр., ми іноді ставимо,

щоб зазначити **зниження** голосу: „Мені доводиться вдруге говорити за це | , бо ви забули мені перше попередження“; тимчасом, і далеко частіше, ми означуємо комою й **підви-**

щення голосу: „Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилася любити“ (Шевч). Тут, принаймні, можна посилатися на той факт, що „кома **зниження**“ припускає й інше читання — з **підвищенням**. Але за інших випадків таке виправдання неможливе: коми при перелічуванні мелодійно зовсім не те, що кома, яка відділяє речення одне від одного. До того ще наша система розділових знаків має за підставу два часто суперечні один одному принципи: перший (логічний, **тямовий**) не дозволяє розривати зв'язок між граматично з'єднаними словами¹⁾, а другий (ритмічний) вимагає вживати

¹⁾ „Серед моря здіймався до неба | скелистий і неприступний острів“: павзи не визначається комою, бо розривається зв'язок „здіймався — острів“. Пор. ще: „Рветься осінь руками кривавими | до зеленого сонечка любого“ (Леся Укр): Кома розірвала би була „рветься — до сонечка“.

знака там, де в фразі, вимовляючи її, помітна запинка. Ці суперечні принципи подекуди погоджується на практиці так, що керівним буває перший (не розривати звязку), а другий ми пристосовуємо, по-перше, скрізь, де він не суперечить першому, а по-друге, за спеціально обумовлених випадків (при другорядних відокремлених членах тощо). Далі через мотиви логіко-граматичного порядку в нас досить велике місце в пунктуації належить розділовим знакам, які не читаються зовсім: порівн. вживання першої коми в таких, напр., випадках, як „І, уклонившись праху, ми сходили з гори“ (Тич.) або „Він напружено чекав і, коли їздець порівнявся з ним, раптом вийшов з-за дерева“. Причина недосконаlosti руської й української пунктуації в тім, що вона усталилася в головних своїх рисах ще перед початком ХІХ століття, коли наука про мову стояла не дуже високо¹⁾.

В усіх істотних ціхах вона відбиває німецьку систему лише з невеликими змінами. Варт уваги, що з правил „Руської граматики“ Н. Греча, 1827 р., до наших часів не дожило тільки одно — про відділення двокрапкою частин великого періоду (правило теж німецьке); а проти славетної „Руської граматики“ Востокова зроблено ще крок у бік логічного принципу: Востоков (12 вид. 1874 р.) вчив, що у випадках, як - от „Публичные строения, корабли, пристани, всегда видели и имели его (Петра) в основании показателя, в трудах одобрителя, в совершении награждителя“ (Ломоносов) і за останнім членом перелічування (який дійсно має за собою типові риси інтонації попередніх членів) треба ставити кому (§ 148).

У французькому правописі розділових знаків далеко менше, як у німецькому та українському. Там, напр., не так послідовно вживається ком, щоб відділяти одне від одного речення: не відділяються, напр., залежні речення, які розглядаються як розгорнений додаток речівниковий, не відділяються означальні речення певних типів, тощо; порівн.: Il le prévient \surd que son père malade ne peut vaquer aux travaux de champs, — укр.: Він його попереджає, що його хорий батько не може брати участі в польових роботах. Nommez les principaux aliments \surd qui servent à la nourriture de l'homme, — укр.: Назвіть найважливіші харчі, що їх споживає людина.

¹⁾ Хоч ще за часів Аристотеля (IV сторіччя до нашої ери) вживалося деяких розділових знаків, обов'язкові вони стали (з відмінними проти старовини функціями) в письмі народів, що вживають абеток, похідних від грецької та латинської, лише з часу, коли винайдено друк. Книги та рукописи XV та XVI сторіччів знають крапку, двокрапку, кому, середник, знак запитання та дужки. З кінця XVII сторіччя вперше надбуємо знак оклику та лямки. Ще пізніше з'являються риса та крапка. Останні ввів Ж. - Ж. Руссо.

Трохи більш у них тільки ком для відділення слів, що визнаються за другорядні, неважливі для значіння фрази. Із слов'янських народів, напр., серби додержуються в пунктуації принципово французької системи. Близька до французької також пунктуація англійська.

З а в д а н н я

1. Складіть список нових для Вас наукових термінів і з'ясуйте їхній зміст.

2. Розбийте на такти перший-ліпший уривок тексту.

3. Виділіть із наголосів логічні. Коли зможете, подайте із них такі, що мають менший ступінь сили. Спробуйте надавати фразам різного розуміння, міняючи місце логічних наголосів.

4. З'ясуйте в тім самім уривку характер тональності складів, що на них лежить логічний наголос.

5. З'ясуйте ступінь подовжености павз, стосунок до них розділових знаків і випадки, де павзи розділовими знаками не зазначено.

З л і т е р а т у р и ¹⁾

О. Брок. — Очерк физиологии славянской речи, Энциклопедия славянской филологии, Вып. 5, 2, П. 1910. Від § 202 до кінця.

В. Всеволодский-Гернгросс. — Теория русской речевой интонации, П. 1922.

В. Всеволодский-Гернгросс. — Искусство декламации, Л. 1925

— Книга вимагає знайомства з музикою.

Л. Кулаківський. — Ритмика мови, „Червоний шлях“, 1925, № 6-7.

А. Пешковский. — Русский синтаксис в научном освещении, 3-е изд., М. Л. 1928. — Розд. IV, XXII, XXIV, XXV, XXVII, XXVIII.

А. Пешковский. — Школьная и научная грамматика. Изд. 3-е, Берл. 1922 (та пізніші без змін).

А. Пешковский. — Наш язык, часть I, Книга для учителя, 3-е изд. М. 1924.

Д. Ревуцький. — Живе слово, Київ, 1920.

Л. Сабанев. — Музыка речи, М. 1923.

В. Серезников. — Коллективная декламация, „Родной язык в школе“, кн. 5, М. 1924.

В. Серезников. — Искусство художественного чтения. Вып. 1. Музыка слова, М. П. 1923.

Б. Эйхенбаум. — Мелодика русского лирического стиха, П. 1922.

Р. Якобсон. — О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским, Р.С.Ф.С.Р 1923.

¹⁾ Літературу при лекціях подається для студентів, що бажають поглибити проходження курсу.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

(За редакцією проф. Булаховського Л. А.)

Завадовський І. І.

проф. Дніпропетровського І. Н. О.

ЛЕКЦІЯ VII

МОВА Й ПИСЬМО

Звукова мова людини попри всю свою різноманітність має дві великі вади: по-перше, вона може бути засобом передавати думки лише на незначне віддалення, коли той, до кого говоримо, нас чує, по-друге ж, вона служить тільки одному моментові. Розвиток і ускладнення зв'язків межи людьми, особливо торговельних зносин, та потреба зафіксувати, зберегти на довший час і передавати нащадкам нагромаджений у процесі суспільного життя досвід — це ті причини, що дали імпульс до постановки системи умовних знаків, незалежної від часу й віддалення, а саме письмової мови, одного з найголовніших двигунів культури й прогресу людства.

Історія письма

Письмо має за собою дуже давню історію, що сягає ще передісторичних часів. Абетки сучасних культурних народів набули свого сучасного вигляду через повільний і поступовий розвиток протягом дуже довгого часу. З огляду на величезне значіння письма в культурному житті народів, одним із важливіших завдань історії культури є простежити розвиток письма та встановити в його еволюції певні етапи. А що письмова мова дуже щільно зв'язана з усною, то цей відділ історії культури має також дуже велике значіння для мовознавства.

Наукова розробка історії письма є наука поглядно молода, тому не диво, що як раз у цій галузі довший час

існували помилкові погляди й теорії. Постання письма приписувала наївна свідомість діявню надприродних сил, письмо вважали за дар богів або за індивідуальний винахід дуже розумних людей — геніїв людскости. Єгова (або Ягве) сам пише 10 заповідей і тим дає євреям письмо. В легендах про Брамю, того найвищого бога індійської трійці (Трімурті), оповідається, що він відкрив людям письмо й дав їм абетку деванагарі, що нею написані святі книги індійців. Китайські легенди приписують винахід письма мудрому Цань-Чінові, що мав чотири ока й драконове обличчя та знайшов грааки для літер у зірках, слідах пташиних і малюнках ящірки. Грецька мітологія приписує перенесення абетки з Фінікії в Грецію героєві Кадму.

Наукові досліди минулого століття, а саме вивчення різних способів письма сучасних народів від найпримітивніших спроб письмовних знаків до складних систем письма, а також *палеографія*, тоб-то історичне дослідження письмовних пам'яток різних народів, дало змогу науці відкрити справжнє походження письма й ті зміни, яким воно підлягало підчас свого розвитку. Звичайно виділяють чотири добре помітних стадії розвитку письма: 1) *мнемонічну*, — коли певні знаки служили тільки засобом допомоги пам'яті, 2) *пиктографічну*, або образове письмо, 3) *ідеографічну*, коли письмовний знак став символом (умовним знаком) певного поняття або ідеї та 4) *фонетичну*, коли письмовний знак означає певний звук або звуковий комплекс.

Поділ розвитку письма на стадії характеризується тим, що тут, як і взагалі, коли мова йде про історію людини, не може бути точного й гострого відмежування кожної стадії від попередньої та наступної, тільки поступові переходи. Далі треба мати на увазі те, що початки письма розвивалися у різних народів самостійно, а пізніше досконаліші види письма запозичалися одними народами в інших, як і взагалі культурні досягнення звичайно передаються з одного осередку культури в інший, взаємно переплітаючись і ускладнюючись.

Перша стадія, *мнемонічна*, являє собою неначе підготовчий етап. Знаки, вживані на цій стадії, до властивого письма ще не належать. Це є т. з. *речова символіка*, при чім той чи інший предмет служить тільки засобом, щоб легше було запам'ятати те, що треба. Речова символіка полягає в тім, що думки передаються за допомогою умовних предметів, як знаків певної звістки або нагадування при взаєминах людей на віддаленні, напр., як доказ уповноважень, даних вісникові. До таких предметових знаків-символів належали, напр., знаки, що ними оповіщали війну або мир: рукавиця, яку кидав середньовічний лицар своєму противникові, викликаючи його на герць; палиця, яку

колись у Німеччині ламали над головою злочинця, і т. д. Речова символіка добре відома з етнографії і, що нижчий ступінь культурного розвитку, то більше вона розвинена. Напр., на остр. Суматрі тубільці ще й досі виявляють свої почування за допомогою речових знаків, посилаючи, напр., один одному шматок соли на знак приязни, перцю на знак ненависти тощо.

Одначе, тільки в небагатьох народів речова символіка перетворилася в цілу систему передавання думок, зберігаючи при цьому, звичайно, свій мнемонічний характер. Перуанські інки (Півд. Америки) мали в себе за часів завоювання Перу еспанцями XVI ст. цілу систему *вузлового письма*, відомого під назвою *квіпу* (мал. 6). Складали вони ці *квіпу* таким чином: до головного шнурка або палички прив'язувано на певному віддаленні один від одного різнокольорові шнурки, при чім і кожен колір мав своє значіння, і кількість та форма вузлів на шнурках теж щось означали. Напр., червоний шнурок означав вояків, жовтий — золото, білий — срібло, зелений — збіжжя і т. д. Простий вузол означав десяток, подвійний сотню, два подвійних дві сотні. Інки користувалися цими *квіпу* найбільше при посольствах, але навіть закони й літописи складано за допомогою *квіпу*. Цікаво, що, за китайською традицією, китайці до 2800 р. вживали вузлове письмо, аж до того часу, поки Фо-Хі, як каже легенда, винайшов новий спосіб письма.

Мнемонічну стадію репрезентують ще т. з. *вампуми* (мал. 7), тоб-то пояси різнокольорових мушлів різної величини, понанизувані на шнурки. Так робили свої „записи“ деякі північно-американські тубільці, напр., ірокези.

Значно вище від мнемоніки стоїть *піктографічна* стадія письма, або образове письмо, бо воно здатне було до дальшого розвитку й удосконалення. З цієї стадії починається історія властивого письма. Уміння змальовувати предмети оточення виникло ще за доби існування первісної людини. Напр., у печерах первісної людини у Франції, Бельгії, Іспанії та інших країн Зах. Європи знайдено малюнки мамонта, оленя, коня та інших тварин. У малюнках пізнішої доби бачимо вже іноді відтворення цілої низки подій з життя певного племені, напр., про переселення, війну, голод тощо. Таке письмо зветься *фігурна піктографія*, бо намальовані фігури означають безпосередньо те, що намальовано. Воно ще й досі збереглося в деяких народів нижчої культури, напр., у тубільців на Каролінських островах. У різних народів воно мало різний вигляд, залежно від матеріялу, що на ньому мальовано або видовбано малюнки (камінь, глина та ін.). Своєрідний різновид *фігурного письма* є татування, тоб-то розмальовання тіла в різних народів Австралії, Полінезії і Америки: таким способом вони по-

значали належність особи до певного роду й племені, вказували на подвиги тощо ¹⁾).

Фігурне або „чисте“ образове письмо міцного зв'язку з усною мовою не має, бо зміст малюнка зв'язаний не з словами, а з певними уявами. За теорією нім. вченого Штубе зв'язок з мовою фігурного письма поволі підготовляється повторенням малюнків, через що письмо неначе вростає в мову, символізуючи певні поняття й думки. Наслідком органічного зв'язку між мовою й письмом розвиток останнього значно спрощується. Незручний спосіб передавати думки малюнками, які означали те, що на них намальовано (при чім тільки конкретні явища й предмети), перетворюється поволі в символічне позначування не тільки ідей, а й слова - назви намальованого предмету або явища. Поруч фігур з прямим значінням з'являються фігури з переносним (метафоричним) або перенесеним значінням, напр., малюнок меча в значінні війни, сонця в значінні дня та інш. Таким способом з піктографії виникло символічне письмо, або *ідеографія*, що в своєму розвитку має два ступені. На першому зв'язок з фігурним письмом ще не цілком був загублений, зовнішнє значіння малюнків було ще відоме читачеві, а на другому малюнки спростившись набули лінійного вигляду й мало вже нагадували читачеві намальований предмет або й зовсім не нагадували. Знаки з піктограмів обернулися в ідеограми — умовні знаки (символи) слів.

Дальший етап розвитку письма це *звукове* письмо. Перехід до цієї фонетичної стадії відбувався теж поступово. За допомогою образного письма неможливо було передавати імена власні, а на певній більш розвиненій стадії суспільного життя вже з'явилася в цьому потреба. Тому писарі стали ділити слово на частини (найчастіше склади) і позначати такі слова кількома знаками, що мали характер наших ребусів (від лат. *rebus* — предметами). Цей спосіб був дуже розвинений у мексиканських ацтеків, однак в них на тій стадії розвиток письма й зупинився. Напр., назву міста Гереуасас вони передавали малюнком гори (Гере) й виступу (уасас). Подібні явища були теж в старовігипетському письмі, де ім'я бога Озіріса передавали двома знаками: стільця (*hes*) та ока (*iri*).

Такі ребуси були переходом до письма складового (силабічного), а звідси вже був тільки один крок до позначування письмовними знаками звуків. Напр., в єгипетському

¹⁾ Зазначити ще треба, що піктографічні знаки фігурного письма (піктограми) зразу й легко передають потрібну думку, тому вони збереглися й до наших часів, напр., на вивісках чобіт означає шевську майстерню, годинник — годинникарю, рука з витягненим уперед вказним пальцем — напрям і т. ін.

письмі були початки такого позначання звуків літерами, початковими звуками символів. Напр., малюнок лева (labo) означав теж l, орла (ahom)—a і т. д. Таким чином відбувався перехід до абетки (звукового письма).

Щоб зрозуміти, як здійснювалася ця поступовна зміна етапів розвитку письма в різних осередках культури, познайомимось коротко з китайським письмом, вавилоно-асирійським клинописом та єгипетським письмом. Нарешті, розглянемо найважливіше для нас питання про походження сучасного звукового письма більшості культурних народів.

Вживане досі китайцями письмо є ідеографічне, однак навіть у своєму сучасному стані воно зберегло виразні сліди піктографічного походження (мал. 9). Вже сама структура китайської мови (односкладові слова, відсутність груп приголосних, відсутність форм окремого слова, розрізнення значінь інтонацією) була причиною, що далі ідеографічне китайське письмо піти не могло. За первісного свого розвитку воно пройшло стадію піктографії, чого можна пересвідчитися, порівнявши старовинні й сучасні форми китайських письмових знаків. Згодом стали вживати малюнків з т. з. ключами (детермінативами) (мал. 10). Знак „хов“ означав: корабель, пух, блимання, таз, балакучість. Тому літера, що означає корабель, для інших значінь вживається з різними додатковими знаками (ключами). Звичайно, це дає тільки дуже поверховне поняття про надзвичайно складну систему китайського письма, що складається щось з 50000 знаків. Однак така кількість відома тільки вченим, а в практичному житті вживається не більше як 10000 знаків. Пишуть китайці не так, як ми, а згорі вниз.

За найновішими відомостями (Мамаєв и Колоколов: Китай, Москва, 1927) у зв'язку з національно-революційним рухом у Китаї відбувається велика реформа мови й графіки; покладено вже основу для створення єдиної державної мови (го-юй) та пристосовано до неї абетку з 40 літер.

З китайського письма японці давно вже створили в себе звукове. Вибравши деякі знаки, вони ними стали позначати звуки (скоріш склади), напр., одним знаком *i*, другим *ro*, третім *ga* і т. д. Звідси й назва японської абетки *i-ro-ga*. На протязі багатьох століть вони користувалися цією абеткою, однак останніми часами вона витісняється в Японії латинською.

Вавилоно-асирійський клинопис. Це було письмо того осередку великої стародавньої культури, що існував у Месопотамії (межі ріками Тигром і Євфратом). Клинопис має характер геометричний, він складається з знаків на подібну клинів, видовбаних у глині, при чім ці знаки означали не звуки, а склади. Є три види клинопису, а з них найстарший має в собі чимало піктографічних та ідеографічних

елементів. Первісно існував клинопис у сумерійців, народу не семітського в Месопотамії. Перейшовши потім до народів семітських (вавилонян та асирійців) та від них до індоєвропейських (персів), цей клинопис, окрім ідеографічно фонетичних перетворень, мусив бути пристосований до вимог мов, цілком відмінних своїми звуковими системами й структурою ¹⁾.

Перехід від піктографії до ідеографії, а звідси до початків звукового письма маємо в стародавньому єгипетському письмі, що збереглося в численних пам'ятках з дуже давніх часів, починаючи з половини четвертого тисячоліття. Воно відоме під назвою *гієрогліфів*. Зв'язок гієрогліфічного письма з піктографією цілком ясний, бо в складі цього письма були аж до кінця його існування піктограми й ідеограми, тобто малюнки в прямому й символічному значінні. Пізніше появились знаки, що позначали звуковий бік слова, напр., малюнок скарабея (жука - гнойовика) означав первісно жука; згодом же — звуки х + n + p, з яких назва жука складалася, тому означав також дієслово „бути“, бо в єгипетській мові це слово складалося з таких звуків. Перехід до властивого звукового письма зв'язаний з появою ребусів, що з них згодом виникли складові знаки, які вже наближались до літер абетки. Голосних єгиптяни не позначали. Одначе, маючи навіть літери, як звукові знаки, вони до звукового письма ніколи не перейшли та не довели свого великого відкриття до кінця, зберігши своє старе, незручне письмо тільки дуже рідко (в іменах) вживаючи знаки, що відповідали звуками (мал. 11).

Гієрогліфи це було письмо написів, незручне для щоденного вжитку, тому знаки підлягли спрощенню, набравши лінійного характеру. Таке письмо звалось *гієратичне* (письмо жерців). Через це більше спрощення з гієратичного письма виникло *демотичне* (народне), що широко вживалося.

Складний характер єгипетського письма робив його для науки зовсім неприступним. Аж у першій половині минулого століття французькому вченому Шамполіонові пощастило розшифрувати деякі гієрогліфи, а працями пізніших учених уся ця складна система стала науці відома.

Тепер розглянемо питання про *походження наших сучасних абеток*. Раніш був поширений такий погляд, що абетку (звукове письмо) винайшли фінікійці, торговельний нарід, першого тисячоліття до нашої ери. Від них перейшла абетка до інших семітських народів, що, розвинувши її далі, розповсюдили її в Азії аж до Монголії й Манджурії, до Індо-Китаю й Півд. Арабії. На Заході перейняли це письмо греки, яким належить заслуга доповнення абетки голосними. Через Півд. Італію, колонізовану греками,

¹⁾ Заслуга розшифрування клинопису належить нім. вченому Гротефелдові (1802).

абетка перейшла до етрусків, римлян та інших італійських народів, а від римлян вкупі з римською цивілізацією та християнством перейшла до більшості європейських народів латиниця ¹⁾.

Наукові досліді відкинули передусім свідомий винахід письма фінікійцями. В фінікійців зовсім не знайдено попередніх етапів образного письма, з якого могла б виникнути абетка. Тому франц. учений де-Руژه доводив походження фінікійської та взагалі семітських абеток з єгипетського гієратичного письма. Одначе, єгипетське походження фінікійської абетки поставлено під великий сумнів дослідями останніх часів. Розкопки останніх десятиліть виявили, що, окрім Єгипту, письмо існувало ще на о. Криті, що був колись одним із осередків егейської культури. Еване установив для Крита дві системи письма: одну образову або гієрогліфічну, а другу розвиненішу, без сумніву, фонетичну, з лінійним скороченнями й спрощеннями. Окрім Крита, це письмо було ще в Греції (Мікени), Малій Азії та на о. Кіпрі, звідки могло перейти до фінікійців (мал. 8).

Отже питання про постання фінікійської абетки далеко складніше, ніж могло б здаватися на підставі теорії де-Руژه. Одначе, критське письмо ще досі не розшифровано, так що не можна робити остаточних висновків. При запозиченні фінікійської абетки греками на характер грецького письма могли вплинути також ті традиції письма, що залишилися з часів егейської культури.

Різні абетки, що витворилися з фінікійської, поділяють на 3 групи:

1. *Арамейська* (від Араму, гористої частини Месопотамії) група охоплює абетки єврейську, сирійську, арабську (нескі), іранську та монгольську. Всі вони були первісно різновидами арамейської. З іранської виникли абетки пехлеві (середньо-перська), вірменська та грузинська.

2. *Сабейська* група охоплює амхарійську (південно-арабську) абетку (з неї виникла сучасна абісинська) та староіндійські абетки деванагарі й палі, від яких походить ціла низка абеток сучасного Індостану (бенгалі, магаратська, кашмірська та ін.), а крім цього, деякі абетки південно-східньої Азії, як-от сіямська та малайська.

3. *Грецька* група. Обидві перші групи характеризуються силабічністю а для грецької групи характеристична наявність окремих літер для голосних. Було два типи стародавньої грецької абетки: йонійський та халциданський. Від йонійського типу, що згодом став уживатися в Атенях для атицької говірки й тому був також абеткою для „койне“

¹⁾ Про нашу абетку, що веде свій початок безпосередньо від грецької, скажемо нижче.

(загально-грецької мови), витворилася новогрецька, коптська (в Єгипті) та дві слов'янських абетки. Від халциданського типу пішли італійські абетки, між іншими також латинська. Цікаво зазначити, що халциданський тип був, мабуть, ближчий до фінікійського письма, бо найстарше італійське письмо читалося ще зправа вліво.

Сучасне письмо більшості культурних народів є латиниця, що від римлян розповсюдилася по всіх країнах Зах. Європи, так що там панує тепер єдина графіка¹⁾.

Українське письмо (також російське, білоруське, сербське й болгарське) походить безпосередньо від грецького. Його звать часто кирилицею від імени Кирила, що навертав слов'ян на христіанство та ніби винайшов цю абетку. Багато дослідників тієї є думки, що Кирил дійсно створив для слов'ян нову абетку, але це була т. з. глаголиця. Звичайно, він її не винайшов, а пристосував до вимог звукової системи слов'янських мов грецьке (візантійське) письмо щоденного життя (т. з. мінускули, або скоропис). А наше письмо, як можна гадати, походить від цілком іншого типу грецького письма, т. з. грецького уставу IX ст., запозиченого тоді в Болгарії від греків, доповненого деякими літерами й пристосованого до тогочасних звуків староболгарської мови.

З Болгарії це письмо вкупі з староболгарським письменством перенесено на територію східних слов'ян. Зовнішній вигляд кирилиці зреформовано XVIII ст. в Росії, наблизивши його до західно-європейського латинського письма (гражданка).

Правопис та його принципи. Фонетичне письмо

Переважна більшість сучасних культурних народів уживає звукового письма. До звукового типу належить кожне письмо, де звуки передається літерами, незалежно від ступеня точності передавання. Кожна мова пристосовує даний графічний тип до своїх звукових і формальних властивостей. Пристосування літер до звуків не може бути точним, бо воно умовне. Тому існує в кожній мові ціла низка правил (регулятивних норм), що встановлюють співвідношення межі літерами абетки й фонемами. Сукупність правил зветься *правописом*, або орфографією.

Звичайно розрізняють такі основні принципи правопису і фонетичний, морфологічний та історичний, а звідси й письмо: фонетичне, морфологічне й історичне. У фонетичному письмі

¹⁾ Т. з. німецьке, або готичке письмо є теж не що інше, як стилізована латинська абетка. Воно не є специфічно німецьке, бо вживається також у Данії і в Латвії, а в минулому, за часів готичкого стилю в будівництві, панувало повсюдно в Зах. Європі, врешті й у Німеччині воно існує цілком рівнобіжно з латиницею.

кожній звуковій одиниці (фонемі) має відповідати певна літера, й зайвих літер не повинно бути. Морфологічний принцип правопису наказує писати кожне похідне слово згідно з його походженням, підтримувати зорову єдність слова у всіх його формах та писати однаково слова, що належать до тої самої граматичної категорії, не зважаючи на звукові (фонологічні) закони, що змінюють звуковий склад слова. Історичний принцип вимагає, щоб писати слова згідно з історичною традицією. Треба зауважити, що ні в одній із сучасних літературних мов не додержано точно й послідовно ні одного з цих принципів. Називаємо правопис історичним, морфологічним або фонетичним відносно, залежно від того, який із зазначених принципів у ньому переважає. Український і сербський правопис звемо фонетичним, російський і німецький морфологічним, англійський і французький історичним — бо в кожному правописі один із принципів бере гору супроти інших.

Головний принцип російського правопису є морфологічний. Пишуть: *голова, головы, голов*; *груздь груздя; делает, делается* (фонет. г¹) *ълава, гольвы, галѳ; грус'т, груз'д'а; д'элайт, д'элайица*), бо фонетично треба б було писати різні форми того самого слова по різному. Ціла низка фонологічних законів російської літературної мови у правописі зовсім не відбивається, бо це процеси сучасної доби, що не завершилися ще утворенням нових звукових типів, напр., редукція ненаголошених голосних, перехід глухих шумних у дзвінки перед дзвінками (*сделал, дочь больна* — фонет. *зд'элал, додж', бал'на*), перехід дзвінких шумних у глухі на кінці слова й перед глухими (*дуб, погибший, коров* — фонет. *дуп, пагипшый, карѳ*) та інші. Морфологічний принцип має міцну підставу в самому характері звукової системи російської літературної мови.

Історичний принцип часто ототожнюють з морфологічним, бо між ними дійсно є дещо спільне. Слово, написане згідно з вимогами морфологічного принципу, відповідає здебільшого рівночасно й вимогам історичної традиції. Та не в тім єуть історичного принципу. Він полягає в тім, що правопис зберігає давні літери й способи написання слів, хоч би вони цілком не відповідали вимові даного часу. У старому російському правописі до 1917 року існували літери *ѣ, і, ъ*, цілком рівнозначні з літерами *е, и, ђ*. Графічний знак *ѣ* (твердий знак) був також традиційний. Він не відповідав жодному звукові живої російської мови та був цілком непотрібний. Знак *ѣ* означав палаталізацію приголосного, й тому його залишено і в новому правописі. Після шиплячих (окрім завжди палаталізованого *ч*) цей знак непотрібний

¹) Нагадуємо що рос. г = г

і пишеться традиційно: *рожь, мышь, берешь* — фонет. рож, мыш, б'ір'ощ¹⁾.

Історичний принцип бере звичайно гору у правописах тих мов, що мають за собою дуже давню історичну традицію, як напр., англійська й французька мови. Розходження між звуками й письмом в англійській мові таке велике, що англійське письмо стало вже майже ідеографічним (Shakespeare — Шекспір, Whigt — Уайт). Жартуючи кажуть, що по-англійськи пишуть Манчестер, а читають Ліверпуль.

Найпоследовніше додержано фонетичного принципу в сербській правописі, зреформованім ще в половині минулого століття Вуком Степ. Караджичем. Сучасний український правопис теж побудовано за зразком сербського на фонетичному принципі, хоч не так последовно, як сербський. Суть цього принципу в тому, щоб передавати ціле слово згідно з його вимовою, звук за звуком відповідними для кожного звука літерами. Одначе, фонетичний правопис не ставить собі завдання віддавати на письмі всі звукові відтінки мови: він має за допомогою мінімальної кількості літер як - найпростіш та як - найлегше для засвоєння віддавати на письмі ті звукові елементи, що існують у мові, як функції колективу, а не в індивідуальнім говоренні, тоб-то звукові типи (фонеми), а не звуки. Головне завдання фонетичного правопису є те, щоб кожній різниці значіння, сполученій зі звуковою різницею, відповідала різниця на письмі.

Точність і последовність кожного практичного правопису обмежена передусім невеликою кількістю літер. В українській абетці маємо 32 літери (з апострофом і знаком палаталізації ь—34), звукових же типів значно більше, не згадуючи вже про величезну кількість факультативних і комбінаторних відтінків кожної фонемі. Тому повної відповідности між літерами й фонемами нема, і наш правопис ухиляється часто то в бік морфологічного принципу, то в бік історичного. Деякі явища нефонетичности нашого правопису з'ясовуються не діянням інших принципів, а труднощами передати мовні звуки літерами, через що графічні знаки часто вживається непоследовно.

До найважливіших ухилень від фонетичного принципу належить в укр. правописі досить складне, традиційне позначання палаталізованих приголосних і різні способи позначання фонемі *j*.

Палаталізовані різновиди приголосних являють собою в укр. мові самостійні фонемі, бо вони змінюють значіння слова (*кін — кінь, рад — ряд, сад — сядь*). Проте окремих

¹⁾ За найновішим проєктом російського правопису, ь після шиплячих мають скасувати.

літер для паталізованих фонем нема, й палаталізацію позначаємо різними способами при кінці слова, перед голосними, перед приголосними непалаталізованими й палаталізованими.

Перед голосними *а, е, у* позначаємо палаталізацію посередньо: замість *а, е, у* пишемо літери *я, є, ю*, напр. *тяжко, люди, третє* — фонет. *т'ажко, л'уди, трет'є*. Перед *і* палаталізації зовсім не позначаємо, напр., *ліс, тітка* — фон. *л'іс, т'ітка*. Перед *о* ставимо *ь*: *до нього, бад'орий* — фон. *н'ого, бад'орий*. Перед *и* палаталізація зустрічається дуже рідко, тоді замість *и* пишемо *і*: *синім, третій* — *син'им трет'ій*.

На кінці слова після палаталізованих приголосних ставимо *ь*: *хлопець, кінь, сіль* — фонет. *хлопиць, кін', с'іл'*. Перед приголосними непалаталізованими ставимо також *ь*: *мельник, більше, військо*.

Перед палаталізованими приголосними палаталізації приголосного не позначаємо: *цвях, свято, жінці, слід, співи, сніданок, свідок* — фонет. *ц'в'ях, с'в'ато, жін'ці, с'л'ід, с'п'іви, с'н'іданок, с'в'ідок*. Відсутність позначення палаталізації в цих випадках можна мотивувати тим, що ступінь палаталізації тут слабший, ніж в інших положеннях, та що палаталізація тут має механічний характер. Вона не зв'язана зі зміною значіння слова, так що тут палаталізовані приголосні не є самостійні фонемі супроти непалаталізованих¹⁾. Рациональність цього правила викликає, проте, деякі заперечення. Існує ціла низка слів, де у звукових групах *зві, сві, смісні* приголосні *с*, з непалаталізовані: *звідси, звіт, свій, смілка* (від смоли), *смільний, спілка, спідниця*. Таким чином виникає розходження між усною й письмовою мовою, але воно неминуче, бо практичний правопис усіх звукових відтінків передавати не може й не повинен.

Перед приголосним палаталізованим палаталізація позначається тільки для *л* за допомогою *ь*: *пальці, смальцю, польський*. У словах *балці, валці, горілці, спілці* (давальні відмінки від *балка, валка, горілка, спілка*) після *л* під впливом морфологічного принципу *ь* не пишемо.

Дуже непослідовно передаємо на письмі фонему *ј*. Ця фонема має два різновиди: приголосну *ј* та нескладову голосну *і*. Укр. правопис для кожного різновиду окремої літери не має, що цілком рационально, бо їх і в усній мові відокремити трудно. Пишемо цю фонему різними способами. Спочатку складу перед голосними *а, е, у, і* окремої літери для *ј* не пишемо. Звукосполучення *ј + а, ј + е,*

¹⁾ У словах: *жінці, місці* і т. ін. відсутність позначення палаталізації пояснюється ще впливом морфологічного принципу, тоб - то аналогією з правописом тих слів в інших формах, напр., *жілка, мискою*. — Слова: *скриньці, доньці* (дав. і місц. відмінок від *скринька, донька*) пишемо з *ь* згідно з вимогами морфологічного принципу, всупереч правописному правилу.

$j + y, j + i$ (йотовані голосні) позначаємо через однознаки *я, ю, є, ї*: який, єдиний, мою, поїхав. Йотація ж *о* позначається вже через приставку до *о* спереду літери *й*: його, гайок. Йотоване *и* трапляється рідко, тому позначається тою самою літерою, що й йотоване *і*, а саме *ї*: моїми (фон. *моїми*).

Після приголосного перед голосним позначаємо йотацію так само, як спочатку складу. Літери *я, ю, є, ї* відділюємо від приголосного апострофом: *в'язати, б'ю, в'ється, на подвір'ї* — фонет. *в'язати, б'ю, в'єц'а, на подвір'ї*. Не відділюємо апострофом *ю*: *серйозний, Соловійов*. Літеру *й* пишемо в кінці складу: *дай, військо, вона йде*. У дав. і місц. відм. однини прикметників жіночого роду: *моїй, добрій, українській* — фонет. *моїй', добрі, українські*, — літеру *й* пишемо нефонетично, почасти згідно з історичною традицією, почасти ж, щоб хоч на письмі відрізнити ці відмінки від наз. множини.

Довгі приголосні позначаються різними способами: *сонний, відділ, волосся, життя, смієшся, сміється, дочці*, — фонет. *сонній, від'іл, волос'а, с'мієс'а, с'мієц'а, доц'ї*.

Порушення фонетичного принципу маємо в традиційному позначенні звукосполучення *ш + ч* однознаком *щ*: *дощ, щогла* — фонет. *дошч, шчога*. Дзвінки афrikати *дж, дз* позначаються за відсутністю окремих знаків двома літерами: *джерело, дзвін*.

Фонетичний принцип не вимагає, щоб передавати на письмі звукові відтінки, а тільки основні звукові типи. Тому не можна вважати за порушення фонетичного принципу ті випадки, коли для відтінків однієї фонемі вживаємо тої самої літери. Літерам *и, е, о* відповідають, за різних фонетичних умов (з наголосом чи без наголосу), різні звукові відтінки, напр., *село, села* — фонет. *си'ло, се'ла*; *тихо, тихенько* — фонет. *тихо, ти'хенько*; *голубка, голуб* — *го'лубка, го'луб*. Так само одною літерою *в* позначаються приголосна *в* і нескладова голосна *у*, бо це відтінки однієї фонемі: *кров, крові, був, вас, звідки* — фонет. *кроу, буу, крові, вас, звідки*.

Тенденції українського правопису передавати на письмі тільки фонемі, на перший погляд, неначе суперечать деякі правила, що наказують позначати також комбінаторні відтінки фонем. Причини такої непослідовності правопису треба шукати в побудові звукової системи усної мови, де також нема повної логічної послідовності через те, що звукова система, як і мова взагалі, є продукт історичного розвитку. Границя межі фонемою й відтінком не завжди буває точно окреслена. Наприклад, голосний *у*, голосний нескладовий *у* та приголосний *в* (так само *і — ї — j*)

фізіологічно й акустично дуже близькі. Комбінаторне чергування голосних нескладових з приголосними дає нам право встановити фонemi *в, і*. Одначе, підо впливом тенденції до нормалізації складів, чергуються також комбінаторно голосні складові *у, і* з нескладовим *у, і* (він *іде* — вона *іде*; він *взяв* — вона *взяла*). Відсутність семантичної різниці не дозволяє нам у цих випадках ставитися до голосних складових і нескладових, як до відмінних фонем, тим паче, що акустично й фізіологічно вони близькі. Голосні складові *у, і* ніколи не чергуються з приголосними *в, і*. Це самостійні фонemi. Звідси висновок, що голосні *у, і* нескладові є комбінаторні відтінки та що вони в одному випадкові належать до одної, а в другому до іншої фонemi. Для практичного правопису у звязку з цим виникають великі труднощі. Писати голосні нескладові, як комбінаторні відтінки складових, через *у, і* незручно, бо для письмовної мови важливий поділ на склади. Тому пишемо їх так само, як тоді, коли ці звуки являють собою відтінки приголосних.

У словах *закувати, вибудуваний, горювати* — *закований, збудований, подарований, покльований* маємо чергування літер *у: о*. Це чергування ґрунтується на чергуванні фонем *у: о*. Колись таке *у* було лише комбінаторним (без наголосу) відтінком фонemi *о*, подібно як ще й досі наближений до *у* звук *оу*: *голубка, ковжух*, в відтінком фонemi *о*. Згодом воно з комбінаторного відтінка *оу* перейшло в чисте *у* (але тільки ненаголошене) і може навіть відрізяти значіння, напр., *риштування, спростування* (діяльність) — *риштвання, спроствання* (наслідок діяльності).

З тої самої причини пишемо: *багатий* (з *богатий*), *гарячий* (з *горячий*), *калач* (з *колач*) і т. д. через *а*, бо *а*, що з'явився, може, наслідком т. з. гармонійної асиміляції (уподібнення) голосних, не відчувається вже в сучасній мові, як відтінок фонemi *о*.

Чужомовні слова неукраїнізовані намагаємось завжди укр. літерами передати по змозі найточніше, так, як вони вимовляються в мові, звідки їх запозичено, напр., *Ньютон* (Newton), *Соссюр* (Saussure). Правила правопису чужомовних слів потрібні тому, що запозичення не завжди бувають безпосередні. Слова: директор, інститут, позиція і т. д. латинського походження (*director, institutum, positio*), одначе, після піднебінно-зубних (*д, т, с, з, ш, ж, ч*) і *р* пишемо й вимовляємо *и* (не *і*), як у польській мові, де після згаданих приголосних ніколи не може бути *і* (*dyrektor, instytut, rozucja*). Такі написання з'ясовуються тим, що українська запозичала ці латинські слова з польської мови.

У мовах, що користуються латинською абеткою, пишуть чужоземні слова згідно з правописом оригіналу. Німці пишуть *November, Deklination* латинським правописом, *Bureau*,

Vaudeville французьким, Newton, Wales англійським, Correggio, Ticino італійським і т. д.

Через розходження письма з вимовою практичні правописи цілком непридатні для аналізу мовних фактів, все одно, чи правопис побудовано на морфологічному й історичному, чи на фонетичному принципі (*практично фонетичне письмо*).

Тому одною з найголовніших методологічних вимог мовознавства є та, щоб не плутати термінів і понять мови й графіки. Таке плутання, навіть ототожнювання звука й літери було характеристичне для дореволюційної шкільної граматики та під її впливом поширене ще й досі. Щоб цього уникнути, вживають у мовознавстві для наукових цілей (не практичних), напр., для діалектичних записів, для полекшення фонетичної й морфологічної аналізу (правильного поділу слів на звукові й формальні елементи) тощо, замість звичайного практичного письма *науково-фонетичної транскрипції*. Наукове письмо намагається фіксувати всі можливі звукові відтінки. А що в звуковій системі кожної мови кількість звукових відтінків дуже велика, то наукове письмо потребує далеко більше умовних знаків, ніж практичне. Переважно беруть літери звичайної латинської абетки, а що цих літер для позначення величезної кількості звукових відтінків не вистачає, то доводиться додавати ще літери з інших абеток (найчастіше грецької) та ставити над літерами або під ними найможливіші діакритичні (відмітні) знаки, напр., крапки, риси, дужки, дашки, апостроф, маленькі цифри й літери, як покажчики, тощо. У науковій літературі найчастіше вживається фонетична транскрипція, запропонована німецьким вченим Зверсом.

Для прикладу подано нижче український і російський текст у фонетичній транскрипції. Замість латинських літер, звичайно вживаних у науковій транскрипції, взято для українського тексту літери української, для російського тексту — російської абетки.

Солом'яний дід

Щоб горобці́ю шкідли́вих настраши́ти, ви́гадли́вий ха-
за́йин ва́ю, солом'яного ді́да приладна́ю та шче́й з лози́-
нойу, на́наче́ хоче́ бити́. Горобчи́ки с'мі́юца́ у кутку́, —
во́ни пройде́віти́ дізна́ли́с', що то́ химера́, ни́ з'ака́ли́с'
і шко́ду робля́т у садку́. „Чи ва́м обридло́ у́ світі́ жи́-
ти? “ — озва́є пац'у́к: „он' дід сто́їт лози́нойу́ вас хо́-

че, бит', т'ікайте швидче, дурос'віти!* А горобці́ крича́т': „найшо́ў дурни́х! Ми ба́чили° ще ни° таки́х: у па́н'с'ко́му садку́ сто́яли° геніра́ли° — та й ти́м на го́лову си́дали°, а це солóм'яник... Ни° бо́їмо́с', під но́сом пу́рхає°м і с'міє°мо́с'“.

Зауваження до українського тексту

Л знак для веларизованого, л' для палаталізованого, І для слабо веларизованого плавного; апостроф біля приголосного знак палаталізації; ґ знак для нескладового у; й знак для приголосного j (йот) та для нескладового голосного і, бо в українській мові ці звуки не можна точно відмежувати; риска над приголосним означає його довгість; ненаголошене правописне *и, е* позначено або *и°* (звук середнього ряду з нахилом до переходу в середній ряд), або *е°* (звук переднього ряду з нахилом до переходу в середній). Напруженості голосних не позначено.

Той самий текст практичним письмом:

Солом'яний дід

Щоб горобців шкідливих настрашити,
 Вигадливий хазяїн взяв
 Солом'яного діда приладнав
 Та ще й з лозиною, пеначе хоче бити.
 Горобчики сміються у кутку, —
 Вони, пройдевіти, дізнались,
 Що то химера, не злякались
 І шкоду роблять у садку.
 „Чи вам обридло в світі жити?“
 Озавсь пацюк: „он дід стоїть,
 Лозиною вас хоче бити, —
 Тікайте швидче, дуросвіти!“
 А горобці кричать: „Найшов дурних!
 Ми бачили ще не таких:
 У панському садку стояли генерали —
 Та й тим на голову сідали,
 А це солем'яник... Не боїмо́с',
 Під носом пурхаєм і сміємо́с'“

(Л. Глібів)

Къмышы°

Пално́ч'нѣй парóйу в балóтнѣй глушы°
 Ч'ут' слы́шнѣ, би°шумнѣ, шурша́т къмышы°.

А ч'ом ън'и шэпч'ют? А ч'ом г'вар'ят?
 Зач'эм ъган'к'и м'нежду н'им'и гар'ят?
 М'илкай'ют, м'игай'ют и снов'ь их н'эт.
 И снов'ь забр'эж'ил блужда'ющ'ий с'в'эт.
 Палвоч'н'ий парой к'мышы' шы'л'ис'т'ят.
 В н'их жабы гн'из'д'а'ць, в н'их зм'ей свис'т'ят.
 В балог'ие дражы'т ум'ирай'у'шьй л'ик —
 То - м'эс'ьц багровый п'еч'ал'н'ь пан'ик.
 И т'ин'ий запа'хль, и сыр'ьс'т' палз'от,
 Тр'ес'ин'ь заман'ит, сажм'от, з'ьсас'от...
 Каво? д'л'а ч'иво? — к'мышы' г'вар'ят.
 Зач'эм ъган'к'и м'нежду н'ими гар'ят.
 Но м'эс'ьц п'еч'ал'ный б'измолвн'ь пан'ик.
 Н'е знай'т, склан'ай'т ф'с'о н'яжы' свой л'ик.
 И вздох п'фтар'ай' паг'ипшы'й души',
 Таскл'ив'ь, би'шумп'ь шуршат к'мышы'.

Зауваження до російського тексту

Для напівглухих голосних умовні знаки ъ, ь; ці голосні з'являються замість правописних а, о, е в другому складі перед наголошеним і в першому після наголошеного складу. — Наголошене правописне а (я) після палат. приголосних є звук середньо-переднього ряду низького підняття. Вжитий для цього звука знак ä не є точний, бо властиво це звук посередній між ä та ä̃. — Ненаголошене правописне у (ю) після палат. приголосних відповідає середньо-передньому лабіялізованому голосному високого підняття. Позначення у теж не точне, бо це звук посередній між у та ü̃. — Ненаголошене правописне е вимовляється як і, трохи наближене до е (або навіть як і) Умовний знак е°. Для нескладового голосного і та для приголосного j знак й̃. Апостроф — знак палаталізації. — Риска над приголосним — знак його

довгости;—ч' завсіди палаталізоване; ы* після шиплячих відповідає правописному и.—Напружености голосних не позначено. Рос.—г- укр. г!

Той самий текст практичним письмом:

Камыши

Полночной порою в болотной глуши
Чуть слышно, бесшумно шуршат камыши.
О чем они шепчут? О чем говорят?
Зачем огоньки между ними горят?
Мелькают, мигают и снова их нет.
И снова забрезжил блуждающий свет.
Полночной порой камыши шелестят.
В них жабы гнездятся, в них змеи свистят.
В болоте дрожит умирающий лик—
То месяц багровый печально поник.
И тиной запахло, и сырость ползет,
Трясина заманит, сожмет, засосет...
Кого? для чего?— камыши говорят.
Зачем огоньки между ними горят?
Но месяц печальный безмолвно поник.
Не знает, склоняет все наже свой лик.
И, вздох повторяя погибшей души,
Тоскливо, бесшумно шуршатка мыши. (К. Бальмонт)

З літератури до лекцій IV, V і VII

(Для студентів, що бажають поглибити проходження курсу й детальніше опрацювати окремі питання).

Вейле. От бирки к азбуке. Перев. с нем. Москва, 1923.

Кагаров. Как люди научились говорить, писать и читать, Харків, 1925, стор. 29—59.

Поливанов. Лекции по введению в языковедение, Берлин, 1923, стор. 18—61.

Поржесинский, Введение в языковедение, Москва, 1916, стор. 76—121,
Струве. Происхождение алфавита, П., 1923.

Тимченко. Курс історії укр. язика, Харків, 1927, стор. 36—61.

Томсон. Общее языковедение, Одесса, 1910, стор. 102—241.

Ушаков. Краткое введение в науку о языке, Москва, 1923, стор. 14—54.

Шницер. Иллюстрированная всеобщая история письмен, П., 1903.

Завдання

1. Дайте опис і характеристику звуків, що трапляються в цьому тексті:

Щастя хочеш ти зазнати?

Щастя дурно не дається:

Тільки той його придбає,

Хто за його в бої б'ється.

У великім нашім бої

За нового дня світання

Тільки можна мати щастя,

Варте людського бажання.

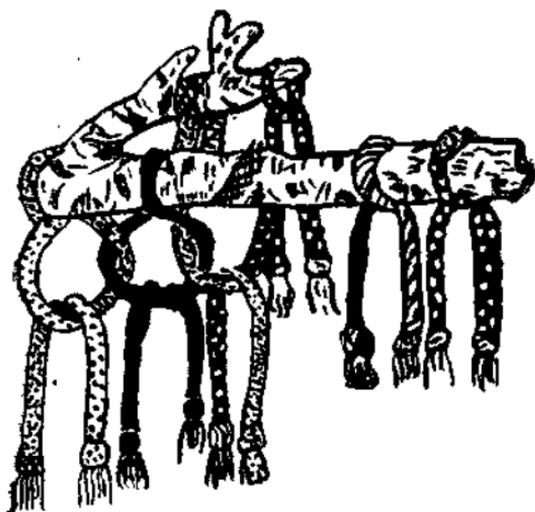
Б. Грінченко.

(Треба текст записати фонетичним письмом (можна українськими літерами); потім, зробивши класифікацію звуків, що в тексті трапляються, розглянути зокрема різні групи голосних (також голосних нескладових) та приголосних і зазначити, яку роботу виконують мовні органи при вимовленні).

2. З'ясуйте, як позначається в цьому тексті практичним правописом палаталізація приголосних і фонема *j*.

3. Коли що-до поданих у лекції мовних фактів у Вас є свої власні спостереження, то попробуйте їх викласти.

4. Запишіть текст короткого художнього твору (віршованого або прозового) фонетичним письмом. На селі можна записати пісню або оповідання з народніх уст.

Мал. 6. Квіпу.

Мал. 7. Вампум.

А.

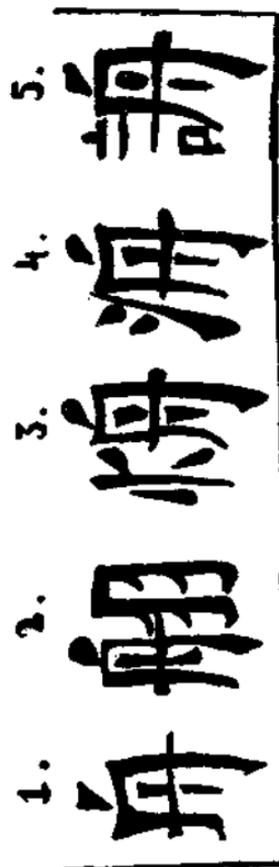

В.

Мал. 8. Стародавні критські надписи: А. Образове письмо, В. Лінійне письмо

Мал. 9. Старовинні й сучасні знаки китайського письма: а, жі (сонце), б, шан (гора), с, вюан (собака), д, ма (кінь), е, дзе (дитина), ф, коу (рот).

Мал. 10. Китайські складні знаки (1, корабель, 2, пух, 3, блимання, 4, миски, 5, балакучість).

Мал. 11. Єгипетські ієрогліфи: а, Птолмеес (птоломей), б, Клеопатра.

На правах рукопису. Перевидання й продаж заборонено.

Видання „ЗАОЧНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗ’У“

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 5.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

(за редакцією проф. Булаховського Л. А.)

Завадовський І. І.

проф. Дніпропетровського І. Н. О.

ЛЕКЦІЯ VIII

ЗНАЧІННЯ

Слово й фраза, як мовні одиниці

Мова, як система умовних знаків у спілкуванні людей, складається з висловів, що виказують певну думку або почування. Такі вислови звуться *фразами*, або, за певних граматичних умов, реченнями. Кожна фраза становить фонетичну одність, відділену від інших фраз павзами, тоб-то повними, хоч би й короткими зупинками. Підчас таких павз наші мовні органи перебувають у спокійному (індиферентному) ставі й відпочивають. Окрім цього, кожна фраза відокремлюється від інших фраз у мові ще інтонацією, тоб-то варіаціями вищих і нижчих тонів (мелодика фрази), та окремі її складові елементи (слова) об'єднуються в одне ціле вимовленням зі збільшеною силою експірації найважливішого слова (т. з. наголос речення). Ці фонетичні риси не дають змішувати одної фрази з іншою.

Фрази діляться звичайно на відтинки звукових рядів—комплекси звуків, зв'язані з певним значінням. Такі відтинки звуться *окремими словами*¹⁾.

Прислухаючись уважно до першого-ліпшого вислову, помічасмо, що вимовлені слова не стоять у дійсності окремо, як при писанні, та що склади йдуть безперервно один за одним аж до зупинки (павзи). Причина цьому та, що фонетично слово виділяється в межах фрази не дійсним відокремленням від інших слів, а, головним чином, наголосом (наголос слова). Одначе, і наголос тільки до де-

¹⁾ Зазначити треба, що повну фразу може становити також одне слово (напр., „світає“) та що в ролі окремого слова з'являється інколи один лише звук (напр., „і“).

якої міри можна вважати за фонетичну рису слова. Він не є щось таке, що неодмінно мусить бути в слові, бо, як нам уже відомо, існують слова (енклітики й проклітики), що не мають наголосу. Таким чином, фонетична аналіза не дає нам певного критерія для поділу фрази на слова.

Важливо знати, що ані звуковий ряд, відокремлений від інших, ані його відтинки не становлять для нас ще мовних одиниць — фраз і окремих слів, коли їх не розуміємо. Для нас фраза, вимовлена невідомою нам мовою, не є мовна одиниця й на слова не ділиться: звуковий комплекс, щоб стати фразою, мусить бути символом певної думки або знаком почування; окреме слово теж мусить мати певне значіння.

Одначе, як далі побачимо, й значіння нам певного критерія для виділення окремого слова не дає, бо провести точну межу між значінням окремого слова й значінням словосполучення не можливо. На думку багатьох учених, у процесі виникнення мови з'явилися первісно нерозчленовані вислови (слово-речення), що відповідали примітивній, нерозчленованій думці первісної людини. Аж пізніше, в процесі дальшого розвитку мови, шляхом розчленування речень, заснованого на взаємному їх зіставленні й впливові, у межах таких висловів стали виділятися слова й словосполучення, хоч для дуже обмеженого буття й уживання. Тим то й з'ясовується, що точного й вичерпливого визначення поняття „окреме слово“ не можна дати, хоч нашій мовній свідомості, підтриманій ще графічними уявленнями, поділ фрази на слова здебільшого не робить особливих труднощів.

Тому в науковій літературі звичайно або беруть слово, як щось безпосередньо дане, чого не треба визначати, або замінюють визначення цього поняття його описом. Напр., один із найвидатніших російських теоретиків мовознавства Фортунатов (літогр. курс, 1902 р.) називає словом „кожен мовний звук, який має в мові значіння, окреме від інших звуків . . . звичайно, слово складається з декількох мовних звуків, тоб-то являє собою певний комплекс звуків, який має в мові значіння, окреме від інших звуків і звукових комплексів, що є словами“.

Таким чином, Фортунатов дає скоріш опис, ніж визначення окремого слова, бо він описує тільки одну з найважливіших, правда, властивостей слова, а саме єдність звукової сторони й значіння: без звуків не можуть існувати слова, звуки без значіння теж не слова¹⁾ Крім цього, в

¹⁾ Подібне описове визначення слова дав уже раніш Потебня (Из записок по русск. грам., X — в, 1888, ст. 1 — 4), розглядаючи окреме слово, як „єдність членовидного звука й значіння“. На його думку, нема многозначности одного слова, буває тільки „однозвучність різних слів, тоб-то та їх властивість, що різні слова можуть мати ті самі звуки“.

описовому визначенні Фортунатова підкреслено ще один дуже важливий момент, а саме співвідносність (корелятивність) поняття окремого слова. Слово є словом тільки тому, що інші співвідносні з ним елементи є слова, тоб-то окреме слово існує тільки на тлі інших звуків і звукових комплексів, „що є словами“.

Поділ фрази на слова був би легкий не тільки практично, а й теоретично, як би звуковому складові слова дійсно відповідала якась одиниця значіння. Що воно не завжди так буває, легко можна переконатися, порівнявши: укр. *залізниця*—рос. *железная дорога*; укр. *бігати на ковзанях*—франц. *patiner*, укр. *пером*—нім. *mit der Feder*, навіть укр. *буду писати*—*писатиму*. В одній мові часто окремі слова мають точнісінько те саме значіння, що в іншій мові належить словосполученню. Цей факт ще більше ускладнює поняття окремого слова.

Нарешті, треба ще згадати, що словом буває не тільки звук або звуковий комплекс, що вказує певне поняття, як складову частину думки, висловленої фразою; воно може вказувати також повну думку, тоб-то тоді, коли одно слово становить фразу. Одначе, визначати слово, як частину фрази, що може бути вжита, як повний вислів¹⁾, теж не можна, бо деякі слова не можуть правити за вислови, напр., в укр. мові прийменники, сполучники й частки.

Не зважаючи на таку неозначеність поняття „окреме слово“, мовознавство при аналізі значінь (в семасіології) та аналізі формальної структури (у морфології й синтаксі) раз-у-раз користується поняттям окремого слова. Коли вивчати значіння й форми, треба конче знайти ті мовні одиниці, яким ці значіння й форми належать. А що такими мовними одиницями можуть бути тільки слова й словосполучення (фрази), то звідси ясно, яке велике значіння мають ці поняття в мовознавстві.

Коли кажемо, що слова й словосполучення, а також фрази мають певне значіння, то це означає, що вони є умовними знаками явищ дійсності; фразам і словам, як знакам, відповідають ті чи інші предмети й процеси дійсності. Цей бік мови зветься *семантичним* (від грецького слова *σημα* — знак), бо *семантика*, або *семасіологія* є відділ мовознавства, що вивчає реальні значіння.

За семантичні одиниці вважаємо передусім *повні*, або *самостійні* слова мови (також змістові), як *хата*, *ходити*, *добре*, *білий*, а крім цього, такі словосполучення, що мають єдиний, неподільний зміст, напр., *Жовтнева революція*, *збити з пантелику*, та інші. Такі словосполучення зуться

¹⁾ Такі слова зуться *повними*, або *самостійними* супроти інших *неповних*, або *службових* слів.

лексикалізовані. Вони відповідають певним неподільним одиницям думки, на які розчленовано значіння фрази, і звуться так само, як і змістові слова,— *лексеми*.

Слова, що мають значіння тільки в сполученні з іншими, а також частини слова, зв'язані з певним додатковим значінням, не розглядаються в семасіології, бо вони не є семантичні одиниці. Окрім слів, що становлять частину лексикалізованого словосполучення, поза межами семасіології залишаються ще слова, позбавлені реального значіння (змісту), напр., прийменники (*в, з, під*), частки (*чи не*), сполучники (*і, а*), дієслово *є* та інші. Не маючи іншого значіння, окрім граматичного, такі слова або належать до інших слів, визначаючи їхню роль в реченні, або сполучають частини речення та цілі речення. Так само й додаткові значіння частин окремих слів до семасіології не належать, хоч би вони були навіть і реальні, бо самостійної одиниці значіння вони не становлять. Напр., у слові *ножик* частина слова — *ик* має реальне додаткове значіння (здрібніле), бо *ножик* супроти слова *ніж* має значіння здрібніле; у слові *ножем* частина слова — *ем* означає: орудний відмінок однини, чоловічого роду. Усі ці значіння граматичні й тому до семасіології не належать.

Отже, з обсягу семасіології виключаються значіння частин окремого слова, а також значіння слів, що є складові частини лексикалізованих словосполучень. Вони належать до граматики, яко до науки про форми слів і словосполучень, а також про значіння, зв'язані з цими формами. Це має свій ґрунт у тім, що семасіологія належить до загального мовознавства, бо кожна мова на світі віддає за допомогою знаків дійсність; граматики ж загальної, спільної для всіх мов, не існує, тому що предметом граматики є мовна структура, як сукупність способів передавати явища дійсності, а мовні структури бувають дуже різноманітні. З таких міркувань в науковому мовознавстві семасіологія дуже різко відмежовується від граматики.

Мова емоціональна й інтелектуальна

Аналізуючи реальні значіння, треба взяти до уваги, що людська мова являє собою не тільки систему умовних знаків для вислову думки та її складових частин, а й почувань (емоцій).

Тому в мові маємо не одну систему значінь, як могло б здаватися на перший погляд, а дві, бо думки й почування висловлюються в різний спосіб. Ці дві системи не існують, правда, відокремлено, а дуже тісно переплітаються поміж собою.

Кажуть навіть про існування двох мов: *мова інтелектуальна*, *мова думки*, й *мова емоціональна*, *мова почування*,

залежно від того, чи в говоренні переважає вислів думки, чи почування.

У мові інтелектуальній висловлюємо свої думки по змозі ясно й точно, звязуючи правильно побудовані слова згідно з законами граматики та об'єднуючи їх у фразу простою інтонацією розповіді або питання. Окремі елементи фрази в такій мові мусять мати значіння об'єктивне, не відбиваючи ні в якій мірі особистого ставлення до них того, хто говорить.

Така мова не служить завданням практичного життя, вона не має в собі також поетичних елементів (образотворчих засобів та експресії, або виразности), тому не може бути засобом поетичної творчости. Її царина це точні науки, що вимагають точного й безстрасного формулювання думки. Це мова сухої наукової прози, мова теоретична.

Цілком інший, ба навіть протилежний характер має мова емоціональна. Вона характеризується передусім афективністю¹⁾ й суб'єктивізмом, що цілком чужі інтелектуальній мові. Ми не тільки висловлюємо думки, а, головним чином, виявляємо наше ставлення (приятне або неприємне) до вказаних нами предметів і явищ дійсности. Навіть самі ці предмети та явища стають у наших очах неначе іншими, — залежно від нашого ставлення до них.

За головний засіб емоціональної мови правлять найрізноманітніші інтонації. За допомогою інтонації, що з нею вимовлено слово, можна виявити цілу гаму переживань (страх, переляк, біль, радість, обурення, гнів і т. д.). Сила експірації²⁾ та її варіації відіграють теж чималу роль в емоціональній мові. Коли говоримо схвильовано, то в говоренні шукаємо тільки засобу виявити свої переживання, мало дбаючи про співбесідника та не зважаючи на ясність і точність вислову. Під впливом сильних афектів говоримо часто неповними, неясно з граматичного погляду побудованими фразами; вся ритміка й мелодика мови стає іншою, ніж при спокійному говоренні. Навіть при переживаннях не такої сили афективність відбивається в емоціональній мові засобами мовної ритміки й мелодики.

Суб'єктивізм, тоб-то особисте ставлення до предметів і явищ дійсности, також дуже характеристичний для емоціональної мови, бо вона любить образіві, *кологоритні* слова й вирази, що не просто називають предмети думки, але їх ще й описують. Ця наочність (образовість) здійснюється в емоціональній мові різно: або вживанням таких кологоритних слів, що вже своїми звуками змальовують предмети

¹⁾ Під афектом розуміємо переживання певної суми емоціональних реакцій.

²⁾ Експірація — видиховий струмінь.

й явища дійсності (*геннув, базікати, йойчати, чимчикувати*), або слів, що своєю формою дають нам певний образ предмету; напр., *сонячник* (що обертається за сонцем), *перекотиполе, любисток, рос. подснежник* і т. д., або ще фігуральним значінням, тоб-то вживанням слів і фраз у переносному значінні для називання не тих предметів і явищ, що вони їх первісно означали, а інших, напр., *нива* (*народня*), *голова* (*зборів*), *рукав* (*річки*) тощо.

Характеристичне для всіх афективних і образотворчих засобів мови є те, що вони швидко стираються, й тому доводиться в емоціональній мові раз-у-раз творити нові засоби. Для вислову широкого почування або яскравого образу старі засоби стають дуже швидко „стертими п'ятаками“, тому що через загальне вживання вони втрачають свій емоціональний характер і суб'єктивність, а нам бажано завжди виявити своє індивідуальне почування так, щоб воно було не подібне до чужих.

Інтелектуальна мова уникає всіх згаданих засобів. Тому вона користується не просто словами, а здебільшого т. з. *термінами*, тоб-то такими словами, що прямо й точно позначають поняття, не примішуючи до них ані емоціонального тону, ані нашого суб'єктивного ставлення. У мовознавстві користуємось також раз-у-раз такими науковими термінами, цілком позбавленими емоціонального й образного значіння. Тому в мовознавстві цілком можливий такий з погляду образности недоречний термін, як „глухі голосні“.

Крім цього, зазначити треба ще один дуже важливий факт. У мовознавстві, як і в кожній іншій науці, вживаємо часто-густо чужомовних (здебільшого латинських та грецьких) термінів, напр., *палаталізація, семантика* тощо. Це пояснюється тим самим, що й, напр., називання в ботаніці сонячника латинською назвою „*Helianthus annuus*“, тоб-то бажанням уникнути суб'єктивних вражень, зв'язаних здебільшого з словами рідної мови. Цим оправдується вживання чужоземних термінів, без яких ні одна наука обійтися не може. Крім цього, вживання більшості таких термінів має ще ту перевагу, що вони загально-прийняті у всесвітньому масштабі та надають науковій мові інтернаціонального характеру.

Мови емоціональна й інтелектуальна не існують ніде в чистому вигляді. Наукова мова є інтелектуальна, тому що в ній переважає логізм і об'єктивізм, мова художнього твору є емоціональна, бо в ній переважає афективність і суб'єктивізм. Ні одна наукова праця не може бути написана так, щоб у ній не було елементів емоціональної мови, ні один художній твір не може обійтися без того, щоб не користуватися елементами інтелектуальної мови. У мові щоденного життя (практичній) користуємось широко обома

системами значень, тоб-то засобами однієї й другої мови, залежно від потреби.

Наявність цих двох систем дала сучасному французькому мовознавцеві Мейє (Meillet) підставу встановити дві функції мови, як соціального явища. Під терміном „функція мови“ він розуміє певну цілеспрямованість мови в суспільному житті й тому розрізняє такі мовні функції: 1. функцію комунікативну, тоб-то завдання мови бути засобом спілкування між людьми; 2. функцію експресивну для виявлення емоцій з метою впливати на оточення.

Не зважаючи на те, що в дійсності обидві системи значень дуже тісно зв'язані між собою, при аналізі значень доведеться обидві системи розглядати окремо, бо зв'язані з експресивною функцією емоціональні та зв'язані з комунікативною інтелектуальні значіння мають різні походження та підлягають різним законам розвитку.

Експресивна функція мови.

Аналізуючи експресивну функцію мови, треба поставити передусім питання про походження емоціональних значень. Початків їх треба шукати в інстинктивному нечленоподільному крику, напр., немовляти або й дорослої людини (при дуже сильних переживаннях).

Інстинктивні крики до мови не належать, бо вони не є знаки переживаної емоції, а її складова частина, подібно як сльози, сильне биття серця, пополотніння та інш. Таких криків від самої емоції, що є суб'єктивним відбиттям фізіологічних процесів, ніяк відділити не можна.

Інстинктивні крики звуться звичайно *вигуками*. Вони до мови не належать, бо мовні факти соціальні, а інстинктивний крик не звертається ні до кого в оточенні, отже він цілком позбавлений соціального характеру. Кожне слово розуміємо, як члени певного мовного колективу: наше слово „хліб“ для німця буде незрозуміле, так само як для нас німецьке „Brot“. Слово, як мовний факт, передбачає розуміння, воно про щось завжди сповіщає оточенню. Вигук, напр., крик переляку, буде зрозумілий однаково для всіх людей на світі, але всі зрозуміють його своєрідно, на підставі попереднього досвіду, так само як стогін, сльози, гримасу, сміх і т. д. Коли чуємо сміх, то, на підставі нашого попереднього досвіду, він свідчить нам про радість або якесь інше почуття того, хто сміється, подібно як, побачивши дим, можна робити, на підставі досвіду, висновок про вогонь.

Звичайно кажуть, що вигуки до мови не належать, бо це несвідомі, інстинктивні реакції, що з'являються у людини мимоволі. Тому й сльози й стогін хворого не є мовні факти, не зважаючи на звуковий характер останнього. Одначе,

і плакати можна навмисне, щоб словістити інших про позірне горе, і стогнати також, коли нічого не болить. Словом стають *свідомо* вимовлені вигуки. Тоді вони зветься *словами-вигуками*. Такі слова вигуки, як і всі інші слова, складаються із звичайних звуків і мають уже певне значіння, як умовне відтворення інстинктивних вигуків, прийняте й передаване з покоління в покоління в даному мовному колективі. Таким чином, нагромаджується в мові значна кількість умовних знаків для вислову почувань. Ми засвоюємо їх від старшого покоління разом з усіма іншими словами, знаками предметів думки.

Такі вигуки є дійсно слова. Про це свідчить той факт, що в різних мовах вони бувають різні, хоч нема ані одної категорії слів, де б можна знайти стільки схожості між різними мовами. Напр., у нас *ай* означає біль, у німців здивування, біль або горе висловлюється в німців словом-вигуком *weh*, у франц. мові *hélas*, у вірменській *abar*, груз. *winj*, *waglach* і т. д. Здивування грузини виказують прицмокуванням. *Ха-ха* в нас означає сміх, в старо-індійській мові плач. Але всеж таки багато слів-вигуків повторюється часто навіть у дуже далеких мовах.

Окрім тих вигуків, що відтворюють (з метою передавати іншим) інстинктивні крики емоціонального характеру, існують ще звуковідтворчі слова-вигуки, що відтворюють звуки зовнішнього світу, наслідуючи здебільшого голоси тварин та інші звуки. Вони теж у різних мовах бувають різні: *гав-гав* (нім. *wau-wau*), *няв* (рос. *мяу*, нім. *miau*), *кукурику* (рос. *кукуреку*, нім. *kikeriki*), *ква-ква* (данськ. *rab-rab*, франц. *can-can*, румунськ. *tas-tas*), *дінь-дінь* (нім. *him-him*), *бах*, *трах*, *гон*, *шубовсть* і т. д.

Близькі до звуковідтворчих вигуків є такі, якими кличуть, відганяють або підганяють тварин: *цип-цип*, *цю-цю*, *брись*, *соб*, *цабе*, *тпру* і т. д.

Звичайно такі слова-вигуки стоять поза межами речення і являють собою еквіваленти (заступники) фрази. Тільки при повній об'єктивізації (позбавленні емоціонального тону) вони можуть стати або частиною речення (напр., „*ах є вигук*“) або складовою частиною слова *йойчати*, *квакати*, *гегати* і т. і.). Тоді вони від усіх інших слів відрізняються тільки безпосереднім походженням і то не завжди, бо до категорії слів-вигуків, окрім первісних, утворених безпосередньо на тлі інстинктивних криків, можуть належати також і звичайні походженням слова (а навіть і словосполучення), де елемент експресивності, зв'язаний головним чином з інтонацією, як виявлення емоції, має повну перевагу над членоподільністю як засобом виявлення думки, напр., *спасибі*, *ой лишенько*, *пробі* і т. д. До них близькі також слова, вживані, як оклики, з метою звернути увагу особи, до якої звертаємось. У склад

речення вони не входять, напр., куди їдеш, *козаче?*; *товариші*, послушайте і т. д.¹⁾

Експресивна функція мови, щоб виявити переживання й емоції, не обмежується тільки наявністю окремих слів вигуків (первісних, а також і таких, що зі слів з певним реальним значінням стали словами-вигуками). Поруч з системою вислову об'єктивних значінь, кожна мова має в собі цілу систему вислову емоцій, дуже тісно переплетену з першою, навіть і в мові щоденного життя, як ми вже бачили. Ми раз-у-раз користуємось інтонацією та різними модифікаціями думки з метою збільшення її виразності. Сюди належать передусім плеоназми, напр., *я це бачив на власні очі*, нелогічні гіперболи (перебільшення): *сто років не бачились*; *ріки крові*, іронічні вирази: *чудесно!* (замість: *дуже погано*) і т. д. Найбільше користуємось вживанням слова в переносному (метафоричному) значінні, чим викликаємо у слухача цілу низку додаткових емоцій і значінь, що відповідають характерові переживаної нами емоції.

Часто експресивний бік слова або словосполучення так переважає над його об'єктивним значінням, що останнє або затемнюється, або навіть зовсім зникає. Наслідком цього слово, втративши значіння, стає словом-вигуком, засобом вислову емоцій, напр., лайки, прокльони, божба, гасла і т. д., де об'єктивне значіння зовсім не відіграє ролі, напр., *іди к бісовому батькові, їйбо, далєбі, хай живе, рос. чорт побери*, і т. д.

Одначе, треба знати, що в експресивній системі значінь відіграє роль основний закон емоціонального життя людини а саме, що *емоції від повторення іноді ослабляються, ба навіть цілком зникають*. Тому й емоціональна цінність слова або фрази о слабляється, навіть може цілком зникнути. Наслідком цього будуть т. з. *пусті слова*, що, не маючи реального значіння, не мають також емоціонального тону або дуже ослаблений емоціональний тон, напр., різні конвенціональні слова й фрази, як *спасибі*, рос. *пожалуйста*, де реальне значіння спершу витіснилося емоціональним тоном, а потім ці слова через ослаблення емоціонального тону стали „стертими п'ятаками“, що, не маючи значіння, рідко збуджують у нас живе почуття. Те ж саме діється з образними словами та фразами, напр., *сум був написаний на його лиці, провідна думка та йя.*, що, втративши своє образне значіння, стали за *шаблони мови*. Деякі образні слова й фрази, загубивши свою образність, вживаються в новому, перенесеному значінні, як слова позбавлені образности (або, як казав

¹⁾ Т. з. *ключна форма* речівника, або, як її в традиційній граматиці помилково називано, „ключний відмінок“ є теж слово, своїм значінням дуже наближене до слів-вигуків.

Потєбня́, внутрішньої форми). Напр., коли кажемо *основа, головка капусти, стіл*, то це слова позбавлені внутрішньої форми (прозаїчні), хоч первісно *основа* було те, що снує ткач, *головка* казали метафорично, порівнюючи капусту що - до форми з частиною тіла людини, *стіл* означало первісно щось застелене і т. д. Поруч з цими словами з перенесеними значіннями, як ми вже бачили, існують ще слова, які мають значіння метафоричні (переносні), що згодом, загубивши свою образність (внутрішню форму), стануть перенесеними, позбавленими внутрішньої форми.

Зауваження. Визначення поняття внутрішньої форми, а також зміни значіння залежно від зникання старих внутрішніх форм і появи нових належить Потєбні. На його думку, „слово, як знак позначення, вказує на нове значіння не само собою, а тому тільки, що раніш воно мало інше значіння“. Етимологія слова, тоб-то аналіза його походження (виникнення звукового складу й первісних значінь) стверджує цю думку Потєбні, підкреслюючи тим самим велику вагу експресивної системи значінь (емоцій і образности) для розвитку кожної мови.

У мові йде безупинна боротьба межі двома системами вислову — системою вислову емоцій та системою вислову реальних значінь. Стара система експресії стирається, слово стає беземоційним знаком певного значіння, але тоді жива мова відкидає його, створюючи нові форми експресивного, „образного“ вислову. Цей процес безупинного відродження експресивної системи, на думку французького мовознавця Vallу, полягає ось у чім: експресивна тенденція збагачує мову елементами конкретними, продуктами афектів і суб'єктивізму того, хто говорить; вона творить нові слова й вирази; тенденція інтелектуальна, аналітична, усуваючи емоціональні елементи, створює з їх частини формальні частини. Експресивна тенденція працює для словника, аналітична (інтелектуальна) для граматики.

Зазначена вище тенденція експресивна стверджується ще т. з. явищами *табу й евфемізму*. У народів низької культури (напр., негрів або полінезійців) існує ціла система табу, тоб-то заборона називати смерть, ім'я начальника, жреців, богів, навіть тварин-хижаків тощо. Ця система корениться в тім, що у примітивній мовній свідомості слово ототожнюється з називаним предметом. Звідси віра в магічну, чудодійну силу слова та в те, що, назвавши предмет або особу іншим словом, у новому слові такої сили нема. До релігійного табу належить, напр., те, що, євреям колись заборонялося мати назву для бога (*я є той, хто є — Єгова*). Пережитки табу збереглися навіть у сучасних європейських народів у цілій низці забобонів, зв'язаних з називанням тих чи інших предметів або явищ, як, напр, смерті, хвороб, богів, чортів тощо. Деякі вирази, як *нівроку*, „не к ночі згадуючи“, свідчать про страх перед словами та їх

силою¹⁾. Французький лінгвіст Мейє (Meillet) пояснює явищами табу той факт, що в окремих індоєвропейських мовах не збереглося назв для ведмеда, змії, що походили б ще з праїндоєвропейської мови. На ґрунті окремих мов виникли описові новоутворення (напр., у слов'янських мовах *медвідь*, що *мед істо*). Взагалі явищами табу пояснюється ціла низка слів, первісно описових, образних.

Близькі до табу є явища евфемізму. Під евфемізмом розуміємо заміну слів або виразів, зв'язаних з певними сильними емоціями, особливо слів, визнаних за непристойні й грубі, описовими виразами, чужоземними словами, навіть позбавленими первісно значіння комплексами звуків. Причина цього явища та, що суспільство ставить перешкоди вільному виявленню емоцій, встановлюючи мовчазне порозуміння або неписаний закон (цензуру) відносно того, що можна казати й чого не можна. Ця цензура усуває з мови все, що суспільство визнає за непризгоїте, напр., назви певних фізіологічних актів, частин людського тіла, деяких частин одягу, певних хвороб, смерті та зв'язаних з нею явищ, лайки, образливі слова тощо, замінюючи їх новими словами й виразами з об'єктивним беземоційним значінням. Доля тих нових евфемістичних слів та, що згодом на ці слова переноситься емоційний тон старих слів (особливо коли ті слова забуваються), вони гублять свій евфемістичний характер та знову вважаються за непристойні слова, так що їх доводиться знову замінити іншими. Приклади заміни таких непристойних слів іншими загально відомі, так що їх нема потреби наводити²⁾.

Зауваження Евфемізм є явище суто-соціально, зв'язане з тим, що зі зміцненням будь-якої соціальної або етнічної групи, витончуються форми її побуту, супроти інших верств. Звідси називання таких непристойних слів „вульгарними“ (простолюдними) від лат. *vilgus* — простолюд. Особливо розвинений був евфемізм за доби розквіту римської культури, далі за лицарської доби середньовіччя, бо, як зазначено, особливим нахилом до евфемізму відзначається мова пануючої класи за доби розквіту утворюваної тією класою культури. Мовна манірність двірської мови характеризує розквіт аристократичної культури у Франції XVII ст.; великим нахилом до евфемізму, навіть подекуди (напр., в Англії) з великим перебільшенням, відзначається мова буржуазного суспільства XIX й XX століть.

1) У Галичині й на Волині журавлів повесні називають веселиками, щоб, як кажуть, ділий рік не журитися.

2) Явища табу іноді співпадають з евфемізмом, напр., коли замінюються слова *смерть*, *мрець*, *трудна*, *чорт* словами *сконання*, *небіжчик*, *домовина*, *лихий*, *нечиста сила* і т. д. Цікаве замінювання дуже поширених у Зах. Європі лайок „на релігійні теми“ звукосполученнями без сенсу, напр., німецьке *Sapperment* (з *Sakrament* — *свята тайна*), *Deixel* — *дишло* (з *Teufel*, *чорт*); франц. *morbleu* (замість *mort de Dieu*, *смерть бога*), англ. *good, cod, cock* (зам. *god* — *бог*).

Комунікативна функція мови.

При розумінні інстинктивного крику (вигука) дитини або дорослого тлумачимо собі його на підставі нашого попереднього індивідуального досвіду, як ознаку (*симптом*) певних емоцій того, від кого цей крик чуємо. Наше розуміння не залежить від того, що крик що-небудь означає, бо він не є зовсім знаком. Сприймаючи крик, симпатично переживаємо такі самі (хоч меншої сили) емоції, як той, хто кричить, відтворюючи весь комплекс супровідних реакцій. Те ж саме можна сказати про „розуміння“ (властиво: індивідуальне тлумачення) всієї експресивної системи значінь людської мови.

Інше розуміння слова (або взагалі мовного акту), коли воно функціонує як умовний знак (*символ*) певного об'єктивного значіння, у спілкуванні. Таке значіння, що відіграє роль в інтелектуальній мові, зветься *реальним*, або семантичним, бо воно відповідає фактам і явищам об'єктивної дійсності. Експресивне значіння можемо зрозуміти, навіть не знаючи даної мови, а догадуючись з тону, жестів, міміки тощо. Щоб зрозуміти реальне значіння слова, треба обов'язково знати мову, якою це слово сказано, тоб-то той, хто слухає, і той, хто говорить, обидва мусять належати до того самого мовного та культурного колективу.

Реальні значіння здійснюють комунікативну функцію мови, бо головне її завдання бути засобом спілкування між людьми. Елементи, які мають таке реальне значіння (слова й фрази), мусять бути зв'язані з дійсними явищами: наївній свідомості людини, що знає тільки одну мову, здається часто, що межі значінням і звуками слова існує якийсь природний зв'язок та що ті або інші значіння можна висловлювати тільки тими, а не іншими словами. А вже те, що один і той самий предмет або явище позначається в одній мові одним словом, в другій іншим, в достатній мірі стверджує той безсумнівний факт, що звуковий комплекс (слово або фраза) є тільки умовний знак (*символ*) предмету думки та що межі словами й предметами думки існує тільки зовнішній зв'язок, як взагалі межі умовним знаком і позначуваним предметом в житті. Напр., у математиці всі без винятку знаки символічні.

Тепер підходимо до кардинального питання, який зв'язок існує межі комплексами звуків і значіннями.

Відповідь про суть асоціативного зв'язку межі словом і значінням дає наука про поведінку людини. Шлях виникнення такого зв'язку досить складний. При вимовленні окремого звука відбувається певна мускульно-рухова (артикуляційна) реакція. Звукові хвилі, викликані роботою мовних

органів, викликають у свою чергу реакцію слухову. Коли вимовляємо звук, то рівночасно й чуємо його; обидві реакції відбуваються рівночасно. Тому між ними виникає дуже тісний асоціативний зв'язок, так що вони становлять неначе одну реакцію. Слово складається звичайно з цілої низки звуків, вимовлених підряд, і такої самої низки тісно зв'язаних з ними слухових реакцій (послідовна асоціація суміжності).

З таких моментів складається словесна (властиво, голосова) реакція. Вона, як і кожна інша реакція, може бути відтворена, а таке її відтворення зветься *уявою слова*¹⁾.

Акустично-артикуляційна реакція та уява слова відбуваються рiночасно з іншими зоровими, слуховими, дотиковими і т. д. реакціями та їх відтвореннями. Звичайно переживаємо не одну якусь реакцію або уяву, а цілий іноді дуже складний агрегат реакцій та уяв. Межі голосовими реакціями та переживаними одночасно з ними агрегатами реакцій виникає при частому повторюванні функціональна залежність — асоціативний зв'язок (суміжності).

З того, що нам відомо про асоціацію реакцій та уяв, ясно, що при одних реакціях та уявах можуть виникати інші, як супутники. Такими супутниками в першій стадії виникнення значінь бувають голосові реакції. Спершу вони відіграють роль індиферентних подразників, того доконечного моменту для утворення й виховання дуже складного умовного рефлексу (мовної реакції). Згодом голосові реакції, як подразники, перестають бути індиферентними та обертаються в словесні, або мовні реакції.

Напр., дитина бачить яблуко, потім чує, як дорослі його називають, згодом і само воно вимовляє: *абу*. Поступово словесна реакція стає умовним подразником, так що дитина, навіть коли яблука не бачить, може, почувши або сказавши це слово, пережити ті самі реакції, що й перед собою мавши яблуко (зорові та ін.). В такий спосіб слова набувають значіння, або, іншими словами кажучи, стають умовними подразниками, що замінюють предмети та явища, про які ми чуємо, які бачимо, нюхаємо або беремо в руки.

Зуваження. Подібну роль відіграють також жести в мові глухонімих та зорові реакції в ідеографічному письмі, для чого вони в попередньому досвіді мусили асоціюватися з безпосереднім сприйняттям предметів і явищ.

Таким чином, словесна реакція стає символом (умовним знаком) реакцій, викликуваних предметами і явищами дійсності, тоб-то вона з супутника реакцій стає їх *заступником*. Тут треба підкреслити, що коли ми говоримо, то не

¹⁾ Цей термін „уява слова“, або „образ слова“ належить суб'єктивній психології. Вживаючи його, слід пам'ятати, що він означає відтворену реакцію.

завжди переживаємо ті реакції, що викликаються словами. Це було б навіть зовсім неможливе й вимагало б величезної витрати часу й енергії. Тому реакції залишаються здебільшого або дуже неясними, або зовсім невідтвореними та замінюються ясним і точним знаком — словом. Інакше кажучи, слова стають умовними подразниками, що заступають предмети та явища, які ми бачимо, чуємо, нюхаємо або беремо в руки.

Конкретні й абстрактні значіння.

Досі ми розглядали виникнення *конкретних* значінь, тоб-то таких, де словесна реакція символізує (в умовним знаком) реакції, викликані діянням тих предметів і явищ дійсності, що були безпосередніми подразниками наших аналізаторів (органів відчужань). Напр., у реченні „дитина їсть яблуко“ всі слова матимуть конкретне значіння.

На ґрунті конкретних значінь виникли та існують у мові ще значіння загальні, або *абстрактні*. Не треба гадати, що у мові існують окремо слова з конкретними та абстрактними значіннями. Одне й те саме слово, залежно від контексту, може мати або конкретне, або абстрактне значіння; напр., слово *стіл*, залежно від контексту, може означати „цей стіл“ або „стіл взагалі“. Є, правда, чимало й таких слів, як напр., *соціалізм, право, потреба, хитрий*, що мають тільки абстрактне значіння, хоч ці значіння утворилися шляхом дуже довгої еволюції також з конкретних.

Абстрактні значіння слів з'ясовуються ось як: уяви різних предметів і явищ, що були субстратом для виникнення конкретного значіння слова, при частому потворюванні зливаються в неясні, змінливі, *загальні уяви* шляхом узагальнення спільних ознак, що залишаються в нашій свідомості, та зникнення несхожих ознак, про які ми забуваємо, тоб-то шляхом абстракції. Таким чином, виникають уяви не одного, а цілої низки предметів. У дійсності ж такої загальної уяви, яка б охоплювала *усі* спільні ознаки цілої низки предметів, не може існувати. Це є т. з. *логічне поняття*, тоб-то ідеальна одночасна сукупність усіх ознак, здобута цілою низкою аналітичних і синтетичних розсудів. У такому розумінні поняття є певна наукова фікція, робоча гіпотеза, без якої, правда, ані наука про норми правильного мислення, логіка, ані жадна інша наука обійтися не може, бо поняття є одиниця логічного мислення.

Загальна уява не може правити за елемент логічного мислення, бо вона дуже неясна. Тому в мисленні вона замінюється ясною й точною мовною реакцією — словом. Тільки слово дає змогу мислити абстрактно, бо оперування при мисленні індивідуальними образами конкретних предметів

і явищ або загальними конкретизованими¹⁾ образами робило б мислення занадто примітивним. Можливим стає передавання думок в процесі соціального життя тільки за допомогою слова.

Наявність слів з абстрактним значінням зайвий раз стверджує прийняту сучасною наукою думку про те, що мова є організатор думки та складова частина процесу мислення.

Значіння узуальні й казуальні.

Для всіх членів мовного колективу зі словами, не зважаючи на їхнє походження²⁾, зв'язується певне значіння, або зміст. Цей зміст буде залежно від досвіду окремих членів даного колективу то багатший, то бідніший, напр., зміст слів: *кінь, ліс, держава, машина, суспільство* буде не однаково точний для робітника на заводі, селянина, техника, вченого зоолога або ботаника і т. д. Взагалі кажучи, рідко зустрічаються в мові слова з точним змістом, бо, щоб визначити точний зміст навіть таких загально-вживаних слів, як: *ціна, життя, право, розум* і т. д., треба бути вченим фахівцем. Можна сказати, знання слова ще не включає знання предмету. Проте, при всій своїй неточності в загальних рисах зміст слова для всіх буде той самий, і кожен член колективу, почувши одно з таких слів, зрозуміє його, як треба, а не інакше.

Таке значіння зветься (за німецьким мовознавцем Н. Рау³⁾) *загальне, або узуальне*.

Одначе, коли залізничник вживає слова *полотно*, робітник при будові мосту називає *бабою* довбню, якою забивають палі, далі, коли слово *баран* вживається не тільки в зоологічному розумінні, а й у механічному, як назва коловорота, на який намотують канат і т. д., то такий зміст слова буде відомий тільки людям певної професії. Деякі слова повторюються в мові трохи не кожної професійної групи, набуваючи десятки значень. Класичний приклад — слово *форма*, що в словникові кожної професійної групи має інше значіння, напр., в друкарні, у кравця, у лінгвіста, в канцелярській мові і т. д.

Таке значіння не має вже загального характеру й зветься *казуальним* (також *оказіональним*), або *випадковим*.

¹⁾ Мислення без слів може бути тільки конкретне (речове). Можемо мислити в такий спосіб „цей стіл“, але коли мислимо „стіл взагалі“, то в нашій свідомості виникає конкретна уява „стола“, як представника цілої класи предметів.

²⁾ Етимологія слова (його походження) часто - густо не має нічого спільного з його змістом, напр., рос. слова *почва* і *подошва* мають різний зміст, хоч вони спільного походження (від *подъшья*). Навіть слова з діаметрально протилежним значінням можуть мати однакову етимологію, напр., укр. *початок* і *кінець*; рос. *уродливий*, укр. *вродливий*; рос. *вредный* (шкідливий) сербськ. *вриједан* (корисний).

Можливість такого розподілу значінь ще раз стверджує соціальну природу мови, залежність її та зокрема залежність розвитку значінь від структури суспільства та виробничих відносин. Наслідком казуального вживання буває зміна значінь слова. Через те, що молодше, випадкове значіння робиться загальним, слово може мати декілька значінь, тоб-то стати багатозначним. Звичайно, тоді це вже буде не одно слово, а кілька слів, бо зв'язок межи різними значіннями губиться й залишається тільки спільна етимологія. Напр., з узуального значіння слова *перо* (у пtiці) виникло казуальне *перо* (для писання), бо колись писали гусячими перами. Коли перестали писати гусячими перами, назва *перо* (до писання) стала узуальна, і тепер існує два слова *перо* зі спільним звуковим складом¹⁾.

Виникання казуальних значінь дуже тісно зв'язане з вищерозгляненим діянням експресивної функції. Вона збагачує словник, а вплив соціального чинника робить можливою дальшу еволюцію реального значіння.

Історична зміна значінь.

Протягом життя кожної мови змінюється не лише зовнішня звукова її сторона, а й значіння. Вивчати факти зміни реальних значінь, впорядковувати їх за певними принципами поділу й, нарешті, що саме найголовніше, встановлювати закономірність в розвитку значінь і є головне завдання семасіології.

Однак лінгвістика в історичному ході свого розвитку зосередилась найбільше в галузі фонетики, через що останню й розроблено як-найбільше, а іншим галузям, особливо семасіології, присвячувалося далеко менше уваги. Тим-то й з'ясовується, що й досі ще не знайдено достатньої системи, щоб досліджувати розвиток значінь, бо як казав ще колись Вітней²⁾, „зміна та розвиток значінь слова й становить властиве внутрішнє життя мови, а звукові зміни є лише зовнішній його вираз“. У сучасній науковій літературі

¹⁾ Поруч з таким розгалуженням значінь окремих слів подибуємо ще слова різного походження, що випадково збігаються своєю звуковою формою (омоніми): укр. *мило* (= рос. *мыло*, *мило*); рос. *мой* (- укр. *мий*, *мій*). Окрім омонімів, існують ще *синоніми*. Це різні слова (в звуковому відношенні) з тим самим або дуже близьким значінням. Здебільшого вони означають ті самі поняття, але завжди з певними емоціональними та образними відтінками (додатковими значіннями), наприклад: *говорити*, *казати*, *мовити*, *гомоніти*, *гуторити*, *бовкнути*, *варнякати*, *верзти*, *базікати*, *ляпати* (язиком), *плескати*, *торохтіти*, *сокотіти*, *цвенькати*, *повісти* (арх.) та і. Іноді дуже нелегко буває знайти потрібний відтінок значіння.

²⁾ Whitney - Jolly, Sprachwissenschaft (Мовознавство), München 1874, ст. 162.

знову підкреслюється ця сама думка. Напр., Юнкер¹⁾, трошки перебільшуючи в своєму скептицизмі що-до сучасного стану семасіології, пише ось що: „Велика та часами виключна увага до зовнішньої звукової сторони мови мала своїм небажаним наслідком майже повне нехтування тим фактом, що звуки й шумистають мовою лише через властиве їм або звязане ними значіння. Характеристично, що, поряд з широкими й часто глибокими дослідями мовних форм, не маємо ані одного майже досліду про їхні значіння, що поряд з наукою про звуки, фонетикою, та її пристосованням, морфологією, не існує науки про значіння, семасіології, й те, що зроблено в цій галузі, зробили не лінгвісти. Історія значінь окремих слів, до того ще й дуже мізерно розроблена, ще не являє собою науки про значіння, семасіології“.

Отже, розглядаючи історичні зміни реальних значінь, звернемо увагу лише на головні види зміни значінь окремих слів та познайомимось стисло з тими схемами, за якими прийнято вивчати семасіологічні явища.

Вивчаючи семасіологічні явища, треба пам'ятати обов'язково про два дуже важливі моменти: по - перше, зміна значінь відбувається незалежно від зміни звукової сторони слова (від фонетичних змін), по - друге, не слід плутати історичної зміни значінь окремих слів та статичної багатозначності в різних мовних актах.

Окреме слово може геть чисто змінити свій звуковий склад, не змінюючи значіння: напр., наші слова *ціна*, *блоха* походять з праслов. *цѣна*, *блѣха*, що виникли з іще давніших *кайна*, *blusa* (як ще й досі в лит. мові).—Всі звукові елементи можуть замінитися іншими, напр., слово *хижа* (карпатськ., рос. *хижина*) є германське запозичення, відповідно перетворене що-до звуків з старогерм. *hūs* (нім. *Haus*).—Навпаки, не змінивши звуків (або дуже мало змінивши), слово може змінити своє значіння, напр. *пиво* означало раніш те саме, що тепер *питво*.

Вундт гадав, що в окремих випадках трапляється співвідносна (корелятивна) зміна значінь, тоб - то, що іноді звукові зміни призводять до зміни значіння за тих випадків, коли наслідком звукового розгалуження того самого слова в різних його формах виникають дублети (різні що-до звукового складу слова спільного походження). Він подає кілька прикладів з франц. мови, напр., *dîner*²⁾ (обідати) і *déjeuner*³⁾ (снідати), що походять з лат. *disjejunare* (їсти натще, снідати); далі *chose*⁴⁾ (рiч) і *cause*⁵⁾ (причина) від лат.

¹⁾ Festschrift für Wilh. Streitberg (Збірник на честь В. Штрайтберга), Heidelberg, 1924, ст. 4.

²⁾ дiнe

³⁾ дежюне

⁴⁾ шoз

⁵⁾ коз

сауса (причина). Одначе, ці приклади мало переконують. Розгалуження значінь *dîner* і *déjeuner* пояснюється аналогією, а саме: *déjeuner* зберегло своє значіння, бо мало підтримку в слові *jeun*¹⁾ (натще), тимчасом *dîner* такої підтримки не мало й тому змінило значіння. — Інша річ зі словами *chose* і *cause*. *Chose* виникло наслідком звукового перетворення у процесі витворення франц. мови з вульгарно-латинської, при чім змінило первісне значіння „причина“ на „річ“. *Cause* запозичено пізніше з лат. мови в значінні „причина“ тоді, коли у франц. мові *chose* означало вже „річ“.

В укр. мові до явищ першого типу можна залічити *обв'язати* — *обов'язати*, *обов'язок* (рос. *читить* — *честить*, *почва* — *подошва*). До другого типу належать слова *цилюрик* (голяр) і *хірург*. *Цилюрик* запозичено давно з польської мови (*cygulik* з грецьк. *χειρουργος*, *хірург*) увійшло новішими часами в укр. мову. Велика сила дублетів другого типу існує в рос. мові, де вони з'ясовуються запозиченням з церк.-слов.: *голова* — *глава*, *сторона* — *страна*, *охоложивать* — *охлаждать*, *чужой* — *чуждый*, *небо* — *небо*, *стоячий* — *стоящий* і. т. д.

Розрізнявати статичний і історичний погляди при вивченні зміни значінь також дуже важливо. З статичного погляду слова можна вживати в різних контекстах з різними значіннями, напр., у вислові *море голов* слово *море* вжито метафорично (фігуральне значіння). Таке перенесення значінь відбувається раз-у-раз у мові. За винятком наукових термінів, усі інші слова можна вживати для називання інших речей, ніж ті, що вони їх звичайно позначають. У такому розумінні можна казати про багатозначність *лексем*. Лексема, подібно до фонему, є факт надіндивідуальний і тому в індивідуальному говоренні може мати або основне значіння, або один із різновидів, залежних або від контексту й загальної установки говорення, або від індивідуального досвіду.

Зауваження. Наявність контекстуальних різновидів лексеми не слід вважати за факт суто-індивідуальний, протиставлячи його соціальному характерові лексеми. Річ у тім, що людина в окремих актах говорення вживає лише таких різновидів значіння, які прийнято вживати в даному мовному колективі або певній діалектичній групі мовній (територіальній або соціальної) в межах цього колективу. Лише певна спільність психології групи окремих людей, заснована на спільності історії економіки й побуту, дає право людям у тих чи інших контекстах уживати певні різновиди значіння.

Інша річ, коли сталася історична зміна значіння. Тут можливі два випадки. По-перше, коли слово в процесі історичного розвитку змінило старе основне значіння на нове,

¹⁾ жбк

й старе значіння забулося, напр., згадає вище слово *пиво* або слово *міністр*. Етимологічно це слово зв'язане з лат. *minus* (менше), отже міністр (менший) > слуга > королівський слуга (у франків) > керівник певної галузи управління в державі (спершу з доручення короля в монархіях, потім і в республіках). *Майстер* походить від лат. *magister* (*magis*, більше). *Маршал* від старогерм. *marah skalk* (конюх) і т. д. — Другий випадок буває такий, що, коли в процесі історичного розвитку виникло нове значіння слова, то поруч з ним збереглося старе значіння. Тоді замість однієї лексеми з'являються дві омонімічні, зв'язані лише епільним походженням.¹⁾ Візьмім, напр., слова *перо* або *корінь*. З однієї лексеми *перо*, вживаної також у вужчому значінні гусячого пера, яким колись писали, виникли дві самостійні омонімічні лексеми (*пташине перо* — *металеве перо*). Теж саме сталося зі словом *корінь*, що поруч з первісним ботанічним значінням за поступового розвитку людської культури набуло ще окремих значінь, як-от у мовознавстві (*корінь слова*) та в математиці (*алгебричний корінь*). Іноді важко буває відрізнити різновид лексеми від самостійної омонімічної лексеми. Це з'ясовується тим, що мова є в повсякчасному русі. Невпинно йде процес розвитку значінь, але він переходить різні стадії.

Той факт, що в мові лексеми змінюють своє значіння, має свою головну причину в складних взаємовідносинах між мовою, як функцією колективу, та індивідуальним говорінням. Значіння лексичної одиниці є факт надіндивідуальний, воно є умовне й традиційне, одержане в спадщину всім колективом від попередньої доби. Для окремих людей воно, як і всі соціальні факти, має примусовий характер, бо єднання з минулим позбавляє сучасність права вільного вибору: говоримо так, бо всі люди нашого оточення так говорять і тому, що наші найближчі предки так говорили. Отже, соціальна природа мови є консервативний чинник, що гальмує розвиток значінь. Звідси висновок, що зміни значінь мають своїй ґрунт у тих тенденціях, що є наслідком діяння експресивної функції. Ці тенденції збагачують словник на новоутворені слова та перенесення значінь. Новоутворені слова та слова, вживані метафорично, мають так звану внутрішню форму, тоб-то певні образіві (описові) та емоціональні співзначіння. Вони є елементами емоціональної мови. Тільки через часте вживання слова втрачають внутрішню форму й стають словами-етикетками — елементами мови інтелектуальної та служать для позначування понять.

¹⁾ Про те, що етимологія слова (його походження) не має впливу на його значіння, вже говоралося вище.

Внутрішня форма буває *конструктивна* або *фігурна*. Під конструктивною розуміємо утворення формальним шляхом нових слів, які, окрім певного нового значіння, мають іще співзначіння, фігурна ж внутрішня форма — це старе значіння слова, що залишається при перенесенні в слові поруч з новим, як співзначіння.

І конструктивна і фігурна внутрішня форма стираються та забуваються. Слова, втрачаючи внутрішню форму, *лексикалізуються*¹⁾; напр., до слів, що втратили конструктивну внутрішню форму, належить *вікно* (ок-н-о від того самого кореня, що й у слові *око*). До слів, що втратили фігурну внутрішню форму, належать вище згадані слова *перо*, *корінь* або франц. *tête* (голова, первісно—черепок, горщик, від лат. *testa*).

Зуваження. Звідси ясно, яке велике значіння для дослідження історичного розвитку значінь має наука про походження слів, *етимологія*. Етимологічні словники ставлять собі завданням в'ясувати найстаровинніші фонетичні й змістові елементи окремих слів, розміщених для зручності за абеткою.

Цікаво зазначити, що окрім зникнення внутрішньої форми трапляється часто й протилежний процес, а саме відновлення внутрішньої форми в лексикалізованих словах, здебільшого помилкове. Там же такі явища звуться *народньою* або *неправдивою етимологією*. Здебільшого вона буває у словах, запозичених з невідомою внутрішньою формою, або й своїх словах із забутою внутрішньою формою, — під впливом випадкової звукової подібності між словами.

Розрізняють два головні види народньої етимології:

1. *Зовнішнє пристосування* одного слова до звуків іншого без зміни значіння (асонація); напр., запозичене слово *рекрут* містить у собі випадково звуковий комплекс — *крут*, спільний зі словом *крут-ити*. Одначе, перед — *крут* є ще звуковий комплекс *ре*, — що не існує в укр. мові, як морфема. Зате є слова з *не*. — Під їх впливом *ре* — перетворилося в *не*, — й тому кажуть *некрут*. Подібно в рос. народній мові *мебель* > *небель* (*не-бель*). На цьому засновані такі недоречні переродки слів, як лат. *bissexus* на *високосний* (рік) або хем. терміну *vitriol* (сірчана кислота) на *вітроголь*. Російське *близорук* виникло з *близозорук* через випад складу — *зо* — й наближення до *рука*. Асонацію, тоб-то недоречне тлумачення складу слова, маємо в назві рослини *золототисячник* (нім. *Tausendgüldenkraut*) від лат. *centaurium* (кентаврове зілля), неправильно розкладеного на підставі випадкової звукової подібності на *centum* (сто) і *aurum* (золото).

¹⁾ Лексикалізації підлягають іноді також і словосполучення, напр., *збити з пам'ятлику*, *Жовтнева революція* і т. інш.

2. Частіше подибуємо другий тип народньої етимології, *внутрішнє пристосовання* (ад'ідеація) значіння одного слова до значіння іншого. Сюди належить ув'язування значінь випадкових омонімів, як - от рос. *ключ* (від замка) і *ключ* (джерело). Перше слово зв'язане етимологічно з *ключа* (лат. *clavis*), друге *звуквідтворне*. Проте, гадають, що *ключ* (джерело) є метафоричне вживання *ключ* (від замка), бо джерело неначе відмикає (починає) річку. — Німецьке *Degen* (герой, меч) є випадковий омонім, бо *Degen* (герой) походить з старогерманської і означало первісно *джура* (отрок), слово - ж *Degen* (меч) романського походження (франц. *dague*, кинджал). Про те гадають, що *Degen* (герой) зветься від меча. — За класичний приклад ад'ідеації може бути слово *мініатюра* (італ. *miniatura*), вживане загально у значінні *маленький малюнок* (звідси *мініатюрний* стало синонімом *маленький*). Такого значіння набуло це слово через випадкову звукову подібність з лат. *minus* (менше), тимчасом дійсно воно походить від лат. *minium* (італ. *minio*, цинобра, рос. *киноварь*), червона фарба, що нею розмальовували в рукописах початкові літери кожного розділу (*мініатюри* або *ініціяли*). А що такі малюнки були невеличкі, то звідси й пішло нове значіння. Рос. *свидетель*, *смирение*, походять від *ведать*, *мера*, не від *видеть*, *мир* (св'єд'єтель, с'єм'єреніє). — Рос. *сальный* не має нічого спільного з *сало*, а з франц. *sale*¹⁾ (брудний); *колики* не від *колоть*, а від франц. *colique*²⁾ (різь у животі); *будировать* (на що звернув увагу В. І. Ленін) не від *возбуждать*, а від франц. *bouder*³⁾ (бути невдоволеним).

Тепер, коли революція влила в народню мову дуже багато чужомовних, скорочених та взагалі чужих народньому словникові слів, явища народньої етимології в мовах українській та російській стали дуже численні, напр., слова *куператив*, зам. *кооператив* через випадкову звукову подібність з словом *купити*. Одначе, зазначити треба, що більшість таких явищ немає загального поширення й переважно носить характер індивідуального винаходу, не заaproбованого ще колективом.

Загальновизнаної системи, за якої можна б вивчати історичний розвиток значінь, на жаль, у науці досі ще нема. Серед схем, що з них користуються, щоб досліджувати семасіологічні явища, найбільш відомі дві, а саме німецьких вчених Павля й Вундта.

Павль у своїй капітальній праці⁴⁾ (що у 80 pp. була епохальною в розвитку мовознавства) зробив спробу впо-

¹⁾ саль

²⁾ колік

³⁾ буде

⁴⁾ Hermann Paul: *Prinzipien der Sprachgeschichte*, (Основи історії мови) 3 Aufl., Halle a. S. 1909, особливо розд. IV.

рядкувати семантичні явища з логічного погляду. На його думку, розвиток значіння у мові полягає в переході значіння слова від загального (узуального) до випадкового (казуального), при чім нове казуальне значіння стає спершу узуальним різновидом значіння, а згодом і новим узуальним значінням.

При цьому відбувається або звуження (спеціалізація), або розширення, або видозміна (модифікація) значіння.

Коли один із узуальних різновидів відокремлюється й стає самостійним узуальним значінням, то значіння через збільшення кількості нових істотних ознак звужується (спеціалізація). Старе значіння або зберігається (*перо*) або зникає (*пиво*). На степовій Україні *ягодами* звуть вишні. — Різні технічні терміни в членів різних професійних та взагалі соціальних груп, зв'язаних спільними інтересами, є також приклади спеціалізації. — Коли конкретне значіння стає узуальним, то виникає ім'я власне, напр., назви міст *Новгород, Neustadt, Neuville, Neapolis* з загальних (рос. „нарицательных“) стали власними. — *Україна* була первісно назва кожної прикордонної території, згодом через спеціалізацію була прикріплена до певної частини сучасної укр. території, а пізніше вже через розширення значіння стала назвою всієї території. Від територіальної назви утворено через перенесення назву національну.

Перехід від узуального значіння до казуального має іноді протилежний наслідок, а саме розширення значіння. З логічного погляду це означає обмеження змісту поняття, тоб-то втрату частини істотних ознак. Називання різних предметів думки назвами частин людського тіла (*головка капусти, ручка пера, шийка пляшки* і т. д.), частинами рослинного організму (*корінь числа, галузь виробництва*), менш відомих тварин назвами більш відомих (*морський лев, відмедик*) — усе це, за Павлем, є також розширення значіння, бо зміст з логічного погляду обмежується зовнішньою формою. — Таке обмеження буває при перенесенні назв одних відчущань на інші, як *низький тон, м'який звук, солодкі пахощі*. — Сюди належить також перенесення з конкретної царини в суто абстрактну, напр., *чорний день, тяжка хвороба*. — З логічного погляду є розширенням значіння, коли наддніпрявці кажуть *громадити* (веслами) замість *гребти*. Це є казуальне вживання назви одної діяльності — *громадити* (сіно) на іншу — *громадити* (воду). — Розширенням значіння є також загальне вживання імен власних, напр., ім'я Цезаря (Caesar) стало титулом римських монархів, а потім монархів взагалі (*цар, цісар, Kaiser*), ім'я *Карла* (т. з. Великого) стало у слов'ян титулом монархів (король, чеськ. *král*). Загальними стають через розширення значіння власні назви міст, людей і т. д., як-от *Абдера* (місто дур-

нів у ст. Греції), *Бедлам* (місто, де був заклад для божевільних в Англії), *Меценат* (ім'я власне римського діяча, потім назва протектора поетів і художників), *Собакевич Манилов*, *Хлестаков*, *Смердяков* і т. д.

Нарешті, третій вид зміни значіння, за Павлем, видозміна (модифікація) узуального значіння через перенесення на поняття, близькі в простороні, часі або причинно. Правда, ці випадки не завжди можна відрізнити від попередніх видів. Перенесення місцевих назв на мешканців напр., *увесь Київ*, зам. всі *кияни*; назви народів стають назвами країн, напр., *Латвія*, *Франція*; назви прикмет стають назвами носіїв цих прикмет, напр., *голо́та*, *слі́пота*; назви просторових понять стають часовими, як - от *довгий час* і т. д. Можна сказати, що переходів значіння, які мають наслідком модифікацію, буває найбільше. Зазначити ще треба, що в історії одного слова з'являються різні види зміни значіння. Це дуже ускладнює дослідження розвитку значіння.

Логічна схема Павля має великі хиби, а найголовніше те, що вона зовсім не з'ясовує тих чинників, що впливають на зміну. Інший характер має схема Вундта¹⁾, побудована цілком на психологічних основах. Вундт розрізняє *корелятивну* (співвідносну з звуковими змінами) зміну значіння, про яку вже була мова раніш, і *самостійну*. Остання буває двох видів: 1) *повна* (*regulär*), коли слово, змінюючи значіння, втрачає старе. Тим-то в її основі лежать причини, що мають вплив на весь мовний колектив, 2) *часткова* (*singulär*), коли нема істотного логічного зв'язку між старим і новим значінням (відношення між ними чисто зовнішні). Часткова зміна обмежується спершу певною частиною мовної території, що кінець-кінцем не перешкоджає їй потім поширитися на всій мовній території.

Повна самостійна зміна буває: а) *асимілятивна*, викликана асоціаціями в галузі тих самих відчужень, напр., зорових, слухових тощо; б) *комплікативна*, коли старе й нове значіння належать до царини двох різних органів чуття, напр., *дрижання* (струни, — зоров. — голосу, — слух); в) *під впливом емоцій*, напр., слово *bourgeois* (буржуа), що з назви „мешканця міста“ стало вживатися з певним прихильним відтінком значіння (подібно рос „*мещанин*“), а, крім цього, з назви стану, протилежного родовій аристократії, стало назвою класи експлуаторів. — Слова *поганій*, *поганин* (язичник) походить від лат. *paganus* (селянин), бо за перших часів християнства поганська віра найдовше зберігалася серед консервативного селянства. — г) *асоціативне згущення*, коли слово, що дуже часто трапляється у мові з іншими, вживається у значінні останнього, напр., *гнідий* замість *гні-*

¹⁾ W. Wundt, Die Sprache II, Leipzig 1913, розд. VIII.

дай кінь. Теж саме буває й тоді, коли якийсь слово вживається у вужчому значінні, напр., франц. poison¹⁾ (напій) > отрута.

Часткова зміна буває, напр., при відомому нам уже переході імен власних у загальні назви. Далі можна ще сюди залічити індивідуальне видумування імен і назв, особливо при відкриттях і винаходах, напр., називання новознайдених хемічних елементів, як *радій, гелій, телурій, неон* і т. д. Назва тубільців Америки *індійці* походить від відомої помилки Колумба, який гадав, що він відкрив Індію.

У Вундта є ще одна дуже цінна методологічна вказівка для семантичних дослідів. Серед інших принципів пояснення зміни значінь, він висовує *методу історичної інтерпретації* (тлумачення), бо кожне слово може бути зрозуміле лише на своєму культурно-історичному тлі; напр., слово *cohors* у римлян означало первісно „загороду для худоби“, потім „загін війська“ (частину легіону), пізніше романські слова *corte* (італ.), *cour*²⁾ (франц.) стали означати „двір короля“. Без історичної інтерпретації такої зміни значінь не можна було б зрозуміти. Тому цей метод при семантичних дослідах відіграє першорядну роль.

Література

Шор. Язык и общество. Москва, 1926.

Карцевский. Повтор. курс русского языка. Москва, 1928, ст. 1 — 23.

Білецький і Булаховський. Методичні уваги для вчителя старшого концентру. Харків, 1927 (статті: Булаховський — „Виразні та образотворчі засоби мови“, Білецький — „Елементи поетвкы в школі соцвнху“).

Селищев. Язык революционной эпохи. Москва, 1928, ст. 5 — 14.

Винокур. Культура языка. Москва, 1925, ст. 31 — 72.

Див. також літературу, зазначену при левції 1-ій.

¹⁾ Пуаво

²⁾ Кур

На правах рукопису. Перевидання
й продаж заборонено.

Видання „ЗАОЧНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗ’У“.

Харк. окрліт 527/к. Зам. № 5947. т. 15.000.

Перша друкарня „Комуніст“ тресту „Харків-Друк“, Пушкинська вул., № 31.

ЗАОЧНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВУЗ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 5

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

(за редакцією проф. Булаховського Л. А.)

Завадовський І. І.

проф. Дніпропетровського І. Н. О.

ЛЕКЦІЯ ІХ

ФОРМИ СЛІВ ТА СЛОВСПОЛУЧЕНЬ

Грамматика та її поділ

Слова й фрази, як елементи людської мови, є знаки явищ дійсності. Це означає, що їм, як знакам, відповідають ті чи інші предмети й процеси дійсності. Однак, між окремими явищами дійсності існують, як нас учить досвід, певні функціональні зв'язки, інколи навіть дуже складні. Тому й у кожній мові між значіннями таких її елементів, що відповідають дійсності, існують функціональні відносини, існують також і способи виказувати ці відносини.

Кажемо, що кожна мова має певну формальну структуру, бо форма є не що інше, як зовнішній спосіб передавати функціональні відносини між поняттями, виказуваними за допомогою мовних елементів. Такий спосіб у кожній мові буває інший, тоб-то всі мови, як знакові системи функціональних відносин, мусять бути побудовані за певними формальними законами, але не за законами людської мови взагалі, а окремих мов, що належать окремим мовним колективам.

Напр., в українській мові під формальною побудовою розуміємо побудову фрази з окремих елементів (слів і словосполучень) та тих значінь, що через них виявляється зв'язок між елементами фрази, далі також побудову окремого слова з певних звукових елементів, наділених певними значіннями, через що слова можуть або виказувати складні розчленовані поняття, або відігравати роль складових елементів вищої мовної одиниці — фрази.

Формальний бік мови зветься також *граматичним*. Тому й відділ мовознавства, що вивчає формальну структуру мови, прийнято називати *граматикою* ¹⁾.

Розуміючи граматику, як науку про форми й формальні значіння, зазначити треба, що граматичний бік слова й фрази замикає в собі загальні лише значіння, обов'язкові й однакові для всіх членів даного мовного колективу. Той факт, що напр., слово „*рукою*“ має значіння (граматичне) орудного відмінка однини, жіночого роду та що це іменник, є обов'язковий для всіх. Зміст, вкладаний у семантичне (речове) значіння цього слова, буває різний; він значною мірою залежить від того, хто говорить, та загальної обстанови говорення. Вищенаведені ж граматичні (формальні) значіння слова „*рукою*“ мусять бути цілком однакові для всіх, як і граматичні значіння взагалі, бо граMATика є система загальноновизнаних і обов'язкових у даному мовному колективі значінь. Походження цих значінь соціально, вони належать до комунікативної функції мови, тоб-то здійснюють головне завдання мови — бути засобом спілкування між окремими членами колективу та являють собою, так би мовити, „матеріалізовані“ колективні ідеї.

На думку французького мовознавця Баллі, „експресивна тенденція мови працює для словника, а аналітична (інтелектуальна) для граматики“.

З соціальної природи граматичних значінь випливає той дуже важливий для мовознавства факт, що нема ані одної категорії граматичного значіння, загальнолюдської, спільної всім мовам. Напр., навіть така звичайна для нас категорія, як категорія роду, існує тільки в індоєвропейських (і то не всіх, бо напр., англійська мова її не має) і семітських мовах.

Сучасну наукову граматику (аналізу формальної структури) ділять звичайно на науку про форми й формальне значіння окремого слова — *морфологію* та на науку про формальне значіння словосполучень — *синтаксу*.

Подібно до звукової аналізи, аналіза формальної структури теж буває описова (статична) та історична. У першому випадку до граматики належить опис формальної структури мови без пояснення причин, що зумовлюють сучасний її стан. У другому ж випадку предметом граматики є еволюція мовної структури, виявлення процесів її зміни та встановлення закономірності цих змін.

¹⁾ Термін „граматика“ (грецьке γράφο — пишу, γράμμα — літери, письмо, письменство) традиційний. Він виник ще в олександрійців. Бо вони студіювали головню мову письмовних пам'яток. ГраMATика в їх розумінні була нормативна наука, „що вчить правильно писати й говорити“ — помилковий погляд, який існував, проте, в науці аж до половини минулого століття та ще й досі в ширших колах вельми поширений підо владою шкільної традиції.

Статична аналіза не є виключно описом: вона має на меті виявити всю систему мови та закони її структури за даної доби її існування. На думку сучасних мовознавців (де-Соссюр), вона не менш важлива для теоретичного мовознавства від історичної аналізи.

Зазначити треба, що граматику вивчає виключно тільки формальний бік мови й тому треба її одмежувати передусім від практичного навчання мови, т. з. ортографії (науки про правильне писання) та ортоєпії (науки про правильне говорення), бо вона, як відділ теоретичного мовознавства, є наука суто об'єктивна, а не нормативна. Нічого спільного не має граматику з іншими відділами теоретичного мовознавства, як з фонетикою, так і з семасіологією, бо її предметом є виключно тільки вивчення формальної структури.

Характеристична риса цього відділу мовознавства є ще й те, що він не має загального характеру, бо кожна мова має свою систему форм і формальних значень, тоб-то свою власну граматику. Є мови дуже далекі своєю структурою (напр., китайська мова, що форм окремих слів зовсім не має, і наша мова) й тому загальних принципів граматики встановити не можливо.

При аналізі структури слова й фрази звертатимемо, отже, головну увагу на граматичні факти української мови та, з'ясувавши на них саме поняття граматичної форми й принципи формальної структури слова й фрази, виявимо через порівняння, що бувають ще інші принципи мовної структури, які в українській мові (та близьких з нею що-до структури мовах) мають другорядний характер, а в мовах іншої структури правлять за головні засоби формотворення.

А. Структура слова.

Форма слова.

Окремі слова, як мовні знаки у вужчому розумінні (знаки предметів думки), можуть бути дані в такому співвідношенні, що певні елементи звукового складу слова (здебільшого частини слова) виділяються в мовній свідомості, як певні знаки, що існують у слові. У звуковому складі різних слів часто можемо знайти дещо спільне. Коли такий спільний елемент повторюється в словах, що мають також спільні відтінки значіння, то він тоді в нашій свідомості виділяється й звуковий бік слова розкладається наслідком цього на частини.

Щоб зрозуміти можливість такого поділу слова на певні складові частини, зв'язані з певним значінням, придивимося, як відбувається процес розуміння взагалі. Коли чуємо фразу,

то щоб її зрозуміти, треба попередю знати значіння тих слів, з яких вона складається. Навіть не чувши раніш такої фрази, проте зрозуміємо її, оскільки слова, з яких вона складається, нам відомі з інших фраз, де вони були вжиті з тим самим значінням. Те ж саме можна сказати й про розуміння частин (звукових елементів слова. Хоч би ми почули вперше цілком нове слово, напр., слово недавнього походження *літак*, проте зрозуміємо його, бо нам відомі частини цього слова (звукові його елементи): ми зустрічали їх з тим самим значінням в інших словах, напр., *літ-ати*, *вітряк* (фонет. *вітр'-ак*) та ін.

Отже, щоб знати значіння частин слова треба конче, щоб ці частини з тим самим значінням повторювалися в інших словах.

Напр., у словах: *ножик*, *столік*, *хлопчик*, *котик* та ін. повторюється той самий звуковий елемент *-ик*. Цей елемент надає звуковим комплексам *нож*, *-стол*-, *хлопч*-, *кот*-здрібнілого значіння супроти значіння тих слів, де наведені звукові комплекси існують або без звукового елементу — *ик*, або в сполученні з іншими звуковими елементами, напр., *ніж*, *стола*, *хлопче*, *котом*. Таким чином — *ик* об'єднує асоціативно цілу групу слів із здрібнілим значінням. Візьмім ще слово *вода*. В цьому слові звуковий елемент *-а* повторюється з тим самим значінням (називного відм. однини, жін. роду) у словах: *рук-а*, *ног-а*, *стін-а*, *вол'-а* (*воля*) і т. д. Одначе, щоб цей звуковий елемент міг відокремитися в слові *вода*, треба, щоб і звуковий комплекс *вод-* повторювався в інших словах з тим самим значінням *вод-и*, *вод-ою*, *вод'-аний* (*водяний*) і т. д. Тільки тоді слово розпадається на частини, коли воно належить принаймні до двох рядів або до двох асоціацій слів, об'єднаних у такі ряди або спільним значінням, або спільним відтінком значіння.

Отже звуковий бік слова може розкладатися в мовній свідомості на звукові елементи, здебільшого частини слова, при чім кожна з них має своє значіння. *Звуковий елемент, що видозмінює значіння слова, виділяючись у нашій свідомості через повторення в інших словах, зветься формальним елементом слова* (або простіше формальною частиною слова). У звязку з цим *той звуковий елемент, що виділяється в нашій свідомості через те, що він або зустрічається, як окреме слово без цього формального елементу* (напр., *крик* супроти *крик-ом*), або в інших словах з іншими формальними елементами (напр., *крик-ом* проти *крик-и*, *крик-ливий*), зветься *основним елементом або основою слова*.

Звідси ясне буде визначення, яке дав формі окремого слова Фортунатов: „*Формою окремих слів у властивому цього терміну значінні зветься здатність окремих слів*

виділяти з себе для свідомості тих, хто [говорить, формальну й основну приналежність слова¹⁾].

Таке визначення форми окремого слова, як здатності виділяти певні звукові елементи, зв'язані з певними значіннями, випливає з того, що в живій мові існують, як далі побачимо, тільки готові слова з тими чи іншими формами. У практичних граматиках трапляється часто неправдиве визначення форми, а саме, що форма є сполучення основи з приростками (префіксами), наростками (суфіксами) й закінченнями. Таке визначення помилкове, бо визначаючи форму, як сполучення, напр., основи з суфіксом, тим самим виходимо не від фактів живої мови, а від результату цих фактів.

Основні й формальні елементи слів у сучасній лінгвістиці прийнято називати *морфемами*, тоб-то морфологічними елементами в складі слова, що мають самостійне значіння проти інших морфем і неподільні на елементи, які мають самостійне значіння. Напр., у слові *рученька* є три морфеми: перша *руч*—з основним значінням, друга—*еньк*—видозмінює основне значіння, надаючи йому пестливо-здрібнілий характер (супроти морфеми — *к*— в *руч-к-а*, що надає цьому слову тільки здрібніле значіння), третя—*а* має значіння граматичне (або граматичну функцію) називного відмінка однини, жіночого роду.

У новішій лінгвістичній літературі морфеми, що правлять за формальні елементи окремих слів, також прийнято називати *формантами*, або *формативами* (Formans, Formative), а ті морфеми, що правлять за основні елементи окремих слів, — *основними морфемами*, або просто *основами*.

Форманта ніколи поза словом не має значіння, напр., звук — *а* в слові *рук-а* сам собою нічого не означає. Цей звук стає формантою з того моменту, коли він у групі асоційованих слів починає служити для того, щоб відрізнити одну форму від іншої (*рук-а*, *рук-и*, *рук-ою*).

Отже, форманта має *диференціальну функцію*, тоб-то її завдання відрізнити в асоційованих групах слів одне слово від іншого. Звідси виникає, по-перше, той факт, що один і той самий звуковий елемент слова буває в різних рядах слів формантою з різними значіннями, напр., — *а* — в словах *вода*, *стіна* і т. д. означає називний відм. однини, жіночого роду, а в ряді слів: *села*, *вікна* і т. д. називн. множини, ніякого роду.

Крім цього, диференціальним характером форманти пояснюється ще можливість існування т. з. *негативних*

¹⁾ Існують також інші визначення цього терміну, напр., Томсон — „Общее языковедение“, Одесса, 1910, ст. 311, — визначає форму так: „Формами слів звуться різниці у звуковому боці та значіннях слів, утворювані різними формальними приналежностями в словах, що мають спільну основну приналежність“.

формальних елементів слова, що мають такі самі значіння, як і позитивні форманти. Взагалі кажучи, формантою може бути в слові все, чим у звуковому відношенні одно слово різниться від іншого, залежно від його ролі в фразі або залежно від складного значіння одного слова проти іншого. Тому й відсутність формального елемента в одному слові проти іншого слова, де при тій самій основній частині існують ще певні звукові (формальні) елементи, є також форманта. Коли візьмемо слова *стіл*, *кінь* (називний відмінок однини, чоловічого роду), *риб*, *стіл* (родовий множини, жіночого роду), *сел*, *питань* (родовий множини, ніякого роду), *встань*, *ріж* (2 особа однини, наказовий спосіб), то всі вони неначе б то формальної частини зовсім не мають. Подані граматичні значіння зв'язані в них якраз з відсутністю формальної частини супроти слів з тою самою основною частиною та з іншими формальними частинами або формантами, напр., *стол - а*, *кон - ем*, *риб - а*, *установ - и*, *сел - о*, *питань' - а*, *встань - мо*, *ріж - те*.

Наявність негативної форманти в слові визначенню форми не суперечить, бо такі слова мають також здатність виділяти основний і формальний елемент, тільки що формальний є нулевий, негативний.

Зазначити треба, що коли маємо слова такі, як *стіл*, *ніж*, *човен*, то вони, як співвідносні зі словами *стол - ик*, *нож - ик*, *човн - ик*, мають ще інше значіння, зв'язане з відсутністю формального елемента, а саме, коли *ножик* означає „малий ніж“, то *ніж* означає „великий ніж“, бо кожна форма є явище співвідносне та передбачає існування іншої форми.

Окреме слово, як ми вже казали раніш, має значіння або реальне, або тільки граматичне, напр., слова *стіл*, *ходити*, *білий* мають значіння реальне (самостійні слова), а слова *з*, *перед*, *і*, *та*, *чи*, *не* мають значіння тільки граматичне. Те ж саме треба сказати про морфему. Основні морфему самостійних слів мають реальне (семантичне) значіння, формальні морфему (форманти) мають або значіння семантичне (додаткове), або тільки формальне (граматичне). Основна частина самостійних слів має в українській мові завжди (основне) семантичне значіння, напр., *стол - ик - ом*, *пис - а - ти*, формальні ж частини мають або семантичне (додаткове), або формальне значіння. У слові *стол - ик - ом* основна морфема — *стол* означає відомий предмет, форманта *- ик* видозмінює значіння основної морфему, надаючи їй здрібнілого відтінку (додаткове семантичне значіння); з другою ж формантою *- ом* зв'язано декілька формальних значень; орудного відмінка однини, чоловічого роду. Отже, окреме формальне слово з огляду на значіння побудоване цілком аналогічно до словосполучення.

Дві ідеї значіння, між якими існує такий зв'язок, що одна визначає іншу, можуть бути вказані або сполученням двох слів, або двох морфем. Комбінація визначуваного поняття в мові з поняттям-визначенням зветься *синтагмою*, а сам зв'язок синтагматичним. Такий зв'язок буває або межі двома поняттями, вказаними двома словами, або межі двома поняттями, вказаними частинами слова (морфемами в ширшому цього слова розумінні). Синтагматичне сполучення окремих слів зветься *зовнішня синтагма*, напр., *маленький хлопець, малий стіл*, де *хлопець, стіл* є визначувані слова, а *малий* визначення.

Внутрішня синтагма полягає в тім, що ідеї (поняття), які відносяться одна до одної, як визначення до визначуваної ідеї, зв'язані не з окремими словами, а з морфемами, складовими частинами окремого слова: *хлопч-ик, стол-ик*. Різниця межі внутрішньою синтагмою й зовнішньою є в тім, що визначення внутрішньої синтагми показує сталу ознаку визначуваного поняття, а визначення зовнішньої синтагми є ознака більш або менш випадкова, яку можна замінити іншою.

Зауваження. Точно відмежувати внутрішню синтагму від зовнішньої за значінням трудно, бо існують і такі, на перший погляд, зовнішні синтагми, де визначення є ознака стала, напр., укр. *бігати на ковзанах* і франц. *patiner* або рос. *железная дорога* і укр. *залізниця*. Визначення *на ковзанах, железная* це ознаки сталі, хоч вони вказуються не частиною слова, а окремим словом. Такі визначення трапляються тільки в таких словосполученнях, що становлять лексичні одиниці.

Існує ще один різновид синтагми, т. з. *схована синтагма*. Напр., коли вживаємо якесь слово не в прямому, а в переносному значінні, напр., у фразі *по весні степ укривається зеленим килимом* слово *килим* має рівночасно два значіння: одне стале, звичайне та друге таке, що виникає з даного контексту, даної обстанови говоріння. Тоді першим значінням визначається інше. Визначення в такій схованій синтагмі є те, що Потебня називав „внутрішньою формою слова“.

Форма слова є, як ми бачили, результат асоціацій. Коли яка мова має форми окремого слова, то це означає, що слова в ній не існують відокремлено (ізолювано) від інших слів, а що вони належать до формальних асоціацій, або *граматичних категорій*: у нас асоційовані між собою всі, напр., відмінки того самого іменника або прикметника, всі часи, способи, особи того самого дієслова, а з іншого боку — всі, напр., родові відмінки іменників і прикметників, всі перші особи дієслів і т. д.

Кожне формальне слово належить, отже, до різних граматичних категорій. Однак, навіть у мовах з формами окремих слів не всі слова мають форму, напр., у нас існують також *слова без форми*, напр., прийменники, сполучники, частки, неформальні прислівники, неформальні слова-вигук та інші. Усі такі слова існують ізолювано від інших слів

та не мають здатності відокремлювати в нашій свідомості основних і формальних елементів. До морфології, як науки про форми окремих слів, такі слова без форми не належать. Їх розглядає з погляду на ролю в фразі синтакса.

Зауваження. Оскільки морфеми являють собою звукові, елементи (частини) слова, то, щоб правильно поділити слово на морфеми, краще треба зробити правильну звукову аналізу слова за звуками, а не за літерами.

У практичних граматиках, навіть сучасних, часто трапляється неправильний поділ слів на морфеми, напр., у царині відміни іменника кажуть в наших практичних граматиках про закінчення на—*я, ю, е, і*, протиставлячи їх закінченням на—*а, -у, -е, -і*, тоб-то ділять іменники на основну й формальну частину так: *кон-я, кров'-ю, дин-ю, у пір'-ї наді-єю* і т. п. Так ділити не слід, бо єдиний правильний з морфологічного погляду поділ буде такий: *кон'а, у-кров'і-у, дин'-у, пір'і-і, наді'є-ю*. Те ж саме не слід казати про іменники жін. роду з основою на приголосний, як *ніч, сіль*, бо всі іменники мають основу на приголосний. Ці слова в називному відмінку однини зовсім не мають закінчення, що якраз є ознака називного відмінка цих слів, тоб-то являють собою негативні форми. Отже, при морфологічній аналізі треба орієнтуватися не на літери, а на звуки.

Наслідком плутання літери зі звуком, звичайши практичну граматику, трудно уявити собі, напр., той дуже важливий для української (й російської) морфології факт, що основа іменників має завжди останнім звуком тільки приголосний.

Звукове розгалуження морфем

У морфології поділяються формальні слова на морфеми, тоб-то звукові елементи в складі окремого слова з певним семантичним або формальним значінням. Морфема являє собою так само, як і окреме слово, єдність звукової сторони й значіння, бо тотожні звуковою стороною, але різні значінням звукові елементи слів не слід вважати за одну морфему, напр., *мед-у, вод-у, нес-у*. Так само за різні морфеми вважатимемо різні звукові елементи слова, наділені тим самим значінням, напр., значіння називного відмінка однини, жіночого роду належить у словах *рук-а, нога* форманті—*а*, в слові *ніч, сіль*—негативній форманті. Різні морфеми будуть теж флексії місцевого відмінка однини, чоловічого роду: *і, -у, -ові* (в *ліс-і, в садк-у, на брат-ові*) і т. д.

Проте часто трапляється, що морфеми звуковою стороною бувають не тотожні, а тільки більш або менш схожі. Напр., у рядах слів: *луг, на луз'-і, луж-е; кінь, кон'а, кон-ем, хлопець, хлопці'-а, хлопці-ем; сил-а, на сил'-і, сел-а; рук-ою, дин-єю* і т. д.

Звукова різниця в *луг-, луз-, луж-* або *-ою, -єю* не має впливу на значіння. Тут ми говоримо не про різні морфеми, а про *звукове розгалуження* однієї морфеми, або про *чергування звуків морфеми*.

Зауваження. Звукове розгалуження (звукове чергування) морфем не слід плутати з формальним чергуванням звуків у словах, або т. з. тематичною флексією, про яку скажемо окремо.

Звукове розгалуження пояснюється тим, що звукові зміни є наслідок звукових процесів, які відбуваються цілком незалежно від розвитку формальної структури. Звукове розгалуження буває двояке: *фонологічне* та *історичне* (або фонетичне).

Фонологічні чергування залежать виключно від тих процесів, що відбуваються в даний момент у мові, тоб-то від діяння фонологічних законів. Під впливом наголосу, сусідства інших звуків та інших фонетичних умов, появляються, як нам вже відомо з фонетики, комбінаторні різновиди фонем (звукових типів). В різних словах фонетичні умови існування морфеми бувають різні, тому звуковий її склад у різних словах підлягає різним впливам, через що й виникає чергування.

До фонологічних чергувань в українській мові належать, напр., *сел* - о : *сел* - а, *голуб* : *голуб* - ка, бо в цих морфемах чергуються не різні звукові типи, а тільки різновиди фонем. У російській мові, де за сучасного її стану відбуваються серйозніші зміни вокалізму й консонантизму, фонологічних чергувань більше : *вод* - а, *вод* - у, *взд* ' - аной, *груст* ' , *грузд* ' - а, *л'от*, *л'да*. Головні фонологічні чергування російської мови викликані фонологічними законами редуції ненаголошених голосних та зміни сонорності приголосного залежно від наступного приголосного й у кінці слова.

Історичні чергування це вже не чергування комбінаторних різновидів фонем, а самих фонем у складі морфеми. Діянням сучасних фонологічних законів мови такі чергування не з'ясовуються, бо від наших сучасних артикуляційних звичок вони не залежать. Отже й причин такого розгалуження морфем слід шукати не в сучасному стані мови, а в її історії. Коли ми тепер в одному слові вимовляємо й чуємо один звуковий тип, а в іншому з тою самою морфемою та в її складі інший, то це тільки тому, що ми ці слова за своїли так від тих, від кого навчилися говорити. Причиною виникнення історичних чергувань були фонологічні процеси в мові наших предків, що, відбуваючись протягом життя багатьох поколінь, являли собою вже процеси фонетичні (історичні) й мали наслідком фонетичні закони, тоб-то постанови нових звукових типів. У сучасній стадії мови зберігся лише наслідок, а не причина цих процесів.

Приклади історичних чергувань з української мови: *печ* - у, *пек* - ти, *пик*; *кін* ' , *кон* ' - а, *кон* - ем; *стол* - ом, *нож* - ем; *вечір*, *вечор* - а, *вечер* ' а і т. д. З'ясувати їх може тільки історія мови.

Історичні чергування можна віднести до різних діб у житті мови, бо за кожної доби життя мови на протязі

Ї еволюції відбувалися певні звукові перетворення (фонетичні процеси), які в сучасному стані мови мають свої сліди в звуковому розгалуженні морфем, напр., наше чергування *e : o* (*беру, збор-и*) відноситься до праїндоевропейської доби; чергування *г, к, х : з, ц, с : ж, ч, ш*, (*луг, лузі, луже*) — до праслов'янської; чергування *e : o* (*вечор-а, в-вечер і*) або *e(o) : звуковий нуль* (*сон, сн-у, день, дн'-а*) — до праукраїнської; нарешті, *e(o) : і* (*стіл, стола; річ, речі*) теж давнє українське, але пізнішої доби, бо воно не охопило всіх українських говірок (поліських). Звичайно, для кожної доби історичних чергувань можна виявити більше прикладів чергування, ми ж обмежилися тільки одним прикладом для кожної доби.

Взагалі кажучи, сучасний стан кожної індоевропейської мови зберігає в історичних чергуваннях сліди звукових перетворень з різних діб їхнього життя.

З такими чергуваннями не треба плутати факультативних різновидів звукового складу морфем, як, напр., *писа-ти, писа-ть; народ, нарід; порв-іте, порв-ить; роб-ить, роб-е;* в будинк-у, в будинк-ові; питань-, питан'-ів, і т. д. Такі явища звуться *варіантами морфем*.

Форми словотворення й словозміни

Візьмім, напр., слово *ножи́ком*. У цьому слові відокремлюється основна морфема *нож-*, тому що вона повторюється з тим самим семантичним значінням (як назва відомого предмету) у словах *нож-ик, нож-ик-ами, ніж-* (нуль), *нож-ів, нож-иці* і т. д. Далі виділяється ще в нашій свідомості форманта *-ик-*, що повторюється в словах: *стол-ик, нож-ик* та інш. Нарешті, ще відокремлюється друга форманта *-ом*, що повторюється в словах: *стол-ом, берег-ом, дуб-ом* та інш.

Отже, в даному слові маємо два формальні елементи *-ик-* та *-ом*. Значіння цих формант видозмінюють значіння основної морфemi, однак характер видозмін, надаваний їй першою й другою формантою, не є однаковий. Форманта *-ик* має додаткове семантичне значіння, тому вона видозмінює та доповнює значіння основної морфemi, бо *ніж* і *ножик* є назви різних предметів думки. Форманта *-ом* має інший характер. Її значіння формальні: орудного відмінка чоловічого роду, однини. Тому вони до семантичного значіння, утвореного сполученням морфем *нож + ик*, нічого не додають та не видозмінюють його. Напр., значіння орудного відмінка тільки визначає роль слова в фразі, тоб-то позначає залежність даного слова від іншого. У фразі „*хлопець стругав паличку ножиком*“ формальне значіння орудного відмінка, зв'язане з формантою *-ом*, вказує тільки на

певну функціональну залежність ідеї слова „ножи́ком“ від ідеї слова „струга́в“.

Отже, формантами першого типу позначаємо різницю в самих предметах думки, формантами ж другого типу позначаємо відношення одних предметів думки до інших. Тому й форманти поділяються на *форманти словотворення*, або *основотворення* та *форманти словозміни* або *флексії*.

Зауваження. Таку форманту, як — *ик*, можна назвати також формантою основотворення, бо в слові *ножи́ком* вона з основи *нож-* (простої основи) утворює основу *нож-ик-* (основу похідну).

Формальні елементи, що служать для словотворення (основотворення), видозмінюють або доповнюють значіння основної морфеми й утворюють, таким чином, різницю між основами, що мають спільну основну морфему (*нож-ик*, *ніж*, *нож-иці*). До таких словотворчих формант належить ще, напр., форманта *-ач-*, що позначає дієву особу, напр., *слухач*, *діяч*, *глядач*, та інші.

Форми, утворювані за допомогою словотворчих формант, звуться *формами словотворення* (або основотворення). Такі форми належать словам, як лексичним одиницям, незалежно від інших слів у фразі й тому звуться також *несинтаксичними*.

Форманти словозміни (інакше синтаксичні форманти) утворюють ті форми окремих слів, що позначають різні функціональні відносини межі ідеями значіння слів, як членів фрази. *Синтаксичними* звуться вони тому, що позначають відношення між словами й належать словам, як елементам словосполучень. Утворювані за їх допомогою форми звуться *формами словозміни*.

Ці формальні елементи словозміни виступають яскраво в нашій свідомості, як рухомі частини слів, що змінюються залежно від зміни синтаксичного значіння, тоб-то вони правлять за елементи зміни слова. Тому звуться вони звичайно *флексіями* (форманти з синтаксичним значінням). Як показує порівняно значіння цього латинського терміну (*flexio*, згинання, зміна), вони надають мові гнучкості її елементів; тому й мови, що мають в окремих словах такі елементи, звуться *флексивні*.

До синтаксичних форм в українській мові належать відмінки іменників; відмінки, числа й роди (в однині) прикметників; особи, числа, роди (в минулому часі), часи й способи дієслова.

Всі інші форми української мови є несинтаксичні. Поділ форм на синтаксичні й несинтаксичні умовний та невирішений з боку логічної послідовності. Передусім те, що одна й та сама форманта буває часто носієм кількох формальних значень, з яких одні синтаксичні, а другі несинтаксичні. Так, у слові *ножик-ом* форманта *-ом*, окрім синтаксичного

значіння орудного відмінка, має ще несинтаксичні значіння числа й роду. Ці значіння несинтаксичні, бо вони відношень між словами у фразі не позначають, вони вносять реальний відтінок у значіння іменників, хоч не завжди, напр., у словах: *стіл* — *столи*; *учитель* — *учителька*; *раб* — *раба* число вносить реальний відтінок у значіння (*стіл* — *столи* будуть назви різних кількістю предметів). Зате нічого реального нема в роді таких слів, як: *стіл*, *стіна*, *питання* або в числі таких слів, як *каміння*, *галуззя*, *сані*, *двері*, *вуса*. Категорія роду в нас суто граматична, бо в більшості випадків рід є лише мовний факт, що не має реального значіння.

Ще треба зазначити, що число й рід іменника, самі собою несинтаксичні, впливають на число й рід прикметників і дієслів (згода) й тому мають певне відношення до синтаксичних форм. Проте вважаємо ці форми за несинтаксичні.

Форми словотворення бувають формами цілого слова (напр., таку форму маємо в формі числа іменників в словах: *стіл* — *столи*), тоді вони звуться *несинтаксичними формами цілих слів*. Форми ж такі, як *столик*, *біл-еньк-* (ий), будуть формами словотворення у вузчому цього слова розумінні. Вони належать не цілим словам, а тільки основам, тому й звуться звичайно *формами основ або основотворення*.

Форми словотворення в ширшому розумінні поділяються на дві категорії: до першої належать форми в таких словах, як *ножик*, *біленький*, *спатоньки* проти *ніж*, *білий*, *спати*¹.

Такі форми позначають тільки різницю в певній змінливій ознаці окремих предметів думки, позначуваних цими словами в їхніх словотворчих формах. Отже тут маємо лише відозміну реального значіння основної морфеми. Сюди належать також і форми числа іменників (*ніж* — *ножі*), форми степенування прикметників і прислівників (*білий* — *біліший*; *високо* — *вище*), виду дієслів (*писати* — *написати*) і т. д.

Другу категорію становлять такі форми словотворення, які належать словам, що позначають окремі предмети думки у їхньому співвідношенні, але не звязаному з різницею в змінливій ознаці, тоб-то різні предмети думки, між якими існує певне співвідношення: напр., *письмо*, *вечеря*, *читач*, проти: *писати*, *вечір*, *читаю*.

Наявність форм основотворення дає нам змогу поділити слова на *прості*, *похідні* й *зложені*.

Форми словозміни або форми флексії слів!) теж бувають двоякі :

1. Форми присудковості (або предикативності), які позначають різницю у відносинах значіння одного слова, що править у реченні за присудок, до значіння іншого слова, що є підметом у даному реченні. В такій ролі слова мають

¹) Не треба забувати, що форма є поняття співвідносне.

формальні значіння способу, часу й особи. Зазначити треба, що форми особи не існують окремо від форм способу й часу й тому їх розглядають, як форми присудковості. Напр., у реченні „сонце світить“ предикативний зв'язок між підметом „сонце“ й присудком „світить“ виказаний формами теперішнього часу, дійсного способу, 3-ої особи.

2. Другу категорію форм становлять форми залежності та погодження. Їх звуть також синтаксичними у вужчому цього слова розумінні для відрізнєння від форм присудковості. Вони позначають синтагматичні відносини між словами в фразі та формальних словосполучєннях, як частинах фрази, тоб-то визначають зв'язок значіння одного слова, як визначєння або доповнєння, зі значінням іншого слова, визначуваним або доповнюваним.

В українській мові до форм такого типу належать форми відмінків іменника (окрім називного відмінка й кличної форми, бо ці форми, як далі побачимо, зовсім не є відмінки). Такі форми звуться формами залежності. Далі до форм синтаксичних належать ще форми відмінків, числа й роду (в однині) прикметників. Такі форми звуться формами погодження. Крім цього, до властивих синтаксичних форм належать ще форми числа й роду (в однині минулого часу) дієслова, бо це є також форми погодження.

Напр., у реченні: *сестра купила нову книжку* синтагматичний зв'язок залежності між словом *книжку* (доповнєнням) та словом *купила* (доповнюваним) виказаний формальним синтаксичним значінням слова *книжку*, а саме знахідного відмінка (рід і число значіння несинтаксичні, бо, напр., замість *книжку* можна б сказати *книжки* без зміни синтаксичного значіння). Межи словом *нову* й *книжку* існує також синтагматичний зв'язок, бо слово *нову* є визначєння слова *книжку*, через що цей прикметник має синтаксичні форми: знахідного відмінка однини, жіночого роду (усі ці три значіння належать одній форманті—у). Це є зв'язок згоди. Межи словами *купила* й *сестра* синтагматичний зв'язок *згоди* виказаний синтаксичними формами однини жіночого роду слова *купила* (предикативний зв'язок формами минулого часу, дійсного способу та негативно й 3-ої особи).

Різні способи утворєння форм окремого слова та їх заміна. Відсутність форм окремих слів

З'ясовуючи поняття форми окремих слів, ми розглядали досі той спосіб утворєння форм, що для нас найзвичніший,

1) Термін „флексія“ вживається, крім цього, ще в інших значіннях: по-перше, тематична флексія, як певний спосіб утворєвати форми взагалі; по-друге, флексії, як відмінкові закінчення іменників та прикметників та особові закінчення дієслів, тоб-то в першому й другому разі в значінні певного роду формант.

тоб-то коли форманти являють собою певні звуки або звукові комплекси, окремі від основних частини слова, що виділяються в звуковому складі слова після основних частин. Негативні форманти ми у складі слова також розуміли, як звукові, тоб-то як звуковий нуль, наділений певним значінням.

Не треба гадати, що такий спосіб утворювати форми окремих слів єдиний можливий в українській мові та інших що-до формальної структури з нею споріднених мовах. Такий спосіб в українській мові є головний, але поруч з ним існують у нас ще інші другорядні способи утворювання форм, а також заміни форм окремого слова формами словосполучень. Останній факт з'ясовується тим, що в нашій мові поруч із змістовими словами існують також слова з формальним значінням, тоб-то що-до значіння рівноцінні формантам. Нарешті, відсутність форм окремих слів робить необхідним виказувати зв'язки межі ідеями реального значіння, які належать окремим словам та частинам слова й виявляються переважно формами окремих слів іншими засобами, як наголосом, інтонацією, а головне, формальним порядком слів.

Усі ці способи в українській мові та споріднених з нею що-до структури мовах є цілком другорядні, однак, в інших мовах той чи інший спосіб, що в нас є другорядний, править за головний, хоч і не єдиний, бо поруч з переважною більшістю форм, утворюваних або замінюваних у кожній мові за одним принципом, трапляються форми, утворювані за іншими. Ніде в мові жодного принципу не додержано послідовно.

За кожної доби існування кожної мови засоби вислову відносин між значіннями—їх граматичні форми—бувають різні. Зазначити треба, що різниця буває між окремими мовами й різними етапами життя одної мови не тільки в способах виразу граматичних категорій, але й у самих граматичних категоріях. У зв'язку зі змінливістю й різноманітністю мовної структури стоїть той факт, що неможлива загальна грамати́ка для всіх або хоч декількох мов та що, напр., під терміном „історична грамати́ка“ української мови треба розуміти не аналіз мовної структури, а еволюцію граматичну.

Почнемо наш розгляд з найпоширенішого способу :

1. Афікси

Коли основна морфема й форманта виділяються в звуковому складі слова так, що кожна з них являє собою певний звук або звуковий комплекс, як окрему частину слова, тоді форманта зветься *афіксом*. Залежно від того, чи афікс стоїть після основної морфемі, чи в середині, чи перед нею,

бувають суфікси ¹⁾ (наростки), інфікси (вставки) та префікси (приростки).

Принцип суфігування властивий передусім мовам індоєвропейським. Переважна більшість форм української мови утворюється суфігуванням. Приклади відомі з попереднього. Зазначити треба тільки, що в слові буває часто не один суфікс, а — кілька.

Той самий принцип існує ще в мовах аглютинативних, про які скажемо далі, напр., турецькій, одначе, він здійснюється там цілком інакше.

В сучасних індоєвропейських мовах інфікси є спосіб цілком другорядний (дехто навіть його заперечує). Що вони були в праіндоєвропейській мові, свідчить латинська мова, де трапляються слова з вставним формальним *n*, напр., *jungo* (сполучаю) проти *jugit* (ярмо, рос. яго). Вставні звуки в українських словах *хаток*, *земель*, *вітер*, *вогонь* і т. д. проти *хатка*, *земля*, *вогню*, *вітри* і т. д. можна вважати тільки за додаткові форманти — інфікси, що підсилюють лише диференціальну здатність суфіксальних (у даних прикладах, негативних) формант.

Формальні префікси колись в індоєвропейських мовах зрідка бували; напр., т. з. *авгмент* у санскриті та грецькій мові: *λόω* (*lōo*) розв'язую, *έλωον* (*ellōon*) розв'язав. В українській мові вони існують здебільшого, як форманти, зв'язані з додатковим семантичним значінням. Тільки одна категорія виду утворюється іноді за допомогою префіксів (*написати*, *зробити* — *писати*, *робити*). Здебільшого ж трудно сказати, чи маємо діло з основою, утвореною за допомогою префікса, чи зі зложеною основою, хоч, напр., такі звукові елементи, як *пере-*, *роз-*, *су-*, *па-* (*переказати*, *розбити*, *сумежний*, *памолодь*), доведеться вважати за префікси, бо таких окремих слів у сучасній мові нема.

Префігування править за головний принцип побудови форм окремого слова у т. з. *префіксових мовах* негрів банту південної Африки. Там ті самі префікси приєднуються до кожного слова в реченні, так що всі зв'язані логічно слова починаються з тих самих звукових елементів

2. Повторення основи.

Форми окремих слів бувають і такі, де форманта не відокремлюється, як афікс, а форма утворюється повторенням основи (*редуплікація*), повним або неповним.

В індоєвропейських мовах редуплікація трапляється лише в старовинних (санскриті, грецькій та латинській, напр., лат. *dedi* — дав, санскр. *dadhami* — даю, грецьк. *λέλωκα* (*lelōka*) — розв'язав.

¹⁾ Терміном суфікс часто звуть такі лише суфікси, що не є флексії (відмінкові та родові закінчення). Ми вживатимемо цього терміну в ширшому значінні.

Вивчення походження слів у слов'янських мовах виявляє теж основи, утворені колись подвоєнням, напр., *дам* (з *дадмь*), *глагол* (з *гол-гол*), *прапор* (з *пор-пор*), *перепелиця* (з *пел-пел*). Крім цього, з дитячої мови: *тата*, *мама*, *баба*. З погляду мовної статистики тут про редуплікацію казати не доводиться, бо всі наведені основи є прості, а не похідні.

В малайських і полінезійських мовах явище редуплікації дуже поширене, напр., у мові острова Фіджі *motse* — спати, *motse-motse* — місце, де спати, у малайців о. Яви *ili* означає місто, *ili-ili* — міста.

3. Тематична флексія.

Як нам відомо, наслідком фонетичних змін звуковий склад морфеми часто розгалужується. Таке суто фонетичне розгалуження згодом може набути формального значіння, тоб-то стати додатковою формантою слова поряд з афіксом.

Це знову таки є наслідок диференціального характеру форманти, бо коли звукова різниця між словами, що з'явилася під впливом фонетичних змін, дає змогу відрізнити слово в одній ролі від того самого або подібного слова в іншій ролі, то воно легко може стати додатковою формантою.

Напр., наслідком фонетичного розгалуження морфема *пек* (*пик*) має ще в українській мові різновид *печ-* (*печу*, *печеш*, *печуть* — *пик*, *пекла*, *пекти*). *Печ-* існує як основна морфема теперішнього часу, *пек-* минулого й неозначеної форми. Через це чергування *к:ч* набуло формального додаткового значіння. В російській мові наголошений звук *о*, що з'явився наслідком фонетичного чергування (*е:о с'елó*, *с'óла*), став додатковою формантою для відрізнювання множини від однини. Тим-то з'ясовуються такі новоутворення за аналогією, як у народній мові *пóльта* проти однини *пальтó*.

Отже зміна звуків основи має іноді формальний характер, коли вона зв'язана з певним значінням. Тоді вона зветься *тематичною флексією* або *флексією основи*. У слов'янських мовах важливішу роль відіграє тематична флексія тільки для розрізювання видів дієслова, напр., укр. *везти* — *возити*, *помогти* — *помагати*, *замести* — *замітати*, рос. *доносит* — *донашивать*; польск. *przeprosić* (шпепросіц') — *przepraszać* (шпепрашац') і т. д. В інших індоєвр. мовах ця флексія служить для розрізювання інших форм дієслова, напр., грецьк. *λείπω* (*leipo*) залишаю — *λείπειν* (*leipein*) залишив; нім. *sprechen*, *sprach*, *gesprochen*; *singen*, *sang*, *gesungen* і т. д.

Однак в індоєвропейських мовах флексія основи, як можна гадати, фонетичного походження й править тільки, як другорядний засіб формотворення. Інакше в семітських мовах, напр., арабських та староврейській, де вона є головний засіб, через що ці мови становлять окремий тип мовної структури.

Слова там діляться на певні групи, де матеріальне значіння звязане з коренем слова (знак $\sqrt{\quad}$), що складається здебільшого з трьох приголосних і являє собою неначе кістяк слова¹⁾. Голосні правлять там за формальні елементи слова. Напр., у арабській мові: *катала* він убив, *кутіла* його вбито, *актала* він звелів убити, *катіл* вбий; *кітл* ворог і т. д. Отже $\sqrt{k + t + l}$ має певне значіння, що відповідає основним елементам нашої мови, від зміни ж голосних залежить зміна тих значінь, що належать у нашій мові формантам. Подібно від $\sqrt{\bar{d} + b + p}$, з ідеєю значіння „говорити“, утворюються форми: *дабара*, *дубіра*, *адбара*, *дубір* і т. д.; від $\sqrt{k + t + b}$ — „писати“ форми *катаба*, *кутіба* і т. д.

Аналітичні форми.

Поруч з формами окремих слів подибуємо в українській мові (та інших, подібних до неї що-до формальної структури) форми рівнозначні, але вказані не одним словом, а двома або більше, напр., укр. *буду писати*, нім. *ich werde schreiben* цілком рівнозначне з укр. *писатиму* або франц. *j'écrirai*. Так само німецьк. словосполучення *mit der Feder* має точнісінько те саме значіння, що й наше слово *пером*. Такі словосполучення лексично становлять одне ціле й не поділяються на значіння слів, з яких вони складаються, так само як і внутрішні синтагми.

Одне слово в такому сполученні має значіння рівноцінне основній морфемі, а друге форманті.

Такі форми, де за морфемі правлять окремі слова, звуться *аналітичними*, супроти *синтетичних*, де морфемі є звукові елементи окремого слова.

Коли такі слова-форманти мають тільки граматичне (формальне) значіння, то звуться тоді *службовими*. Від своїх основних слів-морфем вони часто відділяються іншими словами (*буду цілий день писати*). Звичайно тільки такі форми й звано аналітичними, хоч це поняття й ширше, бо воно охоплює також слова з додатковим семантичним значінням у внутрішніх синтагмах.

Залежно від того, чи в даній мові переважають синтетичні форми над аналітичними або навпаки, кажемо про мови *синтетичні* та *аналітичні*. Слов'янські мови (за винятком болгарської) синтетичні, хоч у них є певна кількість аналітичних форм, мови германські (напр., німецька) й романські (як французька) мають аналітичних форм значно більше; однак, з індоевропейських мов за аналітичні вважають мови англійську й новоперську, бо в них є повна перевага форм аналітичних над синтетичними.

¹⁾ З коренем звязується тільки ідея значіння, бо як у нас основи, так тут кістяки слів самостійно не існують.

Вивчення походження слів у слов'янських мовах виявляє теж основи, утворені колись подвоєнням, напр., *дам* (з *дадмь*), *глагол* (з *гол-гол*), *прапор* (з *пор-пор*), *перепелиця* (з *пел-пел*). Крім цього, з дитячої мови: *тата*, *мама*, *баба*. З погляду мовної статистики тут про редуплікацію казати не доводиться, бо всі наведені основи є прості, а не похідні.

В малайських і полінезійських мовах явище редуплікації дуже поширене, напр., у мові острова Фіджі *motse* — спати, *motse-motse* — місце, де спати, у малайців о. Яви *ili* означає місто, *ili-ili* — міста.

3. Тематична флексія.

Як нам відомо, наслідком фонетичних змін звуковий склад морфеми часто розгалужується. Таке суто фонетичне розгалуження згодом може набути формального значіння, тоб-то стати додатковою формантою слова поряд з афіксом.

Це знову таки є наслідок диференціального характеру форманти, бо коли звукова різниця між словами, що з'явилася під впливом фонетичних змін, дає змогу відрізнити слово в одній ролі від того самого або подібного слова в іншій ролі, то воно легко може стати додатковою формантою.

Напр., наслідком фонетичного розгалуження морфема *пек* (*пик*) має ще в українській мові різновид *печ-* (*печу*, *печеш*, *печуть* — *пик*, *пекла*, *пекти*). *Печ-* існує як основна морфема теперішнього часу, *пек-* минулого й неозначеної форми. Через це чергування *к:ч* набуло формального додаткового значіння. В російській мові наголошений звук *о*, що з'явився наслідком фонетичного чергування (*е:о с'елó*, *с'óла*), став додатковою формантою для відрізнювання множини від однини. Тим-то з'ясовуються такі новоутворення за аналогією, як у народній мові *пóльта* проти однини *пальтó*.

Отже зміна звуків основи має іноді формальний характер, коли вона зв'язана з певним значінням. Тоді вона зветься *тематичною флексією* або *флексією основи*. У слов'янських мовах важливішу роль відіграє тематична флексія тільки для розрізнювання видів дієслова, напр., укр. *везти* — *возити*, *помогти* — *помагати*, *звести* — *замітати*, рос. *доносит* — *донашивать*; польск. *przeprosić* (пшепросіц') — *przepraszać* (пшепрáщац') і т. д. В інших індоєвр. мовах ця флексія служить для розрізнювання інших форм дієслова, напр., грецьк. *λείπω* (*lejo*) залишаю — *λείποντα* (*lejojra*) залишив; нім. *sprechen*, *sprach*, *gesprochen*; *singen*, *sang*, *gesungen* і т. д.

Однак в індоєвропейських мовах флексія основи, як можна гадати, фонетичного походження й править тільки, як другорядний засіб формотворення. Інакше в семітських мовах, напр., арабських та староврейській, де вона є головний засіб, через що ці мови становлять окремий тип мовної структури.

Слова там діляться на певні групи, де матеріальне значіння зв'язане з коренем слова (знак $\sqrt{\quad}$), що складається здебільшого з трьох приголосних і являє собою неначе кістяк слова¹⁾. Голосні правлять там за формальні елементи слова. Напр., у арабській мові: *катала* він убив, *кутіла* його вбито, *актала* він звелів убити, *катіл* вбий; *кітл* ворог і т. д. Отже $\sqrt{k} + t + l$ має певне значіння, що відповідає основним елементам нашої мови, від зміни ж голосних залежить зміна тих значінь, що належать у нашій мові формантам. Подібно від $\sqrt{d} + b + p$, з ідеєю значіння „говорити“, утворюються форми: *дабара*, *дубіра*, *адбара*, *дубір* і т. д.; від $\sqrt{k} + t + b$ — „писати“ форма *катаба*, *кутіба* і т. д.

Аналітичні форми.

Поруч з формами окремих слів подибуємо в українській мові (та інших, подібних до неї що-до формальної структури) форми рівнозначні, але виказані не одним словом, а двома або більше, напр., укр. *буду писати*, нім. *ich werde schreiben* цілком рівнозначне з укр. *писатиму* або франц. *j'écrirai*. Так само німецьк. словосполучення *mit der Feder* має точнісінько те саме значіння, що й наше слово *пером*. Такі словосполучення лексично становлять одне ціле й не поділяються на значіння слів, з яких вони складаються, так само як і внутрішні синтагми.

Одне слово в такому сполученні має значіння рівноцінне основній морфемі, а друге форманті.

Такі форми, де за морфемі правлять окремі слова, звуться *аналітичними*, супроти *синтетичних*, де морфемі є звукові елементи окремого слова.

Коли такі слова-форманти мають тільки граматичне (формальне) значіння, то звуться тоді *службовими*. Від своїх основних слів-морфем вони часто відділяються іншими словами (*буду цілий день писати*). Звичайно тільки такі форми й звемо аналітичними, хоч це поняття й ширше, бо воно охоплює також слова з додатковим семантичним значінням у внутрішніх синтагмах.

Залежно від того, чи в даній мові переважають синтетичні форми над аналітичними або навпаки, кажемо про мови *синтетичні* та *аналітичні*. Слов'янські мови (за винятком болгарської) синтетичні, хоч у них є певна кількість аналітичних форм, мови германські (напр., німецька) й романські (як французька) мають аналітичних форм значно більше; одначе, з індоевропейських мов за аналітичні вважають мови англійську й новоперську, бо в них є повна перевага форм аналітичних над синтетичними.

¹⁾ З коренем зв'язується тільки ідея значіння, бо як у нас основи, так тут кістяки слів самостійно не існують.

Як слова - форманти, найчастіше вживаються член, приєменники та помічні дієслова.

Член трапляється не в кожній мові: напр., у нас його нема. В мовах романських і германських (а з слов'янських у болгарській) член відіграє дуже важливу роль, але в кожній мові іншу. Напр., у німецькій мові, — *der (ein) Tisch, die (eine) Wand, das (ein) Kind*, він має передусім родові та відмінкові функції; крім цього, позначає ще означеність або неозначеність. В англ. мові, де граматичного роду й синтетичних форм відмінкових нема, членом розрізняємо частини мови: *the play* гра, *to play* гратися. В романських мовах член позначає рід (чол. або жін.), число (але не відмінок), напр., *le nom* ім'я, *la plume* перо, *les mots* слова.

Зауваження. З слов'янських мов член існує тільки в болгарській. В інших слов'янських мовах є сліди вживання членів у давньому минулому. Колись прикметники своїми закінченнями не різнилися від речивників: *старь, стара, старо* мали закінчення (флексії) ті самі, що й *столь, нога, село*. Поруч з цими формами існували ще й аналітичні форми з постпозитивним (на другому місці) членом *старь и, стара я, старо е*. Через стягнення цих двох слів в одно виникли сучасні форми прикметників.

Друга дуже поширена група слів - формант є приєменники. Щоб зрозуміти їхнє значіння, треба порівняти німецьке *mit der Feder* з нашим *пер-ом* або франц. *de le père* з нашим *батьк-а*. Отже значіння таке, як наших відмінкових флексій.

У мовах аглютинативних, що утворюють свої форми за допомогою дуже складної системи суфіксів, приєменників зовсім нема. За те нас вражає величезна кількість відмінків, напр., у фінській мові 15, мадярській 21. Здебільшого вони відповідають нашим сполученням приєменника з іменником¹⁾. Кількість відмінків в індоевр. мовах неоднакова, напр., у нас 6, в німецькій мові 4, у франц. мові синтетичних форм відмінкових зовсім нема (називн. і знах. *le père*, родовий *du père*, давальний *au père*). Колись і в нас місцевий відмінок виказувався синтетичною формою: *Киевъ*, а тепер аналітичною (з приєменником) у *Kulvi*.

Також дуже поширені в багатьох мовах аналітичні форми дієслівні. Формантами бувають у таких формах позбавлені реального значіння допоміжні дієслова. У нас таким способом утворюються тільки майбутній час *буду писати* та передминулий *писав був*. — Німецька мова має дуже складну систему аналітичних дієслівних форм, утворюваних за допомогою дієслів - формант: *sein, haben, werden*. Ці форми бувають іноді дуже складні, як напр., *ich werde gelobt*

¹⁾ Так фінська мова виділяє відмінки *puussa* „в дереві“; *puusta* „з дерева“; *puuhun* „в дерево“; *puulla* „при дереві“; *puulle* „до дерева“; *puulte* „без дерева“ і т. д.

worden sein — мене похвалять. Багаті на аналітичні дієслівні форми теж французька й англійська мови.

Зауваження. Питання про взаємовідносини форм синтетичних і аналітичних в індоєвр. мовах дуже складне. Воно належить, властиво, до історії мови, але важливе й для статичної аналізи. Деякі синтетичні форми укр. мови виникли вже на очах історії з аналітичних, напр., *робитиму*, — *меш* і т. д. з *робити йму*, *робити ймеш* і т. д., при чім слово *йму*, *ймеш* і т. д. мало первісно реальне значіння, потім загубивши його, стало словом-формантою, а ще далі стало формальним елементом окремого слова¹⁾. Те ж саме треба сказати про походження форманти *ся*, що первісно означала себе в таких словах як *змиватися* — *змивати себе*, а згодом стала вживатися, як форманта в *сміятися*, де *ся* вже не означає себе. Що ці синтетичні форми походять з аналітичних, свідчить той факт, що ще й досі в західньо-укр. говірках вони аналітичні: *я ся дуже бою*, *що я му робити*, навіть літературне: *як ся маєш*.

Можна б припускати, що всі форми синтетичні виникли з аналітичних, тоб-то, що всі афікси були первісно словами-формантами. Але таке припущення було б помилкове, бо, поперше, переважна більшість афіксів пережила таку довгу історію, що й не можливо встановити, з якого саме слова виник кожен з них, а, по-друге, нам відомі ще постання афіксів не з окремих слів.

5. Відсутність форм окремих слів. Формальний порядок слів.

Формами окремих слів виказуються синтагматичні зв'язки у фразі, тоб-то відношення одних предметів думки до інших. Той факт, що навіть у мовах, які мають форми окремих слів, існують слова без форми, каже нам за те, що зв'язок цих слів з іншими для виявлення синтагматичного зв'язку мусить здійснюватися іншими способами. Що менше мова має форм окремих слів, то більшої ваги набувають ці інші способи. В мовах, що зовсім не мають форм окремих слів, вони стають необхідним виразом синтагматичного зв'язку між окремими елементами фрази.

Формальними елементами у фразі та словосполученнях, як частинах фрази, будуть уже не звуки, а *порядок слів*, а також градації в інтонації та наголосі. Такий порядок слів зветься *формальним*. Він полягає в тім, що роля слова в фразі залежить від його місця.

В мовах синтетичних (тоб-то в мовах с перевагою синтетичних форм), напр., в українській мові, формальний порядок слів у фразах та словосполученнях немає такого значіння, як у мовах аналітичних, хоч і в нас для змісту фрази або

¹⁾ Подібні до наших синтетичні форми майб. часу, утворені з аналітичних, є в сербсько-хорватській та французькій мові. Сербськ. *pisati cu* (писати хочу). — Франц. *je dormirai, tu dormiras, il dormira* спати́му і т. д. склалося з двох слів *dormir* спати та *j'ai, tu as, il a* маю, маєш, має.

словосполучення різні порядки слів не без ваги, бо при кожному з них виникають окремі відтінки значіння. З такого погляду можна б сказати, що ні в одній мові нема вільного порядку слів, бо навіть найменша його зміна надає фразі нового відтінку значіння. Одначе, такий порядок належить скоріш до засобів виразності мови, поряд з інтонацією та наголосом.

Що формальний порядок слів у синтетичних мовах дургорядний, можна пересвідчитися хоч би з того, що старі класичні мови, як грецька й латинська, користувалися в поезії часто т. з. *гіпербатами*, тоб то навмисною зміною загально-прийнятого порядку слів, як певним засобом виразності, при чім семантичний бік фрази від цього не змінювався. Напр., у латинського поета Горация читаємо: „Vile potabis modicis Sabinum cantharis“, що в українському перекладі означає (зберігши порядок слів оригіналу): „*Дешево питимеш Сабінське (вино) чарками*“. Ані в українській, ані в латинській прозовій мові такий порядок не є загально-прийнятий, проте дану фразу зрозуміємо, тому що звязок межі окремими словами вказаний формами окремих слів. Якби дану фразу перекласти з таким порядком слів, напр., англійською мовою, тоді даної фрази зовсім не можна було б зрозуміти, бо в англійській мові існує формальний порядок слів. Англійська фраза „men kill lions“ означає „люди вбивають левів“, а „lions kill men“ — „леви вбивають людей“. Французька фраза „la femme sauva la fille“ — „жінка врятувала дівчину“; „la fille sauva la femme“ — „дівчина врятувала жінку“.

За відсутністю точно визначеного формального порядку слів в укр. мові, такі фрази, як „*питання викликали сумніви*“ або „*сумніви викликали питання*“ (рос. „*весло задело платье*“), з погляду стилістичного не правильні, бо не зрозумілі.

В мовах, позбавлених цілком форм окремих слів, напр., китайській, значіння фрази цілком залежить від порядку слів. Зазначити треба, що у різних мовах, де формальний порядок слів є обов'язковий, він не в кожній однаковий. Візьмім приклад з малайської мови (о. Яви), де orang означає „людина“ й utan „ліс“, а мавпа зветься orang-utan (лісова людина), що цілком протилежне англійській конструкції forest man (лісова людина, лісничий).

Головні типи мовної структури.

На підставі схожості й різниці мов що - до утворювання форм окремих слів здавна вже в науці роблено спроби класифікувати мови, тоб - то встановити певні типи мовної структури. Така класифікація зветься *морфологічною*, бо й та частина граматики, що вивчає форми окремих слів, зветься морфологією.

Ця класифікація має свої хиби. Передусім те, що чимало мовних властивостей повторюється в різних мовах, не дозволяє гостро відмежувати один тип від іншого. Далі зазначити треба, що є ще чимало мов мало досліджених, з дуже своєрідною структурою, через що стає неможливим вкласти всі мови, які існують на світі, в рядці небагатьох встановлених наукою типів мовної структури. Коли ще до того додати, що така класифікація нехтує даними історії мови й часто залічує до одної групи мови різного походження або до різних груп мови спільного походження (як от німецька й англійська мова, що мають спільне походження, але належать до різних типів мовної структури, бо англійська мова у своєму розвитку форми окремих слів майже втратила), то звідси доведеться зробити висновок, що морфологічна класифікація великої наукової вартості не має, окрім практичного тільки значіння, щоб зручніше було оглянути різні мови з їх формальними властивостями. З цього погляду вона для науки дуже корисна.

Ще з половини минулого століття роблено спроби класифікувати мови за формальною структурою, а властиво, що саме найцінніше було в цій роботі, встановлювати типи мовної структури й визначати, які мови до кожного типу належать.

Довго був поширений поділ людських мов на три типи: 1) мови *ізолятивні* (або кореневі), 2) мови *аглютинативні* й 3) мови *флективні*. Гадали навіть, що кожна мова на світі до одного з цих типів мусить належати. Сучасна наука теж приймає ці типи, але не в такому розумінні, бо тепер відомо, що, окрім них, існують ще інші типи мовної структури, визначені вже також наукою.

Розглянемо спершу коротко ці три типи, бо до них дійсно належать найважливіші мови на світі, а потім познайомимось також з типами мовної структури, встановленими наукою пізніше.

За типового представника *ізолятивних* мов вважають китайську мову. До тогож типу належать ще мови тибетська, сіямська, бірманська та інші мови південно-східної Азії.

Ізолятивними звуться вони тому, що в них форм окремих слів зовсім нема. Раніш звали їх також кореневими. Ця назва виникла з того неправдивого уявлення, що односкладові китайські слова тотожні з коренями, тими найпростішими елементами, які знаходить етимологія в індоєвропейських мовах. Одначе, ця односкладовість китайських слів не є щось первісне, як раніш гадали, бо, на думку новіших лінгвістів, односкладові слова китайської мови з'явилися наслідком розкладу багатоскладових слів.

Форм окремих слів китайська мова зовсім не має; не має через це й чогось подібного до наших „частин мови“.

Побудова китайської мови така відмінна від нашої, що нам навіть трудно уявити собі той спосіб, яким китайці висловлюють свої думки. А зазначити треба, що китайська мова має за собою дуже давню культуру, тому має засоби для вислову навіть дуже складних думок. Навіть окремих слів в нашому розумінні у китайській мові нема: існують т. з. словосклади, що вживаються в різних значіннях залежно від комбінації з іншими словоскладами та від інтонації. Таких інтонацій у китайців аж чотири, напр., „ма“ з високою рівною інтонацією означає *мати, стара жінка*, з низкою рівною — *коноплі*, з спадною — *лаяти*, з висхідною — *коняка*. Так само слово „та“ озна-чає залежно ще від ролі в реченні „великий“, і „збільшувати“, і *величина*, і „дуже“. Отже змінюється залежно від інтонації значіння словоскладів, а властиво ідея значіння, бо словосклади подібно, як, напр., частини нашого слова, самостійно не вживаються та стають чимсь подібним до наших слів тільки в сполученні з іншими.

Синтагматичний зв'язок межі елементами фрази виказується в китайській мові дуже складним формальним порядком слів, а також т. з. порожніми словами (хоч це другорядне), наближеними до наших прийменників¹⁾

Другий тип мовної структури становлять мови *аглютинативні* (від латинського слова *gluten*—*клей; agglutinare*—*приклеювати*). Звичайно до цього типу залічують мови, напр., турецьку, татарську, фінську, мадярську (угорську), естонську та дуже багато інших.

Принцип аглютинації (прикляювання) полягає в тім, що для вислову формальних відтінків думки мова вживає окремих звукових елементів — суфіксів, що приєднуються до основної частини слова в певнім порядку. Ці суфікси цілком зберігають свою індивідуальність, бо кожен дуже легко відділюється від іншого та від основної частини слова.

Аглютинація різниться від флексії власне тим, що в наших мовах (флексивних) формальні частини слова дуже щільно зростаються з основною й становлять із нею нерозривну цілість. Через те, що в аглютинативних мовах суфікси, неначе б то механічно приставлені до слова, побудова окремих слів у них дуже ясна й прозора: для кожного відтінка значіння завжди вживається той самий суфікс, майже однаковий із звукового боку, тимчасом у нас для кожного відтінка буває кілька суфіксів, напр., для родового відм. іменників чоловічого роду — *a, -y*, жіночого — *u, -i*, ніякого *a*, для прикметників — *o, -o'*, родовий множини знов таки має свої окремі закінчення. Далі в аглютинативних мовах кожен суфікс має тільки одне значіння, тоб-то окремий суфікс означає число, окремий суфікс існує теж для

¹⁾ Властиво існує не китайська мова, а китайські мови, бо південні китайці північних зовсім не розуміють.

кожного відмінка і т. д. А в нас суфікс — *ого* в слові *доброго* має аж три значіння: родового відм., однини, чолов. рсду; — *еш* у слові *береш* має значіння 2-ої особи однини, тепершн. часу, дійсного способу і т. д.

У турецькій мові всі іменники мають для кожного відмінка закінчення (суфікс), спільне для однини й множини. Множина утворюється за допомогою окремого суфікса, що приєднується до основної частини слова, а до нього знову приєднуються ті самі відмінкові суфікси, що й в однині. Кількість відмінків більша, ніж у нас, бо нема зовсім прийменникових сполучень. Взагалі кажучи, всі іменники (та дієслова) утворюють форми за одною, дуже простою схемою, бо кожне граматичне відношення має свою сталу незмінну ознаку. Окремих слів-прикметників нема, певні суфікси мають прикметникове значіння.

Приклади з турецької мови:

oda кімната, *oda-lar* кімнати, *oda-da* в кімнаті, *oda-lar-da* в кімнатах, *oda-dan* з кімнати, *oda-lar-dan* з кімнат і т. д.; *ev* будинок, *ev-ler* будинки, *ev-de* в будинку, *ev-ler-de* в будинках, *ev-den* з будинка, *ev-ler-den* з будинків і т. д. Ще деякі приклади: *el* рука, *el-im* моя рука, *el-im-de* в моїй руці, *el-im-de-ki* той, що в моїй руці, *el-im-de-kin* того, що в моїй руці, *baba-lar-um-dan* від наших батьків, *dede-ler-in-den* від наших дідів і т. д.

Система дієслівних форм також дуже розвинена й побудована також симетрично, так що турецькою мовою можна висловити дуже складі відтінки значінь, напр., *sev-mek* любити, *sev-me-mek* не любити, *sev-il-mek* бути любленим, *sev-il-me-mek* не бути любленим, *sev-dir-mek* примушувати любити, *sev-is-dir-il-eme-mek* не можна стати такими, що взаємно любляться, і т. л.

Правда, не всі аглютинативні мови мають таку прозору структуру, як турецька або татарська. Фінсько-угорські мови не мають уже такого простого об'єднання основи з закінченнями, у них намічається вже початок переходу до флективного типу. Інші мови, як тунгузька, монгольська, а особливо манджурська, становлять перехід до ізолятивного типу,

Характерною рисою аглютинативних мов є ще т. з. гармонізація голосних, що поруч з наголосом слова зв'язує основний елемент слова з формальними в одне слово. Вона полягає в тім, що голосний основи визначає якісний характер голосних у суфіксах (*sev-mek—al-mak baba-lar-um-dan, dede-ler-in-den*).

Третій тип мовної структури — *мови флективні*. До них належать мови індоєвропейської сім'ї¹⁾. Раніш до них

¹⁾ Деякі індоєвропейські мови, як англійську та новоперську, можна назвати тільки флективними з походження, бо форм окремих слів вони зовсім не мають.

залічували також мови семітські, одначе, виявилось, що вони з огляду на свої формальні властивості мусять бути виділені в окремий тип.

Після того, як у науці відмовилися дивитися на три вище зазначені типи, як на етапи розвитку мовної структури, встановлено ще нові типи, зачислювані раніш штучно до одного з трьох вищезазначених.

Як окремий тип мовної структури виділено з флективних мов *семітські мови* (за Фортунатовим, *флективно-аглютинативні*). Головним засобом формотворення в них є флексія основи, нечисленні ж афікси приєднуються в цих мовах (напр., арабській) на подобу аглютинації. Де-в-чим ці мови наближені до флективних: існує два числа, два роди (чол. і жін.), узгодження прикметника з іменником і т. д. Дієслова мають два часи (наближені скоріш до слов'янських видів), наприклад, арабськ. *taktubu* (недоконана діяльність) ти писав, *katabta* (доконана діяльність) ти написав. Як у нас флексія основи, так у семітських мовах афікси існують тільки як другорядний, помічний засіб формотворення. Це створює межі семітськими мовами й індоєвропейськими таку різку межу, що доводиться вважати їх за окремі типи.

Серед мов, охоплюваних раніш назвою аглютинативних, панує така різноманітність мовної структури, що довелося відокремити з них деякі нові типи, а саме *префіксові* й *полісинтетичні*. Про префіксові мови негрів банту було вже сказано (див. ст. 191).

Полісинтетичні ж мови (інакше інкорпоративні, або втілюючі) належать тубільцям Америки. Головна характеристична риса мов такого типу є т. з. інкорпорація, тоб-то втілення цілої низки слів в одне слово. Наслідком цього фрази складаються з невеликої кількості таких стягнених слів, а часто й з одного слова. Напр., в мові ацтеків Мексики: *накатл*— м'ясо, *ква*— їсти, *ні*— я. З цього твориться одне слово-речення: *нінакаква*. Такі словоречення не слід вважати за словоречення первісної людської мови, з яких тільки згодом відокремлювалися слова. Тут маємо протилежне явище, бо з окремих слів творяться слова-речення.

Різноманітність типів мовної структури не обмежується вище розгляненими типами. Німецький мовознавець Фінк встановлює, як представників цілком відмінних типів, ще мову *самоанську* (Полінезія) та мову *грузинську*, гадаючи, правда, що всі мови на світі можна розподілити між 8 типами. Звичайно, ясно з усього, що наука тут свого останнього слова ще не сказала.

На правах рукопису. Перевидання
й продаж заборонено.

Видаання „ЗАОЧНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗУ“

Харк. окрліт 527/к. Зам. № 5947, т. 15.000.

Перша друкарня „Комуніст“ тресту „Харків-Друк“, Пушкінська вул., № 31

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА.

(За редакцією проф. Булаховського Л. А.)

ЗАВАДОВСЬКИЙ І. І.

проф. Дніпропетровського І. Н. О

ЛЕКЦІЯ X.**ФОРМИ СЛІВ ТА СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ****Класифікація окремих слів**

Наявність форм окремих слів у мові дає змогу класифікувати слова, тоб-то ділити їх на певні групи. Як нам відомо, в мовах флективних існує два типи форм окремого слова: форми словотворення й форми словозміни. З першого типу виділяються ті форми, що не належать усьому слову, а тільки основі (форми основотворення). Тому й класифікуємо слова передусім за тими формами, що належать основі, розрізняючи слова прості, похідні й зложені (форми основотворення й основозложення) та об'єднуючи їх в певні групи¹⁾. З огляду на форми словотворення, що належать не основі, а цілому слову (напр., форми числа й роду іменника та форми словозміни), ділимо знову - таки слова на розряди („частини мови“), зв'язані залежно від ролі в фразі з певними формальними значіннями.

1. Слова прості, похідні й зложені

Отже, маємо дві класифікації окремих слів. Щоб класифікувати слова за формами основотворення, треба передусім з'ясувати собі поняття основи. Під цим терміном розуміємо в повних або самостійних словах ту звукову частину слова, що має значіння семантичне, або реальне, тоб-то являє собою умовний знак якого-небудь предмету або явища дійсності (значіння основної частини називають часто також матеріальним, або речовим).

У словах *стола, хати, білий* маємо такі форманти, що належать усьому слову - *-а, -и, -ий*. Відкинувши їх, матимемо основні елементи *стол-, хат-, біл-*. Ці елементи вже більше не поділяються в нашій свідомості на частини, зв'язані зі значінням. Тому й зветься вони *основи прості*.

¹⁾ Відділ статичної граматики, що трактує про це, зветься наука про словотворення. Його не слід плутати з етимологією, що розглядає не ж саме, але не з погляду статичного, а історичного.

У словах *столика, біленькай, хатини*, відкинувши форманти *а,-ий,-и*, матимемо також частини слова, зв'язані з семантичним значінням *столик-,біленьк-,хатин-*. Одначе, ці значіння складні, бо вони являють собою внутрішні синтагми, тому що в їх складі виділяються ще форманти іншого типу—*ик,-еньк,-ик-*. Ці форманти належать формам основотворення, і тому утворену за їх допомогою основу звемо *похідною*.

Слова з простою основою звуться *проті*, а з похідною *похідні*. Назва „похідний“ означає, що певне слово походить від іншого, що існувало раніш, напр., *ночувати, чорніти* від *ніч, чорний*; *питання, столик* від *питати, стіл*; *золотий, печений* від *золото, пекти*. Досить поширена для простої основи назва *корінь* (нім. *Wurzel*), для похідної *пень* (нім. *Stamm*). Одначе, ці терміни при статичній аналізі мови дуже неаручні, бо їх уживають в етимології (науці про походження слова) в цілком іншому розумінні. Те, що для сучасного стану мови являє собою основу просту, з погляду етимології не є ще корінь, тоб-то той найпростіший звуковий елемент слова, який колись існував у мові, як первісна самостійна одиниця, а здебільшого це є *похідна основа*.

Щоб зрозуміти різницю межі коренем і простою (з погляду статичної аналізи) основою, можна взяти, напр., слова *добрий і старий*. З погляду статичного основні частини цих слів: *добр-* і *стар-* є основи проті, але історична аналіза виявить, що це колись були основи похідні *добр-*, *ста-*, утворені за допомогою суфіксу—*р*. Основна частина слова *добр-ий*—*добр-* збереглася в деяких словах, як *по-добр-а, по-діб-ний*, хоч, звичайно, з сучасного погляду між словами *добр-ий* і *по-добр-а* ніякого зв'язку вже нема. Одначе, й такої основної частини ще коренем назвати не маємо права; установити, з якого кореня виникло *добр-*, може тільки індоєвропейське історично-порівняльне мовознавство.

Тому, навіть виявивши, що слова *вік-но* (з *ок-н-о*) та *ок-о* або *стіл і стелити* є слова спільного походження, не можемо ще елементи *ок-,стол-* називати коренями навіть в історичному розумінні цього слова. Корінь може бути встановлений тільки історично-порівняльним вивченням індоєвропейських мов, і навіть тоді лише приблизно, залежно від стану лінгвістичної науки за кожного даного моменту.

Отже під терміном *корінь* розуміємо *просту основу пра-мови*, з якої виводять низку етимологічно споріднених слів та якої засобами історично-порівняльного мовознавства далі поділити не можна¹⁾.

1) Колись припускали, що корені праіндоєвроп. мови були односкладові елементи мови, що виникли безпосередньо з вигуків при трудових процесах. Сучасне мовознавство прийняло думку нім. мовознавця Гірта, що односкладові корені можуть бути виведені з багатоскладових *баз*.

Поняття „корінь“, також і „база“ до статичної граматики не належать зовсім. При синхронічній аналізі мови (тоб-то за певної визначеної доби її існування) можна казати тільки про основи прості й похідні. Щоб вирішити, чи та або інша основа є проста або похідна, треба брати до уваги добу, з погляду якої робиться аналіза.

Розрізнити основу просту від похідної не завжди легко, тому що, напр., слова *миска*, *дудка*, *дівка*, *хлопець* можуть здаватися похідними. Але що відповідних простих слів *миса*, *лава*, *дуда*, *хлоп* нема вже в нашій сучасній живій мові, то ці слова матимуть основи прості (*миск-*, *-дудк-*, *-дівк-*, *-хлопець-*) і тому будуть прості слова.

Треба ще згадати, що форми основотворення можуть мати не тільки суфіксальні, але й префіксальні форманти.

Коли маємо слова *столік*, *біленький*, *хатина*, то вони мають основну похідну відносно *стіл*, *білий*, *хата*. У словах *столічок*, *білесенький*, *хатиночка* похідні основи *століч-ок* *біл-ес-еньк*, *хат-ин-очк* утворені від похідних основ *стол-ик*, *біл-еньк*, *хат-ин*. Таким чином, бувають основи похідні, утворені від похідних, тоб-то похідні другого степеня.

Окрім форм основотворення за допомогою афіксів, існують ще в так званих зложених словах форми *словозложення*.

Словозложення буває *властиве* й *невластиве*, тоб-то формальне й неформальне. Перше буває тоді, коли об'єднуються в одну дві основи, з яких одна позначає визначувану ідею, а друга визначення: *пар-о-плав*, *довг-о-ший*, *жовт-о-гарячий*, *земл-е-мір*, *оч-е-видно*. Українська мова має навіть окремий формальний елемент *о* (*е*) для сполучування таких основ¹).

Шлях постання невластивого зложення інший. Воно відбувається таким способом, що два або більше синтаксично залежних слів об'єднується наголосом в одне ціле. Головна передумова такого об'єднання є те, щоб ці слова становили т. з. *лексикалізовану зовнішню синтагму*, тоб-то таке словосполучення, що не розпадається на значіння окремих слів. (Приклади з укр. мови: *Жовтнева революція*, *бігати на ковзанях*, *збити з пантелику*²), *водити за ніс*, *піти світ за очі* і т. д., з рос. мови: *спустя рукава*, *узнять всю подноготную*, *железная дорога* і т. д.). Від зложених (неформально) слів вони відрізняються тільки тим, що кожне слово тут має свій наголос, та що слова такого словосполу-

¹) Цей формальний елемент називають іноді інфіксом, тому що він вставляється в середину слова.

²) Деякі з слів, що належать до таких фраз, поза словосполученням ніколи не трапляються й самостійного значіння не мають, напр., *пантелик*, *цент* та ін.

чення бувають часто в фразі відділені одне від одного іншими словами. Дальший ступінь розвитку такого словосполучення буває такий, що всі слова об'єднуються спільним наголосом та наступає повна *інтеграція*. Зложені таким способом слова мають основу просту та не являють собою внутрішніх синтагм, чим вони й різняться від властивого зложення.

Приклади з укр. мови: *великдень* (польськ. *wielkanoc*), *перекотиполе* (ботан.), *болиголов* (ботан.), *Вернигора*, *Нелюй-вкорито* (прізвища), *північ*, *спочатку*, *додому*, *доценту*, *каригідний*, *нікчемний*, *понсуймайстер* і т. д. Особливо в народній мові таких слів дуже багато.

В романських мовах буває тільки невластиве зложення, напр., франц. *arc-en-ciel* (дословно: дуга на небі) веселка; *printemps* (перша пора) весна; італ. *primavera* весна, *belladonna* (красива панна) беладона (бот.) і т. д. Дуже часто трапляються сполучення з наказовим способом дієслова (як наше *перекотиполе*) італ. *curadenti* (дбай про зуби) зубочистка, франц. *parapluie*, *parasol* (бережись від дощу, б. від сонця); нім. *Stelldichein* (з'явився) побачення, *Vergissmeinnicht* (не забудь мене, бот.). З погляду статичного основи всіх таких слів прості, тому класифікуючи слова за формами основ, невластивого зложення зовсім не беремо до уваги ¹⁾.

За формами основ класифікація слів буде така: передусім слова діляться на *слова прості*, або *основні* та *похідні*. До перших належать слова з простими основами, до других слова з основами похідними й зложеними (при властивому зложенні).

Одначе, класифікуючи окремі слова за формами основотворення, розуміють звичайно не тільки те, що всі формальні слова поділяються на прості, похідні й зложені, але також певний розподіл на групи слів, об'єднаних спільною основою або спільними основотворчими формантами.

Група похідних слів, утворених від одної простої основи, становить *сім'ю слів*, напр., *світ*, *світло*, *свічка*, *світити*, *освіта*, *засвітити*, *освітлення* і т. д. Кожне похідне слово зв'язане значінням з тим словом, від якого воно походить, і тому тільки воно стає зрозумілим. За додатковими семантичними значіннями (які належать основотворчим формантам) слова поділяються на *семантичні класи*, напр., назва дієвої особи, знаряддя, якості і т. д., Таку семантичну класу становлять, напр., слова із спільною формантою *-ач* *слухач*, *діяч*, *перекладач*, *втікач*, *глядач* та ін.

¹⁾ При невластивому зложенні ступінь інтеграції залежить від ступеня лексикалізації. Слова *ведмідь* (з меду+ідь), *спасибі* (спаси біг)—цілком інтегровані, бо вони й цілком лексикалізовані, тоб-то слова, з яких вони склалися, вже не відокремлюються в нашій свідомості. Не можна цього сказати про *перекотиполе*, *болиголов*, де через відсутність повної лексикалізації не сталося й повної інтеграції.

Окрім вазначених способів утворювання слів поширився новішими часами в нас (спершу в російській, а згодом і в українській мові) новий, штучний спосіб через т. з. словоскорочення. Таким способом утворюються здебільшого назви державних і громадянських установ, посад тощо, особливо тоді, коли ці назви довгі та складаються з кількох слів.

Ці скорочення відбуваються за різними принципами, а саме: 1. Беруть початкові звуки тих слів, з яких складається повна назва установи, напр., ІНО (Інститут Народної Освіти), ВУАН (Всеукр. Акад. Наук) та з них складають нове слово. 2. Беруть назви початкових літер¹⁾ та з них складають нове слово: Уесерер (УСРР), Енкао (НКО), 3. Нову назву складають з початкових складів: Раднарком (але розрізняють Раднарком і Раднаркомат), виконком, Інгос, Совнаргос. 4. З першого слова беруть тільки перший склад і приєднують до другого слова: профспілка, сільгосшкола. 5. Часто плутають при утворенні слова різні принципи: Церобкоп. 6. Часто скорочення бувають довільні, напр., Сельмаш.—Трапляються дублети НКО (енкао)—Наркомпрос, Окріно—Окрнаросвіта і т. д.—Деякі такі скорочення морфологізовано, напр., виконком, виконкому, виконкомом і т. д., деякі (більшість) належать до слів, позбавлених форми, подібно до маловживаних чужомовних слів.

Не зважаючи на неунормованість та штучність цих скорочень, у практичному житті вони себе цілком виправдали, так що не можливо було б тепер уже без них обійтися.

2. Формальні класи слів (частини мови)

З огляду на форми словотворення, що належать не одній тільки основі, а всьому слову, та на форми словозміни, що завсіди належать усьому слову, тоб-то з огляду на форми синтаксичні й несинтаксичні поділяємо слова на певні розряди, або класи. Ці розряди звуться *формальними класами окремих слів*, або, як кажуть традиційно, *граматичними частинами мови*. В українській мові такими формальними класами є: *іменники, дієслова, прикметники й прислівники*.

Формальними звуться вони тому, що в морфології класифікувати можна тільки такі слова, які мають форму; слова без форми (прийменники, сполучники, „неграматичні“ прислівники, частки та інші слова неграматичні) не належать до граматичних частин мови.

Крім цього, назва „формальні“ класи походить ще й від того, що значіння таких формант, які належать формам цілих слів (не основ), завсіди є формальне (граматичне).

¹⁾ Так, як раніш у школі за панування звукової методи навчання грамоти називали літери: *а, бе, ве, ге, де, і* т. д.

Одначе, формальні значіння бувають різні — синтаксичні й несинтаксичні. Напр., рід і число іменників¹⁾ є категорія значіння формальна, хоч і несинтаксична, бо, коли кажемо „читаю книжку“, то рід і число слова „книжку“ не залежить від „читаю“. Інші знову формальні значіння, які належать формам словозміни, є синтаксичні, напр., відмінок, число й рід прикметника є значіння суто-формальне, бо воно позначає зв'язок одного слова в словосполученні з іншим. Напр., у словосполученні „бачу білу стіну“ прикметник „білу“ має формальне значіння жіночого роду, однини, знахідного відмінка тільки тому, що це слово визначає слово „стіну“.

Отже, коли формам окремих слів належать значіння формальні, то й поділ окремих формальних слів на частини мови відбувається за формальними значіннями. Кожна граматична частина мови має передусім характеристичні для неї значіння несинтаксичні, потім, залежно від ролі слова в фразі, певну групу значінь синтаксичних.

Така класифікація виходить не з певних наперед узятих логічних принципів поділу, а настільки сама виникає з самої мовної системи, як знакової системи функціональних відносин. Інакше схематичний поділ окремих слів, хоч би й логічно побудований, буде штучний, бо втиснути факти живої мови, що є продукт історичного розвитку, в рамці логічної схеми не можливо.

Зауваження. Повної послідовності при класифікації окремих слів за формами цілих слів (не основ) теж нема, бо формальне значіння належить іноді також формам основ. Напр., вид дієслова (доконаний та недоконаний) є формальне значіння, зв'язане з префіксальними або суфіксальними формантами, що є частиною основи. Напр., у нас утворюється недоконаний вид за допомогою префіксів (*на-писати* проти *писати*), *з-робити* проти *робити*), суфіксів (*куп-ува-ти* проти *купити*), навіть наголосу (*розкида́ти* проти *розкида́ти*) та флексії основи (*помага́ти* проти *помогти*). Всі ці форманти належать основі, проте мають значіння формальні. При поділі слів на частини мови беремо, отже, до уваги також вид, як формальне значіння, що належить дієслову.

Це знову таки має свої хиби, бо вид є формальне значіння, яке в українській мові трапляється, на перший погляд, навіть для іменників, утворених від дієслівних основ, напр., *визначення* (докон.), *визначіння* (недокон.) — рос. тільки *определение*. Одначе, в дійсності воно не так, бо іменник, утворений від основи недоконаного дієслова, означає реально процес, а від основи недоконаного — результат процесу і формального значіння виду не має.

Крім цього, зазначити треба, що певні групи суфіксальних основотворчих формант переважно властиві окремим частинам мови;

¹⁾ Нічого реального нема в тім, що *стіл* є іменник чоловічого роду, *стаття* жіночого, *вікно* ніякого. Те ж саме нереальним буває й число іменника, напр., те, що *каміння*, *волосся* має формальне значіння однини, а *сані*, *двері*, *ножиці* множини.

напр., іменники, мають переважно одні суфікси для утворення основ, напр., *-ик-, -ин-, -ок* та ін., (*столік, хатина, кілок*), прикметники інші, напр., *-ав-, -еньк-, -езн-* та ін. (*білявий, маленький, величезний*), дієслова ще інші, напр., *-ува-, -ку-* (*купувати, гукнути*). Одначе, наявність таких основотворчих формант нам підстави для класифікації не дає, бо їх значіння семантичні (додаткові), а не формальні.

Придивімося тепер до того, що являє собою кожна частина мови та які слова в мові до кожної класи належать.

Дієслова це є слова, які в українській мові мають передусім несинтаксичне значіння виду (*пишу, напишу*) й стану (*робить, робиться*). Головна їх роля в реченні це бути присудком. Тому вони мають форми способу, часу й особи (форми присудковости). Окрім цих форм присудковости, дієслова в українській мові мають ще властиві синтаксичні форми узгодження: числа, а в минулому часі роду. Для іншої ролі в реченні дієслова мають окремі форми. Коли дієслово не є присудок, а тільки визначення, тоді воно вживається з тими синтаксичними формами, які властиві прикметникам (*дієприкметник: лежить скошене сіно*), коли ж воно є визначенням визначення, тоді вживається в ролі прислівника (*дієприслівник: йдучи, зробивши*). Тоді форм присудковости, окрім часу, воно не має, але зберігає значіння часу. Нарешті, дієслово має ще *неозначену форму, або інфінітив (писати, написати)*, що вживається в реченні переважно, як форма, залежна від дієслів особових, від дієприкметників тощо. В цій ролі дієслово має тільки значіння виду та стану

В українській мові існує ще окрема безособова присудкова форма дієслова зі значінням минулого часу (частіш — ефекту вчиненої дії), дійсного або умовного способу, страждального стану *на-но* або *-то* (*його вбито, сіно скошено*).

Іменники це є слова з несинтаксичними формальними значіннями роду й числа та синтаксичним формальним значінням відмінка.

Кількість відмінків у різних мовах буває різна. У нас їх п'ять: родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий. З наукового погляду, називний відмінок не є відмінком, принаймні в такому розумінні, як інші. Коли інші відмінки означають залежність від інших слів, то називний означає відсутність такої залежності, тоб-то він є неначе нулевий відмінок. Так само не є відмінком і клична форма іменника.

Коли речівник у реченні вживається, як приложення, напр., *„пришов з двома юнаками-товаришами“*, тоді його формальні значіння роду й числа стають синтаксичні. Тоді відбувається перенесення формальних значінь, подібне до відомого нам перенесення значінь реальних (формальна транспозиція — реальна транспозиція).

Є багато чужоземних слів без форми, напр., *радіо, кашне, Марті*, що вживаються в реченні в ролі іменника. Вони вважаються за іменники завдяки своєму реальному значінню, тоб-то тому, що вони позначають предмет, а це реальне значіння як-раз те саме, що й формальне значіння іменника, тоб-то назва предмету або особи. Про формальне значіння частин мови скажемо окремо.

Прикметники несинтаксичних формальних значінь не мають зовсім. Вони мають тільки синтаксичні значіння відмінка, числа і в однині роду. У множині прикметники роду не мають зовсім, що свідчить про те, що іменники, від яких найчастіше прикметники залежать, а властиво, з якими вони погоджуються, теж у множині роду не мають. Нам здається, що такі слова як *стіни, вікна, столи* мають рід і в множині, але це тільки тому, що ми знаємо рід цих слів в однині. Зате визначити рід таких іменників, які однини не мають, напр., *сані, люди, ножиці, двері*, цілком не можливо. Зазначити треба, що т. з. ступені вищій і найвищій є слова, які відрізняються не формальним значінням, а семантичним: *біл-ий, біл-іший, най-біл-іш-ий* це є різні слова, які відрізняються формами основи. Всі три вони, маючи спільну просту основу *біл-*, належать до одної сім'ї слів, а кожне зокрема до іншої семантичної класи. Отже, ступенювання прикметників (а також прислівників) належить до науки про словотворення.—Про дієприкметники згадувалося вище.

Прислівники граматичні характеристичні тим, що вони визначають у фразі дієслово (*говорити тихо*) або, рідше прикметника (*дуже веселий*), тоб-то правлять за граматичний засіб визначати ознаки ознак. Окрему категорію прислівників становлять дієприслівники, які, отже, сполучають у собі природу дієслова й прислівника. Формальні ознаки прислівників указують на *прилягання* до певних формальних категорій слів: дієслів, прикметників та прислівників-таки.

До граматичних прислівників близькі значінням неграматичні, як: *заздалегідь, пішки, тихцем* та інш. Ця близькість пояснюється тим, що формальне значіння граматичних прислівників таке саме, як семантичне неграматичних, тому й роля і перших, і других у фразі однакова.

Окрім зазначених частин мови, старі традиційна граматики відокремлювала ще з формальних ¹⁾ слів *займенники* й *числівники*, хоч і перша, й друга категорія слів не є граматична, а семантична. В сучасному розумінні слова займенники це

¹⁾ Не згадуючи вже про неформальні, серед яких за старою граматику були прийменники, сполучники й вигукі (тільки неформальні). Про частки стара граматики й не згадувала. Що-до неграматичних прислівників, то стара граматики приєднувала їх до граматичних і робила між ними жодної різниці.

є окрема семантична категорія слів, яка протиставиться словам - назвам. Займенники мають значіння особливе: вони позначають предмети думки у їхньому відношенні до даного говорення (контексту) або саме відношення цих предметів думки до даного говорення, тоб-то, коротко сказати, вони мають певне значіння в даному контексті (розуміючи під контекстом всю обстанovu говорення, хто говорить, де, коли і т. д.). Напр., коли хтось постукає в двері і на запитання відповість: „я“, то, як не пізнаємо голосу, не знатимемо, хто це. Всі займенники, як семантична категорія, розподіляються між різними формальними частинами мови, навіть можуть бути неформальні слова, напр.: *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що* — займенники-іменники; *мій, свій, цей, той, чий, котрий* та інші. — займенники-прикметники; *як, так, там, де, туди* і т. д. — займенники-прислівники. Тільки через те, що займенникові іменники й прикметники мають деякі властивості проти інших (не в формальних значіннях, а у звуковому боці формант), то їх при відміні іменників та прикметників доводиться відокремлювати в окремі зразки відміни.

Що до числівників, то це також категорія семантична (назва числа).

Найголовніші семантичні категорії значіння в індоєвропейських мовах такі: 1, слова, що означають предмети (*стіл, віз, стіна*), як суми певних ознак, та 2, слова — ознаки сталі (*білий, білити, добрий, сто, сотий*) або змінливі на протязі часу (*бігати, крик, хапливий*, і т. д.). Ці значіння належать простим основам і звуться матеріальні. Значіння категорії числівників є матеріальне, бо вони означають певну сталу ознаку предмету. На тій самій підставі, що раніш відокремлювано числівники — назва чисел, можна б відокремити ще назви кольорів, звуків і т. ін.

Сучасна граMATика не ділить слова за значінням, а за формою, тому такі числівники, як: *один, два, перший, другий, десятий* і т. д., залічує до прикметників, тоб-то до таких слів, що мають синтаксичні форми числа, роду й відмінків; *тисяча, мільйон* і т. д. відносить до іменників, бо вони мають синтаксичні форми відмінка; *тричі, по-перше, в-перше* — до прислівників.

Взагалі кажучи, різниця межі старою традиційною й науковою (а навіть близькою до науковою, що прийнята в сучасній радянській школі) граMATикою полягає в тім, що, по-перше, нова розглядає в морфології тільки ті слова, що мають форму, а по-друге, визначає частини мови тільки за формою й формальним значінням. Стара граMATика визначала іменника „назвою особи або речі“, розуміючи це, як значіння реальне, проте не заперечувала, що слова *крик, радість, ходіння* є теж іменники.

3. Формальні значіння частин мови

Кожне самостійне слово в нашій мові має певне *реальне* значіння (зміст), що відповідає певному явищу дійсності. Воно позначає завжди або певну ознаку, або певний предмет, як сукупність ознак. Ознаки бувають, як нам уже відомо, або сталі (пасивні), що є в самій природі предмету, або змінливі (активні), що змінюються на протязі часу.

Цей поділ нічого спільного не має з поділом формальним, бо кожне формальне слово має ще *формальне* (граматичне) значіння, що належить слову, як певній граматичній частині мови, тоб-то значіння, завдяки яким слова: *хата, блакить, крик* є іменники, *білий, добрий, хатній* — прикметники, *ходить, червоніти, кричати* — дієслова, *тихо, добре, червоно* — прислівники. Реальні значіння слів *крик, крикливий, кричати, крикливо* будуть однакові, проте це різні формальні частини мови.

Отже, з одного боку у кожному самостійному (змістовому) слові є завжди певне реальне значіння, через що воно стає лексичним елементом мови, та, з іншого боку, всі без винятку формальні слова (хоч би й не самостійні, напр., член або допоміжне дієслово) мають значіння формальні, що належать їм, як граматичним частинам мови. Неформальні ж слова, хоч би й змістові, формальних значінь не мають.

Ми вже бачили раніш, що кожне формальне слово замикає в собі дві групи значінь, а саме значіння семантичні (основні й додаткові) та формальні (синтаксичні й несинтаксичні). Кажучи про лексичне значіння цілого слова, розуміємо суму його семантичних (матеріальних) значінь. Формальне ж значіння слова буде сумою тих формальних значінь, що їх дане слово має, як граматична частина мови.

Формальне значіння цілих слів дуже часто зливається з матеріальним, і тоді нелегко його виявити, напр., у словах: *хліб, дерево* (назва предмету), *білий, тихий* (назва приписаної незмінної ознаки), *ходить, кричати* (назва змінної ознаки). Тому, щоб визначити формальні значіння слів, як частин мови, треба відокремити через абстрагування формальне значіння від реального в таких словах, де значіння формальне з реальним не збігається, напр., для іменників у словах: *крик, ходіння, блакить*; для прикметників: *рукливий, дерев'яний*; для дієслів: *червоніє, чумакував*.

Почнемо з дієслова. Слова *роблю, ходжу* означають тільки певну змінливу ознаку (діяльність), тому в них формального значіння й не помічаємо. Одначе, в словах, де реальним значінням буде назва предмету (або особи), напр., *чумакує*, формальне значіння є відмінне від матеріального. У фразі „*Василь чумакує*“ дієслово означає не те, що

Василеві належить певна сума ознак (реальне значіння слова „чумакує“ є назва особи, як носія певної суми ознак), а те, що він дістає ці ознаки, при тому не зокола, помімо самого себе, а що він сам діє й творить ці ознаки. У фразі „сніг біліє“ дієслово *біліє* не показує нам, що сніг має певну сталу ознаку (білого коліру), а що він сам активно діє, творячи цю ознаку (порівн. *сніг є білий*).

Таким чином, лексичне, або матеріяльне значіння слова *чумакує* буде назва предмету (особи), а формальне — назва діяльності. У слові *біліє* маємо матеріяльне значіння сталої ознаки, формальне ж змінної.

Отже формальне значіння дієслова є активна ознака, тоб-то ознака, створювана діяльністю предмету¹⁾.

Зауваження. Формальне значіння діяльності виникло за дуже давньої доби з реального (як майже всі формальні значіння), тоб-то за доби примітивної свідомості людини, яка гадала, що її оточують живі істоти (анімізм), що мають певні ознаки, як наслідок своєї діяльності. „*Дощ іде*“ означало, ніби це явище є якась подібна до людини жива істота, що виконує певну діяльність. Коли з розвитком суспільної свідомості зникали підстави для реального значіння, це значіння залишалося, як граматичне

Традиційна граматики визначала дієслова, як „слова, що означають діяльність або стан“, не розрізняючи цілком формального значіння від матеріяльного. Тому й це визначення було неправильне.

Формальне значіння іменника це назва предмету, як носія певної суми ознак. Одначе, й тут слова: *стіл, чоловік, трава* з матеріяльним значінням предметовості нам цього не виявляють. Зате *крик, мудрість, блакить* та ін., з матеріяльним значінням ознаки активної або пасивної, дають нам змогу пізнати формальне значіння предметовості, бо тільки тям формальним значінням відрізняються згадані слова від *кричу, мудрий, блакитний*.

Зауваження. Значіння іменника формальне теж колись було реальним, та з розвитком культури людства перетворилося на формальне, як певна форма мовного мислення. Досить тільки за допомогою певних суфіксів надати якому завгодно матеріяльному значінню несинтаксичні форми роду й числа та синтаксичні відмінки, як уже починаємо мислити собі таке слово зі значінням предметовості, напр., *ходіння, українізація*.

З іншого боку, такі слова, як *колібри, кенгуру, кашне, радіо* (лужомовні) мислимо теж як речівники, тому що вони позначають предмети. У фразі наділяємо такі слова формальними значіннями іменників: *завод імени товариша Марті, м'ясодий кенгуру* і т. д.

Коли дієслово має формальне значіння ознаки активної (діяльності), то прикметник має формальне значіння пасивної

¹⁾ Часто формальне значіння дієслова навіть суперечить матеріяльному, напр., *лінується, змирав* (формальне — діяльність, матеріяльне — відсутність діяльності).

ознаки. Порівнявши фрази: *зелена трава* — *трава зелене*, побачимо різницю між формальним значінням дієслова й прикметника. Одначе, „*зелений*“ має й матеріяльне значіння сталої ознаки. Тому, щоб зрозуміти формальне значіння прикметника, візьмім слово *рухливий* з матеріяльним значінням діяльності. Проте *рухливий* не означає, що людина виконує певну діяльність (рухається), а що „рухатися“ є сталою ознакою людини, тоб-то слово „*рухливий*“, як і всі прикметники, має формальне значіння сталої ознаки.

Багато в укр. мові таких віддієслівних прикметників, напр., *пожовклий, замерзлий, печений, цілющий, видющий* та ін.

Є також прикметники з матеріяльним значінням предметності: *золотий, залізний, хатний* та ін. Всі вони мають формальне значіння сталої ознаки, чим і визначається роль цих слів у словосполученнях.

Четверта основна частина мови, прислівник (граматичний) тісно зв'язаний з прикметником, від якого він переважно утворився: *добре, тихо, гарно* і т. д. Різниця від прикметника та, що прислівник посилав нас не до предмету, а до ознаки цього предмету (можна сказати „*гарно співає*“, але не кажуть „*гарно хата*“). Звідси впливає визначення формального значіння прислівника, а саме, як пасивної ознаки, що відноситься до ознаки предмету (здебільшого активної).

Неграматичні прислівники, напр., *газард, додому, тут, там* у словосполученнях уживаються, як граматичні (*побіг тижцем*). Вони мисляться нами, як прислівники, завдяки своєму матеріяльному значінню, однаковому з формальним значінням граматичних прислівників.

Як окремі класи слів, хоч формами основ дуже тісно зв'язані з дієсловом, існують ще *діеприкметники* (причасники), *діеприслівники* (діепричасники) та *інфінітиви* (неозначена форма дієслова). Кожна з цих категорій має свої формальні значіння, напр., діеприкметник *печений* (*вчора печений хліб*) відрізняється від прикметника *печений* як раз формальним значінням. Прикметник *печений* має формальне значіння пасивної ознаки (діяльність у цьому слові є значіння матеріяльне). Діеприкметник *печений* має формальне значіння складне (дієслівне й прикметникове), тоб-то пасивної ознаки, створюваної діяльністю (активною ознакою). Пор. рос *лампа, стоящая на столе* (стоїть, але може й лежати), і *стоячая лампа* (яка має певну сталу ознаку — стояти).

Аналогічне є відношення формального значіння діеприслівника, напр., *беручи, взявши*, до формального значіння прислівника. Прислівник є пасивна ознака ознаки предмету, діеприслівник — пасивна ознака ознаки, створювана активною діяльністю предмету. Пор. прислівники: *мовчки, пошепки* з діеприслівниками: *беручи, взявши*.

Що-до неозначеної форми дієслова (інфінітиву), то її формальне значіння є значіння діяльності (активної ознаки), але діяльності, абстрагованої від предмета, що виконує цю діяльність.

Класифікація слів за формами й формальними значіннями не належить до загального мовознавства. Вона подібна до нашої і в мовах споріднених що-до формальної структури (хоч і тут бувають різниці), але цілком інша в мовах іншої структури; в мовах ізолятивних така класифікація цілком не можлива.

Б. Структура фрази

Зміст фрази

Аналіза формальної структури фрази, як певної мовної одиниці, що відповідає певній одиниці мислення, є предметом другого відділу граматики, що зветься *синтаксою*, або наукою про форми й закони словосполучень.

Щоб зрозуміти фразу, мало ще знати реальні значіння слів, з яких дана фраза складається, бо ці реальні значіння лексичних одиниць не є рівновартні, або, як кажуть, між значіннями лексичних одиниць існує синтагматичний зв'язок. Такий зв'язок полягає в тім, що значіння одного слова (або групи слів) визначається або доповнюється значінням іншого слова (або іншої групи слів). Такі реальні значіння можна назвати також ідеями (поняттями). Отже, щоб зрозуміти фразу, конче треба знати її синтагматику, тоб-то той зв'язок певної логічної залежності, який існує в фразі між ідеями, позначуваними тими або іншими словами та групами слів.

Синтагматичний зв'язок межи лексичними одиницями існує в кожній мові, але в кожній мові він виявляється іншими способами, бо закони формальної структури фрази залежать від типу структури, до якого дана мова належить. Треба зауважити, що навіть межи мовами одного типу, напр., нашою й німецькою, які обидві флективні, є велике розходження у зовнішніх способах формальної побудови фрази, тоб-то способах зовнішнього виявлення синтагматичного зв'язку.

Ми вже в морфології зустрічали поняття *синтагми*, визначивши її, як комбінацію двох ідей — визначуваної і визначення. Ми розібрали поняття *зовнішньої синтагми* (малий ніж), *внутрішньої синтагми* (ножик) та *схованої синтагми* (вживання слів у непрямому значінні, напр., *читав Франка* замість *твори Франка*).

Синтакса, як наука про форми словосполучень, бере до уваги не тільки такі зовнішні синтагми, як напр., *малий*

хлопець, брат купив, але також вищезазначені внутрішні синтагми. Аналітичні форми (з *братом, буду писати*) також належать до синтакси, бо це є словосполучення, дарма що вони являють собою лексичні одиниці.

Візьмім тепер фразу: *високо під небом вечірнім пролітали величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч*. Тут передусім можемо знайти такі синтагми: *дикі гуси; гуси пролітали; пролітали під небом; під небом вечірнім; високо під небом; величезним табуном; пролітали табуном; пролітали у плавні; пролітали на ніч*.

Усі ці синтагми є синтагми прості, бо в кожній з них є одно поняття, виказуване лексичною одиницею (словом або словосполученням¹⁾), як визначуване або доповнюване іншим поняттям, а друге, виказуване так само, як визначення або доповнення іншого поняття.

Одначе, синтагматика даної фрази не є така проста, бо синтагми знов - такі бувають звязані проміж себе синтагматично. Поняття, з яких складається значіння фрази, злучаються в складні поняття, виказувані простими синтагмами, ті знов вступують у синтагматичний звязок з іншими й, кінєць кінцем, всі поняття, виказувані в даній фразі, поділяються на дві синтагми (прості або зложені). Між цими двома синтагмами існує також звязок, одначе, інший від звичайного синтагматичного звязку. Про цей звязок скажемо нижче.

Отже, наша фраза поділяється на дві частини: 1. *дикі гуси*, 2. *високо під небом вечірнім пролітали великим табуном у плавні на ніч*. Кожна частина являє собою синтагму. Між цими частинами існує також синтагматичний звязок, і перша частина визначається другою, але інакше. В першій частині маємо одну просту синтагму (в інших фразах, як далі побачимо, буває й зложена), а в другій частині маємо зложену, при чім зложену не з простих синтагм, а з зложених. В її складі можемо знайти ще такі зложені синтагми: *пролітали високо під небом вечірнім, пролітали величезним табуном*.

Отже, поняття, виказувані словами, і бувають визначеннями інших понять, виказуваних іншими словами (напр., *під небом* є визначення слова *пролітали*), і визначаються одночасно іншими поняттями, вказаними іншими словами (напр., *під небом* визначається словом *вечірнім*).

Розглядаючи склад одиниці мислення²⁾, виказуваної фразою, можемо знайти в ній дві половини: *чільну й залежну*.

¹⁾ Лексичні значіння бувають і складні у внутрішніх синтагмах, напр. у нашому прикладі *величезних* (= дуже великих). — Крім цього, у нашій фразі за лексичні одиниці правлять також словосполучення: *під небом, у плавні*.

²⁾ Аналізувати об'єктивно одиницю мислення маємо змогу, виходячи з мовних фактів.

Кожна така половина одиниці мислення являє собою поняття, просте або складне (скоріш розчленоване). Отже, в одиниці мислення існує два поняття, між якими мусить бути при говоренні усвідомлений зв'язок співвідношення, а саме причинової або генетичної залежності. Такий зв'язок є *зв'язок предикативний*. Залежна частина віднесена до чільної через втручання особи, що говорить.

Тільки при цій умові, коли в думці є дві ідеї, зв'язані предикативно, можна казати про закінчену думку. Порівняймо два словосполучення: *стіл є чорний та чорний стіл*. Перше відбиває закінчену думку, бо між поняттями, вказаними словами *стіл і чорний*, існує предикативний зв'язок, у другому словосполученні між поняттями, вказаними тими самими словами, предикативного зв'язку нема, тому друге словосполучення не є закінчене думкою.

Для такого предикативного сполучення двох понять, що містить у собі твердження або заперечення, існує в логіці термін: *розсуд*. Кожен розсуд складається з двох понять, або членів. Перший член логічного розсуду є те, що про нього що-небудь стверджуємо або заперечуємо, другий член те, що ми про що-небудь стверджуємо або заперечуємо. Члени розсуду бувають поняття прості або розчленовані. За останнього випадку в кожному члені мусить бути одне поняття, що не служить вже визначенням іншому. Напр., тим що наша фраза відповідає розсудові, то в першій її частині таке поняття, що вже не служить визначенням іншому, є слово *гуси*, у другій — *пролітали*, бо кожне таке поняття, вкупі з іншими, зв'язаними з ним (але не предикативно), становить одне складне поняття, тоб-то член розсуду. Член розсуду (розчленований на чільне поняття й залежні від нього поняття або нерозчленований), про який щось стверджуємо або заперечуємо, зветься *суб'єктом*¹⁾ розсуду. Другий член розсуду (теж розчленований або нерозчленований) — поняття, яке стверджуємо або заперечуємо, зветься *предикатом* розсуду. Членів у розсуді буває лише два, не більше й не менше.

¹⁾ *Зауваження*. Недавно померлий російський учений Шахматов у своїй капітальній праці „Синтаксис русского языка“ (Ленінград, 1925, Ювіл. видання Акад. Наук ССРР) називає розсудом лише один із видів одиниці мислення. За одиницю мислення взагалі він уважає *комунікацію*, розуміючи під цим той окремий акт думки, який має на меті сповістити інших людей, що в мисленні відбулося певне сполучення уяв. За словами Шахматова, комунікація є психологічна основа мислення взагалі. Розсуд же тільки така комунікація, що містить у собі твердження або заперечення. Напр., фразам: *Батько дома? Ідіть геть! Хоч би ти посидів з нами!*

¹⁾ Суб'єкт, предикат — слова латинські. По нашому: підмет і присудок. Однак, підметом і присудком називатимемо члени речення; тому для членів розсуду залишаємо латинські терміни.

та інш., не відповідають у мисленні розсуду, а інші види комунікації. Одначе, тим що розсуд у мовному мисленні трапляється частіше від інших видів комунікації, то для простоти говоритимемо тільки про розсуду.

Формальний бік фрази

Між словами, що виказують поняття, мусить існувати певний зовнішній зв'язок. Слова, що входять у склад синтагм, щоб творити таку синтагму, мусять бути зв'язані формально за граматичними законами мови, звичайно різними в різних мовах. Тому й фраза, оскільки вона відповідає одиниці мислення (розсудові), мусить своєю зовнішньою формою (структурою) відбивати ті зв'язки функціональної залежності, що існують межі окремими поняттями, як складовими частинами, на які розчленовано думку.

Межі одиницею мислення (розсудом) можна спостерегти прямий зв'язок, аналогічний до того, що існує межі словом і його значінням. Одначе, звідси не слід іще робити висновку, що їх можна ототожнювати.¹⁾ Фрази, як мовної одиниці, не можна вважати навіть за точне відбиття розсуду. Передусім уже те, що членів у розсуді два, а слів (лексичних одиниць) у фразі буває одно, два або більше, свідчить про серйозну різницю між ними.

Напр., одне слово *мороз*, вимовлене з відповідною інтонацією, може становити повну фразу, що відповідає розсудові, а саме такому, де з суб'єктом—поняттям конкретної ознаки (*мороз*) зв'язано предикативно поняття ознаки абстрактної (буття, існування).

Проте, розчленування фраз повинно безперечно засновуватися на їхньому зв'язку з розсудом. Звичайно фрази бувають таких двох видів:

1. Такі фрази, де кожному членові розсуду (суб'єктові й предикатові) відповідають певні слова або групи слів (остання особливо тоді, коли суб'єкт або предикат, або й обидва члени розсуду в поняття розчленовані), напр., *сонце — світить; скелисті високі береги — зараз за островом відступаються од річки*. Такі фрази поділяються на дві частини, і кожна частина відповідає одному членові розсуду. Такі фрази звуться *двочастинні* (рос. термін: *двосоставные*).

2. Бувають ще й такі фрази, де сполучення суб'єкту з предикатом виказується одним словом або словосполученням. Напр., у фразах: *мороз! вже; світає; насипали край дороги дві могили в житі; ходім додому; пишу тобі листа* та ін. сполучення суб'єкта розсуду з предикатом

¹⁾ Таке ототожнювання фрази, як мовної одиниці, з розсудом, одиницею мислення, було в старій традиційній граматиці, що визначала речення, як „думку, виказану словами“, хоч речення, як і взагалі фраза, не є одиниця мислення, а мовна одиниця.

вказано словами: *мороз, світає, насипали, ходім, пишу*. В цих фразах не можна вже зробити поділу на дві частини, які б відповідали членам розсуду. Проте, не слід гадати, що ці фрази або неправильні, або в цілому не відповідають розсудові. Звуться вони *одночастинні фрази*.

У двочастинних фразах існує завжди в кожній частині одне слово (точніше, лексична одиниця), яка позначає поняття, що може бути ще визначуване іншими поняттями в даній частині, одначе, не служить визначенням інших понять, позначуваних іншими словами. Напр., у фразі *скелисті високі береги — зараз за островом відступаються од річки*, в першій частині таким словом буде *береги*, а в другій — *відступаються*. Такі слова є головні члени: перший головний член чільної частини, яка відповідає суб'єктові розсуду, а другий — залежної частини, яка відповідає предикатові розсуду. Коли ці головні члени фрази зв'язані граматично, то звуться перший *підметом*, а другий *присудком*.

Граматичний зв'язок між підметом і присудком виявляється т. з. *формами присудковости*, тоб - то формами особи, часу й способу. Напр., у фразі *сонце світить* зв'язок межи цими словами, яко підметом і присудком, вказаний формами 3-ої особи теперішнього часу, дійсного способу.

Фразу, в якій маємо форми присудковости, звемо *реченням*. Одначе, трапляються часто фрази, де нема граматичних форм присудковости, напр., *мороз!* є фраза, але не речення. Це не означає, що одночастинні фрази не можуть бути реченнями. Коли лексична одиниця, що вказує сполучення підмета з присудком, тоб - то *головний або незалежний член одночастинної фрази*, має граматичні форми присудковости, то вважаємо її за присудок, а таку одночастинну фразу за речення, напр., *пишу вам листа, мені сказали, ідіть додому!* В таких реченнях значіння особи є не тільки граматичне, але й реальне, бо це формальне значіння належить поняттю, що становить суб'єкт розсуду.

Зауваження. Такі речення звать іноді безпідметовими. Проти цього не можна нічого сказати, бо дійсно в них є граматичний присудок, а підмету нема. Неправильно називають їх, щоб відрізнити від безособових, неповних, кажучи, що тут підмет легко собі уявити. Такі речення безперечно повні, і нічого в них не пропущено. Про справжні неповні речення й взагалі неповні фрази скажемо пізніше.

Окремий різновид таких одночастинних речень є *речення безособові*, напр., *вже смеркає! його записано*. Безособовим зветься таке речення не тому, що дієслова в них не мають значіння особи, а тому, що значіння особи в таких реченнях є суто-граматичне, не реальне. В реченні *вже смеркає* значіння слів *вже смеркає* є суб'єкт розсуду, як ознака

конкретна, а предикатом буде ознака абстрактна — буття¹⁾, існування.

(Пор. фрази *горить!* і *пожежа!* де маємо те саме).

Словесні елементи, в яких складається фраза або речення, об'єднуються в одне ціле передусім наголоюм та інтонацією. Щоб виявити зв'язки межі словами, що позначають певні поняття, цього в українській мові не вистачає. Словесні елементи об'єднуються в одне ціле завдяки встановленню певних формальних зв'язків, через що в фразах слова не стоять без ладу одне біля одного, а так, що форма слова, яке позначає поняття, що править за визначення або доповнення в синтагмі, утворюється залежно від форми визначуваного слова.

В українській мові найголовніші реди формального зв'язку між словами бувають: 1) *погодження* (узгодження), 2) *залежність*, 3) *прилягання*.

Погодження полягає в тім, що залежне синтагматично слово (визначення) повторює деякі формальні значіння визначуваного слова, напр., у словосполученні *зелений дуб*: слово *зелений* повторює формальні значіння слова *дуб*: називного відмінка, однини, чоловічого роду. Кажемо тоді, що одне слово погоджується з іншим у відмінку, роді й числі. У словосполученні *білі стіни* слово *білі* погоджується із словом *стіни* у відмінку й числі. В ролі таких погоджених слів з'являються найчастіше прикметники (і дієприкметники), але також і іменники (як приложення).

Такий зв'язок між словами, де відмінок²⁾ слова (доповнення) залежить від доповнюваного слова, але не погоджується в ним, зветься залежністю, напр., *пишу пером, читаю книжку*. Зв'язок залежності виказується часто аналітичною формою, тоб-то сполученням іменника з прийменником, напр., *хата стоїть над ставком*. У ролі залежних слів у фразі з'являються іменники, а також субстантивізовані (вжиті в ролі іменників) прикметники.

Третій вид зв'язку буває тоді, коли слово, нездатне змінювати свої форми залежно від інших слів у фразі, в ролі визначення поглядно вільно в'яжеться з визначуваним та своєю формою лише вказує на зв'язок саме з певними морфологічними категоріями. Неграматичні прислівники тільки своїм матеріальним значінням відносяться до визначуваних слів, напр., у фразах: *десь щебече соловейко; вчора ми читали книжку; він ліг тут слова десь, вчора, тут не*

¹⁾ Розсуди, де за предикат править поняття буття або існування зветься екзистенціальні.

²⁾ Окрім називного відмінка й кличної форми, що властиво не в відмінковій формі.

зв'язані своїми формами з словами *щебече, читали, ліг* і тільки своїм матеріальним значінням до них „прилягають“. В українській мові найчастіше прилягають до інших слів (здебільшого до дієслова) прислівники граматичні й неграматичні, також неозначена форма дієслова, яку іноді розглядають на підставі її виразної відмінності від дієслів що-до синтаксичної функції, як окрему частину мови. Приляганням можна назвати взагалі вживання всіх неформальних слів, як синтагматичних визначень інших слів, напр., у фразі: *ми слухали радіо* слово *радіо* прилягає до слова *слухали*.

Серед зовнішніх синтагм є ще й такі, що зв'язані особливими формами присудковості (див. вище), тоб-то, коли присудок, виказаний дієсловом (або окремим граматичним дієсловом у т. з. вложеному присудку), має форми часу, способу й особи. Окрім предикативного (присудкового зв'язку), межі підметом і присудком буває ще рівночасно зв'язок погодження, напр., *сонце світить, книжки лежать, книжка лежала* (в особі, числі, а в однині минулого часу і в роді) або залежності: *суддею був ведмідь*, або прилягання: *ми йшли мовчки*. Такий зв'язок зветься предикативним погодженням, предикативною залежністю та предикативним приляганням.

Форми присудковості виказуються особовими формами дієслова, що править за присудок. Зв'язок підмету з присудком буває позначений (у вложеному присудку) граматичними дієсловами, що втратили реальне значіння, напр., *є, був, буду*; напр., *суддею був ведмідь; він буде веселий* і т. д. Ще раз треба нагадати, що реченнями є тільки такі фрази, де можна знайти форми присудковості.

Зуваження. Така фраза, як *я дуже хворий*, є речення, бо в ній є негативні форми присудковості. Не слід забувати, що поняття форми є співвідносно, напр., у даному разі *я дуже хворий* має значіння теперішнього часу, дієсного способу, співвідносно з іншими фразами: *я був (буду) хворий, я був би хворий*.

Словосполучення в фразі, об'єднані в певні синтагми згідно з законами граматики, становлять граматичні одиниці або ряди. В кожному *граматичному ряді* мусить бути одно слово чільне та друге (або декілька) залежних від нього, при чім цей зв'язок в українській мові виявляється формами присудковості, погодження, залежності або прилягання.

Чільна й залежна ролі слова в різних мовах виявляються різно: по-перше, морфологічною формою слова, при чім залежне слово з'являється завжди в залежній формі; по-друге, відносним положенням слова в словосполученні, при чім залежне слово має своє визначене місце відносно чільного; по-третє, інтонацією, з якою вимовляємо дане слово.

В мовах, що мають форми окремих слів, перший спосіб буде головний, інші ж другорядні. В мовах, що форм окремих слів не мають, інші способи будуть головні.

Кожна фраза мусить відповідати одиниці мислення, одначе, не завжди віддає її повно. Досі ми розглядали тільки повні фрази. Дуже часто, особливо в практичній мові, нам доводиться чути й казати *неповні фрази*, напр., у відповідь на запитання: „*Що ти купиш?*“, не будемо казати „*я купиш книжку*“, а відповімо неповною фразою: „*книжку*“. Коли якесь поняття нам відоме з контексту в широкому розумінні цього слова, то нема потреби його повторювати, й воно залишається невиказаним. У теоретичній науковій мові, яка вимагає точного формулювання думки, користуємось звичайно повними фразами.

В нашому мисленні не завжди існує синтагматичний зв'язок між тими поняттями, що їх висловлюємо. Відношення понять, як визначення до визначеного, ще не цілком вичерпують всі відносини, які існують між поняттями (значіннями). Трапляються й несинтагматичні відносини. Їх можна звести до трьох типів. По-перше, частини думки відчуються в нашій свідомості, як *рівновартні*, тому що вони є визначеннями при одному спільному визначуваному понятті.—По-друге, частини думки відчуються, як *нерівновартні*: одна є *головна*, а друга *підлягає* їй.—По-третє ж, частина думки відчувається, як *стороння*, органічно з думкою не зв'язана.

У побудові фрази несинтагматичні відносини першого типу звуться *рівнорядним*, або *паратактичним* сполученням. Воно буває тоді, коли сполучаються слова або словосполучення, які виказують сполучення в думці простих або розчленованих, але обов'язково рівновартних понять; напр., у фразі: *Андрій і Василь посіяли жито й овес*, сполучені паратактично слова *Андрій і Василь*, *жито й овес*. Складніший випадок паратактичного сполучення буває при об'єднанні двох речень, напр., *посадила стара мати три ясені в полі, а дівчина посадила зелену тополю*.—Формально виказується паратактичний зв'язок взагалі передусім сполучниками, потім ще п'язмами, інтонацією та порядком злучуваних слів або словосполучень.

Підлеглість буває тоді, коли фраза виказує не одну, а більше думок, при чім одна є основна, а другі підлеглі. Таке сполучення зветься підлеглим, або гіпотактичним та здійснюється формально або за допомогою сполучників, або відносних слів. Приклади першого: *поки пісні не співали, умийся водою; хоч і пізно вже, та треба йти*. Приклади другого: *ми покажемо, хто ми є; не про землю там говорили, про що так любив слухати Сергій*. Крім цього, формальною ознакою гіпотактичного зв'язку буває ще й інто-

нація, яка іноді може правити за єдину формальну ознаку підлеглого речення¹), напр.: *будуть гроші, — віддам.*

Коли певна частина думки відчувається, як стороння, тоді в фразі їй відповідають частини, органічно з фразою не зв'язані, а саме, вставлені слова й словосполучення, напр., такі, що містять у собі особисту думку того, хто говорить, його зауваження, як от: *звичайно, мені здається, очевидно* і т. д.

Єдиний формальний засіб відокремлення таких сторонніх елементів у фразі є інтонація, а також короткі паузи, якими вставлені слова й словосполучення виділяються зі складу фрази.

З літератури до лекцій IX-ої й X-ої.

Дурново, Грамматический словарь, М. 1924.

Карцевский, Повторит. курс русского языка, М. 1928, ст. 24 — 52.

Петерсон, Русский язык, М. 1925, ст. 22 — 80.

Пешковский Школьная и научная грам. М. 1923, ст. 1 — 54

Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М. 1928.

Поржезинский, Введение в языковедение, М. 1916, ст. 134 — 151.

Сандфельд-Бисен, Языковедение, Кам'янець на П., 1920, ст. 92 — 98.

Ушанов, Краткое введение в науку о языке, М. 1923 ст. 67 — 99.

Шаля й Горещкий, Українська мова, К. 1926. ст. 27 — 35, 91 — 94.

Шахматов, Синтаксис русск. языка, Л. 1925, ст. 1 — 31.

Завдання

1. Проаналізувати форми окремих слів в одній із нижче поданих фраз:

а) Межи білих хаток цвіте й вишня рясна, й тонковерха тополя пахучим листом шелестить.

(М. Вовчок: Три доли).

б) В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і тислась ясна блакить моря, в нескінченість продовжена блакитним небом.

(М. Коцюбинський: На камені).

в) Ночами по розгрудлих дорогах безперестанку котились наладовані²) хури мішками зерна, картоплі, цукру.

Пояснення. Фразу треба передусім записати фонетичним письмом; потім слова формальні відділити від неформальних; зробити правильний морфологічний поділ окремих слів (на морфеми); виявити, які значіння зв'язані з кожною морфемою; класифікувати слова за формами основ на прості, зложені й похідні, визначити, до якої сім'ї слів та семантичної класи належить кожне слово; визначити, до якого

¹ Бувають у інших мовах ще й інші формальні ознаки підлегlosti, напр., у німецькій мові певний формальний порядок слів, яким підлегле речення відрізняється від головного (особове дієслово стоїть у підлеглому реченні в кінці).

² Подільське „наладовані“ = навантажені.

граматичного розряду (частини мови) належить кожне слово й чому; нарешті, визначити реальні значіння слів, як лексичних одиниць, та формальні значіння, як частин мови.

2. Проаналізувати ту ж саму фразу з погляду її структури.

Пояснення. З'ясувати синтагматику фрази. Виявити несинтагматичні відносини, зазначивши, якого вони типу. Виявити форми присудковості, погодження, залежності та прилягання.

3. Подати з власного досвіду приклади історичного й фолологічного розгалуження морфем.

4. Спробуйте викласти різницю між старою (традиційною) граматикою та науковою аналізою структури слова що - до поділу окремих слів на частини мови.

*Перевидання й продаж
заборонено*

Видання „Всеукраїнського Заочного Інституту Народньої Освіти“

Харк. окрліт 620/ж. Зам. № 5947, т. 15.000

Перша друкарня „Комуніст“, Пушкінська вул., № 31

У в а г а

Навчальна частина ВЗІНО зараз вивчає головні труднощі, що трапляються в надсиланих до студентів матеріялах. Облік ведеться на вибір: коло 200 студентів повинні дати відповіді за 1 місяць роботи, другі 200 — за 2-й місяць, треті — за третій і т. д., згідно з поданим нужче розподілом.

Прохання в матеріялах ВЗІНО, що їх опрацьовували за призначений Вам місяць, занотовувати всі труднощі й зазначати їх на таблиці, що її нижче подано. Зазначайте в ґраточках дробом сторінку і рядок зверху, де саме Ви натрапили на трудність (чисельник — сторінка, знаменник — рядок зверху); також — сторінку і номер задачі або запитання. Позначте, крім того, рисками в ґраточках під заголовком: „Допомога“ як Ви перемогли відзначені Вами труднощі.

Коли надрукованої сторінки таблиці не вистачить, додайте свою такого ж формату і змісту. На окремому аркуші випишіть всі незрозумілі слова, вказуючи, з якої вони лекції.

За Вашою допомогою навчальна частина ВЗІНО матиме змогу виправити зазначені Вами хиби.

На перше листопаду 1928 року подають свій облік студенти, що мають шифр з таким закінченням: останні дві цифри шифру — 01, або 25, або 50, або 75, або 00.

На 1-ше грудня 1928 року, — що мають дві такі останні цифри шифру: 02, 26, 51, 76.

На 1 січня 1929 р. . . 03, 27, 52, 77.

„ 1 лютого 04, 28, 53, 78.

„ 1 березня 05, 29, 54, 79.

„ 1 квітня 06, 30, 55, 80.

„ 1 травня 07, 31, 56, 81.

„ 1 червня 08, 32, 57, 82.

„ 1 липня 09, 33, 58, 83.

„ 1 серпня 10, 34, 59, 84.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ
ЗАОЧНИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
Харків, вул. К. Лібкнехта, 5; тел. 80-36.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА.

Проф. БУЛАХОВСЬКИЙ Л. А.

ЛЕКЦІЯ ХІ ДИТЯЧА МОВА

Вступні зауваження

Дитина проходить три стадії мовного розвитку: 1) стадію рефлекторних криків (примітивних голосових рефлексів), 2) стадію белькотання та 3) вступлення дитини в мову оточення. Стадії ці більш-менш відмежовані одна від одної, але кожна попередня своїми основними рисами може ще довго сполучатися з наступною.

Дві перші стадії це є власне передмова доба, і цікавитимуть вони нас далі досить мало; переважну увагу ми зосередимо на третій. З приводу стадії рефлекторних криків зауважимо лише ось що:

Перші голосові рефлекси є цілком спадкові й правлять тільки за частину загального рухового збудження, що його здійснюється також іншими рефлексами — пантомімічними, вазомоторними та секреторними.

Певну індивідуальність можна пізнати в цих криках уже за перших днів після народження: можна відрізнити і те, якій саме дитині належить крик, як, мабуть, і його причину — голод чи біль¹⁾.

Стадію белькотання, що починається не раніш, як четвертого тижня життя, звичайно близько кінця другого або на початку третього місяця, треба розглядати як наслідок затриманого загального збудження; збудження певного характеру, а серед них і „м'які“, починають концентруватися в органах, при чому звукова продукція втрачає ті гострі що-до сили та височини тону риси, які характеризували

¹⁾ Докладніш див. Д. Уотсон, Психологія, як наука о поведінні, 1926, стор. 288-289. — Скептично до цього ставиться К. Вюлер, Духовне розвитие ребенка, рус. пер. 1924 р., стор. 240.

її раніш. Дитина белькоче від задоволення й має задоволення від „гри“ своїми губами і язиком так само, як їй приємно ворухити пальцями, рухати ногами. Як останнє це є праця, так перше не є ще розмова.

Можливо, що звуковий матеріал для цієї гри бере вона власне з первісних рухів, зв'язаних із процесом живлення. Процес дихання підготував ще за першої стадії матеріал для майбутніх голосних звуків. „Друга основна діяльність організму... — ссання та смакування, заспокоєння голоду та спраги молоком матери. Тут ми маємо справу із стискуванням губів та із стискуванням язика з піднебінням, що їх супроводять приємні враження та почування. Ці рухи губів та язика мусять, звичайно, перериватися, і таким чином утворюється з них матеріал для майбутніх губних приголосних і піднебінних, власне передньоязикових, — елемент консонантний. Разом із стискуванням губів повітря виходить носом, а коли губи відкриваються, то — губами, тоб то перед нами виступають елементи резонансу ротового та носового. Отже це значить, що людина з найдавніших часів видобуває з себе низку звуків гортанно-голосних, як вияв від'ємних вражень, далі звуки на зразок пізніших *m, b, p* (*m', b', p'*) та *n, d, t* (*n', d', t'*), при чому перші сполучаються із ссанням а другі — із смакуванням. Безпосередньо по тому постає ще одно явище, а саме — насичення, переситу, огиди, відпихання груди, що його супроводить свист повітря, яке виходить із губів, коли випускається з них грудь, — елемент губний спірантний й...“¹⁾.

Дитина за цієї доби відчуває насолоду не тільки від того, що утворює звуки, але й від того, що чує їх і, повторюючи, таким чином їх наслідує. Штерни наявність цього процесу слухання та самонаслідування потверджують експериментами: напр., *erre - erre* і *krä - Krä*, звукові групи, типові для белькотання їхньої доньки 2¹/₂ місяців, їм удавалося викликати в дитини в спокійному стані, вимовляючи ці звукові групи перед нею. Варт уваги, що ця спроба, яка попереджала стадію наслідування чужого, викликала в дитини ознаки сильного напруження. Що-до звукових груп, яких у белькотанні дитини не подибувалося, то спроба ця не вдавалася²⁾.

Нема спільної думки з приводу ролі, яку відіграє безглузде повторювання чуваних звуків у ди-

¹⁾ J. Rozwadowski, O zjawiskach i rozwoju języka, пол. Про явища та розвиток мови, I, 1921, стор. 93, пор. і стор. 115. Принципово таку саму думку подибуємо у Бехтєрєва: порівн. И. Арямов, Общие основы рефлексологии, 1925, стор. 194.

²⁾ Cl. und W. Stern, Die Kindersprache (Дитяча мова) 3, 1923, стор. 150-151.

тини, коли вона переходить до наступної стадії: одні дослідники вбачають у такому відтворенні (ехолалії) самостійну передмовну стадію, інші (Прайер) заперечують наявність наслідування перед початком розуміння мови. Штерни, рішуче відкидаючи останню думку, вносять у першу той коректив, що великий нахил до відтворення (у їхніх дітей коло $\frac{3}{4}$ року) не стосується до звуків оточення взагалі й обмежується передачею жестів, шумів (цокання тощо) і тону. Нахил до наслідування чуваних звуків мови, за Штернами, починається тільки разом із стадією засвоєння її¹⁾. Вундт, *Völkerpsychologie*, I, 287—288, не робить принципової різниці між відтворенням шумів і мовних звуків і справедливо зазначає, що нахил до безглузлого відтворення звуків у різних дітей виявляється не однаковою мірою²⁾. Розуміння вказівних жестів, а потім чуваних слів починається, за Вундтом, приблизно рівночасно з тим, як виявляється нахил до безглузлого відтворення звуків.

Фонетика дитячої мови

Вступлення дитини в мову оточення, хоча частково й підготоване вправлінням мовного апарату за двох перших стадій, характеризується своєрідним переломом у фонетиці. Зазначають, що первісне белькотання дає різноманітніші звуки, які поволі сходять на обмежений, характеристичний для дитини обсяг. З них найвиразніші і разом із тим найзагальніші групи: *papa* (папа), *mama* (мама), *dada* (дада) тощо, що їм дорослі всіх народів і мов надають значіння назов батьків та родичів, звичайно, не завжди тотожні (порівн. грузин. „батько“ — *мама*, „мати“ — *деда*). І ось дитина, яка ще недавно вимовляла трудні для дорослого звуки та їхні комбінації з власного бажання, тепер починає хотіти вимовити те, що чує від дорослих, але наслідує мову дорослих дуже недосконало. За Штернами (op. cit., 284), можна відрізнити чотири типи фонетичних помилок дитячої мови залежно від їхньої психо-фізіологічної природи: 1) помилки сенсорного характеру, — слух дитини ще не сприймає багатьох звукових відтінків³⁾; 2) помилки моторного характеру, — мовні органи ще не досить розвинені для того, щоб виконувати потрібні артикуляції⁴⁾;

1) Opus cit. стор. 153.

2) Ехолалія в випадках природженого ідіотизму є власне дитяча мова, затримана на цій стадії.

3) Не сприймає не тільки тому, що він дитячий, нерозвинений, а й тому, що взагалі засвоєння мовних звукових відтінків вимагає довгого досвіду (пор. наше сприймання, вірніш, несприймання нової для нас мови).

4) Пор. труднощі й для дорослих набути відповідної чужої артикуляції.

огріхи репродукційного порядку, — пам'ять дитини не може засвоїти все, що сприймається слухом¹⁾; огріхи аперцептивного характеру, — увага дитини розподіляється не однаково між окремими частинами того, що вона чує²⁾.

Порядок засвоєння дитиною звуків у великій мірі є індивідуальний, але деякі спільні лінії можна накреслити. Дитина перемагає засвоювані звуки в певному порядку, що його можна умотивувати. Напр., першими з приголосних звичайно з'являються губні — *p* (*п*), *b* (*б*), *m* (*м*), що їх виявлення підготує надто сильним у дитини впливанням губних м'язів. Близьке до них часом з'явлення альвеолярних (пор. смакування); заміна їх справжніми зубними, звичайно, стане можлива лише коли з'являться зуби. Звуки *л*, *р* та шиплячі (*ш*, *ж*), які потребують витриманої або трудної артикуляції дрижання кінчика язика тощо, ще довго завдаватимуть великих труднощів.

Цікаво, що нявка звуків, які іноді вільно вимовляються за стадії белькотання (*к*, *г*, *у*, вулярне *р*), пізніш завдає дітям великих труднощів. Есперсен²⁾ це справе довго пояснює великою психологічною відмінністю між „грою“ та шуканням саме певної артикуляції, яку треба відокремити від усіх можливих інших. Отже, фізіологічно такі звуки дитині приступні та можливі в неї, але психологічно вони мало підготовані: звичка саме до них ще не виробилася, бо в найвпливовішому процесі дитячого життя — процесі живлення перевагу над ними мали інші.

Чи треба зважати, говорячи про порядок з'явлення звуків, крім характеру засвоюваної мови, ще й на расові особливості дитини? Питання це ще не є досить досліджене. Вундт (*Völkerpsychologie, Die Sprache*⁴, I, стор. 306 і наст.), аналізуючи записи звуків у дітей за доби белькотання, ладен констатувати чіткі відмінності навіть між дітьми німецькими та англійськими, відмінності, що „загалом відповідають характерові обох мов“. Проте, гадаю, що, коли навіть і можна говорити про расові відмінності, то в усякому разі не на підставі того матеріялу, який був у його руках: Вундт не бере на увагу, що дорослі, які записують, взагалі чують не те, що дитина дійсно вимовляє, а те, що більш-менш складається на звичні їм самим звукосполучення; цим, мабуть, і пояснюється подібність, напр., того, що записав Мур у англійської дитини, з групами, характеристичними для англійської мови; а по-друге, для того, щоб виробилися помітні фізіологічні відмінності в мовних органах, час,

¹⁾ Пор. такі самі огріхи дорослих, коли вони вчать чужої мови.

²⁾ *Language, its nature, development and origin* (англ.). Мова, її природа, розвиток і походження, 1923, стор. 106.

який пройшов з доби розпаду прагерманської мови, навряд чи був достатній¹⁾.

Не опановуючи тих або інших звуків, дитина підставляє натомість інші, їй приступні, і це підставляння в суті своїй має більш-менш систематичний характер. Із голосних на перших початках *a* заступає *i* о і *e*; замість зубних твердих вживається зубних м'яких (палатальних): *m'*, *d'*, *n'*; вони ж звичайно заступають і свистові й шиплячі; *l*, *r* передаються через *й*.

Богородицький²⁾ справедливо пояснює заміну (субституцію) твердих зубних м'якими тим, що „утворення горба середньо-передньою частиною язика, потрібне, щоб вимовити ці приголосні, стоїть ближче до індивідуального укладу й тому легше, ніж піднесення кінчика язика до горішніх зубів і до їхніх ясен при одночаснім зниженні його середньої частини, як цього треба для відповідних твердих приголосних“. Він же зазначає в повній відповідності до цього пояснення, що і в західно-європейських мовах, де, взагалі кажучи, нема м'яких приголосних, передньо-язикові на першій порі мають все ж трошки палатальний характер.

Дитина не має змоги за цієї самої доби схопити весь комплекс звуків, чуваних від дорослих, хоча б у межах окремого слова, коли останнє більше, як один склад. Слова дорослих вона „врізує“, і вимовляє взагалі або наголошений склад, або перший склад слова; пор.: *ба*, *бадь* = „Базя“ (прізва kota; дівчинка 8 міс. Н. К.), *ні* (*n* із сильним придихом) = „апелсин“³⁾. Пізніше з'являються двоскладові слова; у трискладових із наголосом на першому складі найчастіш випадає середній: пор. приклад Богородицького: „волосы“ дає *bát'i*. Група приголосних звичайно спрощується до одного, і тенденція ця триває поглядно довго: *бабуки* = „бабушке“ (Н. К., 1 року), *зесьсь* - „здесь“ (Н. К., 1 р. 2 м. до 4½ років), *кузя* = „кружечка“ (Н. К., 1 р. 5 м.).

Як наслідок нахилу уникати збігу приголосних можливе в вставляння редукованих голосних звуків на межі складів *цяпка* = „Чапка“ (прізва собаки; Н. К., 1 р. 1 м.).

Це не виключає можливості, що котресь слово вже далеко раніш може вимовлятися із приголосним на межі складу: *тяпка* = „Чапка“ (Н. К. 11 м.). Справа в великій мірі залежить від свіжості вражіння: безпосередня передача щойно чуваного ближча до мови дорослих; „пригадане“

¹⁾ Пор. Вюлер, *op. cit.*, 244.

²⁾ Лекции по общему языковедению, 1915, стор. 134.

³⁾ Дитина засвоювала руську мову. Щоб не ускладняти набору, приклади наводяться в звичайному українському правописі. Редукований звук визначається літерою з. Наголос подаємо лише там, де це важливо для розуміння.

слово більш відбиває тенденцію до спрощення і взагалі характеристичніше для дитячої мови.

Далі, треба мати на увазі, що звукова оболонка слова в дитини нестала. Нестала вона не тільки тому, що дитина ще часто - густо „гравється“ словом, даючи велику волю асиміляціям (напр. *бадя* за хвилину перетворюється на *баба*, а ще за хвилину на *баба*, — Н. К. 11 міс.), а й тому, що її „фонем“ охоплюють власне групи наших фонем: кілька важливих для нас звукових відтінків, які правлять за засіб відрізнати значіння, для неї лише звукові варіації несутнього характеру. (Приклади наведемо нижче).

По періоді губних, йота і альвеолярних — зубних шумних проривних приголосних та голосних найнижчого та найвищого підняття (*a, y, i* | латин. *a, u, i*) дитина вступає в період, що його Богородицький називає „стадією наближення до вимови дорослих“. Появляється голосний *u* (русс. графікою — *u*), але тільки після губних, єдиного виду приголосних, що їх дитина поки що знає, як тверді. Ще пізніше з'являються *o, e*. До цього - таки періоду відноситься й поява фрикативних приголосних. Богородицький їх не поглядно пізніше з'явлення справедливо з'ясовує (ор. сит., 137 стор.) тим, що „їх вимова трудніша для засвоєння проти проривних: проривні потребують простого грубого притиснення органу, тимчасом, утворюючи фрикативні, мовний орган треба держати наближеним, або почасти приткнутим, але не притисненим, до чого, очевидно, важче привчитись“...

З губних набуваються *v (v)* і *ϕ (f)*; губогубний (український) відтінок для дитини легший, і, навіть засвоюючи руську літературну вимову, вона спочатку заміняє руське *v (v)* українським *v (w)*. Часто - густо *ϕ* заступає й *x (ch)*, але можлива й інша субституція — звуком *k*, що його поява теж належить до цього таки періоду. Із зубних дитина опановує палатальні *s (s')*, *z (z')*. Останній звук — часто пізніш за перший. Ще пізніше набуває вона твердих зубних *t (t)*, *d (d)*, *n (n)*..., що їх поява вже визначає близьке настання стадії „вступлення в звичайну мову“.

Протягом періоду наближення до вимови дорослих нахил до скорочення слів слабшає. У характері скорочень чимало умовного — *кіма* і поряд *кізя* „клизма“¹⁾ Субституції звуків

¹⁾ Наводжу як приклад типових для дитини скорочень передачу дівчинкою, що вже вільно розмовляє, вірша, зміст якого вона цілком розуміє: Тітя ея, етю ея, ея пєя: тьо | тьо | тьо. Тіся ая, тітю ая, ал | сія ой | ой | ой. Детям тітю айта. Вуть ні Дусю: „Ті мі паю, Аю бєя!“ | Пташечка летєла, на веточку села. Сєла и запєла: тєх, тєх, тєх. Кошечка бєжалє, птєчку увидєлє, хєп | и задушилє. Ой — ой — ой! Детям птєчку жалко, зовут они няню: „ты возьми - ка пєлку и побєй нахєлку“ (Н. Б., 2 р 8 м.). Цікаві заміна: „пташечка — тітя = птєчка, птєца, „веточку“ — ветку (єтє), „кошечка“ — тіся = кєся, „няню“ — Дусю (воі няньки взагалі — Дусі; її нянька — Дусє).

відбивають ще досить помітне вагання, але фонематичні групи, якими оперує дитина, все більш усталюються; пор. напр., у дитини, над якою я робив спостереження: досить стала група, що передає *m', d', t, d (t', d', t, d)*, але *s, z, ш, ч* поглядно довго передаються випадково — через *c', z', ц', m'* із призвуком *ц'*: „кушать“ — *кутя, куся* (1 р. 5 м.), „каша“ — *каця* (1 р. 5 м.), „масло“ — *маця* і за хвилину — *мася* (1 р. 4 м.), „суп (у)“ — *цюпу* (1 р. 5 м.), „водичка“ — *дісікі, дізікі, діцікі* (1 р. 5 м.), „паца“ — *сяці, тяці, цяці* (1 р. 5 м.), „свинки“ — *тікі*, „свинка“ — *сіка* (1 р. 6 м.), „щипки“ — *тіпкі* (1 р. 6 м.), „ушко“ — *узика*, „вишенки“ — *ізікі* (1 р. 6 м.), тощо. Після з'явлення *г' (g')* можлива субституція *m'* якого *d (d)*: „иди“ — *ігі*, і т. д.

Говорючи про дитячу фонетику, не слід спускати з ока, що розвиток її, як і інших сторін мови, не є якась невпинна лінія удосконалювання. Часто-густо доводиться спостерігати, що дитині вдається випадково вимовити якийсь трудний звук в окремому слові, але потім пройде чимало часу (іноді з рік або більше), поки цей звук знову заявить свої права. Буває й так, що якогось дня можна констатувати факт — дитина опанувала певний звук і починає вживати його, але потім, знову-таки іноді на довгий час, він зникає з її фонетики. Кілька ілюстрацій до цього: випадкове *л* у згаданій дівчинки констатовано у слові *сякал* „сахар“ (за хвилину — *сякай, сяхай*), — 1 р. 6 м., вживання *л* більш-менш систематичне (попервах *л'*) починається 2 р. 2 міс.; перше випадкове *р* записано в слові *корова* „корова“ (2 р. 5 м.), *р* фактично з'являється лише 3 рок. 2 міс.; свідоме вживання *ч* констатовано одного дня в багатьох словах 2 р. 2 м., потім воно за два-три тижні зникає аж до 4 рок. 3 міс.

Дитина володіє вже досить вільно зрозумілою дорослим мовою, вмів називати те, що їй треба, але її фонетика може ще дуже довго не бути повна: *ш, ж, р, ч*, іноді *л, ц*, вона засвоює найпізніш, і це буває за останнього періоду — „вступлення в звичайну мову“.

Засвоєння звуків, характеристичних для цієї пори, виявляє одну цікаву рису: у дитини вже розвинулася свідомість норми — правильного та неправильного, й вона намагається говорити як-найправильніш, так, як говорять дорослі; але при цьому вона поводить ся, як іноді неписьменні люди, наслідуючи літературну мову¹⁾: уникаючи тих звуків, якими вона раніш заступала трудні для неї, вживає останніх там, де їм не треба бути; порівн., напр.: *фшыплю* „всыплю“ (Н. К. 4 р. 1 міс.), *пратя* „платье“ (3 р. 2 м.) тощо, — факти, добре відомі мало не кожному. Було б помилкою га-

¹⁾ Пор. лекцію 2, стор. 22.

дати, що лише за цього періоду з'являється почуття нормативності. Дитина і раніш відрізняє „поважну“ мову від „гри“, від „пустування“: напр., сміючись і з іншими ознаками, що вона жартує, вона замість „бабака“, „дядіка“ („бабушка“, „дядечка“), звичайних для її мови, вимовляє скороговіркою: *бабаяка*, і зараз же *дядіяка* (1 р. 3. м.), або цілком довільне *аптьоптя* (1 р. 5 м.), або ж починає римуєвати, вигадуючи співзвучні відомим „слова“: *кіська бай — кіська май* (1 р. 5 м.), тощо. Але критичне ставлення до своєї вимови, як наслідок досвіду, що вимовлюване нею незавсіди точно відповідає тому, як слід говорити, що треба робити певне зусилля, щоб говорити, як дорослі або старші перевесники, це вже здобуток останньої пори¹⁾. Виразна ознака того, що дитина вже уявляє собі норму мовлення, позначається між іншим також і тим, що вона почуває себе трошки ніяково, іноді ясно виявляє збентеження, коли до неї звертаються дорослі не звичайною, а „дитячою“ мовою. Відмінність між останньою й правильною їй добре відома, і характеристично, що вона сама, ластячись, прим., до матери, іноді вживає збільшено-дитячої мови, що її навмисність не викликає жодних сумнівів.

Вже вище згадувалося, що іноді дитина, „граючися“, дає велику волю процесам асиміляції (уподібнення). Проте чимало випадків останньої треба визнати за наслідок причин, незалежних від її бажання. Асиміляції дуже характеристичні для дитячої мови. Їм сприяє переважно за періоду „наближення до вимови дорослих“, певна несталість фонетики й малий розвиток свідомості норми. Отже часто-густо саме асиміляції утрудняють дорослим розуміння дитячих слів. *міна* = „мыло“ < * *міа*; *міна* має *n* замість *й* під впливом носового попереднього складу (Н. К. 1 р. 5 м.); *тетя* = „Стефа“ (2 р.); субституція *m*—під впливом попереднього *m'*; *зв'озік* і за хвилину *озік* = „ежик“ (2 р.), *минья* = „больная“ (2 р. 1 м.); *сядя'* (1 р. 11 м., 2 р.) = „сюда“, *тядя'* = „тула“ (1 р. 11 м.), тощо.

Далі, на зовнішній вигляд дитячого слова проти відповідного в мові дорослих впливають *м е т а т е з и* (перестави), найбільш зумовлені недослухом або недосконалим затямленням, рідше перешкодами фізіологічного порядку: *посід* = поезд, *хассір* = сахар, *прадва* (з прикладів Рябникова), *купаю* = покушаю (Н. К. 2 р. 3 м.), *баюліця* = балується (2 р. 2 м.).

¹⁾ Пор. і таку заяву, звичайно, після чогось подібного, що казали дорослі: „Яньсі я даваія по і по, а тапей—пато. Яньсі я даваія мо і мо, а тапей мѣто = Раньше я говорила по и по, а теперь „пальто“. Раньше я говорила мо и мо, а теперь „молоко“. (Н. В. 2 р. 10 м.—Із щоденника матери). Дівчинка замість *k* підставляє *m*, замість *г* — *д*.

Нарешті, маючи справу з дитячою мовою, не всі зважають на явище, принципово характеристичне й для дорослих, які засвоюють чужу мову: слово, раніш засвоєне, часто-густо плутається з новим, подібним звуковою стороною, в наслідок цього або нове поняття означається так само, як інше з ним зовсім не звязане, або обидві зовнішні форми контамінуються (сполучаються так, що нове утворення має частини й того й того). Отже дитяча мова не боїться омонімів: вона ще надто недосконале знаряддя зносин й не має типових претенсій виробленої мовної системи. Ось кілька прикладів:

1. *Моко* „молоко“ (наголос!) — 1 р. 5 м.: *мока*, *моко* „мокро“ (Н. К., трошки раніш), *ка́тя* „карандаш“ і поряд *ка́зя* (1 р. 7 м.): *Катя* (власне ім'я);

2. *на́й* = „на“ (Н. К. 1 р. 5 м.); пор. „дай“; *місі́цька* „лисичка“ (Н. К. 2 р.): контамінація з *міся*, *місі́ка* „миша, мишка“ (ведмідь); *ко́свой* „осел“ (пор. „козел“) — (1 р. 11 м.).

Варт уваги той факт, що найдовше неправильну звукову форму в дитячій мові заховують слова, найраніш засвоєні. Переймаючи, дитина наслідує мову дорослих чимраз досконаліш, але вона поглядно мало помічає, що її вимова багатьох слів, для неї здавна звичайних, відбігає від того, як їх вимовляють дорослі. виправлення їх помітно відстає проти загального вдосконалення в фонетиці перейманих нових слів.

Розуміння та вживання слів

Розуміння слів, що їх промовляють дорослі, починається дуже рано. Найраніше це виявляється реакцією на називання певного предмету або дії: чує „папа“ — дивиться на двері, в які він вийшов (Н. К. 10 м.), „жизжа“ — дивиться на світло (10 м.). „Брось!“ — кидає (1 р. 5 м.). — слова цього нема в її лексиконі ще довгий час.

Пор. і матеріял щоденників у „Словаре русского ребенка“: стор. 38, 48 т. інш. Іншу форму реагування, цікавішу, теж слід покласти до розуміння слів: дитина, граючись засвоєними звуками, вимовляє їх, а потім того шукає очима предмету, що вони означають. Вимовляє, прим., за власною ініціативою *зі́зя* і після того, обертаючись, дивиться на електричну лампочку (Н. К., 11 м.). Звукосполучення, вимовлювані в процесі забавки, наводять на чітке розуміння слова: *ба́зіка*, напр., а коли натрапляє на сполучення — слова, схоплюється: „баба“ — раптом *схаменувшись* — *ба́буки!* (звичайне в неї слово — „бабушка“) — (Н. К. 1 р. 3 м.). Власне вживання слів виявляє помітні відмінності проти їх розуміння в дорослих: іноді вони вузчі значінням; пор.: *ігі-ігі* — робить ручкою зазивний знак; вживання слова лише таке (Н. К. 11 м.). Іноді така відмінність — на-

слідок звичайного переплутування подібних предметів: *пі* „апелсин“ (Н. К. 1 р. 2 м.), — так само називає і яблуко; навпаки, померанча у неї — *ябакі*; далі *пісі* стає назвою цитрини (1 р. 5 м.), *яба(кі)* — агрусу (1 р. 4 м.). Дівчинка І. В. 1 р. 1 міс. все, що скидається на гудзики (кругле), називає *лу* („пуговица“); вона ж все м'яке називає *кісі* — „кіт“. Теж саме стосується до подібності дій: *дай* — „на“ (Н. К. 1 р. 4 м.), *мама сіді* каже, коли мати її стала на стілець (1 р. 8 м.). Всім відома дитяча заміна, навіть у віці 4 років, „вчора“ — „завтра“: *я зафтля вам плихаділа*.

В багатьох випадках ясно, що наші означення предметових уяв — для дитини попервах фактично є вигук, так або інакше сполучені з бажанням: *сясь* = „цаца“ (1 р. 2 м.); тягнеться до олівця — *сясь!*; вказує на окуляри, — *сясь*; просить, щоб її спустили на підлогу, — теж *сясь*, і так само *сясь*, коли не хоче, щоб хтось відходив. (Пор. і вище наведене *ігі*).

Іноді в науковій літературі можна подібати твердження ніби дитина вживає слів виключно конкретно, тоб-то сполучає їх із певними предметами: *мама* визначає власне „моя мама“ тощо. Це твердження не вірне, бо дитині, що її словниковий запас дуже обмежений, розмовляючи, не можна обійтись без натурального засобу називання понять — без перенесення назв на нові подібні або зв'язані вражіння. Отже *тетя* „Стефа“ — і кожна інша дівчинка (2 р.); *винесла панчошу* — каже *сяпа* (її „шляпа“ — панчішка); *б'є по голові* — теж *сяпа*; *ясікі* не тільки „глазки“, але й окуляри; *єя* не тільки „Вера“, але й маленька дівчинка взагалі, ба навіть і маленький слон (2 р.); всі кішки — *базіка* („Базилька“) — (1 р. 4 м.); вогонь, лампка, примус, дрова, коробок сірників — *зізіка* (*зі'зя*); *дядя пау* — вимагає, щоб дядя *підвіся* (1 р. 8 м.): звичайно *пау* — „вняв“, „впасти“. *Ньоні упау* — просить спустити її на підлогу, тощо. Здається, що в дитини може абстрагуватися навіть сама емоція: сердиться, проганяє няньку й кричить на неї сердито, з загрозою: *бизі'ка, бизі'ка!* Сердитий окрик могла від дорослих чути лише тоді, коли вони лаяли kota Базильку. З асоціацій, за якими відбувається перенесення слів, безперечно переважають асоціації з подібності, при чому їхня перевага чимраз більшає із зростанням словникового запасу: асоціації з суміжності належать власне початковому періоду, тоб-то порі найобмеженішої кількості слів.

Як цікавіший випадок асоціації з суміжності зазначу з моїх власних спостережень такий: подаровано іграшку — метелка (рус. „бабочка“); одна частина пофарбована в зелений колір, друга — в червоний; мати дитини, жартуючи, каже на іграшку „бабукі“ (звичайна у дитини назва

„бабушки“). Дитина, вказуючи на червону сторону, повторює „бабуки“, а потім, вказуючи на зелену, додає „дідіка“ („дедушка“).

Потребу називати речі не задовольняється в дитини попервах ще й тому, що вона не має наших нормальних засобів морфологічного порядку; тим часом сама потреба буває іноді гостра. Єдиний спосіб, коли ще не розвинулася здатність запитувати, це якось комбінувати матеріял, хоч який він там бідний. Ось, напр., один випадок, що мені довелося його спостерігати. Згадана іграшка дуже вподобалася, дитина схвильована, дивиться на метелика й каже про червоний його бік — *зізіка* (вогонь → червоне); але треба якось назвати й зелений: на обличчі -- напруження, шукання, але раптом назва знаходиться — *зізіка ма* (не червоне), — кращого, мабуть, в такому становищі не вигадати.

Факти широкого вжитку дитиною засвоєваних слів такі виразні, що, на мій погляд, не можуть викликати жодного сумніву. Інше питання, — чи треба вбачати в них свідчення за наявність у дитини загальних понять. Есперсен, всупереч Штернам, перестерігає проти того, щоб накидати їх малим дітям (Lang., стор. 114). Питання, здається мені, розв'язується легко, якщо ми розрізнятимемо невизначеність вислову ідеї, якраз характеристичну для дитини, і наявність вислову загальних понять, який набирає такого значіння лише за умови, що поряд можливі конкретні визначення, — паралелізм, якого у малій дитини нема. Лівше досвід поволи звужує вживання слів, бо, лише нагромаджуючись, вони спеціалізуються в дитини що-до свого значіння. В процесі спеціалізації значінь, звичайно, велику роль треба визнати за дальшим набуттям граматичних ознак, як за виразним засобом відрізнати певні логічні категорії.

Розпочинаючи з мови неграматичної, дитина, проте, за своєю з мови дорослих тямові категорії в певній послідовності. Рибников, як і інші спостережники, каже, напр.: „Направленность пробуждающегося конкретного ума ребенка на окружающие предметы ведет к тому, что развивающаяся и становящаяся грамматической речь ребенка в первую очередь обогащается существительными. Характер этих существительных, их подбор всецело определяется наличными детскими интересами этого возраста, впечатлениями окружающей обстановки. Анализ дневников показывает, что первые слова — это названия родителей, няни и других лиц семьи, затем идут животные, пища, одежда, игрушка, обозначение деятельности, связанной с игрой и едой“. Це в істотньому вірно, але, коли ми в нього подібуємо твердження, ніби речівники (іменники), „на сто процентов представлены в раннем словаре ребенка“ (ст. 37),

то це слід вважати за безперечне перебільшення. Що - до впливовості, то далі йдуть дієслівні поняття, що їх відсоток потім зменшується переважно коштом прикметникових понять. Прикметникові попервах переважно стосуються до величини, температури, гарного та поганого, брудного та чистого тощо. Розрізнення кольорів становить уже виразний етап розвитку.

Вжиток прикметників із значінням приналежності збігається з добою певного виразного розвитку словотворчих ознак (пересічно близько двох років) *мамін, папін* (Д. Л., 2 р. 1 м.), *Льонія бабуська*, „Чей апельсин?“ — *Ньонінь* (про себе — „Норин“, 2 р. 1 м.), тощо.

„Ознаки ознак“ — прислівники можуть ізольовано з'являтися дуже рано. Першими з них звичайно з'являються орієнтаційні: *де* = где (Н. К. 9 міс.), *зесьсь* = здесь (1 р. 2 м.). Далекі пізніше прислівники подібуються, як справжні форми прилягання при дієсловах та прикметниках: *цюцю'ть упая* „чуть-чуть не упала“ (Н. К. 2 р.), *тю пісі* „тут пиши“ (1 р. 8 м.), *оцінь клясікі* (2 р. 2 м.) „очень красенькиє“ тощо.

Окреме питання становлять займенники (речівникові та прикметникові) в різних їхніх функціях.

Засвоєння „я“, як відомо, не належить до ранніх: дитина іноді поглядно довго вживає лише свого власного ім'я. Цікаво, що „я“ з'являється раніш у тих дітей, які мають коло себе старших перевесників (братів, сестер тощо), — ще один доказ, що перевесники на вироблення дитячої мови впливають більш за близьких дорослих. Зазначені в літературі випадки, коли займенник 1 особи одн. випереджає власне ім'я, стосуються саме до молодших дітей. Дуже ймовірно, що сама звукова оболонка слова залежно від мови може більш або менш притягати до себе увагу дитини: напр., грецьке *εγώ* (єго) має більше шансів звернути на себе увагу, як наше *я*. Засвоєння займенника 1-ої особи однини (звичайно настає вона на початку третього року) може часто-густо починатися з форм непрямих відмінків, що мають інший пень: напр., в щоденнику дівчинки Н. К. форми, що передають „мене, мені“, з'являються 2 р. 1½ міс.; 2 р. 3 міс. вона ще іноді комбінує „називний відмінок — власне ім'я“ — „інші відмінки — займенник“: *Ньоня пля'каля: баба ме набіля* — „Нора плакала: бабушка меня побіла“, і лише приблизно за два тижні вступає в свої права *я*. Займенник *ти*, що з ним дорослі та перевесники звертаються до дитини, вона засвоює далеко скоріш; але іноді засвоюється його сказати б як синонім до власного імені: „ти“ дитина починає вживати, говорячи за себе.

З присвійних займенників *мій, моя...*, як сильно забарвлені емоцією, мають всі шанси випереджати *я*. Проте це не

становить правила: в літературі зазначаються й протилежні випадки (в молодших дітей). Сильно забарвлений емоційно-давальний відмінок собі попервах може конкурувати з мені, або навіть його випереджати: *мама, сібе' дяй!* = „дай і мені“; Н. К. 2 р. 1 м.).

Час, з якого починається вживати *він, вона* і т. д., не з'ясовано, як слід. Вражіння від записів таке, що це поглядно пізнье придбання дитини.

З інших займенників як найранніші слід зазначити орієнтаційні — вказівні (переважно зі значінням „цей“), пізніше з'являються питальні. Коло 2 років впливовим може бути *сам* і т. д. в пристосуванні до себе (пор. його емоційну забарвленість).

Свідомий ужиток категорії числа (звичайно — відрізнення одного та двох) більшість спостережників констатує в дітей пересічно близько 2 років.

Характер заперечень у дитячій мові найраннішої доби не викликає сумнівів: це заперечення-присудки — „нема“, а не „не“: *бабуки ма* (Н. К. 1 р. 2 м.), *ма мама* (1 р. 2 м.), *неть ун* (Н. Б. 1 р. 5 м.) = „не₁хочу супу“, *і мімі* — „нет Мани“ (І. В. 1 р. 5 м.), тощо.

МОРФОЛОГІЯ

(Про форми словозміни (та інші, що означають синтаксичні зв'язки) в дитячій мові нашого морфологічного типу можна говорити лише починаючи з часу більш-менш виразної вимови кінцевих складів. Коли дитина віком одного року має слово *бабуки* = бабуськи, що його засвоїла з „Ладушок“, і це слово починає визначати „бабуська“, то, звичайно, це не є ще морфологія. Про форми словозміни можна говорити тільки тоді, коли закінчення стають ознаками будь-яких значень, тоб-то коли дитина починає вживати закінчень за більш-менш визначених умов. Вживання відмінків, вірніш, чогось до них близького, починається приблизно з початку другого року. *Ма'макі* = „к мамочке“, *дя'дікі* = „к дядечке“ тощо починають визначати звертання, — хоч за цього самого часу можливі *дя'ді, дя'дікі*, функціонально як називні або ключні відмінки. Пізніше функції починають оформлюватися. Мені, напр., доводилося спостерігати у дівчинки 1 р. 4 м., що форми знахідного відмінку на *у* прибирали значіння емоційно забарвлених: *бабу!* = „к бабуське!“, *папу!* Коли щось у неї забирають, кричать *маму!* Очікує батька, й тому — *папу*, але *мама*, бо остання присутня. Це ж стає досить виразним що-до закінчення *і*: *де'ді!* „к дедуське“, *дя'дікі!* „к дядечке“, тощо. Пор. ще й такі сполучення, як *дя'дика ся'пі* (1 р. 5 м.) = „дяля в шляпе“, або „дядина шляпа“ („шляпа“ — *ся'па*, хоч іноді можливе *ся'пікі*, тоб-то з „відмін-

ковим“ закінченням). Характеристичне: *нб́оня мі'ніку ця'ціку* (1 р. 10 м.) — каже, лашаки кота Бяню. Через певний час вагання кінчається, і близько 2 років дитина вже більш-менш виразно відмінює.

Про порядок появи окремих відмінків Рибников каже („Язык ребенка“, 1926, стор. 51): „По отношению к существительным первым обычно появляется дательный падеж, затем винительный, значительно позже творительный. Родительный и предложный чаще всего появляются лишь на четвертом году“. Таке твердження в цілому прийняти не можна: при засвоєнні відмінків йдеться про різні пні, про різні числа, про різні відмінкові значіння; не кажу вже про те, що Рибников не бере на увагу відмінності окремих мов та фонетичного збігу багатьох закінчень (пор. в нас тип на—а тощо). Багато залежить також від індивідуальності дитини. Отже доводиться визнати за правильне завваження Штернів (ор. cit. 221): „Встановити послідовність появи відмінків, яка б мала загальне значіння, здається, не можна“. Що-до дітей, які засвоюють руську мову, то Рибников, дійсно, має рацію, кажучи про те, що знахідний випереджає орудний: пор. заміни: *цік нб́о́зїку* = (1 р. 10 м.) = „чик ножиком“, *те'ті тянку кой* (2 р.) = „этой тряпкой укрой“, тощо. Форму орудного занотовано 2 р. 1 м.: *Нб́оня мїтять будїть енікам* „... подметать будет венником“.

Риси відмінювання дієслів з'являються пізніш, як флексія речівників: приблизно до двох років дитина в усіх функціях обіходиться формами вольового способу: *пись, писї'* „пиши“ значить одночасно „пишу“, „пиши“, „хочу писати“ (Н. К. 1 р. 5 м.); „*Нб́оня сять*“ — каже сама собі сідаючи. Іноді можна помітити, правда, і щось інше: у мене занотовано, напр., „*Любишь маму?*“ — *убу* (1 р. 6 м.) і тоді-ж *ацю'* „не хочу“. Але чи дійсно обидва слова відбивають форми, не берусь сказати: інших форм поряд із ними дитина не вживала, й тому формальний їх характер треба визнати за сумнівний. Варт уваги, що навіть 2 р. 1 міс. на таке саме запитання відповідає: *ю'бісь*, тоб-то „любишь“. Пізніш, опанувавши більш-менш зміни закінчень (близько 2 років), дитина все-ж не покидає улюбленої форми вольового способу й охоче вживає її, коли треба визначити власне бажання: *Нб́о́ня сять кая'ську* (2 р. 1 м.) = хоче сісти в колясу, тощо.

Звичайний розвиток дієвідміни виявляється далі (по засвоєнні форми однини вольового способу) в придбанні форм 3-ьої особи: у дівчинки, що її мову спостерігав я сам, перші виразні форми 3-ьої особи з'являються і відразу в великому числі і р. 11 м. (*ямка ісі'ть* „лампа висит“. *зю'бакі бая'ть* „зубки болят“¹⁾, тоб-то на кілька місяців

¹⁾ Відокремлено стоїть *О, Нб́онї цяї дьоть* — „О, Норе чай идег“ (1 р. 9 м.) = несуть...

пізніш за перші ознаки відміни речівників. Найцікавіші приклади що-до числа: дють музи́кі = идут „музи́ки“ (= музыканты) — (1 р. 11 м.) і поряд Ньоня дють, мама дють = „Нора и мама идут“. Інших форм дитина починає вживати трошки пізніш, але, напр., вже за місяць-два можна занотувати *го'іка сідоу'* „голенькая сижу“ (2 р.) (ще перед з'явленням я), тощо.

Широкий вжиток інфінітивів, що більш-менш збігається в часі з добою засвоєння 3-ьої особи, іноді його випереджаючи, треба пояснювати характеристичним для дитини сприйманням аналітичних форм: у формі майбутнього часу недоконаного виду вона сприймає спочатку частину, в якій зосереджується матеріальне значіння, тоб-то інфінітив. Отже в фразі *ця'іка Ньоніка пить* (1 р. 9 м.) — „чаек Норочка... пить“ „пить“ означає власне „будет пить“. Пор. також зворот „хочу + інфінітив“, де дитина пропускає „хочу“, заховуючи частину з конкретним змістом. Проте інфінітивна функція прокладає собі шлях і самотійно, правда, незавжди в формі, відповідній до тої, що її вживають дорослі¹⁾: *мама, дай Ма'ні бе'ді* (1 р. 8 м.) = „... дай... обедать“. Допомогає їй також її спорідненість із вольовим способом: порівн. запитання „открыть?“ тощо, відкіля *кі'тя мама кі'зіка* (1 р. 11 м.) „открыть (— открой), мама, книжечку“.

Форми минулого часу не мають попервах у дитячій мові великого поширення; посеред них переважають форми доконаного виду, змістом ближчі до теперішнього часу. Флективні ознаки (роду) в них констатуються приблизно одночасно з закінченнями теперішнього: *Ньоня се'я* „... села“ (1 р. 11 м.), *по'пка бе'дій кап'ій ся'нку* „понка бедный купил шапку“, *ку'ка па'я* „кукла упала“; звичайно, поряд ще трапляються приклади попередньої невиразності: *Пе'тю ама'й* = „Петю (півника) сломала“ тощо.

Цілком натурально, що форм називного відмінку прикметників дитина починає вживати рівнобіжно. Але непрямі відмінки прикметників становлять лише поглядно пізній здобуток дитячої мови, виразно пізніший за перше з'явлення відмінків у йменників (речівників): у Н. К. *е'тю цю'іку* „этот чулок“ (знах.) занотовано 2 р. 1 м.; тоді ж і *Ньоня збо'ть е'тява сіньо'цька* — ... „зовет этого шеночка“²⁾.

(Перші ознаки відмінювання речівників у неї констатовано 1 р. 4 м.).

Помітну в дитини тенденцію вживати граматичних форм різних категорій, швидко поширюючи їхнє коло, (Штерни,

¹⁾ Форма, якої дитина надає інфінітивові, іноді надзвичайно близька до вживаних нею йменників.

²⁾ До речі зазначимо, що розрізнення знахідного відмінку назов живих і неживих предметів дається дитині не відразу: пор. *папугайчик віділа* = попугайчика... (3 р. 5 м.).

ор. cit. 219-220, Бюлер, ор. cit. 253 та ін. кажуть навіть, що ця тенденція охоплює найважливіші морфологічні категорії (лише одночасно) можна разом із багатьма дослідниками пояснювати тим, що дитина в наслідок певного психічного посуву доходить до розуміння зв'язку слів: слова в'яжуться не абияк і певні прикмети (закінчення) виконують якусь темову роль. Проте, треба підкреслити, як почасти зазначено вище, що першим психічним посувом у дитини в процесі засвоєння форм може (певниен?) бути інший: вона може формальним розрізненням надавати попервах суто-емоційного змісту, і раніш схопити роль словотворчих ознак, як конкретніших, ніж словозмінних, що переважно означають типи зв'язків. А втім, не слід спускати з ока особливості наших мов — флексія виступає в нас не ізольовано, а в'яжучись із моментами словотворчимп.

З форм словотвору згадаємо перш за все про ознаки чисел. Штерни (стор. 221) констатують у своїх дітей розрізнення чисел далеко раніше, ніж перші ознаки відмінків. Мої власні спостереження збігаються з їхніми, хоч я й не можу пристати на слово „далеко“; мабуть, і тут є дещо індивідуальне. В цілому треба визнати, що форми словотвору взагалі конкретніші за форми словозміни, і цілком натурально, що вони даються дитині легше.

Надто допомагає їй виділяти в свідомості певні ознаки їхня емоційна забарвленість. Отже, пестливий суфікс *ка* в різних комбінаціях належить до її найраніших морфологічних придбань. Він не тільки дуже рано усвідомлюється, а й править за виразний засіб словотвору. Наведу кілька прикладів, що свідчать за його поступовне зростання в ужитку дитини: *у'ся, у'сі* „уши“ — *у'сікі* „ушки“ (1 р. 5 м.); *цигарка* — *пу'ся*, за хвилину — *пу'сікь*; „пале“, — повторює: *па'п'кі*. Сказали *кот*, — вона *ко'тіка*. Характеристичне усвідомлення наростку відбивається між іншим і в перетворюванні подібних закінчень: „жук“ — *зю'ка* (1 р. 4 м.), „носик“ — *ньо'сіка* (1 р. 5 м.) і, мабуть, *ця'ка* замість *цяця*. Найцікавіші приклади відносяться до пізнішої пори: наросток стає чимраз продуктивніший — *е'тіка* (2 р.) від „ето“, *пі'тіка* — від „пить“, *убака* від „люблю“ тощо, виразно переступаючи межі вжитку дорослих. Його опанування відбивається між іншим у випадках психологічної затримки: *ніті ба'бікі* = „хочу пойти к бабушке“, винятково — в повному відділені: гукає *мамакі*, а потім настирливіш *кі'-мама*; в абстрагуванні від нього основи: *Бизіка* (Базилька), але *ка'ка Бизя*; в усвідомленні як споріднених з ним частин засвоєваних слів — *ямка* — „лампа“, тощо.

Збгачуючись іншими наростками, дитина часто-густо виявляє, якої великої ваги надає вона саме емоційним відтінкам: поряд із звичайним у неї *цойо'цік* „чулочек“

з'являється підсилене *цйою'ціцік*, тоб - то „чулочечек“ (2 р. 1 м.), тощо. Поряд сильно зростають наростки прикметникові, теж переважно емоційні: *кля'снїнькай, зільо'нїнькай, маню'сїнькай*, пор. ще *вілікаватая пля'тачка* „великоватое платье“ (останнє — 2 р. 5 м.), тощо.

З дальших особливостей розвитку словотвору заслуговують на увагу своєрідні риси вжитку префіксів: виявляється, що дитина аж ніяк не просто затамлює останні разом із частинами відповідних слів, а виразно асоціює їх із звичайними в неї прийменниками: пор. *нябі'ля* „забыла“ (Н. К. 2 р. 4 м.), *кукла нябі'лясь* „разбилась“ (2 р. 5 м.), *няматє'ть* „посмотреть“ (2 р. 7 м.), *навізі'* „завязи“ (тоді-ж) (пор. *я на сьблям пля'таюсь* „я под столом прячусь“, 2 р. 4 м., *нася коська укусіля мїня на ноську* „наша кошка укусила меня за ножку“, 2 р. 5 м., *на вадой Дуня падот* „за водой Дуня пойдет“, 2 р. 5 м.

Добре відомо, яких труднощів завдає чужоземцям засвоєння слов'янських видів. Цікаво, що дитина майже зовсім цих труднощів не відчуває і, хоч в утворенні тих або інших форм у неї помітні впливи окремих форм системи (*налісівай* зам. „нарисуй“, *няде'нія* зам. „надела“ тощо), в цілому тямове відрізнєння видових відтінків (закінченості та незакінченості, повторності та одноразовості тощо) їй вдається дуже легко.

Те саме слід сказати й про відтінки стану. Вже в дитини 2 р. 5 м. можна зазначити таке, напр., тонке вживання форми стану, як: *ні лясваїця* = не рисується (олівець не пише). Неправильне вживання стану (виявлене синтаксично), стежачи за мовним розвитком дитини, я міг констатувати лише як рідкий виняток: *Базілька бїю'ця мїня* = „Базилька бється меня“.

Іноді в літературі підносяться питання про те, що власне переважає в морфології дитини — форми, які відбивають затамлення чуваного, чи такі, що їх дитина конструює за аналогією до раніш засвоєних. Гадаю, що це питання не може мати одностайного вирішення, бо й пам'ять, і нахил до взагальнення ознак у різних дітей різні. Проте варт зазначити, по-перше, що виразні утворення за аналогією з'являються в дитини аж ніяк не на багато пізніше за перші форми взагалі, й по-друге, що, хоча ми й не маємо змоги простежити діяльність свідомості дитини що-до узагальнювання, коли вона утворює правильні форми (їх можна накнути просто точному затамлюванню), — то дуже численні неправильні форми (відмінні від мови дорослих), що їх дослідники зазначають у всіх дітей без винятку, говорять за силу що-до цього самостійної праці дитини. Порівн. такі добре всім відомі з власного досвіду утворення, як-от: *ма'сям-бу'ям* „масло с булкой“, *о'ям нї'тям* „иголка с нит-

ками" (Н. Б.), *паціўвай* „поцелуй“, *навадю'* „провожаю“, *закль'іть і тькліть* „закроет и откроет“, *платя'ганавайть* „протягивает“ (Н. К.), тощо.

Що в багатьох випадках перед нами справжня робота дитячого мозку, свідчить іноді той напружений вираз личка дитини, який супроводить утворення потрібної форми, шукання правильного серед напливних у свідомості можливостей.

В деяких випадках процес аналогії може завести дитину дуже далеко, і з приводу них либонь можна навіть сказати, що перед нами приклади того, як деталі одної мовної системи можуть правити за вихідний пункт для вироблення іншої. Як такий навчальний приклад наведу утворення онука проф. Карєєва, описані останнім в „Известиях Отд. русск. языка и словесности Акад. Наук“, ХХІІ, 1917, кн. 2, стор. 256 - 258 („Удвоение, как признак отрицания“).

Дитина дуже систематично, коли що-небудь заперечувала, вживала своєрідного подвоєння: *хі-хотю* „не хочу“, *ні-п'ю* „не п'ю“, *ле-лі'ба* „не риба“, *се-ся'ду* „не сяду“ тощо. Подвоював хлопчик, за правилом, не перший склад, а наголошений: коли йому казали „уронишь“, він відповідав „улельюню“; замість „не горячо“ в нього виходило „Голятїтьо“.

Це тривало кілька тижнів, поки він не перейшов до правильних форм заперечення. За переходового часу він іноді комбінував обидва способи заперечення: „*не Бутутуз*“ („не Бутуз“), „*не собабака*“ („не собака“), але така комбінація траплялася в нього лише в словах не з початковим наголосом.

Карєєв правдоподібно пояснює вироблення в онука зазначеного способу заперечувати впливом дуже ранніх слів, занотованих у його лексиці: *надо й не надо*, що їх відношення стало за прототип всім дальшим формам заперечення.

Багатьох спостережників цікавили явища словотвору в дітей чотирьох-п'яти років. „В эту пору своей жизни — пише М. Рибникова („Книга о языке“, Вид. 2, М. 1925, стор. 18) — человек необычайно остро слышит слова, очень настойчиво корчует корни на потребу образования нового слова“. „...Ребенка всегда задевает звуковое сходство, он ищет настойчиво объяснения: — Мама, почему называются плотники? Они плотно работают, да?.. А лесник? это как лиеса?“. Дитина вільніш за дорослих використовує продуктивні елементи мови, відчуває їхню роль й мало боїться, що таке слово ще не зареєстровано в академічних словниках: „Я это сделала нарочно“, — „Ах, ты нарочница!“ — каже дівчинка на зауваження подружниці. Дитина від „пахать“ утворює

„паха“ замість „соха“, каже „мой дядя обородел“, „горшок отглинился“, „нужно отключить замок“, тощо. Перший — ліпший щоденник дитячої мови цього віку подає чимало такого матеріалу.

Синтакса

Приблизно до півтора року (коли розвиток прискорений — до перших місяців другого року; при повільнім — до двох років) дитина вживає тільки окремих слів-речень, що можуть лише повторюватися при певному зворушенні. Синтакса її починається з двослівної фрази, вірніш, з двох однослівних, що їх вона вимовляє двома дуже близькими один до одного товчками. Характер цих фраз може бути досить різноманітний. Це можуть бути — орієнтаційно-запитальні: *зізіка де?* (Н. К. 1 р. 1 м.), *ябака де?*, *бабуки де?* (тоді ж); побудливі з кличною формою: *дяді ді!* (1 р. 1 м.) = „дядя, иди“; побудливі з об'єктом: *дяді маця* = „дай масло“ (1 р. 4 м.); оповідальні *дядя уу* = „дядя уу“ = поїхав потягом (1 р. 3 м.), *цяпа пау* = „шляпа упала“ (1 р. 3 м.); заперечні: *бабуки ма* = „бабушки ма“ (1 р. 1 м. „ма“ = „нет“ — „дитяче“ слово, вживане батьками), *ма мама* (1 р. 2 м.), *папаки ма* (1 р. 3 м.)¹⁾; якісно-присудкові: *абака цяця* = „яблоко — цаца“ (1 р. 3 м.), *пак цяця* = „палка — цаца“ (1 р. 3 м.); — з визначенням приналежності: *дядікі пака* = „дядечки палка“ — (1 р. 3 м.), *папі ньосіка* = „папи носик“ (1 р. 5 м.); запитальні: *Дея бай?* = „Дея (корова) бай?“ (1 р. 5 м.); вигуківі — *Баба ой* (1 р. 9 м.) = „бабушка ой“ (обридла), тощо.

Що до порядку слів, то переважно на першому місці стоїть або клична форма, або слово, що заступає називний відмінок речівника в мові дорослих. Назва живої істоти має перевагу над неживими незалежно від синтакси дорослих; пор. — *дядікі папа*, *папі ньосіка*.

Перехід до трискладової фрази починається взагалі за 2-4 місяці по двоскладових. Фактично він є разом і перехід до чотирискладової, не відділюваної принципово від першої.

Велику роль відіграє в процесі „синтаксизації“ мови дитини зміна характеру її мовного дихання (може, останню слід розглядати саме як вияв певного ісихічного вдосконалення): за певного часу можна констатувати, що дихання раптом набирає іншого характеру й починає справляти вражіння фразного: пор. у щоденнику Н. К. (1 р. 8 м.): „Болтает целые фразы с дыханием фразным. Общее впечатление фразного ударения, но разобрать слова трудно“.

¹⁾ Сумнівне є твердження Рибникова (ор. cit., 32) ніби-то перші дитячі фрази мало не завжди ствердні (так і Штерни, ор. cit., 186). Мої власні спостереження кажуть інше.

Характер синтаксичних зв'язків виявляється, звичайно, паралельно із зростанням форм словозміни. З тієї пори, коли закінчення відмінків прибирають у дитини синтаксичних значінь, вона поглядно швидко опановує синтаксичну природу закінчень взагалі, що, звичайно, не виключає досить довгого вживання слів із невизначеними флективними ознаками, надто тих, які дитина найраніш засвоїла.

Форми узгодження, напр., у дівчинки, що почала більш-менш виразно відмінювати речівники жіночого роду на а (я) і р. 4 міс. (переважно з емоційним значінням, див. вище), виступають і р. 8 м. в формі минулого часу: *папа*

ушо́й = ... „ушел“, *па́соу Биська!* = „пошел...“ (і р. 9 м.; в значінні вольового способу), хоч ще і р. 10 м. на запитання:

„Ты купалась?“ відповідає *купа́у* (співзвучне *пау*,

упау, — одно з найраніших у неї слів і дуже довго ніяк не відмінюється); далі вдуть *Ньоня умія* „Нора умылась“

(і р. 10 м.), *іська упая* „ячко упало“, і р. 11 м.: *Ньоня с'єя*

„... села“, *па́на бе́дя с'япу купі́й* „попка бедный шляпу купил“,

попка беді́й капі́й с'яку (поряд *П'єтю ама́й* = „Петю (півник) сломала“), 2 р. — *мама капі́я патя* = „мама купила платя“ і т. д. Вживання прикметників відбувається більш-менш

рівнобіжно, хоч прикладів на нього менше (*кісі́й ба́*

нік — і р. 11 м. — „красивый бантик“, *но́ві с'інікі* „новые штаники“). З початку третього року узгодження стало вже цілком виразне¹⁾. Здається, узгодження в числі трошки випереджає узгодження в роді.

Про те, що синтаксичний характер форм відміни іменників (речівників) пізніший у дитини за ознаки суттю емоційні, згадувалося вище.

Говорячи про керування, тут згадаємо лише, що керування безпосереднє виразно випереджає керування аналітичне за допомогою прийменників, яке розвивається, взагалі кажучи, досить пізно: у Н. К., наприклад, я констатував

¹⁾ Нормально, дитина відтворює форми узгодження, звичайні в мові дорослих, але іноді, — і це є саме ознака, що відповідна форма в її мові ще рідка, — утворює, сказати б, точне узгодження: *св'єтікаф радно́ф* = светиков родных (Н. К. 3 р. 5 м.); пор. ще *ба́нік ця́цік* — бантик „пацик“ (від *ця́ця*) — 2 р. 1 м.

перший прийменник 1 р. 7 м.: у дяді с^япа (пор. проте при-
мітку), а другий лише за 5 місяців ня с^яницькі „на саноч-
ках“, і з цього часу вже розпочався широкий ужиток їх¹.

Так само поглядно пізно дитина переходить до вживання
сполучників, пізніш навіть за прийменники: пор. у

Н. К.: *Льо́ню і Ко́тлю, і себе* = „и себе“ за місяць по пер-
ших „свідомо“ вживаних прийменниках. — Пор. і Рибников,
ор. cit., стор. 55.

Складні речення з двох головних або з головного
та підрядного належать до пізніх досягнень дитини. Пере-
січно вони з'являються близько двох з половиною років. Відо-
мості що-до порядку з'явлення тих або інших видів під-
рядних речень, які подаються в науковій літературі, мають
дуже поглядне значіння. За Бюлером, напр. (ор. cit. 261 ст.),—
факти стосуються до німецької мови, — „звичайно, спочатку
йшли більш зовнішні відношення, що виявлялися, напр.,
у часових і стосункових реченнях, та важливі для дитини
непрямі запитальні, а далі слідували за ними умовні, при-
чинові та висновкові“; Рибников (ор. cit. стор. 53) у двох
хлопчиків зазначає першими причинові (приклади без спо-
лучників), потім — додаткові. Я сам спостерігав у дівчинки
Н. К. першим речення мети: ... *сьоп ні упая паочька* =
чтоб не упала палочка (2 р. 2 м.). Правильну граматичну
форму стосункових (означальних) речень із „который“ вона
не опанувала ще, навіть 4 років, хоча вживала їх вільно

вже з 2 рок. 3 м. (*де тьоть мацік, катьої усвой?* — Где тот
мальчик, который ушел?); „Что такое поезд?“ — *какторий*
люді сідят (4 р. 4 м.). При цьому виразу перевагу відда-
вала стосунковому „що“: пор. „Что такое зоологический

сад?“ — *што звєрі воют*, „Что такое ридикюль?“ — *што*
деньгі пряцют тощо.

Справедливо гадають (пор. Бюлер, стор. 260-261, Риб-
ников, стор. 51), що дитина вступає в складне речення,
починаючи з простих речень, не звязаних між собою спо-
лучниками. Роля сполучників попервах вповнюється від-
повідними інтонаціями, ситуацією тощо. Заслуговує на
увагу, що, опановуючи підрядні (залежні) речення, дитина

¹ Характеристично, що за правилом першими з'являються приймен-
ники *з і на* (кажемо за тям, а не за зовнішню форму, яка взагалі в цих
категоріях підлягає великим змінам: пор. у Н. К.: *о сойцік* = „на стуль-

чик“, а *свйку* „на шейку“). Штерни помітили (ор. cit. 247), що намагання
дитини вживати прийменників розвивається далеко швидше, ніж уміння
відрізнати прийменники один від одного.

звичайно користується з них в дійсності поглядно рідко, й частіш вони виступають в її мові не в зв'язку з головними, а відокремлено, як відповіді на запитання тощо.

Цікаво, що в причинових реченнях дитина виявляє тенденцію сполучника умотивовання вживати на кінці речення:

німа́ ключа́ патамуста... = *потому что нет (нема) ключа* (3 р.).

Але поряд характеристичне є вживання на початку речення стосункового сполучника „почему“ замість чуваного від дорослих у такій функції „потому что“: *мама ні пу-*

скайт, паціму́ глязний пальто = „...потому что пальто

грязно“; *адін кусо́цік аста́лса, паціму́ прапа́ла міла* = „один кусочек остался, потому что пропало мыло“ (змилилось); — останню фразу записано за 5 місяців після попередніх.

Нарешті зазначимо ще з синтаксичних явищ типові в дитини форми заперечення: *ніціво́ ні бая́ца ні на́да* (Н. К. 3 р. 6 м.) = „не надо ничего бояться“.

Загальне та індивідуальне в мові дитини.

В. Штерн в своїй „Психології раннього дитинства“ (*Psychologie der frühen Kindheit*², 1921)¹), подає таку схему нормального розвитку дитячої мови:

Передмовні стадії. Перший рік життя. Белькотання. Наслідкування звукових комплексів. Примітивне розуміння висловлених спонукань.

Перша доба. Приблизно від 1 року до 1 року 6 міс. Дитина володіє небагатьма сполученими з певним розумінням висловами, що їх треба розуміти як однослівні речення. Мовні елементи ще не мають визначеного граматичного або тьмового характеру. Предметові, вольові та афективні елементи в їхньому значінні ще не диференціювалися. Звуковою стороною ці вислови ще близькі до белькотання. Натуральні символи — звуконаслідування (*Lautmalereien*) та звукові виразні рухи — ще сильно переважають.

Друга доба. Приблизно 1 р. 6 м. — 2 р. Виникає усвідомлення значіння мови („що кожна річ має свою назву“) й воля її засвоїти. Запас слів раптом дуже зростає; з'являються запитання про назви речей. Служе одночасно припиняється стадія однослівного речення: два, а потім того кілька слів, спочатку з запинкою, потім чимраз рішніше,

¹) Рус. переклад — В. Штерн, Психология раннего детства М. 1914.

об'єднуються в фразу. З лексики розвиваються спершу іменники (речівники), потім у чимраз більшому числі виступають дієслова, нарешті прикметникові й прислівникові слова...

Третя доба. Приблизно 2 р. — 2 р. 6 міс. Дитина пройшла стадію безфлексивного мовлення. Вона вчиться передавати граматично тонші, формальні відтінки понять, і майже одночасно в неї починають розвиватися різні типи відмінювання ¹⁾. Утворення речень, звичайно ще в межах рівнорядности (паратакси), стає дуже різноманітне. Ми маємо тут речення вигуківі, висловлювальні, питальні; утворюються групи речень. Порядок слів часто-густо своєрідний і залежить від настрою. Запитання стосуються до назов речей, до „де“ та „що“, до запевнення та особистої участі.

Четверта доба. Приблизно від 2 років 6 місяців. Стадію рівнорядних речень пройдено. Дитина вчиться передавати унідлеглення та підрядність думок за допомогою гіпотакси; і хоча різні типи підрядних речень розвиваються швидко, тонша диференціяція сполучників і опанування важчих дієслівних форм (напр., кон'юнктивів) ще поглядно довгий час вимагатимуть певних зусиль. Запитання дитини поширюються на часові стосунки й особливо на причинові („чому“?). Дитина виявляє нахил до власних словоутворень за допомогою наростків, приростків тощо та зложення.

Схема ця, як зазначає й сам Штерн, має лише поглядне значіння: індивідуальний розвиток може ухилитися певною мірою від неї не тільки що-до хронологічних рямців, але й що-до окремих явищ у межах зазначених діб.

Чимало спостерігачів підтримують висновок, що взагалі мовний розвиток дівчаток у дитинстві помітно випереджає хлопчиків, і пересічно вони говорять краще. Дуже ймовірно, що в темпі розвитку виявляються й расові особливості: Єсперсен (ор. cit. 146) небезпідставно надає, напр., значіння тій аналогії, що діти негрів в американській школі попервах випереджають своїми здатностями засвоювати білих перевесників, а потім починають від них помітно відставати.

Крім особливостей, залежних від полу й раси, уважне спостерігання мови дитини може викрити котрісь вузчі особливості спадкового характеру. Не слід, звичайно, гадати, ніби дитина, напр., батьків французів повинна мати кращі здібності до французької мови, як до німецької, а німецька дитина легше засвоює німецьку, ніж інші. Дитина спадковує лише певні фізіологічні схильності (котрісь, напр., особливості що-до будови язика, від яких може залежати шелелявіння тощо); спадкова й її психофізіологія — нахил до швидкого або повільного темпу, мимрення, більша або менша здатність затамлювати і т. д. Що-ж до

¹⁾ Уваги до цього див. вище.

решти, то мовлення дитини складається із впливів мовного середовища, що викликають відповідну реакцію дитини.

Ступінь індивідуальності реагування дитини править за предмет суперечки в науковій літературі. Чи вигадує дитина свої власні слова? Про це чимало писалося, але в основному, на мою думку, правда на стороні тих учених (серед них такий видатний спостережник, як Вундт), які обстоюють за поглядом про повне підлягання дитини середовищу. Уважне вивчення викриває, що слова дитини, хоч і як вони через ті або інші причини понівечені, є лише продукт переробки чуваного від дорослих. Та суттю це й цілком натуральне: дитина так само, як і ми, розмовляє для того, щоб її зрозуміли були, і дуже рано, як зазначалося вище, виразно виявляє, що усвідомлює одмінність „розмови“, коли їй чогось треба й коли, отже, для досягнення своєї мети повинно підлягати прийнятому, від гри мовою. В літературі, присвяченій дитячій мові, дуже часто посиляються на приклад сина Штумпфа, описаний останнім в *Zeitschrift für pädagogische Psychologie*, Часопис педагогічної психології, 1900. Сын Штумпфів виробив собі цілком одмінний проти мови дорослих словник із звуко-наслідувань, цілком звівчених слів, що він їх чув, і таких звукосполучень, походження яких ніхто не міг установити. Ще на початку четвертого року він розмовляв уперто своєю власною мовою. Всі спроби відучити його від неї не вдавалися, поки раптом він не прочитав цілком вірно маленької дитячої молитви. За кілька тижнів він засвоїв мову оточення й потім вже соромився своїх власних слів, про які йому нагадували. Але Штумпф не дурно назвав свою статтю „Eigenartige sprachliche Entwicklung eines Kindes“ — „Своєрідний мовний розвиток дитини“. Описаний випадок становить виразно патологічне явище, зразок хоробливо виявленої індивідуальності дитини, отже й навряд чи можна з нього робити висновки загального характеру.

Проте, є одна сфера дитячої мови, де ухилення дитини від норми становить цілком звичайне явище: маю на оці як раз ту сферу, що стикається з пустуванням, жартом. Бавлячись, дитина дуже охоче базікає безглузді звукосполучення; згодом робить те саме, але вносить різноманітність в таке базікання, римуючи та асовансуючи (вживаючи співзвучних груп). Забавка ні до чого не зобов'язує, й тому дитині підлягання прийнятому в мові не здається тут за обов'язкове. „Перекручування“ мови дитина поширює далі на слова, з якими сполучає особливу вижність, пестливість, що припускає пустування: замість „мама“ починає, напр., цілком свідомо вживати *мака*, коли до неї ластиться; але це „мака“ не плутає зі звичайним „мама“, якщо розмова має поважний, „діловий“ характер.

З літератури ¹

В. Богородицкий. Лекции по общему языковедению. Изд. 2. Казань, 1915.

И. Бюлер. Духовное развитие ребенка. Перев. с 3 нем. изд. М. 1924.

Д-р Киттерман. Программа для изучения детского языка, „Вестн. Психологии“, 1912, № 2.

В. Невзорова. Язык ребенка, как предмет изучения, „Просвещение Донбасса. Освіта Донбаса“, 1924, № 3.

А. Погодин. Язык, как творчество. X. 1913. Розд. IX.

Н. Рыбников. Язык ребенка. М. Л. 1926.

— На стор. 79-80 — бібліографія. (Сор. рец. „Шлях освіти“ 1926 р № 4-5).

Е. Шабд. Руководство к наблюдению над развитием языка, „Вестн. Просв.“ 1922, № 7.

— О методах исследования детского языка, „Этапы новой школы“. М. 1923.

Вільш психологічне, ніж лінгвістичне значіння має цікава книжка П'яме — Мова й мислення дитини. Од., 1928.

Як матеріал може придатися виданій за редакцією Н. Рыбникова. „Словарь русского ребенка“, М. Л. 1926.

¹ Від Навч. Частици: Подана література рекомендується тільки для тих студентів ВЗІНО, що мають намір поступити на „Відділ мови й літератури“.

Практичні завдання ²

1. Як, на Вашу думку, треба записувати дитячу мову, щоб записи мали наукове значіння?

2. Якою мірою Ваші спостереження збігаються в поданим в лекції?

3. Чи нема в Вас спостережень, які б доповнювали відомості, подані в лекції?

4. Як Ви собі уявляєте пристосоване значіння спостережень над дитячою мовою?

5. Коли Вам доводилося читати щоденники дитячої мови, надруковані або не надруковані, з'ясуйте їхні вади з наукового погляду й зазначте, яких удосконалень вимагає лінгвістичний підхід.

Зауваження. Ці практичні завдання виконують тільки ті студенти, що мають намір спеціалізуватися на відділі мови й літератури. Відповіді на них зберігати в обліковому шпигтові (облік за формою А.).

НОТАТКИ

Перевидання й продаж заборонено

Видання „Всеукраїнського Заочного Інституту Народньої Освіти“

Укрголовліт 2364 - к. Зам. № 8325, т. 15.000

Перша друкарня „Комуніст“, Пушкінська вул., № 31

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА

ПРОФ. БУЛАХОВСЬКИЙ Л. А.

ЛЕКЦІЯ XII.

ПЕРВІСНА МОВА

Вступні зауваження

В лекції 3-ій ми зробили спробу встановити найголовніші умови, за яких людська мова з'явилася. У науковій літературі іноді роблять також спроби встановити характер первісної мови, визначити хоча-б найвиразніші особливості структури її — звукового складу, лексики, синтакси, розв'язати питання, чи мала вона морфологію, і коли мала, то яку саме.

Вже згадувалося вище (див. лекцію 1-у, стор. 17-18), що надія вивчити мови найвідсталіших народів, життя яких вражає нас рисами своєї первісності, і таким шляхом здобути уявлення про первісну мову, показалася марна: ведда на Цейлоні розмовляють розвиненими язиками сингалезців і тамілів, негритоси Філіпін — давньою малайською мовою, тощо.

Отже доводиться спиратися, намагаючись реконструювати первісну мову, на міркування теоретичного порядку. Не розглядаючи численних гіпотез з приводу цього висловлених, обмежимося на двох основних, що найбільш характеризують сучасний стан питання, а саме — на теоріях данського вченого — Єсперсена і німецького — Вундта.

Єсперсенова метода

Обговорюючи питання що-до прогресу в мові, ми в подробицях розглянемо ті риси розвитку, що їх можна простежити на порівняно недовілому протязі часу, який охоплює життя індоевропейської сім'ї мов. Єсперсенова метода, — в головних рисах накреслив її вже Ренан, — полягає в тім, що подібні риси розвитку зводиться позмозі до їхніх старіших,

відомих нам примітивних форм, а потім за допомогою гіпотези відбудовується ще регресивніші мовні стани, при чому ми припускаємо, що найвіддаленіші з останніх і є первісна мова.

Можна-б визнати¹⁾ в цій методі сумнівну передумову, а саме, — що розвиток мови вважається за прогресивний, так, ніби-то це вже доведено. З приводу останньої тези наведемо деякі пояснення далі (в лекції, присвяченій проблемі мовного розвитку); а поки-що зазначимо, що, хоча Вундт і має певну рацію, говорячи: „Розвиток мови і інших сторін культури не завжди відбувається рівнобіжними шляхами: деякі дуже первісні форми мислення, маючи свій вислів у відповідних формах мови, можуть існувати ще довгий час, коли зовнішня культура зробила вже великий крок уперед“¹⁾, — але, коли певні властивості мови переважно є типові для низьких культурних станів, а інші — для високих або поглядно високих, то розрізнення прогресивних та первісніших мовних явищ набирає обґрунтованості хоча б у межах такої рівнобіжності. Й тому, виходячи з переконання, що людскість культурно посувається вперед, хоч і не невпинним кроком, ми маємо підстави гадати, що в цілому прогресово розвивалася й мова.

Есперсенова теорія²⁾, збудована на дослідженні лінії розвитку переважно індоєвропейських мов, конкретно сходить ось на що:

Велика кількість звукових витворів, що їх маємо в мовах культурних народів тільки в висловах афективів—вигуках, входить у склад фонетики декотрих диких африканських племен — бушменів і готентотів, як елементи складові й рівноправні з іншими звуками. А на підставі дослідів Бліка (Bleek) можна гадати, що на раніших стадіях розвитку цих мов звуки ці відігравали ще більшу роль.

Це — різноманітні звуки, що утворюються підчас втягнення повітря, всмоктування, прицмокування і т. ін., що в європейців помічаються лише як вислів ляку, подиву і т. д.³⁾ Частіші вони з'являються в мові дітей. Як Сейс, Блік, Романес та інші, Есперсен вбачає в цих звуках рештки дуже поширених у первісній мові звуків, що утворюють, — як це колись зазначав і Геккель, — виразний перехід до звуків „мови“ мавп.

¹⁾ W. Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie*, Основи психології народів, 1913, стор. 58.

²⁾ Otto Jespersen, *Progress in language with special reference to English*, Прогрес у мові, надто що-до англійської, 1909, 365 стор. і його-ж таки *Language, its nature, development and origin*, 1923, Мова, її природа, розвиток і походження. Див. також Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft*²⁾, стор. 314.

³⁾ Про це див. у Д. Романеса, „Духовная эволюция человека“, стор. 529 — 530.

Той факт, що співучість старовинних мов зникає в міру того, як вони наближаються до нових, між якими складова співучість збереглася в дуже небагатьох (напр., у балтицьких — литовській та латиській, а з слов'янських — у сербській та словінській¹⁾), що на них саме ми й спостерігаємо той стан, який колись був звичайним за дослідями порівняльної граматики для найраніших стадій мови, — цей факт наводить Есперсена, а також і попередників його, на думку, що первісна мова була дуже співуча. Співучість речення залежить переважно від підвищення емоції у того, хто висловлюється. І дійсно, дика людина, що розмовляє виспівуючи, вражає європейця з першого-ж разу своєю експансивністю. А що розвиток культурності відбувається до певної міри рівнобіжно із зменшенням емоційності²⁾, то ми й повинні, поглиблюючись у тисячоліття, визнати, що предки-людини були надзвичайно експансивні й звуки мови їхньої залежали в великій мірі від підвищення або зниження настроїв, які тоді мало стримували, або, принаймні, менше стримували.³⁾

На підставі того, що в розвитку мови помічається тенденція скорочувати розмір слова, Есперсен робить той висновок, що в первісній мові були дуже незграбні, довгі „слова“ з великою кількістю важких для вимови звуків.

Чи була в цій мові яка-небудь граматична система? Есперсен дає ствердну відповідь: старовинні мови вживають численних форм там, де нові мови мають меншу їх кількість: італ. *homo* або франц. *homme* (вимовл. *om*) відповідають латинським *homo* (називн. відм.), *hominem* (знахідний відм.), *hominī* (дав. відм.), *hominē* (орудн. відм.). Сивтетичним формам старовинних мов, тоб-то таким, що мають у самім слові формальні елементи, на пізніших стадіях, у нових мовах відповідають форми аналітичні. Отже, помічається тенденція форми службового значіння відокремлювати особно, в вигляді допоміжних дієслів і прийменників. Напр., латинське *cantavisset* (*plusquamperfectum con-*

¹⁾ Цікаво, що носії літературної мови вже інтонацій теж не відрізняють або майже не відрізняють.

²⁾ Порівняти такі риси, може й пізніші, але від яких тхне старовиною, а саме те, що герої „Іліади“ та „Одісеї“ часто плачуть, або в „Пісні про Роланда“ — „заплакав Карло, а з ним його барони“ і т. д.

³⁾ Відсталі родичі людини — деякі породи мавп, — гібон, шимпанзе та інші можуть до певної міри правити за ілюстрацію-поглядів Есперсена та його попередників: *hylobates*, або гібон з південної Азії, є єдиний, крім людини, ссавець, що може добре співати музичну гаму (Див. В. Вельше, „Язык обезьян“, Зібрання творів (руськ. переклад), т. III, 1909, стор. 74—75). Про одного з шимпанзе Романес пише (ор. cit. 534—535): „Sally часто починає щось виспівувати, хоч, правда, і не так вже бездоганно з погляду мелодійності. Цікаві ноти не передають цього його співу: це дуже голосне завивання й вижчання, нізка послідовних, у швидкому темпі, вигуків, що їх супроводить тупотіння ногами“.

junctivi activi — минулий час, попередній другому минулому, умовного способу, діяльного стану — був би заспівав), містить в собі, крім основного, пн'ювого значіння, п'ять формальних звачінь: 1) минулого часу, попереднього другому минулому, 2) ознаку способу, 3) ознаку діяльного стану, 4) ознаку 3-ї особи, 5) ознаку однини. Частина з цих значінь у романських мовах передається інакше — окремими службовими словами. Стара система флективної відмінності змінюється на нову — за допомогою прийменників. А коли ця тенденція дійсно констатується, то лінія регресу, що йде до первісної мови, приводить нас до такого її стану, коли слово та речення що далі, то більш зливаються в одне ціле. Одне слово захоплювало якомога більше змісту і той, хто вимовляв це слово, не дуже був здатний відокремлювати в ньому складові елементи. „Надзвичайно характеристична риса для первісного мислення — і вона вражає тих, хто досліджує мови диких народів — це та, що окремий предмет не передається і не уявляється (conceived): дика людина не може, напр., мислити просто „ніж“, — для цього у неї ще мало розвинена здібність абстракції, — але вона дуже гарно може висловити „дай мені ножа“, або „він устроїв ніж у серце“).

Поруч цієї неподільності, поруч дуже малого абстрагування первісна мова мала ще ту рису, що в її морфології та синтаксї була велика сила не правильностей, недодержаність системи, той лабіринт форм, що так бентежить дослідників сучасних дикунських мов. Ці риси стають менш виразні в сучасних мовах. Звідси ясно, що найвиразніші вони були за найстаровинніших стадій мови. Наведена Ренаном думка Тюрго влучно передає суть справи: „Des hommes grossiers ne font rien de simple. Il faut des hommes perfectionnés pour y arriver“).

Словник первісної мови, очевидно, був дуже багатий на слова, що відповідали найдрібнішим відтінкам вражінь, і, навпаки, дуже бідний на все, що стосувалося абстрактного. Для того, щоб хоч приблизно уявляти собі цього словника, варто зазнайомитись, наприклад, з мовою дикунів Тасманії, де в, за свідченням дослідників, найрізноманітніші назви для різних пород камедного дерева, і ні однієї назви для „дерева“ взагалі. Не можна також цією мовою висловити таких властивостей, як „твердий“, „м'який“, „круглий“ і т. д. (В цих випадках кажуть, замість „твердий“, — „як камінь“, замість „круглий“ — „як місяць“ і т. д.²⁾)

1) „Люди невчені не роблять нічого простого. Щоб досягти простоти, треба бути культурною людиною“.

2) Наведу декілька прикладів з книги Леві - Брюля (L. Lévy-Bruhl), Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures, Paris, 1910): „Конкретність мислення в морфології мов дикунів виявляється в тім, що у них

Даючи загальну характеристику первісної мови, Есперсен каже: „Дедалі поглиблюючись, ми доходимо до такої мови, що має в собі невелику кількість думок, при чому останні дуже спеціальні й конкретні. Але одночасно з цим звукові шати мови надзвичайно неграбні, і що важчі й довші слова, то більш розріджена думка! Багато галасу й мало думки! Ні в якому періоді історії не було людей менше охочих до мовчанки, ніж перші творці мови. Перші промовці не були істоти мовчазні й стримані, але юні, що весело й постійно цвенькали, що не дуже замислювалися над змістом слів, які вимовляли. Вони не вважали обережно кожного складу, — що для них вимовити одним складом більше або менше! Вони базикали тільки тому, що це їм давало насолоду...“ За доби свого дитинства людськість мала одну спільну рису з дітьми того періоду, коли вони ще не почали відтворювати мову дорослих і коли, кажучи словами Прайера, мова для дитини є найдорожча іграшка й забавка. Ця риса — жива потреба „мови“, як процесу“¹⁾.

Вундтова теорія

Погляд на первісну мову, що його розвиває Есперсен, хоч його й поділяють інші²⁾, не є загально-визнаний. Вундт та інші, головню його попередники, де в чому виходять майже з протилежних точок зору.

надзвичайно багато дієслівних відтінків. Напр. в мові племені *ngemba* (Новий Південний Велс) вживають окремих форм, щоб сказати: „буду бити ранком“, „буду бити протягом усього дня“, — „увечері“, — „вночі“ і т. ін. Дієслово алеутів (північна Азія), за дослідями Венямінова, утворює за допомогою рівних закінчень щось з 400 форм (часів, способів, осіб), не рахуючи в цьому числі часових форм, що утворюються за допомогою службових слів, — і всім цим численням формам, очевидно, відповідали спочатку рівні відтінки значіння.

В мові племені *кламат* (*Klamath*) у Північній Америці — а ця мова зовсім не влякає виняткова серед інших — дуже докладно висловлюється всі відношення в простороні, що стоять у звязку з предметом та його чинністю (часові значіння спочатку теж виходили в простороні). Це й напр., і той для *кламатів* ще замало визначають займенникові відтінки. В своїй мові вони передають: це й — „досить близький, щоб до нього доторкнутись“, „дуже близький“, „просто перед обличчям“, „на такому віддаленні, що його можна бачити“; той — „далекий, але ще видимий“, „відсутній“, „відсутній, що пішов“, „поза межами зору“.

¹⁾ Jespersen, „Progress“, стор. 328 і далі.

²⁾ Див. особливо G. v. d. Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft*²⁾. Цей дослідник у своїх висновках обережніший і в деталях уявляє собі справу інакше, але в найголовніших рисах наближається до Есперсена. На думку Габелента, односкладові мови без форм, на зразок китайської, теж ілюструють одну з прогресових стадій розвитку (стор. 255 — 399); він також гадає, що первісна мова була надзвичайно багата на звуки, при чому цей погляд обгрунтовує, як мені здається, досить міцно: він означає, напр., що самий факт відтворення, — а це найвиразніша риса психіки первісної людини — доводить, що звукові витвори цього періоду були

Що до фонетичної оболонки первісного слова, то, на Вундтів¹⁾ погляд, первісність є та структура мови, коли фраза утворюється з однокладових слів. Як приклад таких мов, найближчих до первісного мовного стану, Вундт наводить мови Судану в Центральній Африці — манда, ева та інші. В цих мовах окремих склад є окреме слово, що має свій зміст, який не належить до якої-будь певної граматичної категорії. Чому саме велика була у Вундта сподівання визнати цей стан за первісний — це з'ясовується тією легкістю, з якою ці мови можна наблизити до мови жестів. Коли мову жестів, з огляду на її зрозумілість для всіх, доводиться вважати за попередника звукової мови символів, то в такому разі більше підстав розглядати як первісний той стан мови, де є найбільш елементів, подібних до мови жестів.

Ця мова жестів, коли візьмемо, наприклад, мову глухонімих, має такі характеристичні риси: наочність — там, де об'єкт мови є навч, вказівний жест рукою або пальцем є найпростіший засіб звернути на нього увагу розмовника. З цього вказового жесту, скерованого на наочний об'єкт, легко розвивається жест, що вказує на відсутню особу, — рух пальця назад. Через те, що об'єкти під час розмови не так часто бувають навч, то великого значіння набуває друга класа жестів, жести, що змальовують: „дім“ — передають, роблячи пальцем відповідний нарис, „ходіння“ — відповідними рухами вказового та середнього пальців правої руки на долоні лівої, „бити“ — відповідним рухом руки і т. д. Щоб надати більшої виразності в змальовуванні об'єктів, часто сполучають декілька жестів. Напр., у мові німецьких і англійських глухонімих сад передається так: спочатку вказовим пальцем креслять у повітрі коло, а потім, підносячи до носа стулені вказовий та великий пальці, означають пахощі; таким чином сад визначається, як місце, де є пахощі; учитель — передається так: спочатку скидають шапку („чоловік“, — бо жінки, коли вітаються, не здійснюють капелюшів), потім підіймають вгору вказовий палець („...перст указательный ... — все признаки ученья“...).

Поміж жестів, що змальовують, варто відокремити групу, якій Вундт дає назву жестів супровідного відзначення (*mitbezeichnende*). Це ті жести, що передають не самий предмет, але одну яку-небудь постійну ознаку (див. — скидання шапки).

надзвичайно різноманітні. (Стор. 313 — 314). На його думку, — а її поділяє також і Сперсен, — цілком правдоподібно, що мова періоду дитинства мала сильний нахил утворювати більше нових форм, ніж це було потім (стор. 395). Поміж інших пунктів розходження найголовніший — це той, що він з'ясовує флексію як продукт аглютації (злиття незалежних слів) (ст. 394). — Про це мова буде далі.

¹⁾ W. Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie*,² 1913, стор. 68 і далі.

Звичайно, що мова жестів майже не знає абстрактних понять. Однак, декотрі з конкретних уявлень набули символічного значіння, а через це вони до певної міри зробилися наочними (sinnlich) знаками понять, що своєю природою не належать до групи наочних. Такі, напр., знаки „правди“ й „брехні“, що виникли, цілком незалежно, у глухонімих та індійського племені дакота: „правда“ передається рухом вказового пальця від рота, „брехня“ — рухом хитання того-ж пальця праворуч і ліворуч. „Але взагалі, — як визнає Вундт, — у природній мові жестів, не обробленій штучно, таких символічних знаків мало, та й вони все-ж зберігають характер наочности“.

Ясна річ, що в мові жестів відсутні які-будь морфологічні категорії: жест ходіння однаково може передавати — „ходити“, „ходіння“, „ходжу“, „дорога“, „дорогу“ і т. ін. Щось подібне до морфологічних категорій утворює лише синтакса, де найголовніше та єдине правило таке: „кожний окремий знак уявлення повинен бути зрозумілим або сам собою, або завдяки попередньому знакові“; через це, напр., не можна визначити якість предмету, не визначивши раніш предмету; так само, коли треба передати зв'язок між об'єктом та дієсловом, то звичайно об'єкт попереджає дієслово. Коли-ж чинність має щільніший зв'язок з суб'єктом, то послідовність може бути й протилежна, бо в такому разі назва чинности йтиме вже за зрозумілою (в її граматичній ролі) назвою суб'єкта. Тому речення „сердитий вчитель бив дитину“ передається в мові глухонімих так: знак „учитель“ (див. вище), знак „гніву“ (чоло, вкрите зморшками), знак „дитина“ (жест колихання китиці правиці), знак „бити“¹⁾.

Риси, що нагадують мову жестів, Вундт вбачає, напр., в тій особливості мов суданських племен, яку розуміє, як безпосередній зв'язок звуку та значіння — а саме, певні протилежні відтінки звуків відповідають взаминам таких уявлень, як „маленький“ — „великий“, „тут“ — „там“, і мають у мові е в а голосний або високого, або низького тону. В декотрих суданських мовах помічаються навіть три ступені відмінювання тону голосного, залежно від різниці в уявленнях, напр.: „там далеко“, „там“, „тут“. Відміна тону голосівки помічається також у відрізненні таких категорій, як „солодкий“ — „гіркий“, *passivum*, страждальний стан (голосівка низького тону) — *activum*, стан діяльний (голосівка високого тону²⁾; (порівняйте в мові дитячій — „велика жінка“

¹⁾ Див. також матеріал, що його подано в Романеса, op. cit., 167 — 171.

²⁾ Пор. ще зауваження М. Деляфосса про значіння тону в цих мовах: „Варт уваги, що всюди, де інтонації мають граматичне значіння, нивельний тон визначає твердження, збільшення, множення, особу, до якої звертаються; високий тон — заперечення, здрібнілість, згіршення, однину або особу, що говорить“, — *Les langues du monde*, Мови світу, 1924, 474 стор.

-- „тітка у“, „маленька жінка“ — „тітка і“, при чому тональний бік звуків підкреслюється виразніш, ніж у дорослих).

Існує далі аналогія і в межах синтакси. Ця синтакса порядкує одиницями, що зовсім не мають формальних ознак. Майже нічого, що нагадувало б наші формальні ознаки, ці мови не мають¹⁾, а що - до формальних значінь, то вони, як і в мові жестів, утворюються виключно послідовністю, ладом слів. Останній має свої закони, подібні до тих, що існують у мові жестів.

Що - до вироблення понять, то в цих мовах повторюється ті засоби, що їх ми знаємо з мови жестів. Той, хто висловлюється, будує нове поняття завжди з декількох вживаних вже в мові назовувань. Ця особливість дуже вражає, коли доводиться передавати нове поняття. Напр., негр з колонії Того передає „грифель“ — „камінь — дряпати — щось“, „гвіздок“ — „залізо — голова — широкий“. Це має силу також і що - до наших формальних значінь: напр., родовий відмінок „дім короля“ передається „дім — власний — король“ і т. ін. Звичайно, що велика сила понять чинности, що мають у наших мовах суцільність, у перекладі на мову того передаються аналітично: „принести“ (нім. без приростка — bringen) того передає „брати — йти — дати“.

Про теорії кругобігу

Для тієї численної групи вчених, що, хоч і розходяться в деталях, але принципово визнають кругобіг мовних систем, тоб - то заміну пньового стану на аглютинативний, а потім флективний, що знову - таки починає занепадати і переходить з плином часу до пньового стану (обережніші кажуть лише про чергування синтези й аналізу), — аналогії тенденцій, що існують в історії індоєвропейських мов, на яких аналогіях переважно і ґрунтується Бєперсен, не розв'язують питання: ці тенденції, на їхню думку, можуть бути характеристичні тільки для певного, хоч би й дуже довгого, періоду, а потім їх місце можуть заступити нові. Теорія кругобігу не може напевно довести, що пньовий стан є початковий. Суттю позиція цієї теорії може бути лише позицією відмовлення вирішити питання, бо вона завжди має аналогії цілком протилежного характеру²⁾.

¹⁾ На думку Вундтову, нечисленні вільно сполучені групи, окремі частини яких втрачають свою самостійність що - до змісту, є початки нової морфологічної системи. Див. про це явище в китайській мові F. N. Finck, Die Haupttypen des Sprachbaus, 1910, стор. 20 і далі.

²⁾ Ця теорія в її ранішій і примітивнішій стадії стверджувала кругобіг однокладового (позбавленого форм) стану, аглютинативного й флективного. Але вона зовсім не зважала на численні типи, що їх не покривають ці категорії. Візьмімо, напр., мови, що інкорпорують, і го-

Треба зазначити, що теорії цій, проти якої енергійно повставав ще Ренан ¹⁾, за останні десятиліття нанесено, принаймні почасти, скільки справа стосується до індоєвропейської флексії, дуже серйозні удари, і вже тепер у нас викликає великі сумніви, щоб індоєвропейську морфологічну систему можна було вивести в істоті її з попереднього стану аглютинації (склеювання).

Мови аглютинативні, за зразок яких можна вважати, наприклад, турецьку мову, визначаються надзвичайною прозорістю та симетричністю системи. Для форм відмінникових і дієслівних існують певні суфікси, що завжди зберігають кожний своє значіння, незалежно від пня, що до нього прилучається. Сума формальних значінь складається з суми відповідних суфіксів. Пень та називн. відмінок однини — *adam* — людина, суфікс множини — *lar*: — *adamlar* — люди. Отже від *karu* — двері, називн. множини буде *karular*, — а від *ev* — хата — *evler* (відміна *a > e* відповідно допньової голосівки: закон гармонії голосівок). Суфікс до знахідного відмінка — *u*: тоді *adam* у формі знахідн. відм. однини буде *adamu*, а множини — *adamlaru*; суфікс давального — *a*, тоді давальн. однини буде *adama*, а давальн. мн. *adamlara* і т. д.

Така-ж відміна дієслів. *Sew* — кохати; суфікс інфінітиву — *mek* (або за гармонією голосівок — *mek*). Тоді повна форма дієйменника (інфінітиву) буде — *sew mek*. Суфікс заперечення *me*: *sew me mek* — „не кохати“. *E* — суфікс можливості: *sew e me mek* — „не мати змоги кохати“. Суфікс страждального стану — *il*: *sew il mek* — „бути коханим“ і заперечення в стражд. стані — *sew il me mek* — „не бути коханим“; неможливість — *sew ile me mek* — „не мати змоги бути коханим“. *Dir* — суфікс, що має значіння „примушувати“: *sew dir mek* — „примушувати кохати“; *sew dir me mek* — „не примушувати кохати“; *sew dir e me mek* „не мати змоги примушувати кохати“ і т. ін.

Коли ми порівняємо індоєвропейську різноманітність закінчень відповідно до клас слів, дуже характеристичну вже й для прамови, як вона відбудована порівняльною граматикою (напр., місцевий відмінок — що в одних пнів не має закінчення, у других — має продовження кінцевого голосного, в третіх — флексію *i* і т. і.), а особливо те, що в одній ознаці сполучено декілька значінь (несете — те — одночасно ознака особи й числа; *kon* і — і — ознака відмінка й числа

ловна рива яких між іншим — сильне скорочення (зміна) слів підчас сполучення в реченні. Напр. „*Nadholinen*“ — „припливай човном та перевези нас через річку“. В мові делаварів (Північна Америка) це речення складалося з *paten* — досягати, *atoshoi* — човен, *millipeel* — дай нам. Див. *Погодин*, *op. cit.* стор. 275. — Див. також лекц. IX, стор. 199—200.

¹⁾ Е. Ренан, *opus cit.*, розділ VIII.

добра — а — ознака відмінка, числота роду) з тим, що виявляється в аглютинативних мовах, то ми виразно помітимо принципіву відмінність структури цих мов.¹⁾

Випадки аглютивації в тому вигляді, як вище наведено, в індоєвропейських мовах подібуються дуже рідко: один такий приклад А. І. Томсон наводить із східно-вірменської мови: сїрт — серце: родов. одн. — сьрт-і; орудн. одн. сьрт-ов; місцевий одн. — сьрт-ум; суфікс множини — ер. Форми множини: називний — сьрт-ер; родовий сьрт-ер-і; орудн. — сьрт-ер-ов і місцевий — сьрт-ер-ум. Що ці суфікси мають самотійне значіння, свідчить той факт, що в сполученнях ознаки відмін бувають не в усіх словах, а лише в останньому слові. (А. Томсон, *Общее языковедение* ², стор. 43).

Коли нам доводиться відмовитись хоч би частки від пояснення індоєвропейської флексії аглютинацією, склеюванням спочатку незалежних частин (від такого пояснення доводиться відмовитись і для більшості суфіксів), то інше пояснення може нам дати теорія адаптації. В певний час, досить довге слово, прим., двоскладове в порівнанні з іншим, що має подібну звуком частину і не дуже далеке значінням своїм, починає розкладатися в свідомості на частину, яка має основне значіння, — пень і частину формальну, якій надається в свідомості окремий, службовий відтінок змісту²⁾. Скоро лише ця остання, формальна частина адаптується — пристосовується до якогось значіння, вона виділяється як справжня формальна прикмета (відбувається процес секреції), так що її можна переносити на інші звукові сполучення, де в на надає такого-ж самого змісту. Інакше кажучи, вона стає діяльною.

Адаптацію, в її чистому вигляді, важко ілюструвати на прикладах з наших мов, бо вони формальні, і їхні формальні ознаки завжди впливають на усвідомлення частин слова. Проте, суть самого процесу можна зрозуміти й на них, маючи однак завжди на увазі вищенаведену роль формальних ознак. Дуже правдоподібно, напр., що дієслівниковий суфікс — ва (— ва—), що утворює певні видові відтінки, виник через абстрагування й нове усвідомлення з таких звукотворів, де він був суто-фонетичним, як, напр., *buv-a-ti, *u-muv-a-ti (після у (ы) з ū (v довгого) індоєвропейської прамови), звідкілья він перейшов і в *u-bi-va-ti, *sʰ-grê-va-ti і т. ін.; англійське oxen — бики, що має en в порівнанні з ox — бик, як ознаку множини, було спочатку суцільною основою, де зовсім не почувалось окремого значіння елемента en; укр. чолов'яга проти чоловік виявляє вже риси секреції через асоціацію з іншими словами на —яга; пор. ще такі секретійні суфікси,

¹⁾ Н. Oertel and E. Morris, *The Nature and Origin of Indo-European Inflection* (англ.). Природа та походження індоєвропейської флексії, *Harvard Studies in Classical Philology*, XVI (1905), §§ 11 — 13. Інші погляди на аглютинацію див. у книзі Погоди́на, *Следы корней основ в славянских языках*, Варш., 1903.

як — *ор* — *ер*: говор - ити, гутор - ити, серб. шумор - вти, жу-бор, жубер „шепіт“ тощо¹⁾.

Таку-ж тенденцію адаптувати окремі частини маємо в прикладах усвідомлення чужомовних слів: гультвар з бультвар, орлоплан з аероплан²⁾.

В іншій мовній галузі, що її в середині й наприкінці минулого століття дуже часто розглядалося так, як Вундт розглядає суданські мови, — а саме в мові китайській ми тепер не можемо вже вбачати, як цього були певні раніш, закріплення найстаровиннішого мовного ставу. В цій пньовій, або односкладовій мові, на думку найавторитетніших мовознавців, ми маємо продукти розкладу старої системи багатоскладових слів. Китайська мова має чотири (а діалектично й п'ять) інтонації, що відіграють ту саму роль в справі відрізнення змісту, яку має зміна голосівок: *па*¹ (з верхнім рівним тоном) — мати, стара жінка, *па*² (з нижнім рівним тоном) — коноплі, *па*³ (тон підвищення) — коняка, *па*⁴ (тон зниження) — лягти.

Деякі з таких інтонацій виникли, можливо, як гадає Есперсен, через редукцію (скорочення) нині відкинутих складів. Есперсен наводить, як аналогію, дві інтонації данського діалекту *Sundeved* з пруської Південної Ютландії, що їх досить часто надають, щоб надати різне значіння словам: *па* в низькому тоні — дурень, *па* — в високому тоні — дурні люди, або дієслово — обдурювати; *гі*, залежно від

¹⁾ Варт пориняти з цим загальну констатацію де-Соссеюра, *Cours de linguistique générale* ² (фр.), Курс загального мовознавства, 1922: „...є загальна тенденція зменшувати пньову частину на користь частини формальної, надто коли перша закінчується голосним. (Стор. 233).

²⁾ O. Jespersen, *op. cit.* §§ 55—57, стор 22; H. Oertel and E. Morris *op. cit.* § 7—8. Приячливо з цим процесом погоджується Вундт—*Völkerpsychologie. Die Sprache* ³ II стор. 15 і далі. В українській науковій літературі див. Р. Смаль-Стоцький, *Значіння україн. прикметників*, 1926, надто-стор. 84-85.

³⁾ Адаптацією звано також випадки, коли дублети, що відрізняються наголосом, кількісними відмінами звуків тощо, набувають різного значіння що-до змісту: пор. *лѣта* — р. „листа, письма“, *лѣту* — „лѣтвы“ — рідший — „той, который реже встречается“, рідкіший — „более редкий (о материи)“, тощо. Загальний напрямок у розвитку мови — або позбавлятися від таких дублетів, або звязувати з ними певні відтінки змісту.

Найкращі умови для адаптації були, напр., в індоєвропейській мові, в її найстаровиннішому періоді, вже через те, що, як тепер погоджуються мовознавці, навіть те, що ми можемо відокремити, як пньові елементи найстаровинніших відбудованих нами слів, не завжди будуть односкладові. Доводиться визнавати, що існувала чимала кількість двоскладових баз, які досить певно встановлює порівняльна граматика. Напр., індоєвр. **регеk'* — просити: умбреське — *regsclo*, стар. гор.-нім. *fergon*, литовське *regu*; санскр. *a-prákṣīti*, лат. *precēs*, готське *frāihnan*, санскр. *praśtū*, лат. *precūs*, стар. гор.-нім. *fragen*, укр. *про сити*, старо-г.-нім. *forca*, лит. *piršti*; індоєвр. **dheues* — дихати: готське — *dūs*; литовське *dvėsiu*, лит. *dvasė*, лит. *dusti*, і багато інших. — Зірка перед словом — знак, що форма реконструйована.

тону має значіння „іхати“, або „паняй“; єст в низькому тоні — „хата“, в високому — „вдома“, і т. ін. Коли порівняти ці слова з іншими скандинавськими мовами, то побачимо, що низький тон буває в словах односкладових з походження (порівн. літерат. данське — паг, гід, һјем), а високий — в тих, що стали односкладові (порівн. данські — паге, гіде, һјемме). Аналогію з фактами, що їх наводить Есперсен, подає і лотиська так звана відривчаста інтонація, що виникла в наслідок того, що склади наступні по початковому ослаблили при переносі наголосу на початкові склади певної природи. Гіпотеза, що певні китайські інтонації залежать від редукції кінцевих складів, стверджується тим визнанням фактом, що п'ята інтонація нанкінської говірки виникла через зникнення р, т, к, що замикали кінцевий склад¹⁾.

Що-до суданських мов, на які посилається Вундт, то вони не стільки досліджені, як китайська, а тому ті висновки, що їх зроблено на підставі китайської мови, примушують нас ставитися дуже обережно в справі визнання односкладовості суданських мов за основну та первісну рису.

Фон-дер-Габеленц правдиво обстоює²⁾ той погляд, що, припускючи односкладовість як характеристичну рису первісної мови, ми йдемо всупереч з панівним поглядом на ролю відтворення в первісній мові. Бо людина безумовно чула й твоторювала трискладовий крик перепелиці, чотирискладове — к у к у р і к у — півня й багато інших шумів, що їх чередати ніяк не можна в рядах односкладовості.

Цікаво зауважити, що односкладовість китайської мови порушується особливо там, де ми маємо найпервісніші звукові жести, передачу варіацією звуків вражіння від котроїсь діяльності, і де треба визначити повторення, або різноманітність, напр. к'â'c'â— „шкрябати“, тін-г¹-нін-г² „умовляти, повторюючи де кілька разів і т. д.“³⁾, порівн. руські — т'яп-ляп, т'як-мык, каракули, англ. clartar „вісенітниця“, піскп'аск „іграшка, дрібниця“. Багато подібних утворень відбивають у нас ще й досі процес поновлення звичайних слів що-до їх звукової форми: пор. укр. шур'я-бу'ря, в'ряди-годи

Аналогія з дитячою мовою

Для тих, хто приймає цілком аналогію з дитячою мовою, тому що, мовляв, остання повторює історію розвитку мови у людськості взагалі, гарним доказом на користь односкладовості може бути те, що діти на початку свідомого вживання слів починають перетворювати їх в односкладові. Але цю аналогію ніяк не можна визнати за безумовну, бо існує дуже велика різниця між самотійним тво-

¹⁾ Пор. також лекцію 1-у, стор. 18.

²⁾ Op. cit., стор. 235 — 256.

³⁾ Див. F. N. Finck, Die Haupttypen des Sprachbaus, 1910, ст. 18.

рення мови і засвоєнням мови через відтворення, між функцією достиглого організму, що у нього артикуляція звуків безумовно залежала від полового чинника, і функцією організму юного, що в ньому не розвинулось ще полове почуття.³

Можливі відмінки Вундтової та Есперсенової теорій

А проте, Вундтова теорія зовсім не вимагає, в основі своїй, визнання односкладовості слів первісної мови. Ми можемо теоретично уявити собі таку мову, що в ній навіть багатоскладові слова не мають форм, а відрізнєння формальних взаємин досягається лише ладом слів.¹⁾ Але такої мови з-поміж пнівових ще не знайдено. А тому є підстави гадати, що багатоскладовість або принаймні двоскладовість є взагалі виключно сприятлива умова переходу до системи морфологічних ознак: основне значіння зосереджується в одній частині слова, а друга набирає службових функцій, з яких, як треба гадати на підставі аналогії з дитячою мовою, мабуть, велика частина належала забарвленим емоційно.

Первісна людина, що орудувала довгими звуковими витворами, а такі могли бути тоді слова мови, виявила з плином часу нахил використовувати окремі частини звукового витвору, щоб відрізнити зміст. Це була адаптація.

Однак, попереду цього морфологічного періоду, був, напевно, інший період, період безпосередньої зрозумілості слів. Бо, маючи на увазі ту лінію, що веде нас від мови тварин до мови людини, ми не можемо гадати, що, напр., мова мавпи, де відсутня є яка-будь морфологія, багатша з морфологічного боку від мови людини. А коли це так, то натурально припустити, що первісна мова поділялася протягом свого розвитку на дві стадії: одну — в якій звукові витвори певного змісту набирали морфологічних значінь так само, як в мові жестів, ц. т. завдяки тому чи іншому ладові „слів“; і другу — пізнішу, стадію адаптації, що й утворила ту вражаючу в первісній мові різноманітність форм, яку ми мусимо визнати на підставі висновків Есперсена. Коли ми розуміємо „первісну“ мову, як мову, що складалась протягом тисячоліть, то в відміні цих двох стадій не буде чогось неправдоподібного. Зовсім не обов'язково припускати, що темп переходу від однієї стадії до другої був повільний, і я принципово не можу сказати нічого проти аналогії, яку наводять Штерни: „Що до темпу мовного розвитку, то ми вважаємо, що періоди поглядної затримки у дитини чергуються з періодами

¹⁾ F. N. Finsk, op. cit., ст. 12.— Коли довіряти пізнішим гарнеровим записам мавпячої мови (див. Арамов, Общие основы рефлексологии, 1925, 193), то й мавпи мають двоскладові слова.

швидкого поступу та змін; таке саме ритмічне чергування маємо в історії мови людськості в найрізноманітніших галузях¹⁾

Чи треба припустити, що перехід до морфологічної системи відбувся у всієї людськості саме так, як ми зазначили вище, — через адаптацію? Гадаю, що це був лише один з можливих шляхів розвитку. Декотрі мовознавці, а поміж ними й такі поліглоти як Фінк, гадають, що всі мови людськості кінцем-кінцем сходяться до однієї мови спільної²⁾. Однак, поки-що ніхто не мав хисту вивести це припущення поза межі гри наукової фантазії. Не менше рації має друга гіпотеза, а саме — що людськість протягом довгого часу утворювалась із різних чоловікоподібних типів, та що розвиток мови відбувався в різних галузях по різному³⁾. Можна припустити, напр., що в якійсь одній окремої галузі — хай то буде в предків суданських народів, що їх мова так вабить до себе Вундта, багатоскладові „слова“, з яких ще не витворились через адаптацію морфологічні категорії, почали переходити з багатьох фонетичних причин у слова односкладові, так що стадія, напр., аглютивації (складання окремих словесних одиниць, з яких частина перетвориться на формальні) для цих мов можлива ще в далекому майбутньому. І таких можливостей багато, і всі їх вичерпати не можна, навіть беручи на увагу різноманітність сучасних морфологічних мовних типів.

Дуже повчальні що-до цього між іншим і аналогії дитячої мови: індивідуальний розвиток, як показує хоча б наведений вище випадок із онуком проф. Карєєва, виявляє часто-густо дуже різноманітні шляхи, пізніш затірані впливами мовного оточення. (Пор. лекц. XI, стор. 240).

Питання про односкладовість первісної мови сполучається з іншим питанням, а саме — чи були в цій мові важкі звуки й сполучення звуків. За Есперсеновою теорією ми повинні припустити для початків мови таку-ж широку й буйну продукцію звукову, яка є характерною рисою для мови дитини в стадії белькотання⁴⁾. Часто дуже дивні, для нашого вуха несподівані сполучення звуків вимовляє дитина на цій стадії, і те, що потім, в оточенні дорослих людей, вона вимовлятиме не так легко, відтворюючи мову дорослих, тепер вона вимовляє без якогось напруження. Есперсен, припускаючи таку важку із звукового боку мову, ґрунтувався на аналогіях з мовами дикунів, а також на тенденціях спрощення в мовах евро-

¹⁾ K. und W. Stern, op. cit., стор. 278.

²⁾ F. N. Finck, op. cit., стор. 155.

³⁾ Див. також v. der Gabelentz, op. cit., ст. 395.

⁴⁾ На останню аналогію Есперсен, однак, не посилається. Див. також Gabelentz, op. cit., ст. 313 — 315.

пейських. Однак, на підставі цих аналогій ще не можна робити цілком безсумнівних висновків: напр., Гудман в своїм досліді, порівнюючи мову дитини й мову дикунів, на підставі численних аналогій з мов дикунських, робив висновки цілком протилежні. Як приклад, можна зазначити хоч-би мови дикунів меланезійців, що звукова система їхня дуже бідна.

Аналогія з дитячою мовою теж не вирішує справи, бо період белькотання заступає стадія односкладових слів з приголосного та голосного, які потім дитина дуже охоче подвоює. Г. Павль¹⁾, а також інші вчені, ладні визнати останню аналогію на тій підставі, що подвоєння дуже поширене²⁾ у початкових стадіях індоєвропейських мов і мов дикунських, а також у зв'язку з тими теоріями, що доводять, що сполучення приголосних у прамові індоєвропейській здебільш виникли, як наслідок елізії (випадіння) голосівок. Можливо, що обидві теорії, так Есперсена, як і Павля, є правдиві, якщо тільки ми матимемо на увазі різні часові моменти первісної мови, дуже один від одного віддалені: та стадія, що про неї Есперсен каже, була б у такому разі далеко ранішою; а та, що її відбудовує Павль, — відповідала б періодові врегулювання та швидкого спрощення звукової системи. Зробити безумовний висновок на підставі матеріялу, яким ми володімо, неможливо. Але, — висловлюю думку, вище мною наведену, — немає жодних перешкод визнати, що шляхи розвитку первісних мов на їх початку були дуже різноманітні. При цьому треба підкреслити, що, коли теорію Павля про „просту“ початкову систему звуків і звукосполучень можна або визнавати, або відкидати, залежно від того, яким аналогіям з мов дикунів даватимемо ми перевагу, то стадію багатой й широкої звукової продукції ми повинні визнати неодмінно за одну з найраніших стадій, ґрунтуючися на аналогії періоду несвідомого витворення звуків у дитини.

Останнє питання з тих, що їх висуває теорія Есперсена — як треба уявляти собі первісний словник: чи був він надто великий і конкретний, як гадає Есперсен, або ж слів у ньому було дуже мало?

Основний доказ Есперсена, що мова йде в напрямку від конкретного до абстрактного, поділяють не всі. Юнкер, напр., з приводу подібної думки Кассієра висловлює своє переконання, що „за всіх часів конкретне та абстрактне в тій самій мовній верстві лежать одне поруч одного“³⁾.

¹⁾ H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte⁴, 1909, стор. 186—187.

²⁾ В індоєвропейських мовах, що зберігають рештки старовини (санскрит, грецька й латинська мова), характеристичні перфекти, як *refuka*, *lelopa*, *meminal* (день *fu*, *loip*, *men*) і т. д.; у чит. II.

³⁾ Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft, Стан та завдання мовознавства, 1924, стор. 14.

Проте, це зауваження правильне лише почасти: йдеться суттю не про повну відсутність елементів конкретних або загальних, яка, певна річ, не можлива, а про ступінь переваги перших або других. А коли так, то порівняння навіть людей малорозвинених з розвиненішими, а тим більш — з дикунами та з дітьми за початкового періоду їхньої мови, виразно доводить, як здатність абстрагувати зростає й відбувається в мові.

Звичайно, інше питання — чи треба гадати, що первісна мова забезпечувала називання дуже конкретного (напр., власне ім'я, імена родичів, предметів ужитку тощо). Гадаю, що, коли навіть припустити надзвичайну революцію, надзвичайний посув, від якого залежав перехід до людської мови, то й тоді багатство на „слова“, відповідно до природи первісної людини, як ми її собі уявляємо, не могло відразу бути скероване на чіткі поняття (дії, напр., належать до понять досить розпливчастих). Більшої частини цих „слів“, мабуть, вживалося так само непевно, як згаданих перших слів дитячої мови, що дуже легко переносяться на все подібне та сполучене в дії, а надто на те, що хвилює, цікавить тощо.

Лише пізніш з цих мало виразних слів наслідком поширеного досвіду та сполученої з ним диференціації понять формувалася певніший, точніший ужиток, підказуваний умовами первісного господарчого побуту. Побут цей вимагав уваги до багатьох конкретних деталей, які нам, людям дуже розвиненої культури, можуть тепер здаватися надто дріб'язковими.

— *Літературу див. при лекції 3-ій. Крім того:*

В. Шерцль. О конкретности в языках, Филологические Записки, 1885.

З а в д а н н я.

1. Сформулюйте основні пункти Есперенової теорії.
2. Сформулюйте основні пункти Вундтової теорії.
3. В якій мірі аналогії дитячої мови придатні розв'язати питання про мову первісної людини?
4. Чим саме надаються аналогії дикунських мов?

Перевидання й продаж
заборонено

Видання „Всеукраїнського Заочного Інституту Народньої Освіти“

Українодрук 2390/к. Зам. № 8469, т. 15.000

Перша друкарня „Комуніст“, Пушкінська вул., № 31.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА.

Проф. БУЛАХОВСЬКИЙ Л. А.

ЛЕКЦІЯ XIII РОЗВИТОК МОВИ

Вступні уваги

В часописі „La Revue“ (Огляд) 15 червня 1903 року надрукована була стаття Леона Боллака під цікавою назвою „La langue française en l'an 2003“ – „Французька мова 2003 року“. В ній із яскравою виразністю автор, роблячи спробу схопити основні тенденції французької мови, рисував еволюцію її на 2003 рік, виходячи з передумови, що рух мовний є конче прогресивний і що виразні риси постуцу, щоб виявитися, не потребують надто великого часу. Стаття ця з'явилася не в науковому органі й належала вона перу дилетанта, отже брати її серйозно до уваги що-до висновків та аргументації не доводиться, але вона наупорно підкреслювала, що науці треба, — хоча б критикуючи, — відповісти на питання, куди простує мова, чи є в її русі якась цілеспрямованість.

Мовознавство, що давно вже стало наукою про еволюцію мови, в 40-х роках могло устами Ернеста Ренана зневажати дисципліни природознавчі, яким тоді бракувало елементу еволюції, кажучи, що „цей великий гріх природознавства“ є наслідок, з одного боку, нерішучости методів його, а з другого, „відсутности філософського духу в багатьох природознавців“. ¹⁾ Але від того часу багато змінилось, і зовсім не на користь мовознавства: дарвінізм забезпечив біології широчинь еволюційного світогляду, якої так їй бракувало раніш. В цей час практика мовознавства, поруч збільшення фактичного матеріалу, що руйнував сміливі еволюційні системи попередніх періодів науки, де-далі виявляла нахил до дуже вузьких питань, переважно спеціальних питань порівняльної граматики, віддаляючись по-лохливо від усього того, що нагадувало скомпрометовану „філософію“ мови.

¹⁾ Передмова до 2-го видання „Происхождение языка“, рус. перекл. 1903 р.

Цей скептицизм фахівців-мовознавців мав у собі зернину правди: це була природня реакція проти нещодавно пережитої епохи романтизму в мовознавстві, проти тієї філософськи широкої й поетично яскравої течії, що, однак, будувала свої системи нашвидку й майже завжди з легковажністю сучо-юнацькою. Старанне збирання фактів, критична аналіза їх — а такі є риси нового напрямку мовознавства, — забезпечили йому ту довідну силу його висновків, про яку доба лінгвістичної романтики могла лише мріяти. Але ця реакція в бік „наукової дріб'язковости“ була в багатьох випадках дуже довгою та впертою, а тому пекуча потреба синтезувати розпорошені мовні факти, потреба узагальнювати й насамперед відповісти на питання „звідкіля?“ і „куди?“ виявляла себе часто-густо і в роботі теоретиків і в практиці наукових дослідників.

Що розшукування широких шляхів еволюції є цілком з наукового боку законне, стверджує низка таких видатних і глибоких вчених, як Потебня, Бреаль, Вундт, Есперсен: вони чимало попрацювали, саме шукаючи відповіді на питання, звідкіля повстала мова, кудю відбуватиметься її розвиток, які шляхи її удосконалення.

Часто, кажучи „еволюція“, гадають, що це є „історія“, як послідовна відміна подій, і навпаки, кажучи „історичний розвиток“ явищ, гадають, що це є „еволюційний“ розвиток. І плутаючи таким чином слова, легко плутають і самі поняття, що їх треба добре відрізнати.

Як ознаку, найтипівішу для еволюції (— а цьому слову цілком відповідає його український переклад — розвиток), можна б обрати, якщо мати на увазі організми, як це робить В. Оствальд, — „неповоротність“: дерево, проробивши природнім шляхом еволюцію, не повертається до початкового стану — насіння, і стара людина ніколи не буде дитиною.

Що-ж до витворів життєвої діяльності організмів, діяльності так матеріальної, як і психічної, то ми не можемо спостерігати й помічати визначености та упризначення життєвих функцій, як це помічаємо в окремих організмі; отже поняття еволюції в справі з масами організмів матиме свою характеристичну ознаку в тім, що тут еволюція рівнозначна поступові, прогресові. А прогрес ми розуміємо, як зміни, що викликають по собі удосконалення.

Кажучи про розвиток мови, ми матимемо на увазі суму удосконалень, досягнених на пізніших стадіях її, не уявляючи собі однак наперед, що ці удосконалення є факт доведений і безупинний в своїх виявленнях.

Поняття поступу має своєю передумовою елемент цінування, і тому, коли розглядають мовні явища з погляду поступу, то треба обґрунтувати критерії про-

гресивности й регресивности. Про ці критерії ми згадаємо нижче, а поки-що зробимо лише кілька додаткових зауважень.

Відміни мовних явищ відбуваються суспіль у психіці людини, і більша частина цих явищ належить до тих, що в початках своїх проходять у межах підсвідомості й залежать від причин, зовсім не тотожних з вольовими актами людини; менша частина — є наслідок вольових намагань людини, і ми їх уявляємо собі, як наслідок ваших бажань, певних визначених завдань. Здійснювання цих завдань будемо називати творчістю. Останню, отже, будемо розуміти, як діяльність, що охоплює тільки ті свідомі вольові акти, які властиві людині й небагатьом іншим живим істотам.

Тою мірою, якою творчість у мові, як свідомий вольовий процес, не належить до міцних чинників, що окреслюють стан мови, ми не можемо сказати напевно, що мовні витвори того чи іншого періоду, в тій чи іншій групі проти попередніх будуть здаватися нам за поступові, такі, що наближаються до нашого ідеалу мови. Проте немає й жодних незаперечних підстав для скептицизму Ш. Баллі (Bally), який каже, що важко зробити висновок, ніби мовні мутації мають своїм наслідком досконаліший стан. Маю на увазі початок другої частини його роботи „Le langage et la vie, Мова й життя“ (фр.) 1913, перевид. 1926: „Ніхто нині не має сумнівів у тому, що мови постійно змінюються, і цей певний висновок — є великий здобуток лінгвістики. Але ми маємо нахил плутати еволюцію й поступ, мутацію й удосконалення. Наша глибока віра в прогрес людства примушує нас думати, що мова може або удосконалюватися, або псуватися. Віра в прогрес — є щось неминуче. Нас дратує ідея чистого руху. І ніщо так не пригнічує духу людини, як ідея *panta rei* — все міняється, все тече“¹⁾.

*) Подаючи вищенаведену цитату із Ш. Баллі, автор полемізує з ним на філологічному ґрунті. Тимчасом Баллі, виходячи тут поза межі філології, втручається в суто філософську ділянку й намагається під виглядом науковості провести ідеалістичний світогляд в яскравим метафізичним забарвленням, що однак, йому аж ніяк не властиве. Узяти хоча б його „глибоку віру в прогрес“ тощо. Замість діалектичного процесу розвитку, висувати якусь іманентну віру в прогрес у такому питанні, як розвиток мови, й особливо після того, як К. Маркс і Ф. Енгельс раз на завжди покінчили з усякою метафізикою, — це зраджує непоправного метафізика, що безпорадно заплутався в своїх власних „мудруваннях“.

В дальших двох рядках: „Нас дратує ідея чистого руху. І ніщо так не пригнічує духу людини, як ідея *panta rei* — все міняється, все тече“ вже цілком виразно виступає непривований метафізичний світогляд та вороже ставлення до матеріалістичної діалектики. Прогрес природознавства й суспільних наук за останнє століття блискуче підтверджує формулу діалектичного розвитку, себ-то якраз те, що так палко запер-

Однак, наука має не тільки законне право, але й обов'язок об'єктивно вираховувати і визначити поступовні здобутки свідомої та несвідомої діяльності людини в межах мови, особливо в зв'язку з тим, що в цій науці завжди готова відокремитися галузь мовної техніки, що розробляє й вирішує питання удосконалення мови. Не слід забувати також, що практично питання про „краще“ та „гірше“ ставить перед собою мало не кожний викладач мови: найвиразніший приклад — українська мова в її сучасному ставі, коли ми ще маємо змогу вибрати з різних діалектичних варіантів форми найдоцільніші, найдосконаліші. Цілоком має рацію М. Бреаль, кажучи, що мова є „людський витвір (oeuvre), який існує з практичною метою, такий витвір, що в ньому завжди присутня ідея доцільності й придатності“.¹⁾

Отже ми на зразок того, як оцінюємо поступ або регрес в техніці за певний протяг часу і в певних межах простору, можемо ставити питання про те, чи корисний для нас наслідок мовних змін, чи існують у мові явища поступу і які вони саме.

Розгляд почнемо з питання про поступову легкість мови для засвоєння.

Питання про поступову легкість мови

Із кількох знарядь досконалішим нам здається те, що, за найменшої витрати енергії, здійснює однаковий із іншими результат. Тому цілоком натуральне, перш за все, питання — чи можна за історичного життя відомих нам мов констатувати зростання тенденції економніше витрачати сили, коли здійснюється практично однакові завдання?

З-поміж мов, що її засвоюють природнім шляхом, тоб-то через переймання в дитинстві, як єдину матерню мову, — до зазнайомлення з іншими і без суперництва з ними, — ми не знаємо мов, які викликали б більші або менші труднощі для тих, хто їх засвоює. Краще кажучи, цієї різниці ми поки-що не можемо виважити і, скільки мені відомо, таких спроб до цього часу не робили. Тому об'єктивну легкість тієї чи іншої мови доводиться визначати на підставі оцінки тієї особи, що навчається цієї мови. Існують однак сумніви, що навряд чи можна утворити умови, які забезпечили б потрібну в цих випадках бездоганність доказів. Що утворити такі умови важко, це правда, однак ці труднощі не непоборні і перебільшувати їх не треба.

речує Баллі. Діалектика ж бо є справжня й вичерпна умова науковості для вивчення навіть таких „високих поверхів“ ідеологічної надбудови, як мовознавство.

Навч. Частв. ВЗ/НО.

¹⁾ М. Bréal, *Essai de sémantique*, 1904, стор. 2.

Звичайно, що руський і француз неоднаково добре при-
даються на судді в справі, як важка для засвоєння мова
сербська або еспанська, бо сербська мова належить до сло-
в'янської сім'ї мов, а тому вона ближча до руської мови,
а еспанська — належить до романської сім'ї, і тому ближча
до мови французької. Але в справі оцінки чеської мови й
польської, або болгарської і сербської, так руський, як і
француз можуть прийти до однакових, бездоганих виснов-
ків. Руському, коли він цінуватиме чужу мову, доведеться
тільки не вважати за добрі прикмети мови усього того, що
значно наближає її до словника рідної мови, а французові —
не вважати за легкість порівнюваної мови деяких син-
таксичних рис, що наближають її до мови французької.

Відповідаючи на піднесене питання, ми можемо виходити
з таких, напр., критеріїв:

1. Вигідніший з погляду економії сил та-
кий стан мови, що при ньому, замість колиш-
ніх різноманітних ознак тих самих значінь,
виступають ознаки сталі.

Навряд чи можна не погодитися з тим, що для того, хто
засвоює мову, краще, коли будуть у ній сталі ознаки для
тих самих значінь: другий ступінь порівняння — „сильніший“,
„скоріший“ засвоювався б легше, коли б ознака „іший“ не мала
собі супротивників у випадках, як, напр., „старіший“, „скор-
ший“ з одного боку, і „ближчий“ (від „близький“), „кращий“
(від „красний“) — з другого. Відмінкові ознаки української
мови було б значно легше засвоїти, коли б існувала одна
відміна, напр., зразку — город — города — городові,
а не та чимала їх кількість, яку маємо нині. В цій справі
діти за періоду засвоєння матерньої мови подають най-
кращий зразок тенденції полегшення за допомогою одно-
манітності ознак: їх витвори — дорогіший (дорожчий),
на ногі (замість на нозі), на руці (зам. на руці),
доводять, що існує шлях, яким може й розвивався б процес
полегшення, коли б не було протилежного впливу інших
сил. Пригадаймо, що казав Декарт з приводу за його часів
(XVII ст.) виставленого питання про світову мову: „Коли
ми утворимо таку мову, що в ній буде лише одна відміна,
і збудуємо такі слова, що серед них не буде ні виняткових
дієслів, ні винятків граматичних, то не буде нічого дивного
в тім, що найзвичайніші люди, простудіювавши годин з
шість цю мову, складатимуть речення цією мовою“.

Ще менше зусиль вимагає від нас у багатьох випадках
утворення форм за допомогою сталих ізольованих ознак:
укр. буду нести, буду робити, болгарський май-
бутній час з ознакою ще (вимовл. ште), яка додається до
часу теперішнього — ще неса, ще бера, німецькі wer-
de tragen, werde machen і т. д., або болгарська,

французька, італійська, англійська і т. д. системи відмін — приєднання і незмінне ім'я — відбиваються в свідомості надзвичайно чітко й легко. Різниця, однак, в зусиллі, що витрачається на усвідомлення сполученої ознаки й ознаки ізольованої, дуже мала, і за неї можна було б і не згадувати зовсім, коли б історія мов не доводила нам того факту, що неізольовані ознаки, особливо кінцеві, дуже швидко підлягають впливові різних фонетичних і не фонетичних причин і втрачають свою одноманітність. Пор., напр., явища руських діалектів, викликані часткою ся з дієсловами. Відокремлене від дієслова ся відоме ще в пам'ятниках руської мови XVI—XVII століть „сь воры ся ему не водити“ — (грамота 1615 р. та інш.). В деяких говірках Калузької та Рязанської губернь вживається форми зворотних дієслів у 3 ос. однини й множини на цеть і цуть: придецеть, учуццуть і дієєменник на ццать — учиццать, забавляццать. Сербський час майбутній гес'і — с'у — (с'у = хо с'у = хочу), але ковати + с'у відмінилося в кова с'у, plesti + с'у перейшло в pleš'с'у і т. д. Порівняйте також наведені М. Бреалем умбрські приклади — олтаря, до олтаря, — а са - с'ум, а са - мад (приєменники с'ум, ад), а звідсіля а са со, а са ма.

Ізольовані ознаки, хоч теж іноді зазнають змін, (пор. франц. de = від, з, de la (член жіноч. роду) чагг'е¹) — від плуга, з плуга, плуга, de la game¹) — від весла, з весла, весла; але в чоловічому роді, що має член le, не „de le“, а du: le гес¹) — скеля, le lit¹) — ліжко, але родовий du гес, du lit) — проте ці зміни в них далеко рідкі.

2. Прогресивним станом здається нам такий, коли кількість символів формальних значінь обмежено на найважливіших та загальніших категоріях.

Рація цього критерія ясна із зіставлення наших мов із деякими іншими, зокрема дикунськими. Засвоюючи, наприклад, морфологічну систему дієслова австралійського діалекту парикалла, ми примушені запам'ятати, як особливі морфологічні ознаки, низку таких, що їх можна було б, коли б у таких значіннях виникла потреба, надолужити відповідними окремими словами, забезпеченими словарним складом мови. Порівн: bumera — бити, bumaltiana — часто або завжди бити, bumalgunnanna — як раз бити (емфатичний детермінативний теперешній час), bumalngarimana — бити протягом цілого дня, bumalgunabianna — бити цілу ніч, bumaldillinja — бити самого себе, bumalluna — бити один одного, bumalalinja — знову бити, bumalnuminja — спочатку бити, bumal-

¹) Чит. відповідно „шаррю“ (ü), „рам“, „рок“, „лі“.

ma mbirra — примушувати бити, bu ma ldurinja — справжньо бити, bu ma llawa na — бити одночасно, bu ma l-da na — бити після їди, bu ma lgi la na — бити, схопивши кого-небудь, bu ma lpa na — бити після кого-небудь або чого-небудь, bu ma lbi la na — йти та бити кого-небудь, bu ma lbi on na — відповісти вдаром, bu ma lin ja — бити замість кого-небудь, bu ma lji rra — веліти бити, тощо. Із цим порівн. в мові чиппевеїв (північна Амер.) — ri ku ham — він ламає з силою, ri ku skum — він ламає ногою, ri ku tum ламає зубами, ri ku nnum — ламає рукою, ri ku pittum — ламає висмикуючи, тощо.

Багато прикладів такого зайвого й важкого багатства можна знайти і в морфології мов народів культурних: таке, напр., відрізнєння трьох граматичних родів у індоєвропейській прамові за пізнішого періоду її розвитку, що збереглося почасти і в нащадків її, в тім числі у мовах слов'янських; число двійне, що досі існує в мовах литовській, словінській, кашубській та лужицькій¹⁾; надзвичайне багатство на видові дієслівні відтінки в слов'янських мовах взагалі, а в болгарській зокрема, напр. ме те х — замітав — без часового обмеження; ме то х — замітав — з певним часовим протягом; по ме то х — вимів, докoнаний вид; руське ходил і хаживал — кількаразовість; в чеській мові поруч, cho div al (= хаживал) можливі й такі форми, як cho div á val тощо.

3. Більша легкість засвоєння мови забезпечується тим, що пневий склад не виходить поза межі потрібного для вислову відповідних значінь при умові комбінування з тими загальними значіннями, що присутні формальним ознакам. З двох мов ми вважаємо за легшу ту, в якій буде траплятися рідше така різноматність, як напр., в українській — гарний, кращий, ліпший; брати, узяти; іду, йшов, ходив²⁾, грецьке fe ro — несу, ojs o — понесу enegka (= enenka) — поніс; лат. fe ro — несу, tuli — поніс, la tum — щоб понести; або рус. пе ту х — куриця — цыпленок (порівн. словінські — ku r — ku ri ca — ku re; укр. ку р — ку рка — ку рча; або рус. ти гр — ти гри ца — ти гренок).

4. За досконалішу що-до легкості ми вважаємо мову, що її звукові знаки не відзначаються трудністю вимови й сприймання та де кількість їх для вислову понять взагалі в даній мові невелика (слово коротке).

¹⁾ Меланезійці мають ще трійне число, а тубільці Маршальських островів — четверне число.

²⁾ Проте з історичного погляду йшов одного пня з ходив.

Про переваги короткості слова (або формальної прикмети) що-до легкості запам'ятання та вимовлення не доводиться сперечатися, — недарма люди без граматичної виучки так уперто скорочують в рус. мові трудящий і замість трудящийся (пор. укр. літературне трудящий), кажущее замість кажущееся, тощо.

Але що-до легкості та трудності утворення звуків, то тут завжди існує серйозна небезпека суб'єктивних оцінок.

Переважно слово що-до цього доводиться кожного разу припоручати фізіології мови, що описує й тим самим встановлює ступінь складності артикуляції.

Гуцман, напр., у своїм досліді про звуки в мові дитини й мовах диких народів (Gutzmann, Zeitschrift für pädagogische Psychologie, 1899) визначає ступінь важкості вимови звуків на підставі аналізу м'язневих рухів, потрібних у вимові. Беручи цей фізіологічний критерій, ми повинні будемо українське г вважати за важче від глухого х, бо в першому додається ще й робота голосників, що й надає цьому звукові характер дзвінкого. Африкати, тоб-то складні приголосні сполучення вибухового приголосного з наступним довготривалим того ж походження, який утворюється, коли органи артикуляції повертаються до попереднього стану, важчі з фізіологічного боку, ніж відповідні їм вибухові приголосні: ц (с) складніше артикуляцією від т (t), українське dz (dz) (напр., дзвін) — складніше відд (d) і т. д.

Матеріал до питання про тенденції с прощення.

Грунтуючися на зазначених критеріях, питання про удосконалення наших мов що-до їх легкості вирішується так:

Теорію, за якою індоєвропейські мови мають спільну тенденцію замінювати мінливі й підлеглі ознаки на сталі й незалежні, подає М. Брєваль у своїм досліді „Essai de sémantique“, (Основи семантики), де навів багато прикладів з грецької, англійської та романських мов. Принципово з його висновками збігаються досліді Бєперсена (Progress in language, Прогрес у мові), Мейє (див., напр., його „Введення в сравнительную грамматику индоевропейских языков“, рус. перекл. проф. Кудрявського, 1911, стор. 359, 363 і далі) і багатьох інших. Відбудовуючи морфологічну систему індоєвропейських мов, напр., систему іменникової відміни, ми переконаємося, що теперішні мови зробили великий крок в справі заведення сталих немінливих і незалежних ознак. Те ж саме, тільки не так виразно, помічається і на обмеженішому часовому протязі в прамовах-синах — праслов'янській, прароманській, прагерманській. Ілюструю цю теорію прикладами переважно зі східньо-слов'янської га-

лузи¹⁾, не зупиняючися докладно на питанні про аналітичні тенденції (див. вищеподані уваги).

Праслов'яська мова одержала в спадщину від попередньої доби балтицько-слов'янської (доби спільного життя предка сучасних мов литовської, латиської та слов'янських) низку основ (пнів), що мали досить різноманітні закінчення. Напр., після багатьох фонетичних змін і впливів граматичної аналогії в старо-слов'янській мові (старо-болгарській), а її пам'ятники датуються X—XI століттям, помічаємо такі зразки відмін: 1) називн. камы, род. камене, дав. камени і т. д., 2) називн. слово, род. словесе, дав. словеси і т. д., 3) називн. мати, род. матере, дав. матери і т. д., 4) назив. црькы²⁾, род. црькъве²⁾, дав. црькъви²⁾ і т. д., 5) називн. по^ть³⁾, род. по^ти, дав. по^ти, орудн. по^тьмь, і т. д., 6) називн. кость²⁾, род. кости, дав. кости, орудн. костию⁴⁾, 7) називн. сынъ, род. сыну, дав. сынови, 8) називн. рабъ²⁾, род. раба, дав. рабу і рівнобіжно з цим зразок м'якого закінчення — називн. конь²⁾, родов. коня, дав. коню і т. д., 9) називн. село, родовий села, давальн. селу⁵⁾ і рівнобіжно зразок з м'яким приголосним перед закінченням, 10) називн. жена, род. жены, дав. женѣ⁶⁾ з рівнобіжним м'яким зразком, і ще декілька інших.

Порівнюючи зі старо-слов'янською (давньо-болгарською) система української відмінни, коли взяти, приміром, літературну мову, відрізняється більшою одноманітністю ознак, дарма що українська мова не належить до таких-от, як англійська або французька, що пішли значно далі в спрощенні. Не досить поширені в минулому типи основ на зразок д. - слов. наз. одн. камы, род. одн. камене або црькы, род. одн. црькъве, що в них була досить помітна різниця між називним однини та іншими відмінками, загубилися, дорівнявшись іншим одноманітнішим типам; загубився тип так званих і-основ чоловічого роду гость, род. гости, дав. гоѣти і т. д.; злилися в одну класу так звані о--і и (у)—основи (типи влькъ, род. влька, дав. вльку, та сынъ, род. сыну, дав. сынови), при чому вагання

¹⁾ Облік поступових тенденцій у слов'янських мовах робили, напр., *Meise*, *Le slave commun*, *Праслов'яська мова*, 1924, *Бодуен - де - Куртене*, *Zarys historii języka polskiego*, *Нарис історії польської мови*, 1922, *Граппен*, *Vers une altération du type flexionnel en polonais*, До зміни флективного типу в польській мові, *Збірник на честь П. Буайє*, 1925. Що до української див. *М. Наконечний*, *Українська мова*, 1928.

²⁾ Ъ і ѣ — окремі, дуже короткі звуки.

³⁾ о^т — носове о (фр. оп).

⁴⁾ ю^т ваступає знак, що його читали, як носове о з попереднім м'яким приголосним.

⁵⁾ ѣ — окремих звук, подібний до е, але й відмінний від нього.

a, у в род. відмінку однини набуло певного значіння¹⁾, а ознаки давального *у*, *ові* розподілилися між ніяким та чоловічим родом; у множині дав., орудн. та місцевий відмінки по всіх основах узагальнили закінчення *a*-основ; іменники чоловічого роду втратили в називному множини колишню міну *к*, *г*, *х* на *ц*, *з*, *с* (*вовки*, *вороги*, *повхи* замість колишніх форм на *ци* (-ці), *дзи* (-дзі), *си* (-сі)—пор. рештку старовини — *друзі*); прикметники провели в однині закінчення твердої відмінки *й* у м'якої — *синього*, *синьої*; в множині загубили одмінність родів, т.що.

Ми можемо ще й тепер спостерігати, як боротьба типів, що існують по окремих діалектах, призводить звичайно до простіших та послідовніших, таких, що мають як розумні переваги. Народня мова, напр., явно змагається вирівняти тверду та м'яку чоловічу відміну: замість літературних „коневі, конем“, „товаришеві, товаришем“ в багатьох говірках вживається „коньові, коньом“, „товаришові, товаришом“. Деякі говірки зупиняються, сказати б, на півдорозі: — *ові*, — *ом* проходить у них тільки в слова, де ці закінчення не стоять під наголосом, але загальна прогресивна тенденція виразна, як бачимо, й у них. У м'якій відміні жіночого роду чимало говірок поширюють закінчення орудного *ою*, тоб - то „горожою“, „тучою“, інші, знову таки, — обмежуючи цей вжиток ненаголошеною закінчення. Коли за певне удосконалення системи ми визнаємо сучасний літературний розподіл закінчень давального відмінку між чоловічим родом (-*ові*) та ніяким (-*у*), то ще за прогресивніший треба визнати діалектичний ужиток лише одного закінчення *ові* або *у*²⁾. Далі ми бачимо, напр., як у народніх говірках закінчення родового множини виявляє тенденцію охопити не тільки слова чоловічого роду, як у літературній мові, а й ніякого (в літературній мові прийняті поруч

1) Розподіл закінчень *a* та *у* в родовому відмінку ще не закінчився в українській мові, й справедливо каже Наконечний, *op cit.*, стор. 105: „дати певні правила, що вказували б із потрібною докладністю, які саме з іменників чоловічого роду у сьогочасній українській мові мають — *a* (-*я*) в родовому відмінку, а які — *у* (-*ю*) — річе, либонь, неможлива: нам довелося б поробити безліч застережень що-до окремих слів чи невеличких груп“; але загальні тенденції вже виявилися і їх можна вкласти в певні рамки (пор. Наконечний: „Усе, що являє собою певну індивідуальність... або ж уявляється нам, як щось певне, окреслене, виразне у своїй формі або визначене в розмірі... стоїть у мові при закінченні *a* (-*я*)...; навпаки назви тих речей (предметів), що не становлять чогось виразно індивідуального... не мають певних форм... або в реальних формах зовсім не існують... усі тяжать до *у* (чи *ю*) в родовому відмінку“.

2) Інший характер має вагання в місцевому відмінку: він завжди залежить від прикметника та його відмінкові закінчення мають лише другорядне значіння. Це зумовлює й той факт, що українська мова виявляє тенденцію звільнитися в однині від специфічних закінчень цього відмінку, заступаючи їх закінченнями давального.

завдань, знань — завданнів, знаннів; народня мова знає й „вікнів“, „селів“ тощо), навіть жіночого (в типі „здатнієгь“ літературна мова припускає поруч *здатностей, властивостей—здатностей, властивостей*; народня йде далі, й розпочавши з поодиноких форм, викликаних змістовими асоціаціями, напр., *губів* під впливом *зубів*, прийнятих і в літературній мові, наближається до проведення повної одноманітності форм), і т. д. і т. д.

Принципово рівнобіжні українській процеси ми бачимо і в руській мові.

Відні або непослідовні типи, як дитя, путь, дочь, вимірають майже навч перед нами: форми дитяти, дитятею сливе зникли з ужитку: їх не врятує навіть постійне завчання їх в школі, і фактично перевага надається формам від слова „ребенок“; путь-пути у людей без граматичної витримки має нахил переходити до типу конь: путя, путю і т. д. або ж, зберігаючи старе закінчення, переходить до жіночого роду, на зразок кость, — у вислові вулиці „счастливой пути“. Відміну дочь в щоденній мові заступає відміна „дочка“, а зразки темя, время і т. д. навіть у письменників початку XIX віку часто відмінюються так: „Выше темя (зам. темени) гор“ (Кольцов), „Что скрыто до время“ (Пушкін). Такі явища помічаємо і в інших слов'янських мовах.

В царині дієслова більшість живих слов'янських мов виявляє втрату давніх форм минулого часу недоконаного виду (імперфекту) та минулого доконаного (аористу), що їх загибель відбивається перед очима історії й може бути простежена по пам'ятках. Форма дієприкметників на *ль, -ла, -ло*, що замінили в більшості мов, разом із допоміжним дієсловом або без нього, давні утворення минулого недоконаного (казаахъ, 2 та 3 особа одн. казааше і т. д.) та аориста (казахъ, 2 та 3 особа одн. каза), мали перед останніми перевагу єдиного закінчення, коли ж уже сама будова основ дозволяла відрізнити значіння закінченості або незакінченості дії: каза-лъ, каза-ла (казав, казала): съказа-лъ, съказа-ла (сказав, сказала). При такій умові видова ознака ще й у флексії була вже зайва, і еволюція відбувалась у напрямку можливої економії мовних засобів.

Як зразок запровадження одноманітності в дієсловах можна навести ще, напр., з відміни теперішнього часу укр. печу, печеш.. печуть — печи і рус. нар. пеку, пекёш, пекут, пеки проти старослов. (давньо-болгарських) пеко", печеши.. пеко"ть, пьци. Говірки українські в багатьох випадках пішли ще далі літературної мови: вони виявляють, напр., нахил скасувати різницю закінчень 1 та 2 відміни (пор. „він ходе“, „він носе“ проти

літер. *ходить, носить*), звільнитися частково від закінчення 2 особи однини архаїчної класи (зах. укр. „даш“, „поїш“), провести одноманітність приголосного в теперішньому часі „просю“, „ходю“, одноманітний наголос „кажу“, „ходжу“, тощо. Силу подібних тенденцій виявляють і інші слов'янські мови.

В тій системі форм індоєвропейської прамови, що відбувається, як початкова, за допомогою методи порівняльної граматики, доводиться констатувати таку барвисту різноманітність ознак, що, порівнюючи її з новими мовами, не можна не помітити, як ця система дійсно попростішала.

Однак треба зауважити, що в різних мовних галузях цієї поступовий розвиток (спрощення) не всюди однаковий: англійська мова подає в цьому типі дуже розвинений, до неї наближається французька, й найбільш архаїчними залишаються мови слов'янські й литовська.

Загальна характеристика індоєвропейської сім'ї, подана Містелі, має ще й досі своє значіння. „Несвідомі (механічні) сили викликали в цій сім'ї до життя не тільки багатство різних пневих варіантів, пнів і форм, значіння яких стало потім у пригоді: відкидаючи зайве й систематизуючи те, що залишилося, об'єднуючи й розподіляючи, мова цієї сім'ї вносила в цю різноманітність певний зміст. Ця активність у переробленні й використуванні мовного матеріалу, що дробився й поділявся через причини механічні, помічається ще й досі, і навіть у мові англійській та ново-перській ще не досягла останньої мети. Такої боротьби ми не помічаємо ні в одному лінгвістичному типі... Інші типи мають досить сталі системи граматичних категорій, що переживають навіть фонетичні зміни й постійно відтворюються в нових формах. Індоєвропейський тип не знає такої сталості системи: він увесь час відміняє та розвиває свої категорії, виявляючи прогресивний розвиток, еволюцію“¹⁾.

Ця характеристика дає нам відповідь і на друге питання, поставлене нами, а саме — які є досягнення що-до обмеження формальних значень найважливішими й загальними категоріями.

І що-до цього сучасні мови індоєвропейські виявляють безумовний прогрес.

В наслідок добору, напр., в мові англійській, ново-перській, граматичний рід майже зник (рештки його збереглись хіба в найбільш архаїчних займенниках), в романських та балтицьких залишився тільки рід чоловічий та жіночий, в північно-германських — тільки чоловічо-жіночий і ніякий. Нахил до знищення граматичного роду в слов'янських мовах теж виявляється в мові болгарській, де старовинні різ-

¹⁾ Misteli, Charakteristik - 510. Порівн. і Водуен - де - Куртене, Zarys hist. języka polsk., стор. 82 - 83.

ниці що - до змісту виявляють тенденцію замінюватись на суто - формальні: баща - та = батько, у чите ле - то = учитель, вой вода - та = вождь. В говірках руської мови (південно - руських) зникає рід ніякий. Іменники ніякого роду, з наголосом не на закінченні, переходять до жіночого роду: мая палатенца, ваша дела і т. д.

Двійне число майже зникло в сучасних індоєвропейських мовах і навіть у тих, де воно існує (з слов'янських — в українській, словінській, кашубській та лужицькій), воно не має вже повної системи колишніх форм і поволі вимирає поруч з розвитком культури. Цікаво зауважити, що в укр. літературній мові воно подибується далеко рідше, ніж в мові народній¹⁾.

Скорочення розмірів слова в індоєвропейських мовах відбувалося через багато різних причин, з яких найважливішою був перехід від етимологічного тонічного (музичного) наголосу, звичайного для прамови — це стверджує старовинна грецька мова й санскрит, — до наголосу експіраторного (видихового), що або цілком заступив місце першого, як в мові українській, або почав переважати, як у більшості слов'янських мов. Ненаголошені склади почали в багатьох мовах скорочуватися в певних положеннях, і процес цей помічається ще й нині в нязці мов, між іншим у руській. Кінцеві звуки слів дуже відмінилися в усіх індоєвропейських мовах, так що, напр., кінцеві вибухові індоєвропейської прамови заховуються тільки у старовинних представників мовних галузів індо - іранської (арійської) та італійської. Дуже поширене також і спрощення подвоєних приголосних.

Загальновизнаний зразок скорочення розмірів слова — навіть з першого погляду — є мова англійська²⁾. Але, коли - б ми схотіли обмежитися тільки слов'янською сім'єю, то й тут ми помітили б великий нахил до скорочення розмірів слова. Ще праслов'янська мова втрачає кінцеві приголосні, так що слово могло закінчуватися або на голосний повний, або на скорочений (так звані глухі голосні ъ, ь, що походять переважно з індоєвропейських звуків — *u (короткого у) і *i (короткого і). Далі важливим кроком було утворення носових голосних з різних сполучень голосних і носових приголосних і деякі інші явища. Нарешті, дуже сприяло скороченню слова зникнення кінцевих редукованих, що відби-

¹⁾ Див. А. Мейє. Введение в сравнительную грамматику индо - европейскх языков. Русск. переклад 1911 р., ст. 359. Про інші спрощення індоєвропейської морфологічної системи див. там - же, стор. 363 і далі.

²⁾ Цікавий підрахунок кількості складів у тому самому тексті (уривок із Євангелії) в різних мовах наводить Бсперсен, Language (англ., Мова, 1923, 330): давньо - грецька — щось із 39 тисяч складів, шведська — 35, німецька — 33, данська — 32, англійська — 29.

лося в усіх живих сучасних мовах: укр. дим, замість стар. дымъ, де ъ вимовлялось, або кон¹⁾ замість стар. конь з окремим голосним ь.²⁾

Що-до полегшення вимови, то хоч цей процес важко вимірити (до цього ми ще звернемося далі), все-ж можна припустити, що й він був досить поширений в історії наших мов. Маю на увазі, напр., такі явища: носові голосні замінено на чисті голосні в східньо-слов'янських мовах, чеській, болгарській, сербській та інш.; подвійний голосний ь замінився в більшості мов на простий, на монофтонг; особливож велику роль відіграло зникнення в більшості мов етимологічної кількості складу (різні ступені довгих і коротких голосних). Постійне явище, що полегшувало вимову, є також звичайний для багатьох мов перехід кінцевих дзвінкх приголосних у відповідні глухі.

Питання про явища регресу.

Виникає натурально питання, чи не можна констатувати поруч зазначених поступових явищ також рис регресивного характеру. Їх дійсно доводиться констатувати так само, як відсутність помітних досягнень у певних сферах мовної діяльності. Напр., пневий склад наших мов не свідчить, що є виразна тенденція обмежуватися лише тим матеріалом, який є для вислову відповідних значінь за допомогою комбінацій зі значіннями формальними.

Що-до звуків, то ми за допомогою старанної аналізи відкрили б появу в житті мов таких „важких“ звуків, як напр., чеське *g* (*r*) шипляче, англійське *th* і т. ін.; у прамовах окремих галузів, напр., слов'янської, виникла велика кількість африкат (*s*, *dz* і т. ін.) там, де раніш були прості вибухові. Латиська мова має три етимологічних інтонації довгих звуків замість двох пра-індоевропейських; штокавська говірка сербської мови має чотири інтонації. Що-до морфології, то в межах слов'янської галузи маємо пізніш здобуте морфологічне відрізнення імен—живих і неживих (в руській мові—для обох чисел, в більшості інших—тільки в однині), а також відрізнення у множині для імен особових у західніх мовах (польське *studenci*—студенти, *chłopi*—селяни, а поруч—*ogry*, *psu* і т. ін.). До цієї групи змін регресових належить і надзвичайне збагачення на відтінки виду й способу в болгарському дієслові і т. д.

Що такі явища регресового характеру існують, це цілком звичайно. „Було б щось надзвичайне—каже Бреаль—

¹⁾ Н' = Н м'якому, пишеться звичайно нь.

²⁾ Пор. із цим загальну констатацію Мейє: „Фонетичні результати історії мов майже завжди ведуть до зменшення зусилля і, отже, до скорочення тих слів, що є в мові“. *Ling. hist et ling. géa.*, Мовознавство історичне та загальне, 164.

коли б у діяльності людській помічався завжди постійний прямолінійний рух, без хитань і зворотів. Навпаки, витвори людські, на нашу думку, є здобутки людської праці, що їх завжди руйнують або пережитки старовини, яких нам не знищити, або почасти рівнобіжні тенденції, а іноді й несподівані наслідки від власних спроб¹⁾“. До цих загальних положень треба додати, що чинники відмін у мові здебільша належать до несвідомих, не навмисних, а тому їх наслідки бувають прогресові тільки по довгому процесі добору, який проте не виключає тимчасового з'явлення регресових рис. Відміни фонетичного боку нашої мови, що залежать, очевидно, переважно від фізіологічних причин, впливають по суті і на зміни морфологічні, а через них і на синтаксичні. Баллі зі своїм скептицизмом гадає навіть, що явища мови — це „Сизифова праця, старанне відтворення руїн, нагромаджених фонетичними відмінами“²⁾. Тенденція до найкращої зрозумілості мови з найменшою витратою звукових знаків часто сполучається в особі промовника з „недоцільним“ нахилом розрядити скупчену енергію, утворюючи велику кількість мовних груп та звуків, що потребують й більше м'язневих зусиль. Не треба забувати й за те, що психологічний ґрунт, на якому зростає мова, містить у собі зародки багатьох тенденцій і суто-розумові з-поміж них не завжди переважають. Вплив граматичної аналогії і близьких їй чинників психологічного характеру може в окремих випадках викликати витвори, що будуть незграбніші за ті, які існували раніш. Напр., різні психологічні процеси призвели в руській мові до дуже заплутаних синтаксичних взаємин при числівниках: два сильных крыла і два сильных крыла, двух сильных крыльев, двум сильным крыльям, две добрых женщины і две добрых женщины, двух добрых женщин, двум добрым женщинам і т. інш. (також і після три — чотири), але разом із цим п'ять сильных крыльев, пяти сильным крыльям і т. інш.³⁾; асоціація о — пнів і у — пнів (називн. братъ, родов. брата, ... місцев. братъ і називн. сынъ, родов. сыну, місц. сыну) викликала появу форм зайвих, і в їх ужиткові, навіть в літературній мові, ще не дійшли до згоди, хоч і помічається тенденція вживати родов. на у від слів, що визначають міру, точну чи не точну — мало воздуха, кусок сахара (укр. грудка цукру), а в більшості випадків род. на — а — легче воздуха, белзна

¹⁾ M. Bréal. Essai de sémantique³, 1904, ст. 5 — 6.

²⁾ Позицію, близьку до нього, займає й Гірт, Indogermanische Grammatik, Indogermanische Grammatik, IV, 1928, § 132.

³⁾ В українській мові ці відношення трошки простіші (два дуби тощо, але вжиток прикметників такий же строкатий).

сахара; в місцевім відмінку однини після прийменників *в, на* в значінні *де?* з'являється у декотрих слів форма на *у* з наголосом на ньому: на березу, в лесу тощо, тоб-то фактично новий відмінок.

Роля добору.

Не можна не визнати впливів суб'єктивного характеру, різних у різних націй, соціальних груп, епох, — від них походить значна частина мутацій. Але добором контролюється рано чи пізно ці зміни, так що обирається кінець кінцем те, що об'єктивно є доцільніше й зручніше¹⁾, бо об'єктивні чинники завжди міцніші від суб'єктивних²⁾, і на їх стороні майже усюди буває перемога. Тому, не вважаючи на деякі відхилення, загальне вражіння від розвитку мови—це вражіння прогресу.

Вплив такого міцного чинника, як аналогія, часто недосить цінується, й остання визнається переважно за чинник, що діє наосліп. Тимчасом у дійсності впливи аналогії є здебільш доцільні, тоб-то поступові. „Придивляючись до оцінки, що дають аналогії деякі дослідники—каже Бреаль³⁾—доводилось-би порівняти її з великою губкою, що блукає по граматиці, переплутуючи форми, затираючи без жодних для того підстав найгрунтовніші й найдоцільніші різниці. Навпаки, зовсім не така її природа. Аналогія є служниця розуму, хоч і не дуже далекозорого й не дуже пам'ятливого, але розуму, що є справжній і доконечний двигун мови“.

В наведених вище прикладах з руської мови (сахару, на березу і т. д.) ми бачили деяке ускладнення попередньої системи, але, якщо ми звернемо увагу на те, що ці ускладнення є наслідок розумового зрівнення різноманітності ознак (*и* (*у*)—пні поруч з *о*—пнями), то ми будемо дивитися на цей факт інакше.

Що-до відносин при назвах чисел, то знову-таки, певне ускладнення, по-перше, наслідок складного стану в самій мові („два“, „три“ в ній прикметники, що узгоджувалися з відмінними числами, „п'ять“, „шість“ і т. д.

¹⁾ Див. W. W and t, Völkerpsychologie. Die Sprache⁴ II, 280. „Мотиви асоціативні..., скоро лише почали відчуватися, неодмінно сполучаються з мотивами логічними“.

²⁾ Вони виявляються особливо виразно, коли дві системи стикаються. Цілком правдивий висновок робить Л. В. Щерба на ґрунті дослідів своїх над східньо лужицькою говіркою, носії якої вживають двох мов (лужицької та німецької). Він каже: „Що-до морфології, то двомовність призводить до всебічного усталення одноманітності, до утворення простої та ясної системи. Всі нежиттєздатні типи зникають, коли у тих, хто розмовляє однією мовою, бракує саме досвіду для заміщення форм, що ухлядаються“. (Теза 45. Приложение к книге „Восточно-лужицкое наречье“, т. I, II, 1915).

³⁾ Op. cit., стор. 76.

іменники, що керували родовим відмінком), а, по-друге, й воно призвело одночасно до прогресивного явища — загибели двійни.

З відмін регресивних фонетичного характеру можна було б зазначити, напр., явища продовження короткого голосного в певних положеннях, утворення дифтонгів замість монофтонгів і т. інш., але все це мало б свою силу тільки що-до окремих явищ, а не до остаточних наслідків: бо кількість скорочених колись довгих голосних далеко переважає кількість продовжених голосних; таких мов, що втратили етимологічну кількість (довжину й короткість голосівок), зберігаючи її лише в емоційних елементах і при наголосі, куди більше, ніж тих мов, що зберегли її цілком або поширили; дифтонги, що утворилися з монофтонгів, зникли або зникають, залишаючи по собі відміни в якості звуків (порівн. укр. кінь — кюнь — куонь і т. інш.; дифтонги йо, уо існують лише на обмежених обшарах), не кажучи вже за те, що взагалі дифтонги тільки на перший погляд здаються ускладненням, бо виникають саме з довгих монофтонгів, як продукт дисиміляції частин: \bar{u} - uu — ou , \bar{e} - ee - ie і т. д.

Переводячи облік удосконалення відповідних мовних явищ, треба мати на увазі, що тут часто стикалися окремі й однаково природні тенденції: завдання, яких свідомо або напівсвідомо хоче досягти той, хто висловлюється, можуть бути не тільки не однакові, а іноді й протилежні. Тому, коли ми цінуємо результати, досягнені мовною еволюцією, не виходячи поза межі якої-будь однієї тенденції, то ми часто припускаємо помилковий висновок що-до прогресу мови в цілому. Напр., вирішуючи питання, чи стає мова легшою, ми можемо обрати собі той критерій, що ознаки стали й відокремлені засвоюється легше, ніж мінливі й сполучені. Однак у цьому разі може трапитися, що стала й самостійна ознака буде з фонетичного боку незграбішою й нам доведеться вважати за кращу ознаку мінливу й сполучену. Порівнюючи, напр., структуру індоєвропейського й тюрко-татарського слова, ми визнаємо, що морфологія останнього далеко ясніша: $g\bar{u}l$ — троянда, $g\bar{u}l-e$ — троянді, $g\bar{u}l-den$ — на троянді, $g\bar{u}l-ler$ — троянди, $g\bar{u}l-ler-e$ — трояндам, $g\bar{u}l-ler-den$ — на трояндах; $zaf\bar{e}r$ — перемога, $zaf\bar{e}r-e$ — перемозі, $zaf\bar{e}r-den$ — на перемозі і т. д. Однак індоєвропейські слова здебільшого короткі, бо у них бувають спільні ознаки й для числа й для відмінку. Розміри слова через це скорочуються, а тому воно стає легше для вимови.

Візьмімо ще один приклад: той, хто висловлюється, іноді, економізуючи енергію, що витрачає на вимову, починає

вимовляти слова мляво й таким чином вимагає великої витрати енергії від того, хто слухає.

В житті мови надається перевагу деяким тенденціям, і рівнодіяна цих тенденцій дуже суб'єктивна, а тому й не завжди приступна нашій аналізі.

Варто порівняти, що каже А. Л. Погодин з приводу мови болгарських дітей: ¹⁾ „Для дорослої людини, що вивчає мову, де зникли флексії, велике полегшення дає проста відміна іменників за допомогою прийменників і проста відміна дієслів з допоміжним дієсловом. Систему прийменників і допоміжних дієслів легше схоплює пам'ять, ніж систему флексії. Однак, для дітей справа зовсім інша. Діти проф. Георг'ова засвоїли відміну дієслів раніш і помилок в ній робили менше, ніж у відміні іменників. А з форм граматичних для них найлегші були ті, що утворюються за допомогою особливих закінчень... Чи не є це доказ того, що дитина не стільки сама відміняє, скільки засвоює пам'яттю готові мовні форми, а тому їй легше запам'ятати форми, що дуже різняться між собою“²⁾.

З огляду на складність тенденцій, що підлягають доброві, ми повинні розцінювати факти наступних стадій розвитку мови проти стадій попередніх, беручи факти ці по змозі чималими групами.

З другого боку, коли ми вирішуємо питання про прогрес у мові, не слід забувати про одну обставину, що дуже впливає на літературні мови, а саме ці мови здебільш береться для порівняння: в літературних мовах важко визначити досягнення що - до поступової легкості мови тому, що вони здійснюють і інше важливе завдання — утворювати єдину літературну мову для сім'ї, яка дуже поширилася й стала своїм складом дуже різноманітною з огляду на умови географічні або політичні. Боротьба за єдину мову, звичайно, не обходиться без того, щоб у новій мові, літературній, не збиралися різні елементи зі з'єднаних говірок, не завжди „логічні“ й доцільні, і це з'єднання, з великою в ньому силою елементів випадкових, часто справляє те враження, що досягнень у справі полегшення мови менше, ніж справді їх є. Порівн. хоча б формування українсько-літературної мови, де часто дається перевагу формам впливових діалектів, іноді архаїчніших, заховується факти традиційні тощо.

Руську літературну мову правдиво визнається за поглядно важку, але це з'ясовується цілком незвичайною історією її. Виникла вона, як ми зазначили вже, на чужому, хоч і слов'янському ґрунті (основні елементи її дала літе-

¹⁾ А. Л. Погодин, Язык, как творчество, стор. 209.

²⁾ Відміна іменників у болгарській мові аналітична — за допомогою прийменників.

ратурна старовинна болгарська мова), і в своєму розвитку вона повинна була не тільки утворити органічне мовне ціле, придатне для того, щоб бути за літературну мову численного народу з поділом на безліч говірок, — друге завдання її було поволі перетворитися з мови чужої в мову руського ґрунту. Це перетворення, що не зовсім закінчилося і за наших часів, звичайно проходило так, що серед форм руської мови лишилося чимало рівнозначних, зайвих і архаїчних структурно.

За винятком цих фактів, ми не можемо не визнати того, що загальна тенденція в житті мови є тенденція до спрощення. Це впадає в вічі, коли, напр., порівнюватимемо мови болгарську, сербську, польську, французьку, румунську і т. д. навіть з їх не дуже віддаленими предками. Проф. Меллер (Möller), обстоюючи теорію коловороту, надавав занадто значіння таким явищам історичного життя, як італ. *a meo*, франц. *à me et à* (майб.), замість аналітичної народньо-лат. форми *a me et habeo* з попередньої синтетичної *a me habeo* (порівн. укр. *носитиму*, *носитимеш* замість раніших *носити* — *йму*, *носити* — *ймеш*), вбачаючи в цих явищах послідовну зміну „синтеза — аналіза — синтеза“. На його думку, історичний процес є розвиток від безформного слова за допомогою аглютинації до флексії, що з пливом часу виявляє тенденцію до зникнення, завдяки чому слово знову стає безформним і повинно перейти через ті ж стадії розвитку. Однак Есперсен, висловлюючися проти Меллера, каже, цілком правливо, що треба брати факти чималими групами й за досить довгих періодів хронологічних. Бо, коли ми обмежимо матеріал нашого дослід, то ми можемо уподібнитися до того мандрівника, що, ходячи пагірчастою місцевістю й переходячи з горбка на горбок, і не помічає, як, рухаючись так, він зійшов на височинь кількох тисяч футів над рівнем моря¹⁾.

¹⁾ Otto Jespersen, Progress in language, with special reference to English 1909, § 95.

Завдання

1. Сформулюйте критерії удосконалення мови що - до її легкості.

2. Наведіть із відомих вам фактів коливання форм у літературній українській мові такі, що Ви вважаєте їх за прогресивніші.

3. З'ясуйте, в чім саме ви вбачаєте їхню перевагу над іншими, рівнобіжними.

4. Наведіть форми, що тепер відмирають (вживаються чимраз рідше) за їх незручністю.

5. Коли вам доводилося помічати, зазначте окремі регресивні явища будь - якої говірки.

6. З'ясуйте причини, з яких літературна мова може мати морфологію менш досконалу як говірки.

*Перевидання й продаж
заборонено.*

Видання „Всеукраїнського Заочного Інституту Народньої Освіти“.

Украголоваті 2475 - к. Зам. № 113, т. 15.000.

Перша друкарня „Комуніст“, Пушкінська вул. № 31.

ОСНОВИ МОВОЗНАВСТВА**Проф. БУЛАХОВСЬКИЙ А. А.**

Лекція XIV

Р О З В И Т О К М О В И**Мова, як знаряддя думки**

Вступні уваги

В попередній лекції ми ознайомилися з тенденціями до спрощення, які характеризують життя мов узагалі та зокрема індоєвропейської сім'ї. Але в спрощенні мовної системи можна вбачати поступ тільки тоді, коли рівнобіжно досягається глибина та повнота передачі думки. Не можна, звичайно, вважати за прогресивний такий стан мови або таку мову, в яких проста й легка до засвоєння структура припускає передавати лише дуже нескладну думку. „Все, що під тією чи іншою назвою, — правдиво каже Сеше, — виходить в організовану мову (тоб-то не в мову афектив), залежить і зумовлюється найвищим призначенням цього людського витвору, а саме — утворенням та удосконаленням граматичних засобів обслуговування нашої думки. Все це явище і всі частини, що виходять у його склад, не можна правильно зрозуміти інакше, як у їх зв'язку з більш-менш досконалим здійсненням цього призначення“¹⁾. Наука знає за такі, напр., надто бідні мови, як -от так званий Pidgin-English²⁾, своєрідний жаргон, досить поширений у Китаї й відомий у Японії та Каліфорнії, що виробився, як постійний засіб зносин поміж англійцями та китайцями, або Beach-la-tar³⁾, своєрідну відміну англійської, поширену на заході Тихого океану.

Як вже зазначалося вище (лекція 2), у кожній мові відіграють свою роль автоматичні елементи психічної пасивності. Обсяг свідомого вибору з того матеріялу, що його

¹⁾ Ch. Sechehaye, Programme et méthodes de la linguistique théorique, (фр.) Програма й методи теоретичного мовознавства, 1908, ст. 96.

²⁾ Піджін — івглїш

³⁾ Біч - л а - мер.

подано в колективній мові, досить обмежений: творчості покладено межі мовною системою, яку доводиться визнавати й додержувати кожному з нас. Цієї системи ми не обираємо, її нам подано, і самий факт приналежності до цієї системи визначає вже так шляхи мислення, як і психологічну форму думок. Мова не тільки передає думку, вона й утворює її. Чи ходитиме про людину з невеликою творчістю, чи про митця та майстра слова, ми повинні визнати, що обидва вони належать до певного мовного оточення, а тому система граматичних категорій, передана в спадщину, визначатиме присутність або відсутність тих чи інших категорій думки. Наші групи слів і форми їх синтаксичних зв'язків — „це не тільки форми, в яких виливається речення, але й форми мислення...¹⁾“.

Міркуючи апріорно можна було б зробити той висновок, що шляхи думки наперед визначені в особливостях мови й що, отже, порівнюючи досягнення думки найрозвиненіших народів і народів найвідсталіших, легко з'ясувати, котрі саме умови сприяють розумовому розвитку, а котрі ні. Однак насправді факти, на яких тут доводиться ґрунтуватися, не так прозорі й зрозумілі, як ми могли б гадати на підставі апріорних міркувань. До цього часу ще не знайдено таких мов, що їх структура містила б у собі органічні перешкоди для вислову найвищих досягнень думки. Кожна мова, як каже В. Гумбольдт²⁾, „складається не тільки із стихій, що їм надано вже форму, але разом із тим і переважно — з методів, що уможливають дальшу роботу духа в такому напрямку й таких формах, які сама мова визначає. Стихійний елемент, склавшись та усталившись, становить до певної міри мертву масу, але ця мертва маса має в собі зародок безмежно широкої значимості“.

Безмежні можливості пристосовувати кожную мову, кожную мовну систему до потреб чим-раз вищої цивілізації давали не раз привід скептично ставитись до порівняних оцінок одних мов проти інших. Напр., Е. Ренан, як і раніш Потт, висловлював ту думку, що „тільки з великим обмеженням можна стверджувати, що одна система мов нижча або вища від іншої“³⁾. Скептицизм цей в оцінці різних мов ускладняється ще однією обставиною: „Різні системи мов — писав Е. Ренан⁴⁾ — раз за завжди засвоєні кожною расою; ці системи не розвиваються одна з одною, але кожна з них задовольняє себе, й різними шляхами вони наближаються до одного: одні народи залишаються в стані дитячому, маючи

1) Sechehaye, op. cit. 113.

2) Цитую за О. О. Потебнею „Мысль и язык“, стор. 140.

3) Э. Ренан, Происхождение языка, рус. перекл., 1903. ст. 17.

4) Ibid.

граматичну систему, на наш погляд, досить наукову, інші народи досягають високої цивілізації, маючи мови, на нашу думку, зовсім нездатні розвиватися". Ми не будемо критикувати положення про "мови, нездатні розвиватися", бо воно цілком помилкове. Ми звернемо увагу на те лише, що у висновках Ренанових продерся, по-перше, певний і виразний елемент оцінки („система, на наш погляд, досить наукова“, „мови, на нашу думку, нездатні розвиватися“) і, по-друге, скептицизм що-до рівнобійності абстрактно обраних якостей мови й загально-культурних досягнень. Питання про рівнобійність є окреме питання, і, на нашу думку, ми, навіть не визнаючи цієї рівнобійності, все ж можемо порівнювати й цінувати досконалість мов, як знарядь думки, і не відмовлятися від обліку прогресивних їх досягнень. Культура є не що інше, як рівнодійна великої кількості сил, поміж якими переважно значіння мають чинники економічні. Деякі з цих сил, звичайно, можуть і не бути рівнобійними з іншими силами, якщо ці останні залежать від інших причин. „Розвиток мови, як і інших галузів культури — каже В. Вундт — не завжди відбувається рівнобійними шляхами: деякі дуже первісні форми мислення, маючи свій вислів у таких же формах мови, можуть існувати ще довгий час, коли зовнішня культура зробила вже великий крок уперед“¹⁾.

Однак, хоч вартість культури не просто відповідає вартості мовної структури, все ж це не порушує тієї думки, що мовна система, як одна з рухових сил культури, відіграла в ній ту чи іншу, сприятливу чи не сприятливу роль. І треба погодитися з Г. ф.-д. Табеленцем, коли він каже: „Нарід талановитий, з красивою та гнучкою мовою, може до занепаду дійти через несприятливі обставини життя, хоч би при цьому й не псувалася його мова. Як приклади цього зазначимо циганів, якутів і безліч дрібних народів індо-китайської галузі та ще багато інших. У таких випадках дослідник мусив би сказати: з цього народу за кращих обставин могло б вийти щось краще“²⁾.

Що-до другої думки Ренана, а саме - ніби кожна мовна система достатня для того народу, що її вживає, то її аж ніяк не можна визнати за довідну. Як не дивно, думка ця повторюється в лінгвістичній літературі доволі часто (її ми подибуємо, напр., у Вандрі, Погодина, Баудіша та

¹⁾ W. Wundt, Elemente der Völkerpsychologie², Основи психології народів, 1913, ст. 58.

²⁾ Op. cit. стор. 407. — Але безперечно перебільшення ролі мови приписав славетний Потебня, пишучи: „... с большою вероятностью можно сказать, что первенство народов индо-европейского племени среди других племен земного шара основано на превосходстве строения языков этого племени...“. Из записок по теории словесности, 1905, стор. 643.

Друкарські огріхи в лехції XIV

<i>Стор.</i>	<i>Ряд.</i>		<i>Надруковано:</i>	<i>Треба:</i>
289	1	знизу	Грандсен	Грандсен
291	4	"	Loi	Los
316	8	згорн		
		(в розд. „треба“)	И : И : W	и : и : w
"	10	"	відділ	відділ

інш.) і тому їй слід присвятити кілька слів. Коли хтось обіходиться чимсь з конечности або звички, це ні в якому разі не значить, що він не відчуває вад свого знаряддя, або не є здатний усвідомити собі переваги іншого, якщо йому буде дана змога порівняти одне з одним. Отже не є випадковий той факт, що саме сутички з чужими мовними системами так міцно впливають на зміну структури рідної, на можливе наближення її до прогресивнішого типу. Але, й лишаючися в межах рідної мови, чи не відчуваємо ми час од часу потреби дати перевагу такому - от слову, формі або зворотові над іншими? Ми часто, напр., уникаємо омонімів, бачачи в них загрозу розумінню, дбаємо за сполучники, які б точішн передавали потрібні нам відтінки думки, шукаємо економніших засобів передати той самий матеріал, тощо.

Зауважу, до речі, що, повторюючи в тій чи іншій формі Ренанову думку, вчені, які її приймають, майже ніколи не мають змоги витримати її до кінця в практиці: потреба оцінювати надто виразно дає знати за себе в фактах мовних, і зовсім обійтися без неї не вдається нікому. Як приклад наведу лише, що й Вандрі, як тільки розмова заходить за його рідну мову — французьку або класичні — латинську, грецьку, починає вихваляти їхню досконалість, і всі застереження, що їх він робить далі¹⁾, не можуть знищити загального вражіння — певні критерії досконалости визнає й він.

Навчаючи мови, ми не тільки дбаємо за вірність нормі, прийнятій у літературній мові, але й добираємо стилістично краще, керуючись, очевидно, при цьому певними критеріями, що їх більш-менш усвідомлюємо. Одна частина цих критеріїв стосується до мовної естетики, моментів гарного, — про них ми поговоримо нижче; інші критерії забезпечують на й економніший вислів думки; треті задовольняють потребу виділити, підкреслити важливі через що-небудь елементи думки; четверті мають на увазі стати на перешкоді можливим непорозумінням; п'яті — виробити засоби, які б більше відповідали раціоналістичному підходові до мови, як знаряддя думки, тощо.

Економніший вислів знайдемо ми, напр., коли замість „порівнюючи з колишніми умовами праці, треба визнати сучасні за кращі“, вживемо природнішого — „проти колишніх умов...“, або канцелярське „що торкається до ваших вимог...“ замінимо висловом „що до ваших вимог“.

¹⁾ J. Vendryes, Le langage. Introduction linguistique a l'histoire (фр.) Мова. Мінгвістичний вступ до історії. 1921. стор. 403 і далі.

Краще підкреслимо присудок, напр., вживши при йменнику або прикметнику неформального дієслова „є“; порівн.: *Серед усіх засобів впливати цей є найгірший. Він є загально-визнаний майстер*, тощо.

Або за виразніший нам доведеться визнати логічний наголос того слова, що до нього відійшла енклітично частка „би“ („б“); порівн.: „коли б ця людина мала змогу“ та „коли ця б людина мала змогу“ або „коли ця людина мала б змогу“.

Найтиповіший вияв піклування про те, щоб не виникали в мові непорозуміння, є уникання омонімів: не дурно ми, замінюючи поширений у руській мові німецький дієслівний наросток — *ир* — на укр. — *ув* —, не зважуємося утворити від *репетировать* — укр. „репетувати“ й лише з великим ваганням можемо погодитися на передачу *суммировать* (матем.) через *сумувати*¹⁾. Далі, не можна визнати за влучні синтаксичні звороти на зразок рус. „предпочесть что-нибудь чему-нибудь“ (іноді розуміють, що предмет, якому дається перевагу, названо в знахідному, а іноді — в давальному відмінку), або „Увеличатся размеры недостачи угля и повысятся цены, которые придется уплачивать потребителям“ („Коммунист“ 1926 V. 30): синтаксично не визначено, чи платитимуть споживачі чи споживачам.

Раціоналістичний підхід міг би виявитися в тім, як-би за часу, коли утворювалося слово *правнук*, відчули, що наросток *пра* - визначає власне давнину — „прадід“, „прарід“ тощо — отже, надавати його поняттю внука через механічну асоціацію з *прадід* не має рації. Те ж саме стосується й до англійської мови, де дід зветься *grandfather*²⁾ власне — „великий батько“, а внук — *grandson*³⁾, тоб-то „великий син“. З раціоналістичного погляду геть недоладне рус. слово *насекомое* „комаха“: воно є невдалий переклад латинського *insectum*, що значить „надрубане“ (груди та нижня частина у комахи відділені западиною).

Логічно не задовольняє поширений зворот *ми з вами* в значінні „я та ви“, тощо.

Облік удосконалень

Чи удосконалюються мови що-до зазначених особливостей?

Хоч який важкий облік фактів що-до економності засобів мови (на наступних стадіях є ширший самий зміст

¹⁾ Докладніше Л. Булаховський. Из жизни омонимов, „Русская речь“ III, 1928.

²⁾ Гранд-фатер

³⁾ Грандсен.

думки, і тому досягнення в стислості вислову не так помітні), але досить яскраво свідчать за поступ хоч би такі-от риси:

Як досягнення абстрактного мислення й засіб стискувати ціле речення, роблячи його лише частиною іншого, має велику вагу форма інфінітиву. Вона утворилася, мабуть вже після розпаду індоєвропейської сім'ї в окремих галузях цієї сім'ї, і що різні мови утворили її з різних морфологічних елементів, незалежно одна від одної, свідчить про велику в ній потребу, відповідно до культурного розвитку народів. Варто зауважити, що зникнення цієї форми за історичних часів (в ново-болгарській, ново-грецькій мові) відповідає тимчасовому культурному занепадові цих народів. За старовиннішого періоду життя індоєвропейських мов морфологічним попередником цієї форми був давальний відмінок іменників (інколи — місцевий): санскр. *vid-man* — „знання“; *vid-man-e* — „щоб знати“ і грец. (гомерівське) *do-men* — „дати“ є місцевий відмінок відповідного пня, санскр. *rita ye* — „щоби пити“ (з початкового „для пиття“) тощо.

Ці іменники за початкової доби утворення, можливо, були не в такій мірі абстрактні, як інфінітив, і, крім того, їх суфікси були менше творчі, ніж іменникові, тимчасом інфінітиви легко утворюються, крім дуже рідких винятків, від кожного дієслова.

Далеко пізніше надбання багатьох індоєвропейських мов — дієприслівник. Дієприслівник забезпечував виразне формальне означення хронологічних взаємин двох дій тієї самої особи і визначав дію другорядну, з першою сполучену. Дещо далі цей дієприслівник виявляє нахил розірвати зв'язок з особою, а почасти він і відокремився вже від особи, передаючи, отже, лише сполученість дії, незалежно від особи. Руська (літературна) мова поки-що, і здебільшого штучно, зберігає дієприслівникові звороти тільки там, де підмети в двох реченнях однакові: „Приближаясь к дому, мы заметили на дворе суматоху“, „Иду напевая“ і т. д.; в українській мові дієприслівника вживається куди вільніше: „Не сіявши, не оравши, не буде жито родити“, „Серце болить, дивлячись на наше убогство“. Пор. і фр. *L'appétit vient en mangeant* — апетит приходить ївши; „*En disant ces mots, les larmes lui vinrent aux yeux*“, що не можна було б перекласти рус. „говоря эти слова, слезы выступили у него на глазах“¹⁾.

З рис удосконалення наших мов що-до чіткості в окресленні важливих частин думки згадаємо перш за все за ролю дієслова.

¹⁾ Не зачіпаємо чергового питання української стилістики, як широко можна та треба в українській літературній мові вживати дієприслівників, що прилягають до дієслів з іншою особою. Про це див. докладно у О. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови. З вид. 1925, ст. 28-41.

О. Потебня в своїй славетній праці „Из записок по русской грамматике“ довів тенденцію слов'янських і балтицьких мов *зосередити присудковість у дієслові*, зменшуючи її в іменниках і дієприкметниках.

Д. Овсяніко-Куліковський показав, що така сама тенденція характеристична й для низки інших індоєвропейських мов („Синтаксические наблюдения“, 1899, „Синтаксис русского языка“², 1912, „Прогрессивная эволюция языка и мысли“, Итоги Науки, X, 1915).

Іменники, прикметники й надто дієприкметники в раніших стадіях мовного розвитку індоєвропейської сім'ї часто й густо правлять за присудок. Що-до дієприкметників порівн., напр., із старов руської мови: „а вы плотници суще (дієприкм. теперішн. часу), а приставимъ вы хоромъ¹⁾ рубити“; „и пришедъ (дієприкм. минул. часу) Изяславъ... и бѣ Игорь разболѣлся“, „граждани же слышавше (дієприкм. минул. часу) се и созвониша вѣче“. — У нас і нині існують ще такі сполучення „Степан — його син“, „вода гаряча“ і т. ін., коли ж у більшості мов тут завжди є допомічне дієслово — присудок.

„В русском языке, как и в других сродных, — писал Потебня (op. cit.² II, 334), — по направлению к нашему времени увеличивается противоположность имени и глагола. В древнем языке употребление причастия, формы, промежуточной между именем в тесном смысле и глаголом, было гораздо обширнее, чем в новом, и причастие могло иметь такую степень относительной самостоятельности и предикативности (присудковости), какая в новом возможна лишь в личном глаголе и отчасти в неопределенном наклонении“.²⁾

Ми так звикли до цієї першорядної ролі дієслова в реченні наших мов, що нам важко уявити собі, як це в багатьох інших мовах за форми присудкового вислову правлять частіш інші категорії. З психологічного боку характер таких речень ми можемо з'ясувати собі, порівнюючи хоч би такі сполучення в наших мовах, як, напр., рус. „Идущий по полю человек“, „Видящий пашущего работника“, „Окликающий его“ і тощо.

Дієслово, як форма присудковости має велику перевагу тому, що воно повніше висловлює, ніж інші граматичні категорії. Правдиво зазначив польський вчений Я. Лось, що „тільки дієслово, як форма, дає нам орієнтуватися в межах часу і просторони одночасно: зазначаючи особу, дієслово

¹⁾ „будівлю“.

²⁾ Потебня інфінітив (дієіменник) ще зараховував за традицією до особиб.

³⁾ J. Lol, Stosunek zdania do innych typów morfologicznych. Stosunek речення до інших морфологічних типів. — Rozprawy Akad. Um. w Krakowie. Wyzd. fil., Ser. III, T. I. Ogóln. zbioru T. XLVI, 1910, стор. 213. — Докладніш Булаховський, До поняття речення, Науковий збірник Харк. Наук.-дослідчої

змальовує взаємини того, хто висловлюється, і того, хто слухає (я і не-я), а також і часовий зв'язок що-до того моменту, коли речення вимовляється. „Надзвичайну вагу мало для розвитку мислення — каже В. Вундт — те, що в мовах нашої культури присудкова форма перемогла прикметникову. Цю перемогу одержала й тут наша думка за допомогою тих постійних порівняльних асоціацій... через які найвживаніші форми... заступають інші форми. Ці причини асоціативного характеру, скоро лише виявили себе, одразу ж неодмінно сполучалися з причинами логічного характеру. Але й тут логіка була не на першому місці. Спочатку з'явилися мовні засоби, придатніші з логічного боку, а потім найдоцільніші риси їх сприяли поширенню цих засобів“¹⁾.

В таких мовах, як наша, дієслово з виразно окресленими функціями²⁾, забезпечує мовну чіткість процесу мислення і виразне відрізнєння думки в стадії формування — від думки готової, думки в стадії вроблення — від думки одержаної пасивно.

Більшість індоевропейських мов зробило ще крок уперед, щоб зміцнити ролю дієслова, і ввело його як копулу (службове дієслово) в такі речення, де раніш за присудок правили інші категорії. Українська й надто руська мова переважно ще додержуються в цьому старовини: „Мати дуже старі“, „Степанов наш старий знакомий“ і т. д.

Однак у багатьох інших мовах дієслово є мало не виключна формальна ознака присудковості. Про ці мови треба сказати, що дієслово набуло в них надзвичайної сили і поширилося на всі галузі мислення:

нім. Sein Vater ist alt. Er ist mein Schüler, і т. д.; фр. „Pierre est mon frère“, „Le ciel est bleu“ і т. д.³⁾

Згадаємо далі про досягнення в складі простого речення. Порівнюючи довгі речення в літературних мовах, речення, що склалися завдяки вживанню письма, і речення народні, ми можемо й тут казати про великі досягнення, — а саме про те, що речення наших мов охоплюють багато думок, як комплекс, розкладений на окремі частини з означенням тієї чи іншої залежності між ними. А що відносини

Катедри історії укр. культури. Ч. 2-3. 1926. — Про інші переваги дієслова див. Пешковський, Глагольность, как выразительное средство. Сборник статей. 1925. Пор. також М. Гус, Ю. Загорянский, Н. Каганович, Язык газеты, 1926.

¹⁾ Op. cit. II, 280.

²⁾ Не зачіпаємо питання про те, як саме виникло дієслово. В. Вундт каже, що з'явлення дієслова „найбільша з революцій в історії мислення людськості“.

³⁾ „Його батько (є) старий“, „Він (є) мій учень“, „Петро (є) мій брат“, „Небо (є) голубе“.

між частинами речення дедалі визначаються точніше, це ми бачимо, порівнюючи такі архаїчні вислови, які подібуться в народній руській і українській поезії,— дуб—стол, сила—войско, саф'ян—черевики, з пізнішими—дубовий стол, сильное войско, сап'янові черевички; або „и трапезу чюдную одраша драгый камень и велий женчуг“, замість „из дорогого камня и крупного жемчуга“, „опашень багрецовой, пуговицы серебряные“, замість „с серебряными пуговицами“—(Пор. відновлення таких „атавістичних“ рис в розмовній мові: „Поручик?—Неизвестно какой, из Рязани, гнедые лошади“ (Гоголь, „Мертвые души“), „Тоска в душе и скорбь на лице вошел правитель Иоанн“ (А. Толстой). В деяких європейських мовах такий спосіб вислову в законено, і його вживається ще й досі: „Elle restait assise, la pensée vide, sans force“ (Romain Rolland).—Вона залишилася сидіти знесилена, без думки (точно—„пуста думка“).

Далі, такі санскритські конструкції, як „ви закрили сонце на небі хмарою дощем“ (дошовою хмарою), „декого забито ногами слонами“ (ногами слонів), розкривають перед нами архаїчну безпорадність думки (архаїчну вже для санскриту) охопити взаємини в перспективі, а не окремими рисами. Це явище подібуться і далеко пізніше. „ко царю Константину ко палаткам белокаменным“, „и купцы нам зъло обрадовалися нашему пришествію“, „о помѣстьѣ о передѣль“, „о тѣхъ пустошахъ об ътѣмъ“, „посміялись з козаченька, з хорошої вроди“ тощо. Порівняйте також речення такого типу: „Илья Муромец, сын Иванович, он сиднем сидел тридцать три года“, де підмет спочатку висловлено окремо, а потім з деяким зусиллям сполучено з присудком.¹⁾

Виразні риси безпорадності що-до розположення частин можна подібати майже в кожній старій пам'ятці руської мови: порівн., напр., в Синод. Списк. і Новгород. літопису: *князь полотський оумре Борисъ Всеславиць, и Завидъ посадникъ Новгородський оумре Дмитровиць-князь полоцкий умер Борис Всеславич, і Завид, посадник Новгородський, умер Дмитрович; а сынъ посади Новѣгородѣ Всѣволода на столѣ*—а сина посадив у Новгороді Всеволода на престолі.

Що менше в мові формальних ознак, то суворіші стають правила розміщення слів. У кінцевому висліді мови в своєму розвитку намагаються використати переважно іменно цей засіб передавати думку, віддаючи йому перевагу, як „найпростішому, найодноманітному, в низці випадків психологічно обґрунтованому, проти інших, суто-умовних

¹⁾ Див. А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, III, розд. VI і Д. Н. Овсянко-Куликовский, Итоги науки, X, стор. 234—235.

і складних у своєму застосуванні¹⁾. Отже урегулювання ладу слів у більшості індоєвропейських мов теж слід залічити до виразних рис мовного поступу. Недурно французи, що мають підстави пишатися точністю своєї мови, свідомо удосконалювали порядок слів у ній за останніх століть²⁾.

У характеристиці синтаксис (складні) семітських мов, поданій Ренаном, виступають такі риси, що, як є підстави гадати, належали індоєвропейській правові. „Відмовляючися від довгих періодів..., у яких грецька та латинська мова сполучали з таким хистом численні деталі однієї думки, семіти знають тільки єдиний звязок речень — прилучаючи одно до одного за допомогою єдиного сполучника „і“, — він є вся суть їх періодів, він заміняє всі інші сполучники. Семітській мові невідомий спосіб узалежнювати одні частини речення від інших. Їх речення — пласкі, незмінні, і єдиний спосіб їх будувати — просте уміщення поруч, — спосіб, що вагадує візантійське малювання“...³⁾

Індоєвропейські мови з такого самого колись стану довгою еволюцією дійшли до дуже розвиненої системи сполучення речень і окремих частин речення, що так відзначає їх за наших часів. Ці мови проробили виразну еволюцію, аналогії якої помічається і в дитячій мові. Як правдиво зауважив Ван-Гіннекен⁴⁾, сполучників, прийменників, часток спочатку вживалося для вислову звязку, і лише потім набули вони собі функцій логічних. Останні утворюються в історії індоєвропейських мов поволі з елементів суто-асоціативного характеру. Старовинна будова й сполучення речень помітні ще й нині в простій народній мові оповідань, де часто повторюється, а іноді й стоїть на початку речення сполучник „і“ або подібні. Зберігається цей старовинний характер і в мові поезії, яка що-до логіки завжди йде далеко позаду мови літературної прози. Історія окремих мов нашої сім'ї дає нам можливість спостерігати, як різні види речень залежних втворюються, з початкового стану складання й прилучення, за допомогою „логічних“ сполучників у мови, мети, причини, а також слів стосункових: стар.-слов. і же, я же, е же — той, що... та, що... В порівнянні з і, я, е — він, вона, воно, видно їх походження з і же — а він і т. д. Беручи стар. рус. речення „пойщемъ себѣ князя иже бы владѣлъ“, відбудуємо його попередню форму „пойщемъ себе князя, а он бы владѣлъ“.

1) Sechehaye, op. cit. 178.

2) Порівн. цікаві сторінки в книзі F. Brunot, La pensée et la langue. Брюно, Думка та мова, 1922, стор. 34-35.

3) E. Renan, op. cit. стор. 65.

4) J. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, (фр. перекл. з голандської), Основи лінгвістичної психології, 1907, § 165 далі, § 679.

Що сполучники виникли з стосункових займенників, бачимо ще й нині на таких сполучниках, як „тому що“, „так що“, рус. „потому что“, а ці „що“ в свою чергу є перероджені частини питальних речень.

Далі, одна з виразних особливостей праці над уточненням мови — це добирання виразніших значінням сполучників. Напутна що-до цього історія добору, проробленого французами, які, напр., відмовились у багатьох випадках від багатозначного „que“, що нагадувало різноманітністю своїх функцій наше „що“. Зробили вони це не лише з мотивів естетичних (унікаючи повторення однакових звуків), а й з суто-логічних, дбаючи за ясність розуміння. Коли ми порівняємо з системою сучасних руських сполучників, напр., їх уживання в пам'ятках XIV століття, різниця теж виявиться дуже виразно. Ось-які, напр., значіння належать сполучникові „яко“ в так званому Синодальному спискові I Новгородського літопису (першої половини XIV ст.): 1) що (додаткове, напр. „він зрозумів, що...“), 2) отже, 3) тому що, бо, 4) як (порівняння), 5) коли (часове) та інші.¹ З особливостей пізніших не дурно не вижило в руській літературній мові „как“ в значінні „тому що“ (пор. *как* при порівняннях).

Українці, мабуть, віддадуть перевагу, як показує рух мови в науковій прозі, надто в довгих складних реченнях сполучникам, менше навантаженим функціями, ніж як в значіннях „коли“, „ніж“ тощо.

Там, де, на зразок наших мов, розвинена система сполучників та відносних слів забезпечує багату виразність логічних відтінків, саме опускання їх та заміна ритмічно-мелодійними засобами мови може стати засобом високої стилістичної вправності. Фрази на зразок: „А все ж таки він мені подобався: глядів він дуже розумно й прямо, та й у голосі його звучала снага“, „Ходіть до мене: я від жалю млію, як бачу вапні очі, повні болю“ (П. Карманський), вимагають підвищеної діяльності думки.

М. Бреаль, О. Есперсен та інші зазначили як прогресивну тенденцію деяких з мов переходити від синтетичної будови до аналітичної. Порівнюючи синтетичну латинську форму *plusquamperfectū capta vergam* — я був заспівав (раніш другої минулої теж дії) з аналітичною англійською *I had sung*, Есперсен звертає увагу на те, що ця аналітична форма має свої логічні переваги, а саме — залежно від наголосу кожний член англійської форми може правити за самостійний присудок і комбінування цих елементів з іншими словами речення може надавати різноманітні відтінки. (О. Jespersen, *Progress*, стор. 25).

Приймаючи це положення, слід, проте, додати, що вірне воно лише для випадків, коли частини аналітичної форми дійсно виразно усвідом-

¹ Е. Истрина. Синтаксические явления Синодального списка I Новгородской летописи. Известия Отд. русск. языка в словесн. Акад. Наук, XXVI, 1921 (1923), стор. 220-223.

люються (однак, це ні в якому разі, як зауважив чеський вчений Баудіш, не становить правила); по-друге, коли в склад аналітичної форми не виходять другорядні, неважливі відтінки значінь (пор. укр. *я ходив був* в значінні давноминулого часу і зайве з погляду раціональності „був“ у формі умовного способу: *я ходив-би був*).

Близько з явищами уточнення стикаються заходи уникати непорозумінь.

Питання саме за омоніми не можна вважати за добре досліджене в науці, але й із того, що ми знаємо, виявляється виразна тенденція язиків уникати „шкідливих“ омонімів, таких, що становлять загрозу розумінню. Коли, напр., зміна праслов'янського звука *i* в укр. *и* викликала в ньому збіг слів, що відповідали руським *бить* і *быть*, то омонімієть з бігом часу усунуено завдяки впливові форм „буду“, „бу деш“ і т. д., тоб-то замість старого* *бити* = бути з'явилася неомонімічне з *бити* = бити — *бути*; коли з давнього *стлати* виникло *стлати*, що в дійсності вимовлялось „слати“ і, таким чином, збігалось із *слати* „посылать“, то склалися сприятливі умови до того, щоб його почало заступати *стелити*, — новотвір, який виник під впливом „стелю“. Факти такого роду численні і свідчать за піклування, часто надто навіть, перебільшене, стати на заваді можливим непорозумінням¹⁾.

1) Треба, однак, мати на увазі, як вище зазначено, що мови унікають (до того-ж не всі рівною мірою) лише більш-менш „шкідливих“ омонімів, таких, напр., що становлять ту саму форму тієї самої частини мови; омоніми на зразок *сіло* — рус. „петля, снілок“ і *сіло* — рус. „село“ або *сік* — рус. „сок“ та *сік* — рус. „сек“ розумінню не загрожують і рідко навіть стають помітні; виживають також омоніми в певних виразах, будини добре відмежовані від інших слів, напр., кінв *стриже* вухами, рус. кот *прядет* („муркоче“), укр. *пряди* очима; виживають й навіть збільшуються числом омоніми, що становлять розгалуження тих самих значінь, напр.: *тісний* — рус. 1) тесный, узкий, 2) трудный, тяжелый, *тліти* — рус. 1) гореть без пламени, 2) гнить (пор. рус. *тухнуть* в обох цих значіннях). Більш-менш поблажливо ставиться мова й до омонімів, які виникають в процесі словоутворення за допомогою приставків, багатозначних своєю природою: пор. *вижити* — не вмерти та *вижити* (кого-небудь) = викурити, витиснути, або *переводити* — рус. 1) переводить (з місця на місце), 2) переводить, изводить, уничтожать тощо.

Окреме питання становить омонімієть у флексії (напр. омонімієть відмінків). Досліди показують, що мова іноді опирається збігові відмінкових закінчень, навіть такому, що аж ніяк не можна визнати за небезпечний для розуміння; напр., руська мова в чоловічій відміні може мати закінчення *a* під наголосом в називному множині лише тоді, коли в родовому однама *a* ненаголошене, тоб-то: наз. мн. *холода́, волоса́, годá, дома́* (род. одн. *холода, волоса, і т. д.*), але наз. мн. *воля, снапы, коты* (род. одн. *воля, снапа і т. д.*). Хоч цю тенденцію заховувати одмінності відмінкових форм і можна констатувати в певних випадках, але за шильову визначати її не треба: широко мови відкривають шлях збігові закінчень по приєднаннях — порівн. укр. місцевий *на* — *о ві. — у*, поруч *і*, менше, але не рідко, й без них: порівн. українську відміну тину „кість“: дав. одн., наз. і знах. множ. *кості*; в чеській мові фонетичні зміни призвели навіть до того, що *lui' srdce* однаково значить „левоє серце“ і „левої серця“, в болгарській — до мало не повної

Проте, це не виключає того, що іноді віки виживають котрісь омонімічні групи: пор. наші *тонити* в значіннях 1) „затопляти“, 2) „розпалювати“, 3) рус. „плавить“ (похідне з 2-го), *жати*: 1) тепер. час *жну*, 2) тепер. час. *жму*. Правда, вжиток „жати“ в значінні „жму...“ поступився останніми часами в українській мові перед важиванішими „тиснути“, „тискати“, „давити“.

В ділянці омонімії ми не знаємо стану первісної мови й недостатньо уявляємо собі з цієї сторони колишній стан наших мов; але принаймні аналогія дитячої мови дозволяє здогадуватися, що примітивна свідомість ставиться до омонімів поблажливо і що той рівень, якого досягли навіть такі поглядно багаті на омоніми¹⁾ язика, як англійський, все-ж таки становить поступ; особливо це впадає в очі, коли взяти на увагу англійську фонетику, що дуже сприяла появі омонімів.

Що-до інших подібних явищ забезпечення ясности мови, то напутні, напр., досягнення таких особливо оброблених та урегульованих язиків, як французький. Сучасна французька мова проти давньої забороняє, напр., збіг „він“— „йому“, „вона“— „їй“ (*il—lui, elle—lui*), коли йдеться про різні особи. В XVIII столітті ще писали: *Monsieur... dit au roi qu'en mariant son fils, il lui avoit promis monts et merveilles...*—Пан.. сказав королю, що, коли *він* одружував свого сина, *він* пообіцяв *йому* золоті гори...—Певні непорозуміння (хто саме кому пообіцяв...) при такому ужиткові майже неминучі, отже те, що в нас існує поки-що лише як стилістичний ухил (уникання такого збігу), для французів становить правило²⁾. Урегульовано в нас більш-менш правила вжитку особових займенників лише в непрямій мові, де доконечність цього була виразніша.

Найважче підбити підсумки досягненням мов що-до „раціоналізації“ словотвору та синтаксичних зворотів. Питання це в науці не досліджено, й лише загальні міркування на зразок того, прим., що приклади, подібні до наведених вище, в наших мовах поглядно рідкі, говорять на користь удосконаленості цих мов. Правда, не слід спускати з ока, що сама природа мови вимагає, напр., випускати ті частини вислову, які самі собою зрозумілі. Ми уникаємо, надто в буденній мові, викінченості фрази, тієї словесної

втрати відміни. В цілому вірніше буде визнати, що омонімість відмінків, їхній збіг—звичайне мовне явище, наслідки якого, загалом беручи, як зазвичалося, поступові: зменшення кількості відмінків завжди сполучається з ширшим використанням прийменників, простішої форми означувати звязки іменників.

¹⁾ Проте, не шкідливо, як довідно показує Есперсен, *Language*, (англ.) Мона, 1923, стор. 285-286.

²⁾ Brunot, *op. cit.*, 34.

повноти, яка теоретично можлива, і навіть ніби накреслена структурою нашої мови. На питання „Чи був ти сьогодні в дядька Петра?“ ми навряд чи змогли б, не здивувавши того, хто питає, відповісти: „Так, я був у дядька Петра“ (зразок відповідей, що існують не стільки в природі, скільки в поганих підручниках чужих мов). Так само ми вважаємо, що далеко краще сказати „квиток туди й назад“, аніж „квиток, щоб поїхати туди й назад“, хоча прислівники „туди“ й „назад“ за своєю природою прилягають до дієслівних понять. Стилістично в нас цілком можливі фрази: „А, це ви!“ — усміхнувся він“. Отже, хоча б ця звичайна риса мови становить натуральні межі мовному раціоналізмові, принаймні в синтаксі: вислови на зразок „сидіти на сонці“, „їхати на візникові“ нема рації відкидати як „нелогічні“. Така раціоналізація становила би надто велику загрозу економності нашої фрази 1).

І все ж таки серед явищ того порядку, що ми вивчаємо, можна констатувати одно виразно прогресивне й разом характеристичне для більшості європейських мов. „З них ніхто нічого не знає про це“. Перекладаючи це речення на більшість європейських мов, ми повинні будемо надати реченню таку форму: „З них ніхто що-небудь знає про це“. Однак будова на зразок слов'янських існує в говірках майже у більшості мов²⁾. Ван-Гіннекен в цих повтореннях заперечень правдиво вбачає не логічне заперечення, а тільки вислів почуття опору³⁾. Коли же в літературних мовах більшості індоевропейських народів перемогла будова з одним запереченням, то в цьому виявилася поступова тенденція підкреслити більше логічний момент, ніж емоційний, почуттєвий. Боротьбу цих двох моментів ми помічаємо ще й нині в таких сполученнях, як: „без усього“ і „без нічого“, „без всяких“ і „без никаких“.

Досі ми розглядали явища мовного поступу переважно в межах звичайних критеріїв стилістичної аналізи. Проте й поза ними в мовному русі виявляється багато такого, що відзначає зростання психіки, що характеризує культурну свідомість проти свідомости носіїв нижчих культур. Зазначимо насамперед факти звільнення від рис конкретного мислення, як воно відбувається в граматиці. Констатована вище тенденція — обмежувати кількість морфологічних категорій — (див. лекція XIII, стор. 276) добре погоджується з іншою тенденцією логічного характеру — замінити велику кількість ознак конкретних значень на

1) Цікаву критику найявної раціоналізації мови подає Розвадовський — *O zjawiskach i rozwoju języka*, I, 1921, стор. 30-36.

2) Порівн. і приклад з дитячої мови, наведений у лекції 11-й, стор. 244.

3) *Op. cit.* § 227.

невелику кількість ознак загального характеру, ширших своїм обсягом. Ця тенденція виявилася, напр., в зникненні *двійного числа, почасти граматичного роду*; сюди ж належить зникнення *супіну* (форми досягнення) в слов'янських мовах. Ця граматична категорія, що вживалась по дієсловах із значінням руху й мала значіння намірової дії, але утворювалася тільки від дієслів тривалого виду, та до того ж керувала не знахідним, а родовим відмінком, замінилася на форму звичайного інфінітиву (дієменника). Замість старовинного „*идеши рыбы ловить*“ маємо нині в українській, напр., мові „*идеш ловити рыбу*“.

Далі, характеристичне для розвиненої психіки з'уження кола морфологічних ознак, які відбивають підвищену експресивність, афективність, намагання передусім виявляти свої почування, зворушення, зацікавленість, своє „я“. З розвитком культури зростає стриманість, думка перемагає чуття, і це виявляється в морфології загибллю колишніх ознак експресії. „В мовах малокультурних народів, — каже Мейє¹⁾, — де граматичні категорії обслуговують поняття почасти конкретні й де їм належить частороля експресивна та чуттєва, форми із значінням побудження, бажання, підкреслення цілком натуральні; але вони виявляють тенденцію зникати, коли, разом із поступом цивілізації, граматичні категорії набувають абстрактнішого характеру. Більш-менш відбудовуються вони лише в народніх говірках“.

Серед формальних значінь, які заступають попередні конкретні, особливо слід зазначити розвиток часових: аджеж категорії часу відбивають великий ступінь абстракції, надто проти просторових відтінків, якими переважно рясніють мови низьких культур. Досліджуючи історію індоєвропейських мов, ми переконуємось, що часові значіння лише повільно торували собі шлях серед інших, які попервах мали над ними виразну перевагу. Історія індоєвропейського дієслова свідчить, що навіть воно виробило систему часових значінь, якими ми володіємо, з попередніх конкретніших — видових (значінь доконаності та недоконаності, повторювання та одноразовості тощо). Слов'янські мови ще поряд із часовими заховують силу ознак видових, але в більшості інших індоєвропейських мов ці видові ознаки далеко менше виразні.

Поміж рис удосконалення індоєвропейських мов, як знаряддя думки, зазначають ще поширення фіктивних підметів.²⁾ Нині дуже часто вживається як під-

¹⁾ Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, (фр.) Мовознавство історичне та мовознавство загальне, 1921, стор. 198.

²⁾ Що до „фіктивності“ пор. Д. Н. Овсянко-Куликовський, „Синтаксис русскаго языка“ 2-е изд. 1912 р., стор. XXXI.

мсту — імен „недушевних“, тимчасом ім'я недушевне, як предмет діяльний, є до певної міри фікція, тому що присудками бувають здебільш дієслова активного значіння. І ця фікція, хоч, може, в меншій мірі, була, очевидно, і в індоєвропейській прамові. Але по- під шарами, утвореними перед добою розпаду прамови, ми можемо викрити рештки іншого, примітивнішого стану. Ніякий рід не має самостійних відмінкових ознак. Закінчення ніякого роду однини взагалі тотожні з чоловічим родом, а називний відмінок тотожній із знахідним. Найпростіше це з'ясовується тим, що до ніякого роду, який розвинувся поглядно пізно, належали переважно імена недушевні, що їх спочатку вживали лише як об'єкту дії¹⁾.

Проти стану праіндоєвропейської мови поширення фіктивних підметів виявилось також у появі й поширенні безпідметових (безсуб'єктових) речень. Річ у тім, що дієслово важко уявити собі поза межами особи, хоч яка буде зменшена роля підмету. Однак особу, що ми уявляємо як суб'єкт чинности, можна усунути, не подаючи її тому, що вона є неокреслена²⁾. Дія походить тоді ніби від якоїсь невизначеної сили. Коли ми назвемо цю силу в формі якогось підмету, то вона стає конкретніша, але разом з тим іноді набуває характеру мітологічного. Вона одягається в шати антропоморфічні, а тому й загрожує навіть уявленню, суттю невластиві природі явища, що про нього мовиться.

Історія думки свідчить, що багато мітологічних уявлень виникало з таких особових зворотів з абстрактними для нас іменниками, що їх раніше сприймалося як назви живих істот або чогось до них близького.

Навіть і нині ми спостерігаємо часто-густо вплив на мислення малоосвічених людей речивости, предметовости, захованої в формі іменників, надто таких, що правлять за підмет речення з активним дієслівним присудком. Коли слово „кашель“ має в мові іменникову форму, то цим самим дано пасивній свідомості привід сприймати це слово речівно: „кашель сидить у мене глибоко в легенях“ — каже людина, не дуже добре ознайоmlена з фізіологією; „смерть прийшла“, — говорить селянин і уявляє собі уречівлений образ істоти, що її боїться.

Безпідметове речення позбавлене небезпеки скерувати думку на подібні шляхи. Отже, речення на зразок „млоїть мене“, „вам чогось забажалося“, „нудно мені“ тощо безпе-

¹⁾ K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Коротка порівняльна граматика індоєвропейських мов, § 860.

²⁾ Пор. А. М. Пешковскій. Русскій синтаксис в научном освещении. З вид. 398 стор.

речно прогресивні й становлять певний крок на шляху забезпечення мови засобами передавати психологічні моменти з невизначеною причиною.

Тенденція утворювати силу фіктивних підметів та поширювати безпідметові речення виступає виразно в історії мало не всіх індоєвропейських мов. Деякі з них виробили навіть спеціальні форми фіктивних підметів: пор. франц. *on*, нім. *man* тощо — *on parle* „говорять“, *man spricht* (те саме) — форми, що забезпечують загальний двочленний характер речення, разом із тим не позбавляючи його психологічної неокресленості підмету, яка відповідає певному навмисному ухилові думки¹⁾.

Переходимо до найважливіших і найвиразніших досягнень — в галузі лексики, в словниковому складі. Історія того, як відмінюються форми словозміни, синтаксичні зв'язки або звуки — ця історія існує, як щось виразне, майже виключно для фахівця-мовознавця. Ці зміни здебільша відбуваються протягом довгого часу, і тому нам важко дізнатися й відчути ці зміни, як утворені нами. Зовсім інша справа з лексикою. Бо кожна людина має, до певної міри, можливість творити нові слова, а також самостійно вибирати лексичний матеріал з мови в широкому розумінні, тоб-то із слів, що їх вживають ті люди, з якими ми розмовляємо, з книжок, що їх ми читаємо, з інших мов, що з ними ми стикаємося. Тут ми більше відчуваємо себе за активних творців, які добре розуміють, чого їм треба, а тому й творять так, як визнають за доцільніше.

Коли нарід відроджується й утворює свою літературну мову, що забезпечує йому можливість висловлювати всі його поняття та світогляд, тоб-то те, що складає культуру, то така робота насамперед виявляється в надзвичайно інтенсивному словотворенні і широкому припливі чужоземних слів. З цього не можна однак робити той висновок, що удосконалення мови, як знаряддя думки, є просте збільшення словникового багатства, а з цього робити ще гірший висновок, що мови на низькому ступеню розвитку обов'язково мають бідний словник, багатство ж словника є виключна ознака мов культурних. Простий підрахунок належних слів тут не вирішує ще справи: словник не є щось статне, не кажучи вже про те, що кількість значень, сполучених і викликаних тією самою звуковою оболонкою, ніяк не можна точно обчислити.

Гечет (Gatschet), що його цитує Леві-Брюль, відмітив у своїй характеристиці мови одного з дикунських американських племен основну особливість дикунської лексики :

¹⁾ Що до мови англійської, то Беперсен помітив у ній за певної доби протилежне явище — поширення підметових речень і зникнення безпідметових. Але в цьому виявився вплив окремих причин — *Progress...* § 173.

„Ми намагаємось, — пише він, — говорити з можливою точністю, — індієць говорить малюючи; ми класифікуємо — він індивідуалізує“. Наслідком такої тенденції є бідність на слова, що визначають загальні значіння, та величезна кількість таких, що означають конкретне.

Характер такої лексики можна з'ясувати хоч би такими-от прикладами. Цитую із статті В. Шерцля „О конкретности в языках“ (Филолог. Записки, 1885 р.).

„Еще поразительнее встречающееся в языках Южной Австралии множество совершенно специальных слов, относящихся к татуировке молодого туземца. У туземцев Южной Австралии молодой человек, достигший двадцатилетнего возраста, подвергается татуировке на спине, плечах, груди и руках, и в языке существует множество слов, относящихся к этой операции, смотря по различным ее фазам. Так молодой человек перед операцией называется *viljana*, во время операции зовут его *ngulta*, когда раны начинают гноиться, называют его *jellam bombatta*, когда они зажили — *tarkanje*, когда надрезы начинают подниматься — *mangakavitja*, и когда они вполне развились и составляют украшение мужчины, то зовут его *bartanna* (Wutke, Geschichte der Schrift I, 84)“.

Або що-до мови арабів: „Весьма многочисленны также названия, которые верблюд получает по разным своим свойствам и привычкам, все эти слова отличаются весьма конкретною содержательностью. Так, например, *barûkun* есть верблюд, который все поднимает хвост, *mi'nâtin* верблюд (sic!), который обыкновенно рожаёт самок, *mitkâlin* = верблюдица, лишённая своего верблюженка, *g'ala-bin* = верблюды, которых приводят на рынок, *hânnatun* = верблюдица, которая стонет от тоски по жеребенку или по родине, *azâbbu* = косматый, мохнатый верблюд, *zajjâfun* = верблюд, на ходу легко и грациозно двигающийся телом“... тощо.

Риси такої конкретності знайдемо ми і в мовах нашої та близьких до нашої, напр., в словінській, де відрізняється окремими словами значіння „родити“ залежно від тварини і т. ін.; або в литовській, де є багато подробиць для означення дріб'язкових предметів щоденного вжитку. Принципово те саме ми маємо, напр., в німецькій, коли вона відрізняє *Zehe* „палець на носі“ від *Finger* „палець на руці“. Однак між цими мовами й дикунськими є та присутня різниця, що їх конкретність є рештки минулого, які не перешкождали появі сили загальних значінь, тимчасом у багатьох дикунів ми даремно шукали б, як свідчать дослідники, таких слів, як „рослина“, „тварина“, „колір“, „звук“ і т. ін. ¹⁾.

¹⁾ Lévy-Bruhl, op. cit. 187 і далі.

Треба взяти також на увагу, як збільшує примітивну лексику виразна потреба відрізнати в словах своє ставлення до речей: порівн. хоча б в наших мовах такі рештки старовинної психології, як *умирати* — про людей, але *здихати* — про тварин, *родити* — про жінку, але *коти-тисся* — про кішку, вівцю та зайчиху, тощо.

Багатству словниковому дикунських мов можна протиставити бідність французького словника освічених клас XVII — XVIII віків. І. Тен каже за останній так: „Цей стиль утворено, щоб з'ясувати, доводити, популяризувати... Виходячи з декількох простих термінів, він легко й швидко веде читача до комбінацій найвищого характеру... А в дійсності ця мова є лише орган певного розуму, а саме „резонуючого“, тоб-то розуму, що хоче мислити з найменшою підготовкою і з найбільшою вигодою для себе; розуму, який задовольняється запасом знання, що в нього вже є, і не дбає про його збільшення або поновлення; розуму, що не хоче або не вміє цілком охопити реальних речей. Своім пуризмом, своїм презирством до фахових термінів і живих зворотів мови, своєю дріб язковістю в розвитку кожної думки — цей класичний стиль не надається до повного замалювання або ресстрації безмежних і мінливих подробиць досвіду. Він не може висловити... численних мінливих і різноманітних рис, що стосувалися б не до характеру людини взагалі, а характеру певної даної людини, рис, що передати їх несила була б навіть Бальзакові або Шекспірові, коли б їх багата мова, та ще власними сміливими новотворами збагачена, не постачала їм різноманітних відтінків для передачі численних подробиць їхніх спостережень. Цим стилем не можна перекласти ні Виблії, ні Гомера, ні Данта, ні Шекспіра... В цій мові є місце хіба для деякої частини істини, та ще й досить вузької частини, а процес дальшого очищення мови що-дня робить вужчою і цю частину. Класичний стиль має ту в собі небезпеку, що його матеріал обмежується загальними лише місцями поверхового й несолідного характеру“.¹⁾

Ми порівняли дві протилежності в словниковому складі мов. У кожній з них є свої вади, свої галлявини, і жодна з них не задовольняє цілком потреби передавати думки культурної людськості. Отже, хоч лексика, вироблена французьким класичним стилем XVII — XVIII вв., відокремлена від стадії дикунських мов великим протягом часу й відповідає дуже розвиненому мисленню, все ж вона не є мовний ідеал.

¹⁾ И. Тен, Происхождение общественного строя современной Франции, I, 249 — 273. Цитую за Потебнею „Из записок по теории словесности“, 1905, стор. 632 і наст.

Розвиток мови відбувається неодмінно в двох напрямках — в збагаченні термінами абстракції й термінами конкретизації, так, одначе, щоб велика кількість других не забивала перших. Маючи перед собою дуже багатий лексикон мови, ми повинні зарахувати цю мову до „дикунських“, якщо запас понять, що ними володіє ця мова, має вузький фаховий характер, а витворів загальної думки не має. Багатий словник, отже, тільки тоді свідчитиме про високий культурний розвиток, коли з'ясуємо, до яких саме галузів життя стосується це багатство. Різноманітна термінологія господарчого життя, що має слова й терміни хліборобства, скотарства, мореплавства й т. ін., дає підстави зробити той висновок, що господарче життя народу досить розвинене, тоб-то, що культура його досить висока, хоч би лексикон цієї мови й був куди бідніший що-до термінології ескімоської мови в справі тюленячого промислу.

Порівняння словників культурних і некультурних народів виявляє, крім того, що перші далеко випереджують других що-до абстрактних понять, також наявність у дикунів дуже розвинутої лексики, яка стосується до цілої низки містичних понять, цілком або певною мірою нам чужих. Поняття культові, ціла низка священних слів, вживаних лише в певних колах, розрізнення слів звичайних і небезпечних, невірливих і урічливих, величезна термінологія найрізноманітніших забобонів — все це становить досить велику частину дикунської лексики. Щоправда, це далеко не все з такого матеріалу вийшло з ужитку менш культурних шарів населення мало не всіх навіть європейських країн, але кількість подібних „містичних“ слів аж ніяк не дорівнює тому, що констатується в дикунських мовах.

За характеристичну рису мовної відсталості треба вважати також ті значіння слів та усталених словосполучень, що поволі, з розвитком культури й природничих наук, повинні зійти на вівець. Міць історичної інерції в мові дуже велика, і навіть у мовах народів високої культури ми маємо чимало решток первісного мислення. Однак помалу цю інерцію перемагається, і мовне дикунство зникає: такі вислови, як серб. „слаб на орцу бити“ — хворіти на бігунку (*srce* - серце), укр. „на тще серце“ — рус. натоцка, англ. spleen¹⁾ — поганий настрої, власне — „еслезінки“, тощо, заміняються на інші, що відповідають правдивішим уявленням про ролі відповідних органів (пор. для передачі психічних явищ чим-раз поширеніший у нас ужиток слова *мозок* замість раніш звичайнішого *серце*).

Проблема словарного розвитку викликає низку питань, особливо гострих нині. Розуміючи багатство мови, як розвинений кількісно словниковий матеріал, декотрі письменники поповнюють, напр., руську мову,

¹⁾ Спльн.

великою кількістю новотворів. Однак, цей нахил письменників не викликає співчутливого ставлення читачів. І це не тому тільки, що маса читачка є консервативна, а переважно тому, гадаємо, що вона, хоч і неявно, відчуває, що це буває словотворення не є поступове явище. Бо письменник суто-індивідуалістичний, що висловлює лише себе самого. Існує тільки для себе. Що більше в його творчості „особового“, то менше його мова є „мова“ даної нації. „Мовний вислів виникає, як наслідок індивідуальної діяльності, але закріплюється тільки тоді, коли він до вподоби іншим, коли вони його приймають і повторюють“¹⁾. Письменник, що утворює нові слова, підлягає основному закономірності мови: в культурно-мовному оточенні окремий факт повинен погоджуватися з колективними явищами; смак колективу, ясність і зрозумілість повинні завжди регулювати індивідуальну творчість. Що-ж до авархічно-індивідуального, то воно само собою відкидається геть за межі культурно-мовної творчости. Юрба, оберігаючи зрозумілість мови, як засобу зносин, легко приймає щось нове, іноді навіть може пересилити себе, щоб засвоїти це нове, але принаймні за однією важливою умовою — коли вона відчуває потребу у новому слові.²⁾ Слово або є потрібне, й тоді його легко засвоюють, — або воно зайве, непотрібне, і тоді воно заважає. Непотрібне слово роздратовує нас, як той крам, що його пропонує настирливий купець, коли ми зовсім не хочемо його купувати. Тому наша свідомість постійно контролює словесну продукцію, відрізняючи в ній, з одного боку, чисте зерно новотворень, в яких відбивається влучність творця, що відшукав новий відтінок, та, з другого боку, одвітки — слова, що лише поверхово торкаються свідомості і виникли, хоч і не було гострої потреби відшукати відповідну оболонку для чогось логічно або психологічно важливого. Ми радо відкидаємо наш мовний консерватизм, утворюючи, напр., наукові терміни, бо відчуваємо, що вони придатні для дальшого вироблення понять, і старанно оберігаємо старе слово щоденного вжитку, якщо нове слово не надає емоційного відновлення або способом утворення свого не відповідає тій продукції, що дійсно існує в масах. Через це, напр., безпорадна була доля такого руського новотвору, як „летава“—літання (Хлебникова) (за аналогією „державна“; —суфікс „ава“ в рус. мові не є продуктивний), або „оснегизнен“—„вкритий снігом“ і т. ін. і, з другого боку, відчуваємо задоволення, читаючи у Л. Толстого „Так же поступаєт и всякое животное, совершающее поступок, не вытекающий из прямой, с ея часной потребности“, у П. Панча „Комдив зачаровано обвів довокільність“ („Під Берялкою“); або „Рябизь річка з дрогами“ (В. Вразливий „В арю“). Мовна продукція не може перетворитися на самостійну, що випереджує зростання дійсних потреб маси, а юрба, цінуючи нові мовні витвори, завжди керується тям, яку внутрішню вартість має те, що їй пропонують.

Явища нормативности в мові.

В удосконаленні мови, як знаряддя думки, подибуємо один факт, майже парадоксальний: маючи на меті гнучкість думки, ми відчуваємо потребу вільно користуватися з морфологічних засобів мови; і здавалося б, що там, де нові утворення придатні й доцільні, почуття норми не повинно

1) K. Vossler, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft, Позитивизм та ідеалізм у мовознавстві, 1904, 90 стор.

2) Окреме питання — про вимоги відновити експресію, виразність слів. Ця тенденція також повинна звичайно здійснюватися в межах формальних засобів колективної мови. Характеристичне переймання окремих слів, належних певним групам; таке закономірне відбиває бажання явити певною мірою свій зв'язок із ними та їхньою своєрідністю.

було б ставитись до них суворо. Тимчасом практика мови літературної свідчить про інше. Напр., росіянин, через деякі обмежні граматичні норми, не може взяти такої придатної форми, що сама проситься до вислову, як дієприкметники *спя, пиша, не терпить* „вуха“ росіянинове й такої форми, як дієприкметник *запомненный*, або ще сміливіших форм — *пойдущий, увидящий*; як на поспування мови дивиться він на такі форми, як *используютъ, говорение і т. ін.* Літературна мова, цей продукт інтеграційних тенденцій, має в собі риси дуже впертого консерватизму, про що нам доводилося згадувати вище. Здебільшого це стосується до представників нормативної граматики, які є, вживаючи влучного вислову М. Бреаля, охоронці (*conservateurs*) з фаху. Цей консерватизм має під собою певний ґрунт, з якого саме й літературна мова повстала. І безумовно, маючи на увазі ідеал об'єднання людськості, треба вважати за прогресивне явище утворення єдиної мови на ґрунті найвпливовіших говірок і виникнення літературної мови, що рівнобіжно з розвитком має знищувати окремі говірки.¹⁾ Але охоронці чистоти літературної мови дуже часто переходять за межі розумності. Досвід каже нам, що там, де ці консервативні тенденції стикаються з живими потребами, останні раніш чи пізніш перемагають. За О. Есперсеном (*Energetik der Sprache*, Енергетика мови, „*Scientia*“ 16 (1914) 225 — 235) — „найправдивішим буде те, що, виникаючи з найбільшою легкістю, є одночасно й найзрозуміліше“. Це натяк на те, що з плином часу, виходячи до практичного вжитку широких кол, які орудують літературною мовою, думка ця переможе літературний консерватизм, тоб-то те, що не виправдується розумінням мови, як явища соціального. Ми наближаємося до цього тією мірою, якою в мовній практиці чим-раз більше визнається доцільність свідомого реформування, а мову розглядається як

¹⁾ Давно вже помічено ту різницю між мовами культурних і диких народів, що в останніх мова дуже роздріблена, а в перших об'єднана; ця об'єднаність походить від того, що окремі говірки почувують свою залежність від вищої й визнаної культури, яка втілена в „образовій“ мові. „Кільсь було стільки ж діалектів, скільки сімей, навіть — скільки людей. Чинники психічні і соціальні утворили мову. І якщо мова ця чітко формулювала думку для того, хто її висловлював, і для інших була зрозумілою, то цього й досить було: мало звертали уваги на те, чи була ця мова в добрій згоді з мовою загально-визнаною. Виключно з цього й поленюється таке велике багатство флексій, що їх ми маємо в старовинних мовах. Це багатство є не що інше, як неформленість, невзначеність. Ці мови багаті тому, що не знають меж і обмежень творчості. Вони — мов буйне дерево, що не знало ще культури, і розкидає воно, як захоче, і в повнім безладді свої дужі гілки. Процес упорядкування мови, не надаючи нічого нового до скарбів мови, є негативне явище: цей процес покладає тільки межі розвитку, надає йому сталих форм“ (Е. Ренау, *op. cit.* 61 — 62).

технічний засіб. Отже можна уявити собі той час, коли свідомо прискорюватимуть ті прогресивного характеру процеси, що помічаються в мові, як явищі стихійному. Деякі ознаки цієї волі до вільніших норм помічаємо у новіших письменників. Однак, на жаль, більша частина їх, хоч і виявляє в творах своїх певний нахил скинути пута традиції, не керується при цьому розумінням надіндивідуального характеру літературної мови. Про народження нової мовної свідомості свідчить і та легкість, з якою нині людина вживає „телеграфної“ мови — скорочуючи слова та групи їх¹⁾.

Гарне в мові

В наукових працях рідко, але в житті часто-густо виникає між іншими питаннями в зв'язку з удосконаленням мови питання про те, чи існує в мові тенденція до гарного.

Ті, хто підносять таке питання, припускають тим самим, очевидно, наявність деяких об'єктивних критеріїв того, що подобається.

Менш за все наука схильна давати тут ствердну відповідь, тоб-то констатувати удосконалення. І не тільки тому вона займає таку позицію, що заперечує можливість знайти об'єктивні критерії гарного в мові: що-до звукового боку мови (а за нього переважно й ідеться) вони можливі в тих, принаймні, межах, у яких ми маємо естетичні підстави гадати про гармонійність певних акордів²⁾.

За те, що об'єктивно подобається, можна вважати, напр., виразну вимову, голосні повного утворення, переважно продукти передніх артикуляцій; не подобаються роззиви (hiatus) (пор. уникання їх: вода ллє — дощ іллє, рус. о человеке — об отце), збіги приголосних, повторення тих самих звукових груп та рими, коли на них нема навмисної „установки“ (пор. рос. конь — род. мн. коней, але у слів на ей (а й, у й, ой) — ев: еврей-евреев, а не евреей

¹⁾ Пор. С. Дложевський, „Проблема так званих „скорочених слів“ в укр. та рос. мовах“, Записки Одеськ. Інст. Нар. Осв. I, 1927.

²⁾ Можна, звичайно, здибатися іноді і з прямо протилежними естетичними оцінками звукової сторони мови: коли, напр., за образним висловом Г. Сенкевича (промова його за Ю. Словацького), „Бог, створюючи поляків, сказав їм: Ось я даю вам ковне золото та дзвінку мідь, а ви створіть із них мову свою“, то, мабуть, для М. Горького („Старуха Изергиль“) або, вірніш, для того, у кого він підслухав подібну гадку, польська мова з її силою шиплячих та свистових приголосних — гадюче сичання.

Проте, такі гадки, як від'ємні, так і позитивні, зв'язані з суб'єктивними відчуттями і можуть заслуговувати на наукову увагу лише тоді, коли належать багатьом та відбивають естетичну свідомість певних груп.

Див. також Мюллер-Фрейенфельс, Поэтика, Харьков, 1923, стор. 169.

тощо; укр. дав. відмінок одн.—ові, але острову, а не островові, вислову, а не висловові; панові та Іванові, але пану Іванові, або панові Івану; некрасивими нам здаються фрази: „таким робом, усі спроби розтлумачити...не досягли своєї мети“, „монополія калія,“ „загальне загальмовання“ тощо).

Проте, річ у тім, що елемент чистого-гарного (милосвучного), паралельного, скажемо, з естетичним сприйманням певних акордів, в практиці живої мови, як показує досвід, рідко є чинник, досить міцний супроти інших. Часто-густо ми даємо перевагу тому, що соціально подобається, тоб-то подобається тому, що характеризує впливові соціальні групи.

Стикаючися з тенденцією до полегшення вимови, тенденція до добору красивіших звуків, все ж-таки ні в яким разі не збігається з нею та іноді поступається у того, хто говорить, мотивам, прямо ворожим естетиці: коли слухачеві приємні артикуляції, що дають виразний звук, то у того, хто говорить, вони можуть звязатися з більшою витратою енергії, ніж він цього хоче за даного моменту. І ще одну річ першорядного значіння треба взяти на увагу, говорячи про факти цього роду: наша психіка підлягає виразному бажанню різноманітності, зміни вражінь. Через деякий час життя певного мовного факту виникає прагнення його змінити, та бажання це здійснюється, звичайно, не завжди з плюсом для об'єктивної користи та загально-естетичної вартости.

Боротьба тенденцій до корисного та гарного в різних мовах, маючи коріння, мабуть, у національній психології певної доби, іноді дає наслідки на користь тієї або другої: у мовах, напр., англійській або, в певній мірі, у болгарській, потяг до короткості слова пошкодив виразності вимови; українська мова, особливо літературна, виявляє надто тонку чутливість до звукової естетики (пор. „сестра з матір'ю“— „брат із братом“, „вона вся—віп увесь“), іноді жертвуючи їй відтінками значіння: убити—вбити однаково заступають рус. 1) убить, 2) вбить; приїменники рус. с (з родовим відм) та из збіглися в одному з варіантами з, із залежно від того, чи йде перед ним голосний або приголосний. Пор. ще збіг приростків с-, вз-, из— (рус.) і значіння укр. сходити— „1) восходить, входить; 2) сходить, спускатися; 3) псходить, истекать; 4) подходить; 5) уходит“; адіймати „1) снимать; 2) поднимать“; скидати „1) сбрасывать; 2) вскидывать“.

Питання за естетичну цінність мови виникає іноді також у значінні оцінки мови, як знаряддя поетичної думки. Система форм, синтакса та словник можуть оцінюватися іноді, виходячи з мовчазної передумови, що поезія естетично

стоїть вище від прози. Для тих, хто так ставить питання, провідний є той факт, що на давніших ступенях мова конкретніша та емоціональніша і з цього боку вимагає від поета менш зусиль для витворення поетичних настроїв. Тому робиться висновок, що мова естетично занепадає:¹⁾ Проте, висновок цей не має того серйозного значіння, якого йому дехто надає. Одміна між ранніми стадіями мови і сучасною нам — лише в тім, що те, що раніш забезпечувалося в великій мірі самою звичайною мовою, вимагає тепер від поета художнього способу. Відтінку, що його вносилося багатою системою форм, треба тепер досягти, переважно, комбінацією слів. Програвши на формальності, чимало індоєвропейських язиків, утворивши різноманітнішу та складнішу синтаксу, забезпечили за собою нові естетичні можливості вироблення літературного стилю, що, взагалі кажучи, були досить обмежені на найстаровинніших стадіях мов.

Наші мови, що - до естетичної сторони, мають творчу силу, яку в фонетиці ми виявляємо в мутаціях. Ця естетична тенденція, звичайно, характером своїм лежить поза межами прогресу. І має вона значіння тимчасове. Тенденція до мутації, до „відновлення“ мови особливо помітна також в словнику: ми часто утворюємо або беремо синоніми до слів, що нам набридли, до так званих „заялених“ слів, здебільшого до тих, що мають емоційний характер або вважаються за такі. Однак, кожна новина йде тут шляхами, прокладеними мовним оточенням, і обмежується вимогами зрозумілості мови. „Кожен витвір мистецтва“, як правдиво зауважив Мюллер - Фрайєнфельс²⁾, (а художнє слово є такий витвір) відповідає (одночасно) так індивідуальним, як і соціальним вимогам“. Мутації залежать від психологічної природи тих і других, і на чинника прогресу вони можуть перетворюватися лише потім, коли наслідки їх обертаються на задоволення тенденцій поза межами індивідуально-естетичного, з виразнішою об'єктивною їх силою.

Штучні мови

Закінчуючи наш нарис, присвяtimo кілька сторінок іще одному питанню в звязку з удосконаленням мови. Наука дослідила дуже велику кількість мов, що досягли тією або іншою стороною значного удосконалення. І тому для нас, людей доби розквіту техніки, натуральне є питання — чи

¹⁾ Порівн. J. Schrijnen, Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft. Вступ до вивчання індоєвропейського мовознавства, 1921. стор. 71: „Мова иде, отже, тим самим шляхом, що й інші суспільні явища... — тоб - то в практично прозаїчному напрямку“.

²⁾ Op. cit стор. 56.

не слід би нам, користуючися зі своїх дослідів і спостережень, утворити штучну мову, що відповідала б ідеалам мовного прогресу. Було чимало людей, які дивилися на цю справу безнадійно і казали, що це буде практично недоцільно. Цей погляд в основному висловив ще Е. Ренан:¹⁾ „Розум, що міркує та комбінує, брав дуже невелику участь так в утворенні мови, як і в її удосконаленні. В розвитку мови не можна припустити будь-яких штучних і навмисних змін, бо для мов немає ні угод, ні нарад, їх не реформують і не відмінюють, як це ми робимо з непридатними конституціями. Нарід є інстинктивний творець мови, бо в ній найкраще виявляється стихійна сила людськості. Індивіди тут є безсилі, хоч який великий буде їхній геній: можливо, що „наукова мова“ Ляйбніца була б більш варварська і менше придатна для передачі думки, ніж мова ірокезів²⁾. Найбагатші й найкращі з говірок, з усім їх багатством, є наслідок повільного й несвідомого оброблення. І навпаки, мови, оброблені свідомо, з превеликими зусиллями, утворені рукою людини, мають на собі й відбиток цього походження— а саме, в цих мовах менше гнучкості, будова їх — важка й негармонійна. І кожного разу, коли граматика хотіли реформувати мову за яким-будь наперед виробленим планом, вони тільки робили мову важчою, невиразною і часто менш логічною, ніж який-будь незначний жаргон. Прочитайте, напр., примітки Дюкло до „Grammaire générale de Port-Royal“. Ніде, мабуть, не виявилася виразніше властива XVIII століттю тенденція критикувати природу. Академік на кожному кроці хоче довести непослідовності й помилки, що має мова в тому вигляді, як її утворив нарід. Він поблажливо всімається з чудернацтва звичаю і хоче виправити всілякі ухили за допомогою граматичних правил, не помічаючи, що ті звороти, які він хоче знищити, куди кращі від тих, що їх він подає натомість. Тут, як усюди, штучні витвори людини, що бере на себе роль реформатора, нищать витвори природи. Проте, невже останні гірші, або менш правдиві від перших?³⁾. Перегортуючи сторінки словника французької мови, ми помічаємо, що влучні і національні слова є вигвір народу, тимчасом слова, вигадані академіками, завжди мають на собі відбиток педантизму і невдало замаскованого латинського походження. І декотрі

¹⁾ В брошурі С. Дрезена „Очерк истории идеи международного языка“, Ч. І, М. 1922, про Е. Ренана згадується, як про прихильника штучної міжнародної мови. Я не знаю, на підставі якого з творів Ренанових припущено це твердження. Я наводжу мою цитату з „Происхождения языка“. Вид. 1903 г. ст. 32 - 33.

²⁾ Американська дикунська мова.

³⁾ Курєв мій. Л. В.

з наших мов можна назвати штучними в тому розумінні, що, хоч мають вони основу традиційну, однак в дальшому їх розвитку реформатори керувалися зовсім не народними потребами й думками. Зразок такої мови є мова рабинів. Неуцтво й дикунство цих мов переходять усякі межі можливого“.

Чи обґрунтовані ці погляди? На нашу думку, напади Ренана, як і багатьох інших, що його повторюють, ґрунтуються насамперед, на дуже низькій оцінці елементу свідомости в мовній творчості, а цей елемент безперечно є, напр., в розвитку кожної літературної мови та засвоєнні її тими, хто вживає говірки; по-друге, зазначимо недовір'я Ренана до техніки взагалі, а це є відбиток романтизму („все пеується в руках людини“), і по-третє, неправдивість логічного висновку: якщо за тих століть, коли наука про мову була мало розвинута, „мудрування“ не могли удосконалити або утворити доцільну штучну мову, то це зовсім не значить, що це неможливо нині або не буде можливо з розвитком мовознавства.

Поміж штучних мов XIX - XX ст. найпоширеніші є есперанто та його відміна і до. В числі своїх прихильників есперанто має такі видатні лінгвістичні ймення, як А. Мейє, О. Есперсен, І. Бодуен-де-Куртене, хоч є у нього й чимало ворогів, як, напр., К. Бругманн, А. Лескін, І. Зубатий. Критика самої будови певної штучної мови з принципового боку не цікава, хоч дає багато важливих висновків теоретичних: роблячи спроби так чи інакше збудувати мову і маючи завжди можливість удосконалювати цю мову за принципом доцільности, ми можемо добре зрозуміти вимоги мовного прогресу і наблизитися до визначення об'єктивно важливого.

Гострішу критику викликає сама суть справи, тоб-то чи може штучна мова мати велике практичне значіння, чи може вона конкурувати, або навіть витискувати живі мови? На думку Зубатого, напр., мова, як така, не припускає суворого усталення логічних типів, що так характеристичне для „нежиттєвого, філістерського есперанто“¹). Однак наші літературні мови теж нормативні, а проте вони живі мови і не менш життєві від говірок. Отже й важко було б довести, чому саме морфологічне упорядкування штучної мови, та ще з більшою волею новотворення, ніж, напр., у французькій мові, може зменшувати живий характер її для людей, що нею орудують свідомо. Я гадаю, що штучна мова може бути живою, однак з практичного боку дуже важко побороти історичну інерцію живих мов, навіть в дуже обмежених галузях життя. Перехід до штучних мов, як явище широкого розміру, припустимий психологічно

¹ Rocznik Slaw. II (1909), стр. 11.

тільки для такого оточення, що вже втратило національні фарби, стало виразно практичним і переважно прозаїчним. Ця художньої літератури рідна мова, де відбивається цілий побут, має більше значіння, ніж мова стороння. Це видно хоч би з того факту, що латинська мова, як літературна, але не рідна для цілої Європи, не дала нічого важливого з художнього боку, тимчасом як великі літературні придбання зроблено тільки на ґрунті окремих національних мов¹⁾).

Однак, про те, щоб штучні мови витиснули мови національні, мало хто ще й згадує. Їх ролю обмежують переважно торговельними зносинами, науковою літературою, конгресами і т. д. Але і в цих галузях вивчення мов, що завжди сполучає знання одної ділянки життя з зазнайомленням в усіх інших, має за собою таку перевагу, що очевидно, й надалі більшість людей вивчатиме, хоч це й важче, живі мови, бо від цього наслідки далеко значніші. Варто зауважити також, що опанувати словниковий матеріал якої-будь штучної мови зовсім не така вже проста й легка річ для людини, що володіє однією якою-будь мовою, напр., українською. А проти труднощів засвоїти словника мови граматики становить поглядно невелику перепону. Отже есперанто здебільш має прихильників поміж тих людей, що знайомі вже з мовами і досить розвинені. А коли так, то ці люди мають уже підставу практично вивчати яку-будь з світових мов, маючи на увазі велику користь від володіння, напр., французькою мовою, хоч і без можливості безпосередніх зносин з яким-будь бразилійцем або голандцем. Потреба тих чи інших зносин обумовлює наш вибір тієї чи іншої мови, а збільшення кількості людей, що володіють світовими мовами, де-далі більше поповнює лави тих, для кого штучна мова є байдужа.

Коли саме збіг сприятливих умов дасть якій-будь штучній мові перевагу над світовими мовами і чи це буде коли-небудь, це питання можна вирішити лише на підставі неможливого для нас нині обліку всіх чинників історичного процесу. Оборонці штучної світової мови посиляються на статистичні дані—успіху й поширення есперанто. Можливо, що в їх передбаченнях є частина істини, однак нині ще не своєчасно і не доводиться казати про яку-будь перемогу штучної мови, як чинника світового значіння²⁾).

¹⁾ Порів. також і погляди О. О. Потебні, висловлені в його чудовій статті „Язык и народность“. („Из записок по теории словесности“, 1905).

²⁾ З цими зауваженнями порівн. А. Потебня, „Из записок по теории словесности“, 1905, стор. 830.

Історію спроб побудувати найдосконалішу штучну мову див. Э. Дрезен, „За всеобщим языком“ М. Л. 1928. З літератури див. ще С. Дложевский, „Проблема международного языка“, збірн. „Посев“, Одеса, 1922.

З літератури (до лекцій XIII - XIV)

- В. Шерцль**, () конкретности в языках, Филологические Записки, 1885.
- А. Потебня**, Из записок по русской грамматике, I-II. Изд. 2. Харьк. 1888.
- Д. Овсянко-Куликовский**, Прогрессивная эволюция языка и мысли, Итоги науки, том X, 1915.

Завдання до XIV - ої лекції

1. Наведіть з української або руської мови приклади омонімів, що від них мова намагається звільнитися.

2. Подайте приклади таких розрізень симонімів, які відбивають риси архаїчної конкретності та емоціональності (напр. *умирати* — про людину, *здохати* — про тварин тощо).

3. Коли знаєте, наведіть приклади вдалих та невдалих новотворів. Оцінку обґрунтуйте.

4. Висловте свій погляд на есперанто, якщо Вам доводилось із ним знайомитись.

5. З'ясуйте, чому неможлива цілком раціоналістична мовна система. Додайте приклади до наведених у лекції.

6. Стисло зазначте, в якому напрямку розвивається мова, як засіб передавати думку.

З М І С Т

Лекція I
(ст. 1 - 20),
проф. Булахов-
ського, Л. А.

Наука про мову

Лекція II
(21 - 44)
Булаховського

Соціальна природа мови. Вступні уваги, Тенденції до диференціації. Тенденція до інтеграції. Суспільні чинники удосконалення мови. Соціальна обумовленість стилю. Взаємні творчості індивідуальної й колективної. Соціальна природа двомовності. Мовна естетика.

Лекція III
(45 - 72)
Булаховського

Походження мови. Вступні зауваження. Відмінності між мовою людини й мовами тварин. Фізичні особливості людини, що сприяли виникненню мови. Психологічні передумови. Теорії походження мови. Переваги звукової мови.

Лекція IV
(ст. 73 - 96)
проф. Завадов-
ського, І. І.

Аналіза мовних звуків і звукосполучень. Звуки людської мови. Мовні звуки, як фізичні явища. Функції мовних органів. Класифікація й характеристика голосних. Голосні переднього ряду. Голосні середнього ряду. Голосні заднього ряду. Напружені й ненапружені голосні. Голосні носові. Голосні неповного утворення. Часокількість голосних. Таблиця голосних.

Лекція V
(ст. 97 - 120)
Завадовського

Аналіза мовних звуків і звукосполучень. Класифікація й характеристика приголосних. Шумні приголосні. Сонорні приголосні. Сонорні плавні. Сонорні носові, Палаталізація. Інші ускладнення артикуляції приголосних. Подовжені приголосні. Стягнені приголосні. Аналіза звукосполучень. Склади. Дифтонги. Часокількість (довгість) складів. Наголос і інтонація. Артикуляційна база. Звукові типи (фонєми).

Лекція VI
(ст. 121 - 133)
Булаховського

Ритмо-мелодика. Сила звуку. Тональність. Часокількість. Паузи. Ритмо-мелодика й розділові знаки.

Лекція VII
(ст. 133 - 125,
Завадовського

Мова й письмо. Історія письма. Правопис та його принципи. Фонетичне письмо (Солом'яний дід. Зауваження до українського тексту. Каміши. Зауваження до російського тексту).

Лекція VIII
(133 - 176)
Завадовського

Значіння. Слово й фраза, як мовні одиниці. Мова емоціональна й інтелектуальна. Експресивна функція мови. Комунікативна функція мови. Конкретні й абстрактні значіння. Значіння узуальні й казуальні. Історична зміна значінь.

Лекція IX
(ст. 176 - 200)
Завадовського

Форми слів та словосполучень. Граматика та її поділ А. *Структура слова.* Форма слова. Звукове розгалуження морфем. Форми словотворення й словозміни. Різні способи утворення форм окремого слова та їх заміна. Відсутність форм окремих слів. 1. Афікса. 2. Повторення основи. 3. Тематична флексія. 4. Аналітичні форми. 5. Відсутність форм окремих слів. Формальний порядок слів. Головні типи мовної структури.

Лекція X
(ст. 201 - 222)
Завадовського

Форми слів та словосполучень Класифікація окремих слів. 1. Слова прості, похідні й зложені. 2. Формальні класи слів (частини мови). 3. Формальні значіння частин мови. Б. *Структура фрази.* Зміст фрази. Формальний бік фрази.

Лекція XI
(ст. 223 - 248)
Булаховського

Дитяча мова. Вступні зауваження. Фонетика дитячої мови. Розуміння та вживання слів. Морфологія. Синтаксис. Загальне та індивідуальне в мові дитини.

Лекція XII
(ст. 249 - 264)
Булаховського

Первісна мова. Вступні зауваження. Єсперсенова метода. Вундтова теорія. Про теорії кругобігу. Аналогія з дитячої мови. Можливі відміни Вундтової та Єсперсенової теорій.

Лекція XIII
(ст. 265 - 284)
Булаховського

Розвиток мови. Вступні уваги. Питання про поступову легкість мови. Матеріал до питання про тенденції спрощення. Питання про явища регресу. Роль добору.

Лекція XIV
(ст. 285 - 313)
Булаховського

Розвиток мови. Мова, як знаряддя думки. Вступні уваги. Облік удосконалень. Явища нормативності в мові. Гарне в мові. Штучні мови.

Додаток

Мапа мов сучасної Європи (з поясненнями).

Найголовніші друкарські огріхи в лонціях IV - XIII.

Стор ряд.	надруковано	треба
77 " 18 згори	z, z	z, 1
78 " 17 "	и, о	а, о
88 " 12 "	навіть ненаголошене	навіть наголошене
91 " 6 знизу	Ђе, Ђ²	Ђо, Ђе
92 " 11 "	Ђабе	Ђаба
94 " 4 згори	И—И—W	и : и : w
97 " 10 знизу	акустичному аналізі	акустичній аналізі
107 " 24 "	відділ	відділ
108 " 8 згори	свистячі	свистові
126 " 5 "	гроші (стрілка вгору)	гроші (стрілка вниз)
136 " 28 "	понанизувані	понанзуваних
137 " 33 "	Гереуасас	Гереуасас
137 " 33 "	Гере	Тере
142 " 20 знизу	додж', бал'на	додж' бал'на
144 " 1 згори	паталізованих	палаталізованих
145 " 17 згори	поїї'	поїї
147 " 4 знизу	ниеначе	ниеначе ^и
147 " 1 "	жити	жити ^е
152 мал. 11	ієрогліфи	ієрогліфи
152 мал. 11	птоломей	Птоломей
170 " 7 знизу	історії економіки	історії, економіки
172 " 23 згори	там же	тому
172 " 11 знизу	переродка	переробка
182 " 18 згори	питан'а	питан'а
184 " 16 "	у - кровј - у.. пјрј - 1	кровј - у, у пјрј - 1
184 " 5 знизу	сеа - а	сеа - а
185 " 24 згори	а'да	а'д - а
185 " 3 знизу	вечер'а	вечер' - а
195 " 4 "	рiсаси	рiсас'и
206 " 8 "	від основи недоконаного	від основи доконаного
207 " 10 згори	пишу	пишу
221 " 13 знизу	пропущено (М Коцюбинський: Fata morgana) надруковано :	треба :
272 " 25 згори	відд	від д
272 " 25 "	с прощення	спрощення
274 " 15 знизу	рчо	рч
278 " 10 "	сћіорі, оду	сћіорі, оду

Перевидання й продаж
заборонено

Видання „Всеукраїнського Заочного Інституту Народньої Освіти“